

Шарқ юлдузи

Ойлик
адабий-бадиий,
ижтимоий-сиёсий
журнал

Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзининг органи

10

1985

54-йил чиқиши

Бош редактор

Ўтқир ҲОШИМОВ

Редколлегия:

Сарвар АЗИМОВ

Ҳафиз АБДУСАМАТОВ

Нинель ВЛАДИМИРОВА

Жуманиёз ЖАББОРОВ

ЗУЛФИЯ

Абдусайд КЎЧИМОВ

/масъул секретарь/

Тоҳир МАЛИК

МИРМУҲСИН

Нормурод НАРЗУЛЛАЕВ

Умарали НОРМАТОВ

Абдулла ОРИПОВ

Иброҳим РАХИМ

Туроб ТЎЛА

Худойберди ТЎХТАБОВ

/бош редактор ўринбосари/

УЙГУН

Ўлмас УМАРБЕКОВ

Ўнтам УСМОНОВ

Раҳмат ФАЙЗИЙ

Ҳалима ХУДОЙБЕРДИЕВА

Шоислом ШОМУҲАМЕДОВ

Иброҳим ЮСУПОВ

Нурали ҚОБУЛ

Ҳамид ҒУЛОМ

Ғафур Ғулом номидаги   Адабиёт ва санъат   нашриёти

Уйғун,

Социалистик Меҳнат Қаҳрамони

ҚАЛБ ДАЪВАТИ

Республикамиз ёзувчилари барча совет халқи қатори Совет Иттифоқи Коммунистик партиясининг навбатдаги XXVII съездини муносиб кутиб олиш учун қизғин тайёргарлик кўрмоқдалар. Маълумки, Совет Иттифоқи Коммунистик партияси Марказий Комитетининг апрель (1985 йил) Пленуми КПСС МКнинг Бош секретари ўртоқ Михаил Сергеевич Горбачевнинг докладыни тинглаб ва муҳокама этиб, бўлажак съезднинг кун тартибини тасдиқлади. Пленум қарорлари, докладда баён этилган қоида ва хулослар ҳар бир совет кишиси, жумладан, биз ижодкорлар учун ҳам КПСС XXVII съездига тайёргарлик ва келажак истиқбол давридаги аниқ ҳаракат программаси ҳисобланади.

Аввало шуни таъкидлаш керакки, санъаткорлар бунёдкор халқимизнинг порлоқ келажаги — коммунистик жамият қуришда жонажон партиямизнинг энг яқин кўмакчиларидир. Улар зиммасига халқимизнинг бой ва ибратли ҳаёт йўлини жонли ва типик образларда акс эттиришдек масъулиятли вазифа юклатилганлиги бунинг далилидир.

Дарҳақиқат, КПСС XXVI съезди, партиянинг кейинги Пленумлари, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг XVI ва XIX пленумлари қарорлари асосида иш юритаётган ижодкорларимиз даврнинг энг долзарб масалаларига мурожаат қилмоқдалар. Чунки «Сиёсат, экономика, жамият турмушининг бошқа соҳалари масалалари юзасидан кўпдан-кўп таклифларни кўтариб чиқаётган, — деган эди КПСС Марказий Комитетининг Бош секретари, СССР Олий Совети Президиумининг аъзоси Михаил Сергеевич Горбачев ўн биринчи қаҳириқ СССР Олий Советининг учинчи сессиясида сўзлаган нутқида, — ҳар қандай камчиликларга, ўткир назар билан қараётган совет кишиларининг сиёсий активлиги ижтимоий турмушимизни ҳозир ҳар қачонгидан ҳам кўпроқ характерлаб турибди».

Дарҳақиқат, омманинг сиёсий активлиги жамиятимизнинг ҳаракатлантирувчи кучидир. Ижодимдаги шундай хусусиятни инсоният ҳаётида янги уфқ очган Октябрь инқилоби белгилаб берди. Дастлабки йиллардаёқ «Ленин», «Октябрь», «Совет ҳукумати» каби сўзлар ижодимиз тимсолига айланган эди. Аста-секин адабиёт ва санъатда ленинча халқлар дўстлиги мавзуси баланд янграй бошлади. Мен ҳам 1935 йилда ўзбек ва украин халқлари дўстлиги, социалистик ватанимиздаги барча миллатларнинг бузилмас бирлиги ҳақида «Украина еллари» дostonимни ёздим. Сал кейинроқ ёзилган «Москвалик дўстга», «Кўбизчи» ва бошқа бир талай шеърларимда ҳам шу мавзуга мурожаат этганман.

Бир кунни Николай Погодинга уруш ҳақидаги шеъримни ўқиб берганимда, у шундай деб қолди: «Драматургияга қўл уриб кўрмайсизми-а? Жанговар драматик оҳанглар эса уруш ҳақидаги шеърингизда кескин жанранглаб турибди». Кўп ўтмай «Она» деган илк пьесам ҳамза номидаги драма театрида қўйила бошлади...

Уруш йилларида Ҳамид Олимжон, Собир Абдулла ва мен Николай Погодин билан ҳамкорликда «Ўзбекистон қиличи» музыкали драмасини

ёздик. Кейинчалик менинг бу темага янада фаолроқ мурожаат этишимда Н. Погодин билан бир қаторда Алексей Толстойнинг ҳам таъсири бўлдики, ўша самимий ва дўстона учрашувлар ҳамон ёдимда.

Республикамиз ёзувчилари отрядининг сони бугун 600 дан ошиб кетди. Бу — ғоят катта ва қудратли куч демакдир. Ана шу қудратли отряднинг истеъдодли намояндалари ҳаётий ва ҳаққоний, ранг-баранг бадиий бўёқларга бой, партиявий принципиаллик ва порлоқ истиқболга ишонч руҳи билан суғорилган асарлар яратиб, Коммунистик партия ва халқимизнинг юксак ишончини оқлаб келмоқда. Адибларимиз яратган бадиий баркамол асарларнинг умумхалқ эътиборига сазовор бўлаётгани, Бутуниттифоқ ва жаҳон миқёсида эътироф этиб келинаётгани бунинг яққол далилидир. Миллий маданиятимизнинг шаффоф булоқлари тобора қайнаб-тошаётган экан, турмуш тарзимиз ва маънавий ҳаётимиз тобора хилма-хил ва бой бўлиб бораётган экан, бу — энг аввало адабиёт ва санъатимиз равнақи шарофатидир. Адибларнинг, шоир ва публицистларнинг ошиб бораётган ижтимоий активлиги, сиёсий етуклиги ва ижодий маҳорати халқ маънавий эҳтиёжларини қондиришда ўз истеъдодини янада тўлиқроқ намоён этиш имкониятини беради. Партия санъаткорлардаги ижтимоий активлик сингари ижодий фазилатни ҳамisha юксак қадрлаб келди. Ёзувчининг ижтимоий активлиги — юксак партиявий принципиаллик, халқчил қаҳрамон образини яратиш ва давр руҳини тўғри ва ҳаққоний акс эттириш демакдир.

Шуни бор овоз билан баралла айтиш мумкинки, революция кунларида, граждaнлар уруши фронтларида туғилган ўзбек совет адабиёти партиянинг оташин ёрдамчиси, марксизм-ленинизм идеалларининг жўшқин тарғиботчиси сифатида ҳамisha халқимиз хизматида бўлди. Зеро, бу адабиётга инқилобнинг оташин куйчиси, маърифатпарвар шоир Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий асос солган эди. Унинг совет ватанпарварлиги ва пролетар интернационализи билан суғорилган ёниқ ижоди адабиётимизнинг ривожланиш тарихида ёрқин саҳифани ташкил этади.

Замонавий адабий жараён, ўз характериға кўра ўтган ўн йилликлардан сезиларли фарқ қилади. Бу — шароит тақозосидир. «Ёзувчилар ташқи лотлари, журналларнинг редакциялари, — дейилади КПСС Марказий Комитети «Адабий-бадиий журналларнинг коммунистик қурилиш тажрибаси билан ижодий алоқалари тўғрисида» қабул қилган қарорда, — ҳозирча истеъдодли адибларни актуал соҳаларни қаламға олувчи асарлар устида ишлашга етарлича қатъият билан жалб этмаяптилар. Совет кишиларининг янги авлодлари бадиий кашфиёт деб қабул этиладиган, одамларнинг феъл-атворига таъсир қиладиган, халқ тақдирини акс эттирадиган, ўзининг руҳи ва замонавийлиги жиҳатидан дилға яқин бўлган ижобий қаҳрамон билан танишишға муштоқдирлар». Ижодий фаолияти-мизға шу нуқтаи назардан ёндашадиган бўлсак, ютуқларимиз билан бирға, бир талай камчиликлардан ҳам кўз юмиб бўлмайди. Ғоявий-бадиий савияси кам, мавзу доираси тор, эҳтироссиз, таъсир қувватидан маҳрум, ҳаёт бутун мураккабликлари билан қамраб олинмаган саёз асарлар ҳам ёзилмоқда. Бу ҳаёт ичига чуқурроқ кириб бормаслик, адолатдан узоқлашиб, зўр бериб бир-бирини мақташлар, ўртача китобларға ҳаддан зиёд баҳо беришларда кўринмоқда.

Етук асар халқ ҳаёти ичига чуқур кириб борганда туғилади. Бугунги кун қаҳрамонининг психологияси мураккаб, унинг ҳаққоний тасвири адибдан ғоявий-сиёсий етуклик, эртанги кунни ёрқин кўра билишлик каби хислатларни талаб қилади.

Мен барча ижодкор дўстларимни бундан буён изланишлар доирасини янада кенгайтиришға, ҳаётнинг энг муҳим муаммоларини ёритишға даъват этаман. Чунки олдимизда улкан анжуман — КПСС XXVII съезди турибди. КПСС Марказий Комитетининг Бош секретари ўртоқ Михаил Сергеевич Горбачев партия Марказий Комитетининг 1985 йил апрель Пленумида навбатдаги вазифаларимиз хусусида муфассал тўхталиб, шундай деган эди: «...Идеология иши ҳаёт билан мустаҳкам боғлиқ

бўлиши учун ҳали ҳамма иш қилинган эмас, деб ўйлайман. Бу ишда расмиятчилик ва насиҳатгўйлик халақит бермоқда. Кўпинча сафсата-бозлик, кишилар билан ҳақиқат йўлида гаплаша билмаслик зарар етказмоқда». Ўйлайманки, бу сўзлар биз санъаткорларни ҳам ҳалол ва жиддий ишлашга даъват этади.

Одил Ёқубов,
Ўзбекистон ССР халқ ёзувчиси

МАСЪУД ДАМЛАР

Умр бирда ташвиш билан, бирда шодумон кечади. Энг масъуд дамлар эса киши ёдида муҳрланиб қолади. Шунданми ё бошқами, ишқилиб, бирда-ярим кўнгил етар кишилар билан суҳбатлашиб ўтирганда ҳам ўтган кунлар ёдга олинса, негадир киши кўпроқ хушнуд дамларини эсга олади, тўлиб-тошиб кўпроқ шу ҳақда гапиради. Эҳтимол, бу бизнинг эзгуликка ташналигимиздан, инсон қалби табиатан яхшиликка мойиллигидан ва шунга эҳтиёж туйишидандир?! Ҳар қалай, бугунги суҳбатга чоғланар эканман, даставвал сўнгги йилларда мамлакатимизда рўй берган, тўғрироғи, ватандошларимиз манглай тери эвазига амалга оширган улкан ишлар, шунингдек, республикамиз ҳаётидаги ижобий ўзгаришлар бирин-кетин хаёлимдан кечди.

Ўтган давр ичида совет халқи эришган оламшумул ғалабаларни ҳеч ким, ҳатто душманларимиз ҳам инкор эта олмайди. Тарихнинг янги-янги саҳифасига айланаётган бизнинг ҳар бир кунимизни, ҳар бир қадамимизни дунё аҳли кўриб, фаолиятимизни самимий хайрихоҳлик билан кузатиб турибди.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг XVI Пленуми ва ундан кейин муттасил давом этаётган адолат тантанаси, поклик ҳалоллик учун кураш кимни тўлқинлантирмайди, дейсиз. Ақл-идрок ва сабот-матонат билан амалга оширилаётган бу ибратомуз тадбир қалбларда чуқур ҳаяжон уйғотмоқда, эл-юрт қатори биз — ижодкорларга ҳам маънавий озиқ бермоқда.

Эсимда, бундан беш йилча бурун, худди шу кеча-кундузлар мен қадимий Бухорога бориб, улуғ бобомиз Абу Али ибн Сино туғилиб-ўсган, унинг қадами теккан жойларни қадам-бақадам кезган эдим. Ушанда аллома дунёга келган машҳур Афшона қишлоғида, қишлоқдаги хушҳаво боғларда ётиб, узун кечалар юлдузли осмонга боққанча, бир лаҳза, бир лаҳза бўлса-да, буюк бобомиз билан хаёлан суҳбатлар қурганман, унинг ўйлари, ғам-ташвишлари, дарду ҳасратларини идроклашга, қалбига — унинг оламига киришга уринганман. Ва ям-яшил қир-адирлар, эпкинда тўлқиндек чайқалаётган майсалар, гиёҳ териб юрган ўйчан ибн Сино... менинг кўз ўнгимда намоён бўлган. «Бир куни унинг ҳузурига, Шарқ ҳукмдорларидан бири касали ўтиб кетган ва ўлим тўшагида ётган арзанда қизини олиб келди ва айтдики, эй табиб, кўзимнинг оқу қораси шундай бир дардга чалиндики, ер юзидан унга шифо топилмади, шифо топгувчилар бўлмади. Тириклик — умид экан, табиб, умидни узмоқ бўлмади, магар сен доврўғига монанд ҳаким эрсанг, уни оёққа турғаз? Буни тинглагач, табиб қизнинг заҳил чехрасига узок, синчидек термилди ва сўнг дедики, фалон гиёҳдан ҳозирланган доридан ичирингиз. Қиз уч кун деганда оёққа турди ва икром бўлди: таним ором олди... (ором + и + тан) Ромитан дегани асли шундан қолган...» — бизнинг кексалар ровийлик қилганда шу тахлит гапиради, гўё кўзи билан кўриб турган ҳодисани изоҳлаётгандек фавқуллодда ишонарли тарзда гапиради. Ромитанлик мўйсафидлар ибн Сино ҳақида талай ҳикоялар сўзлашди менга ва мен у ҳақда ёзар эканман, ҳарҳолда, шу ҳикояларга ҳам таяндим, шу тариқа «Кўҳна дунё» юзага келди.

Модомики, гап келиб «Кўҳна дунё»га тақалган экан, шу ўринда мен Чингиз Айтматовнинг бир фикрини эслаб ўтиш жоиз деб биламан. «Минг йиллар аввалги тарих қатидан замонага ҳамоҳанг бирор воқеа-ҳодиса ҳақидагина ёзиш мумкин, — дейди у. — Фақат шу шарт биланки, олис жойида кечган бу ҳодиса ҳозирги кунга хизмат қилиши, замондошларимизнинг мусак эстетик талабларига

жавоб бериши лозим». Тарихга бир неча бор мурожаат этган ёзувчи сифатида менинг ҳам фикрим шундай...

Кейинги йилларда республикамиз адиблари бир қатор сара асарлар яратишди, адабиётимизнинг бу мумтоз намуналари сарҳадлардан ошиб қардошларимизнинг, дунё халқларининг маънавий мулкига айландики, бу билан ҳақли равишда фахрлансак арзийди...

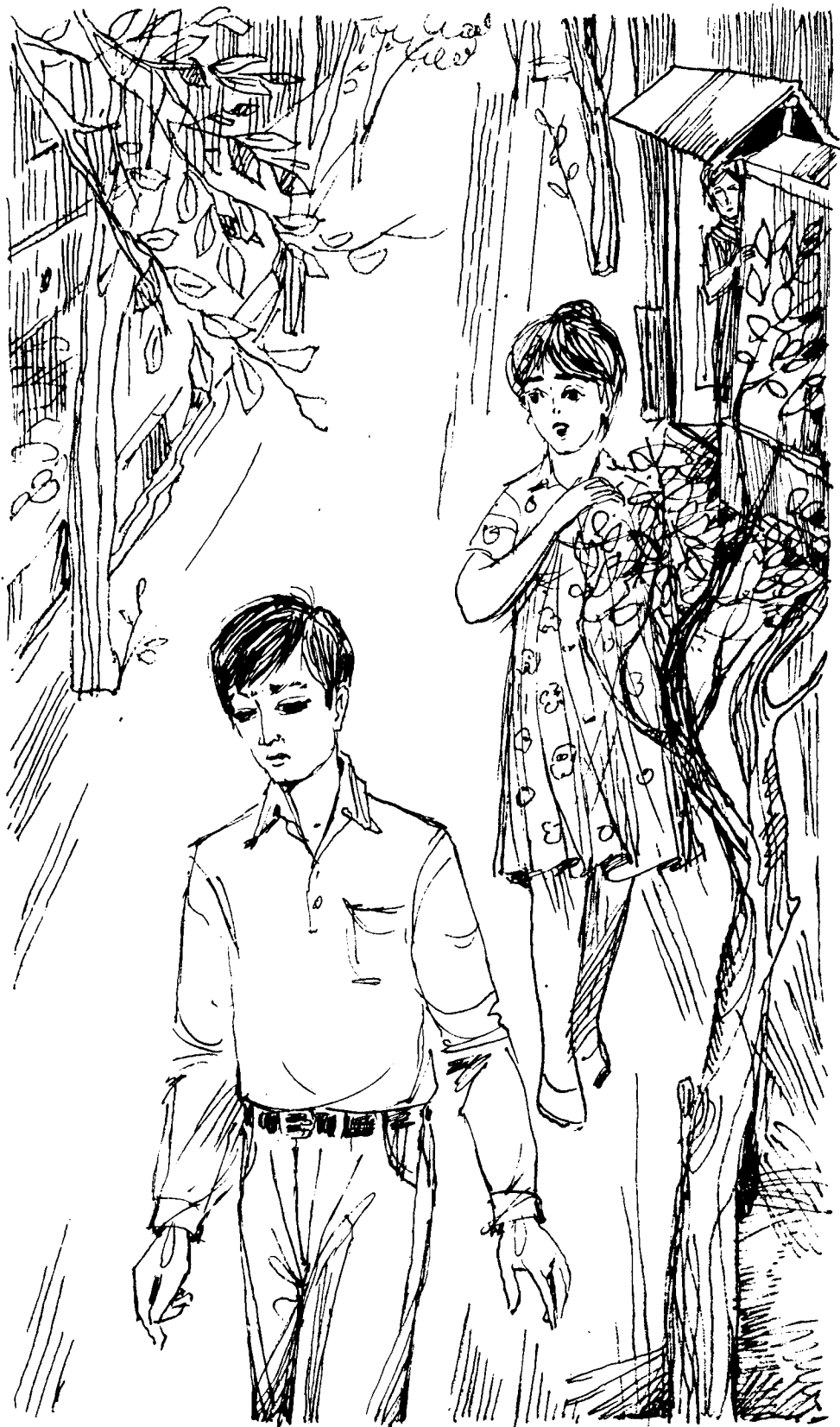
«Улуғбек хазинаси»нинг Германия Демократик Республикасида, Чехословакияда, Югославияда, умуман, кўпгина хорижий тилларда, «Диёнат»нинг эса Хитой Халқ Республикасида нашр этилиши, бугунги кунда романи рус, тожик, арман, эстон, латиш... китобхонлари ҳам ўз она тилларида ўқишаётганлиги мен учун ҳам қувонарлидир албатта. Ижод борасидаги камтарин меҳнатим партия ва ҳукумати-миз томонидан қадрланиб, «Ўзбекистон ССР халқ ёзувчиси» фахрий унвони берилиши ҳам ҳаётимдаги унутилмас воқеа ҳисобланади, бу менинг зиммамдаги масъулиятни янада оширди.

Ҳа, партия ва ҳукуватимиз адабиёт ва санъатга, ижод аҳлига чексиз ғамхўрлик кўрсатаётир. Шу йил апрелда бўлиб ўтган КПСС Марказий Комитетининг Пленумида Марказий Комитетнинг Бош секретари Михаил Сергеевич Горбачев адабиёт ва санъатимизнинг мумтоз намуналари кишиларни коммунистик руҳда тарбиялашга хизмат қилаётганлигини алоҳида уқтириб ўтди. Айни пайтда олдимизга аниқ ва улкан вазифалар ҳам қўйилди. Зеро, бугунги мураккаб шароитда, буржуа ифвогарлари шаънимизга номуносиб бўхтонларни тинимсиз ёғдираётган бир пайтда бизнинг, яъни ижод аҳлининг индамай қараб туриши жоизми, аксинча, ҳозир ёрқин фаолият кўрсатиш зарурий ҳолдир.

Тўғри, баркамол асар бир кун ёки бирор ойда юзага кела қолмайди. Бунинг учун, яъни теран мушоҳадани юзага чиқариш учун салмоқли меҳнат қилиниши зарур, бунга эса баъзан ойлар, баъзан йиллар кетади. Лекин қалбдан отилиб чиққан самимий, оташин сўз, халқимиз амалга ошираётган бунёдкорлик ишлари, айниқса, республика Компартияси Марказий Комитети адолат ва ҳақиқатни қарор топтириш йўлида амалга ошираётган эзгу тадбирлар ҳақида ёниқ қалб билан, ҳарорат билан ёзилган публицистик асарлар шу кеча-кундузда сув билан ҳаводек зарур бизга. Биз ижодкорлар бу борада ҳамиша ҳозиржавоб бўлмоғимиз, партия даъватига лаббай деб жавоб бермоғимиз даркор. Ва шундай бўлади ҳам!..

Ўйлайманки, эл-юрт қатори биз — қаламкашлар ҳам партияимизнинг навбатдаги съездини муносиб тўёналар билан кутиб оламиз!

Расми Рустам ЗУФАРОВ чизган.

Ўткир Ҳошимов

ИККИ ЭШИК ОРАСИ

Роман

— Шиминг йиртилиб кетибди-ку! — деди бош чайқаб. — Ма! Янги шим ол, — сумкасида бир чангал пул чиқарди. Анча пул! Чўнтагимга суқаётганида қўрқиб кетдим.

— Керакмас. Дадам уришади, — дедим типирчилаб.

— Дадангга айтмайсан-да! — шундай дедию иккиланиб қолди. Лекин ўша заҳоти пулни чўнтагимга чуқурроқ суқди. — Шим ол! Мен яна келаман.

Анча нарига борганда тагин бурилиб қарадим. Қарамоқчи эмасдим-у, ўзимдан-ўзим қарагим келди. У жилмайиб қўл силтар, аммо йиғлаб юборгудек лаблари титрар эди. Раҳмим келиб кетди. Яна бирпас тўхтаб турдим-да, синфхона томонга югурдим.

...Янги дўппимни қаёққа қўйишни билмасдим. Синфга киришдан олдин қайтадан буклаб, чўнтагимга солиб олдим. Иккала чўнтагим дўппайиб кетди. Биттасида дўппи, биттасида пул. Адабиёт ўқитувчиси Фафур Ғуломнинг «Сен етим эмассан» шеърини тушунтираётган экан.

— Тезроқ ўтир! — дедию дарсни тушунтиришда давом этди: — Шундай қилиб, шеърда совет халқларининг дўстлиги...

— Маза қилдингми? — деди Абдували илжайиб. — Эшитадиганингни эшитдингми?

Директордан сўкиш эшитди, деб суюнапти. Бекорларнинг бештасини айтибсан! Сулаймон ака уришгани йўқ, қайтага мақтади. Фақат шимимнинг почаси тешилгани ёмон бўлди-да. Ҳаммасига сенинг қизғанчиқ уканг айбдор! Еб қўймасдим велосипедингни! Майли, буниям иложи топилди-ку! Қўқонда турадиган ойим («ойим» деган сўз хаёлимга биринчи марта келди, ўзим ҳам ҳайрон бўлдим) пул ташлаб кетди. Кўп пул! Керак бўлса ўнта шим оламан. Пулни эслашим билан, йиғлаб юбормаслик учун атайлаб жилмайиб турган хотин кўз олдимга келди. Юрагим сиқилди.

Янги дўппини чўнтагимдан олиб, секин папкага тикаётсам, Абдували кўриб қолди.

— Вуй! Қаёқдан олдинг?! — деди пичирлаб.

— Топиб олдим!

— Қаний? Битта кўрий?

— Шомуродов! — ўқитувчи хуноб бўлиб бақирди. — Сен йўғингда синф сув қуйгандек эди. Мунча ёмонсан-а!

Ана, яна мен айбдор бўлдим! Алам билан Абдувалининг биқинига тушириб қолдим.

— Шомуродов!.. Шеърда уруш туфайли етим қолган минглаб болаларни ўзбек халқи бағрига босгани...

Дўппини секингина папкага тикдим.

— Нариги чўнтагингдаги нима?

Ўзи ёмон-да, сариқ машак! Калтак есаям жим ўтирмайди. Алам қилсин! Бир кўриб кўйсин! Керак бўлса ўзим ҳам велосипед сотиб оламан. «Динамо» магазинидан! Ёзда дадам билан шаҳар тушганимизда кўрганман! Тўппа-тўғри! Шимни нима қиламан! Уйда бошқаси бор! Яхшиси велосипед оламан.

Секин пулни чиқардим.

— Вуй! — Абдувалининг кўзи олайиб кетди. — Қаёқдан олдинг?!

— Нима ишинг бор?

— Шомуродов! Ҳозир синфдан чиқариб юбораман!

— Қаний! — Абдували ўн сўмлик, беш сўмлик, уч сўмлик пулларни олиб пичирлаб санай бошлади. — Уч юз ўттиз икки сўм! — деди шивирлаб. — Нима олмоқчисан?

— Велосипед.

— Етармикин?

— Шомуродов! Чиқиб кет синфдан!

Шунча пулни Абдувалига ташлаб кетиб жинниманми? Энди пулга чанг солган эдим, бахтимга кўнғироқ жиринглаб қолди...

Дарс тугаши билан Абдували елимдай ёпишиб олди. Қаёққа борсам кетимдан эргашади. Папкамни кўтариб, ўрикзорга кирганимизда яна сўради:

— Қаёқдан олдинг шунча пулни?

Жаҳлим чиқиб кетди. Нима иши бор?

— Топиб олдим, бўлдим?

Абдували ғалати илжайди.

— Балки ўғирлаб олгандирсан?

— Нима?! — жон-поним чиқиб кетди.

Папка билан бошига солмоқчи эдим, сап-сариқ киприкларини пирпиратиб ялинди:

— Ҳазиллашдим-ку, Музап! Ростдан ҳам велосипед олмоқчимисан? — у гапни бошқа ёққа бурди. — Даданга нима дейсан? Велосипедниям топиб олдим дейсанми! Дўппи топиб олсанг, велосипед топиб олсанг... Менга-ку бари бир... Даданг ўлдирса ўзингга қийин бўлади.

Ростдан ҳам. Бу ёғини ўйламабман. Дадам ўлдириб қўяр худди!

— Бўлмаса нима қиламиз? — дедим иккилик.

Абдували ҳам нима қилишни билмас экан. Анча ўйланиб қолди.

— Бўлди! — деди бирдан бақариб. — Папирос оламиз. «Беломор!»

— Мен чекмайман.

— Ҳалиям-а? — Абдували худди ҳар куни папирос чекиб юрган одамдек ҳайрон бўлиб кўзимга қаради. — Маза бўлади. Уч юз ўттиз икки сўмга, биласанми, қанча папирос беради? Бир пачкаси икки ярим сўм турса... Хў-ўп... — У ўрик соясига ўтириб олди-да, ерга чўп билан чизиб ҳисоблади. — Юз сўмга қирқта, уч юзга бир юз йигирмата. Яна ўнтаси — йигирма беш сўм... Хў-ўп!.. Бир юз ўттиз уч пачка бўларкан.

— Вой-бў! Шунча папиросни қаёққа қўямиз!

— Бирданига олмаймиз-да! — Абдували жон куйдириб тушунтира кетди. — Ҳар куни икки пачкадан! Битта сенга, битта менга. Қолган пулни бекитиб қўясан. Қани, чўз беш сўмни!

...Ўрикзор орасида Абдувалининг келишини пойлаб турдим. Кўнглим ғаш эди. Папирос ростдан ҳам маза бўлса керак. Дадам ҳар куни бир пачкадан чекади-ку!

Абдували икки чўнтагини дўппайтириб келди.

— Юр! Гугурт ҳам олдим, — деди катта одамлардай кўз қисиб.

Ўрикзордан ўтиб, автобус йўлига чиқдик. Кўтарма кейинги пайтларда анча обод бўлиб қолган. Кўча четйда икки қаватли янги магазин қурила бошлаган. Йўлга асфальт ётқизилган, симёғочлар қўйилган. Дадамнинг айтишича, Оқсоқол бува ариза бера-бера охири раисликдан бўшагандан

кейин колхоздан путур кетганмиш. Ҳатто Кўтарманинг бир қисми шаҳарга ўтиб кетибди. Мана бунақа иморатлар қурилаётгани шундан экан. Агар шаҳар шунақа кенгайиб кетаверса, боғ-роғлар камайиб кетармиш...

Бир қавати битиб, иккинчиси чала қолган, ичида яримта-юримта пишиқ ғишлар уюлиб ётган эшиксиз бинога кирдик. Абдували папкасини оҳақ юқи ёпишиб ётган ерга қўйди. Икки чўнтагидан икки пачка папирос, гугурт чиқариб, папкасини ёнига ташлади. Ғишт уюмлари орасидан бутунларини танлаб, учтасини тахлади-да устига ўтирди.

— Утирмайсанми! — деди қовоғини солиб. — Кўчадан ўтганлар кўриб қолса, биласанми, нима бўлади?

Мен ҳам учта ғишт топиб, устига ўтирдим. У папирос қутиларидан биттасини олди-да, тирноғи билан бурчагидан чимчилаб очди. Қутининг тагига бир чертган эди, папирос отилиб чиқди.

— Ол, ўзингникини! — деб буюрди.

Мен ҳам папирос қутисини очдим. Негадир қўлим титраб, қутининг елимлаб ёпиштирилган қоғози йиртилиб кетди.

— Кўриб қўй, ўв! — у папиросни бармоғи билан эзғилади. (Дадам ҳам доим шунақа қилади). Кейин бандини чимчилаб оғзига тикди-да гугурт чизди. Уша заҳоти сариқ юзи қизариб кетди. — Во! — деди оғзидан тутун чиқариб.

Ҳавасим келди. Гугурт чизиб папиросни тутатишим билан оғзимга сассиқ тутун кириб, ўқчиб юбордим. Кўзим ачишиб ёш чиқиб кетди. Қизиқ, дадамдан анқиб турадиган тамаки иси бунақа кўнглимни айнитмасди.

— Жинни! — Абдували йўтала-йўтала кула бошлади. — Ичингга тортмайсанми! Ушанда маза қиласан-да!

Папиросни нафасим етганча сўрган эдим, бутун вужудим таранг тортилиб, кўз ўнгим жимирлашиб кетди. Қизиқ, энди кўнглим айнамади. Бошим ғувуллаб, негадир кулгим келарди.

— Ана бўлди! Зўрми!

Папиросимни ярим-ёрти чекмасимданоқ бошим гир-гир айлана бошлади. Кўча томондан ғўнғир-ғўнғир овоз келаётганини эшитиб ўрнимдан турмоқчи бўлдим-у, йиқилиб тушдим. Тагимдаги ғишлар тарақ-туруқ қилиб ерга ағдарилди.

— Жим! — Абдували шоша-пиша тепамга келди. Қутида қолган папиросни чўнтагимга солиб қўйди-да, қўлтиғимдан кўтарди. — Юр! Одамлар келяпти.

Ҳавода сузиб бораётганга ўхшардим. Қадамим енгил кўчади-ю, оёғим мўлжалга тушмайди. Худди туш кўраётган одамдай... Унга сари кулгим кистайди...

Абдували мени эшигимиздан киргизиб юбордию ўзи қочиб қолди. Айвонда, хонтахтага мук тушиб дарс тайёрлаб ўтирган Омон, бурнини тортиб ялинди:

— Ака! Она тилимни ёзишворинг!

— Э, бор-е! — дедим қўл силтаб. Ўзимнинг бошим айланиб кетяптию, бу она тилини гапирди. Уйда бошқа ҳеч ким йўқ эди. Биламан, дадам ишда, ойим ишда. Икки-уч йил аввал МТСлар ёпилганида ойим ишдан бўшаган эди. Кейин колхозларнинг ўзи тракторли бўлган. Ойим ҳар куни эрта кетиб, кеч қайтади. Дадам мунданам кеч келади.

Папкани айвонга ташладим-да, уйга кириб, ўзимнинг сим каравотимга ётиб олдим. Кўзим ўзидан-ўзи юмилиб кетар, уйқум келарди. Негадир исиб кетдим. Шимимни ечиб, ерга ташладим-да, қайтадан каравотга ётдим. Қўсгим келди. Кўз олдимда аввал папироснинг кўкиш тутуни, кейин қўқонлик ойим пайдо бўлди. Ухлаб қопман.

...Аллаким елкамдан чангаллаб силтади.

— Тур, бадбахт!

Кўзимни очишга улгурмай каравотдан учиб кетдим. Уй ичи қоронғи эди. Аввалига ҳеч нарсага тушунолмаи гарангсиб турдим-да, кейин қоронғида дадамнинг ғазабдан ёниб турган кўзларини кўрдим.

— Нима бу? Қаёқдан олдинг?!

Дадамнинг қўлида бир нима оқариб кўринарди. Қарасам, бояги

папирос пачкаси. Ваҳимага тушиб, юрагим сирқираб кетди. Ўзимни эшикка урмоқчи эдим, дадам билагимдан омбирдек қисиб олди.

— Нима гап? — останада ойимнинг шарпаси кўринди. У шиқ эткизиб чироқни ёқди. Қўли хамир юқи эканини пайқадим. Чамаси, ишдан келиб, хамир қораётганида шовқинни эшитиб уйга кирган эди.

— Қаёқдан олдинг? — дадам ғазаб билан пишқириб «Беломор» қутисини бурним тагига тиқиштирди. — Ростингни айт!

— Вой, дадаси, ўзингизникию! — ойим хамир юқи қўли билан дадамнинг билагига ёпишди. — Нима қиласиз, болани қўрқитиб? Ўзингизники! Қаранг! Ўзингиз чекадиган папирос-ку!

Эшикдан Омон мўралади.

— Ўзимники? — дадам бир қўллаб ҳамон билагимдан чангаллаганча иккинчи қўлидаги пачкани каравотга ташлади-да, чўнтагини кавлади. Ярим пачка эзғиланган папирос қўлига илашиб чиқди. — Ўзимники — мана! — деди қўлидаги пачкани зарда билан ерга улоқтириб. Ўша заҳоти каравот устида ётган пачкани юлқиб олди-да, папирос аралаш қулочкашлаб юзимга урди. — Мана сенга чекиш!

Ойим дод солиб дадамга осилди.

— Туҳмат қилманг! — деди чинқириб. — Ўзингизники. Эрталаб мен олиб келувдим. Урманг болани!

— Нима? — дадам деразаларни зириллатиб ҳайқирди. — Сен обкелган бўлсанг, бунинг чўнтагида нима қилиб юрибди?! — У билагимни янаям қаттиқроқ қисиб, ерга энгашди. — Манави шунинг шимими ахир? Мана шуникими? — у ғазаб билан шимимни юлқиб кўтарди. Бир силкитган эди, шимимнинг чўнтагидан ўн сўмлик, беш сўмлик, уч сўмлик пуллар тушиб, наमतга сочилиб кетди. Дадам, ухлаб ётганда фақат папиросли чўнтагимни кавлаган, пулни кўрмаган экан. Турган жойида серрайиб қотиб қолди.

Ойимнинг ранги қув ўчиб кетди. Гоҳ ерда сочилиб ётган пулга, гоҳ дадам, гоҳ менга қараб лаблари титрай бошлади. Омон ҳайрон бўлиб бурнини тортиб қўйди.

— Қаёқдан олдинг? — дадамнинг мўйлови титрай бошлади. — Қаёқдан олдинг шунча пулни? — деди кўрқинчли, паст оҳангда. Билагимдан бир силтаб ўзига ёпиштириб қўйди. Димоғимга таниш тамаки ҳиди урилди. Қизиқ, негадир яна чекким келди.

— Қаёқдан олдинг? — у шундай бақирдики, қулоғим ёрилиб кетай деди.

— Қўйинг, жон дадаси! — Ойим титраб-қақшаб орамизга суқилаётган эди, дадам тирсаги билан туртди:

— Наритур! Қаёқдан олдинг?

— Топиб олдим, — дедим ерга қараб.

— Шунча пулни-я! Қачон! Соат нечада? Қаерда?

Яна ерга қарадим. Қайсарлигим тутиб кетди.

— Айтмайман! — дедим бақириб. — Айтмайман!

— Шунақами ҳали! — дадам юзимга яна тарсаки туширди. — Мана, — деди оғзидан тупук сачраб. Бир қўллаб шимининг энли камарини еча бошлади.

— Дадаси! — ойим чумчуқдек чирқиллаб, дадамнинг камар ечаётган қўлига ёпишди. — Урманг! Иккинчи қилмайди!

Останада мўралаб турган Омон йиғлаб юборди.

— Қоч! — дадам елкаси билан ойимни туртди. Ширт этиб камарини суғуриб олди-да, икки буклаб бошим устида кўтарди.

— Айт! — деди хириллаб. — Ичагингни суғуриб оламан, итвачча!

Ажаб, негадир илтижо билан йиғлаб турган қўқонлик ойим кўз олдимга келди.

— Ўғирладингми?! — дадам камар билан қарсиллатиб гарданимга туширди.

— Ҳа! — дедим чинқириб. — Ўғирлаб олдим! Ўғирладим!

— А! — дадамнинг қисқа, таҳдидли ҳайқирғи аралаш елкамга яна камар тушди. Бу гал шунақанги зарб билан урдик, ўпкам оғзимга тиқилиб

қолай деди. — Мана ўғирлаш! Мана! Мана ўғирлаш!

Ойим чинқирганча дадамга ёпишди. Омон турган жойида йиғлади.

— Урманг, дада, урманг!

— Йўқол! — дадам қўлини силтаб юборган эди, қайишнинг темир тўқаси ойимнинг чеккасига тегди. Ойим оҳ чекканча чўккалаб қолди. Аммо ўша захоти гандираклаб туриб, мени кучоқлади. Чеккасидан қон сизиб юзига оқди.

— Қўйворинг! — деди чинқириб. — Ўлдириб қўясиз-ку, болани қўйворинг!

— Ўлсин! Иснод келтирадиган бола керакмас менга! — Дадамнинг оғзидан оппоқ кўпик чиқа бошлади. — Кетсин! — деди овози ингичкалашиб. — Йўқолсин! Йўқол, қадам босма уйга!

У қўлимни қўйиб юборди. Тутқаноқ тутган одамдек икки қўли силкина бошлади. Қайиш ерга тушди.

Бурним қонаётганини энди пайқадим. Ҳали юзимга урганида қонаган экану, билмабман.

— Кетаман! — дедим кафтим билан бурнимни чангаллаб. — Кетаман! Қўқондаги ойимнинг олдида кетаман!

Қочмадим. Секин-секин кавшандозга бордим-да, эски туфлимни оёғимга илдим.

— Музаффар! — ойим, даҳшатдан кўзи олайиб мен томонга отилди. Дадам ҳолсизланиб, ерга ўтириб қолган, оёқ-қўли баравар қалтирар эди.

Ойим қўл чўзиши билан айвонга, ундан ҳовлига отилдим.

— Музаффар! — ойимнинг чинқироқ овозига Омоннинг йиғиси қўшилди. — Ойи! Дадам йиқилиб тушди, ойи!

Кўчага югуриб чиқдим. Дуч келган томонга чопиб кетдим. Ҳали ой чиқмаган, кўчалар қоронғи, жимжит эди. Елкамнинг ачишиб оғриётгани, оёғим совқотаётганини пайқадим. Майка-турсида эканимни энди билдим.

Орқада, кўча бошида ойимнинг чақиргани эшитилди.

— Музаффару-у-у!

Худди ойим қувиб етадигандек чопиб кетдим. Туфлимнинг ипи товонимга ботиб ғашимни келтирар, аммо тўхтагим келмас, юрагим кўкрагимдан отилиб кетгудек гурсиллар, чанқаган эдим.

«Кетаман! Қўқондаги ойимнинг олдида кетаман. Ойим урмайди мени!» Шу гап хаёлимга келиши билан қўқонлик ойимни ҳам ёмон кўриб кетдим. Ҳаммаси шуни деб бўлди! Пул бермаса шунча гап йўқ эди. Ҳали дадам дўппини кўриб қолса нима қиларкин! Папкада, «Зоология» китобининг ичида турибди. Қўқонлик ойим аввал келганда ҳам жанжал бўлганди. Бари бир, дадамниям ёмон кўраман. Нега уради? Ўғирлаб олганим йўқ-ку!

Бир маҳал ваҳимали шовуллашни эшитиб тўхтаб қолдим. Алвасти-кўприкка кеп қопман! Қўрққанимдан жонҳолатда темир йўл томонга югуриб кетдим. Узоқдан учта чироқ кўринди. Яқинлашиб келаётган поезднинг тарақа-туруқ овози эшитилди. Поезд томонга жоним борича чопдим. Кетаман! Поездга осилиб бўлсаям Қўқонга кетаман!

Тор сўқмоқдан югуриб борарканман, гуллаган наъматаклар юз-кўзимга тикан санчар, аммо оғриқ сезмасдим... Тезроқ чопсам поездга етиб оладигандек эдим. Бари бир етолмадим. Темир йўлга яқин борганимда поезд аллақачон узоқлашиб кетган эди. Яна Бўрижарнинг ваҳимали шовуллаши эшитилди. Шағал кўтармадан чиқиб бораётиб, икки марта мункиб кетдим.

Темир йўл устига чиққанимда «Қора аммам» эсимга тушди. «Аммамникига бораман! Қора аммам яхши!»

Шовуллаб турган қамишзордан ўтаётганимда баттар кўрқдим. Худди қамишлар орасидан биров пусиб чиқиб келаётгандай... Аксига олиб нуқул ботинкам сассиқ балчиққа ботарди. Қурбақалар тинимсиз вақиллайди. Аллақерда бойқуш ҳув-ҳув қилади. Ниҳоят, Нўғайкўрғон чироқлари кўринди.

Пастак эшикни тақиллатавериб қўлим оғриб кетди. Ниҳоят, ичкаридан «Қора аммамнинг» ҳарсиллаб нафас олиши эшитилди.

— Кимди? — деди яқин келиб.

— Очинг, амма, менман, — дедим ҳовлиқиб.

Аммам, шоша-пиша занжирни туширди. Қоронғи бўлсаям қўрқиб кетганини, нукул ёқасини очиб кўксига туфлаётганини кўрдим. Ичидаги «одамчалар» бор овозда ҳуштак чала бошлади.

— Вой, вой ўлмасам! — деди ҳансираб. — Вой шўрим! Гапирсанг-чи, нима бўлди?

— Узим! — дедим илжайиб. — Қўрқманг, амма!

Аммам сал-пал ҳушини йиғиб, обдастада сув олиб келди. Узим ювामан десам ҳам қўймасдан, сув қуйиб турди.

— Музлаб кетибсан-ку, — деди нафаси ёжиллаб. — Тинчликми? — Яна илжайдим.

— Тинчлик дедим-ку, амма, қўрқманг.

У анчадан кейин бир оз ўзига келди.

— Ваҳиманг қурмасин, кўпайгур! — деди кўрпага ўраб бошимга ёстиқ қўяркан. — Утакамни ўн бўлдинг-ку! — шундай деб коса кўтарганча мункиллаб ошхонага кетди.

Илиққина кўрпага ўралиб ётарканман, уйни томоша қилдим. Ҳаммаси ўша-ўша. Шифтда қалдирғоч ини. Иккита қалдирғоч бошини чиқариб мўралаяпти. Ҳали тухум қўймаган, тухуми бўлса безовталаниб қоларди. Пашша ўтириб доғ бўлиб кетган лампочка атрофида чивинлар ғужғон уради. Девордаги миҳларга беҳилар илиб қўйилган. Қишда келганимда кўп эди. Энди саккизта қопти. Деворда иккита сурат. Салла ўраган бобом билан дўппи кийган Кимсан акам. Қизиқ, ҳозир Кимсан акамдек йигитлар соч қўяди. Кимсан акамда йўқ. Катта бўлсам менам соч қўяман: полбокс!

Аммам инқиллаб ярим коса мошкичири иситиб кирди. Устида кўкпиёзам бор. Қорним оч эди. Мошкичири ширин экан.

— Юрагимни ёрдинг-а, болам, — Аммам ич-ичига тушиб кетган чакаklarини аранг қимирлатиб, ҳарсиллади. — Бугун бормоқчи эдим, қувватим етмади. Чолим билан Кимсаним тушимга кирибди. Икковиям безовта бўлиб юрибди, қизимга бир гап бўлди, дедим. Ростини айт, нима бўлди ўзи?

Негадир қўқонлик ойим яна кўз олдимга келди. Йиғлаб тургани, ялингани... дадамдан калтак еганим...

— Амма! Бир нарса сўрасам ростини айтасизми?

Худди катта одамлардек салмоқлаб гапирдим шекилли, аммам ҳайрон бўлиб кўзимга қаради.

— Сўра, болам, сўрайқол, — деди шоша-пиша. — Қачон сени алдабман.

— Менинг ойим ким?

Аммам оғзини очиб анграйиб қолди. Ичидаги одамчалар ёжиллаб ҳуштак чала бошлади.

— Ким? — дедим кўзига тикилиб.

— Нимаиди? — деди у баттар ҳансираб.

— Қўқонга кетаман. Менга пул беринг.

Аммам, жавоб бериш ўрнига, негадир юзини бурди. Бошидан рўмолини сидириб олди-да, тиззасига ташлаб, қинғир-қийшиқ бармоқлари билан ёжимлай бошлади. Юзи янаям қорайиб кетгандек бўлди. Қизиқ, бултур кеч кузда дадам билан колхоз полизига борганимиз эсимга тушди. Ўшанда, устига қиров тушган қора тарвузларни кўрган эдим. Аммамнинг боши худди ўшанақа — қиров тушган тарвузга ўхшаб кетди: сочи оппоқ, юзи қоп-қора...

Бир маҳал у қаддини ростлади. Нурсиз кўзларини кўзимга қадади.

— Овқатингни емадинг-ку! — деди бўш косага имо қилиб. Кейин негадир жилмайди. — Кимсаним келади! — деди тўсатдан. — Агар бу дунёда инсоф деган нарса борлиги рост бўлса — келади! Чолим раҳматли ўғлини кўрмади. Уруш битганига қанча бўлди... — У ҳол-ҳол доғ босган бармоқлари титраб санади. Узоқ санади. — Бошланганига ўн тўққиз йил бўпти. Битганига ўн беш йил... — У хўрсинди. — Кимсаним ўн саккизда эди. Ҳали қирққаям кирмабди, — у яна жилмайди. Ич-ичига ботиб кетган

чакаклари тиришиб, кўзида нур пайдо бўлди. — Кимсан аканг келиши билан тўй қиламиз. Келинниги тўйни сен обorasан, хўпми! Қўй етаклаб борасан. Сенга тўн кийгизишади. Қуда томон тўн кийгизиб белинга қийиқча боғлайди...

Аммам қизиқ. Мен нимани сўраяпман-у, нима деяпти. Аммамнинг ҳарсиллаб нафас олганча бир оҳангда гапириши таъсир қилдими, чарчаган эканманми, лампочка атрофида муттасил айланаётган парвоналарга тикилиб ётиб ухлаб қопман...

Кўзимни очсам, хонтахта олдида «Қора аммам» билан ойим секин-секин гаплашиб, чой ичиб ўтиришибди. Ойим пешонабоғини пастроқ танғиб олибди. Чаккасига пахта қўйиб боғлаган шекилли, ўша жойи дўппайиб турибди. Қимирлаган эдим, елкам ачишиб оғриди. Кеча дадамдан калтак еганим, Қўқонга қочиб кетишим кераклиги эсимга тушиб, қовоғимни солиб олдим.

— Мактабингга кеч қолдинг-ку, Музаффар, — деди ойим ҳеч нима бўлмагандек хотиржам оҳангда. — Кечаси билан қидирмаган жойим қолмади. Одамни бунақа қўрқитмагин-да, болам...

— Кеса бувисиникига кепти, сенга нима! — «Қора аммам» ойимни жеркиб берди. — Эрингга айтиб қўй, хоҳласа ҳар куни келади. Турақол болам, ширчойинг совиб қолади.

Қовоқ-тумшўғим осилиб ҳовлига тушиб кетаётганимда «Қора аммам»нинг гапини эшитиб қолдим.

— Шомуродга айтиб қўй: шу болага яна бир марта қўл кўтарса, у дунё бу дунё норози бўламан. Чолим тушимга кириб юрибди. «Бир кун йўғимга аҳволинг шу-да», деб чирқилляпти. Бувангни арвоҳидан қўрқмайсанларми?

Ойим овозини пастлатиб, бир нима деди, эшитмадим. Оёғимга суйкалган мушукни товоним билан туртиб, ариқ томонга кетдим.

Йигирма олтинчи боб

Раъно ҳикояси

Ширин ёлғондан аччиқ ҳақиқат афзал

Бўлди! Ҳаммаси тамом бўлди! Етар ахир! Одам бировни алдаши мумкин. Бир марта, ўн марта, юз марта! Аммо ўзингни ўзинг алдай олмайсан. Осмондаги юлдузни узиб олиб бўладими! Анави беор закунчи мени бир умр алдади. Начора! Яхшиликнинг ҳам, ёмонликнинг ҳам поёни бўлади. Ўша — уч йил олдинги ғалвадан кейин у ҳам алдовга чек қўйди. «Ўнг қулоқ, чап қулоғинг билан эшитиб қўй, болангни олиб келмайман, хоҳласанг Насибани ташлагин-да, кетавер», деди. Иши кўпмиш, акасининг йиллик маъракасини ўтказиши керакмиш. Нимаям дердим? Рост, ҳаммаси тўғри. Қайноғам оталик қилди. Унга эмас, менга! Шу одам бўлмаса, Ойсара опам бўлмаса, бу имонсиз мени ердан чиққан замбуруғдек бир босиб, пачақлаб ташларди. Тирикларни ҳурматлаган одам, марҳумларни ҳам иззат қилади. Азбаройи қайноғам ҳаққи, азбаройи Ойсара опам ҳурмати, ҳамма маъракаларда туриб бердим. Ойсара, бечора Ойсара опам, ўз ғами ўзига етмагандек, менинг қўлтиғимга кирди.

«Хурсанд бўлинг, жон синглим! Уғлингиз тирик экан, шунга шукур қилинг. От айланиб, қозиғини топади. Бир куни сизни ўзи топиб келади...» Дойм шунақа деди.

Анави муртадга қолса, Йўлдошхонни вокзалда ҳаммол қилиб ишлатиб, пулини кассага урмоқчи эди. Қўймадим. Ойсара опага ялиниб-ёлвордим. «Институтга кирсин, мен ёрдам бераман», дедим. Йўк, Йўлдошхонни мен ўқишга олиб кирмадим, ўз кучи билан ўқияпти. Бироқ мен ҳам алдовга алдов билан жавоб қилдим. Бор буд-шудим — узугим, билагузугим, зиракларим — ҳаммасини сотдим! Ҳаммасини! Топган пулимни Ойсара опага бердим.

Бу бўлса, ҳалиям Маруся опадан унадиган ўн мингни кутиб юрибди. Тўғри, менга ишонмай, Тошкентга неча марта келиб-кетди. Лекин қўлидан нима келарди?.. У билган қонунларни мен ҳам сув қилиб ичиб юбордим. Қонун шунақа эканки, бир одам иккинчи бир одамнинг уйида беш йил яшасаю, ер солиғи, яна қатор-қатор солиқларни тўласа, уй ўшанинг номига ўтаркан.

Бари бир, Маруся опа мард экан! Уч марта қўлимга пул тутқазди. «Эринг хафа бўлмасин, ваъда қилганман, ҳаммаси қонуний бўлсин» деди. Гап қонундами? Ахир қонун китобига ёзилмаган қоидалар ҳам бор-ку? Одамгарчилик деган қонун ҳам бор-ку! Наҳотки мен, келиб-келиб Маруся опадан, пул олсам! Бўлди. Ҳаммасини пишитиб қўйдим. Маруся опага тайинладим. «Даъвогардан бошқа ҳеч ким билан гаплашмайсиз», дедим. Одамгарчиликдан бошқа жамики қонунларни биладиган Закунчи энди менга ялинишга тушди. Ялин! Ялинавер! Ҳаммаси аллақачон ҳал бўлган. Ҳамма ҳужжатларга қўл қўйиб бўлганман!

На иложки, қўл қўйиб бўлмайдиган қонунлар ҳам бор экан! Кирмаган кўчаму бош суқмаган эшигим қолмади. Ҳамма жойда, ҳамма адвокатураю судда бир хил гап айтишди:

«Бола сал катта бўлсин, ўзи ҳал қилади».

Мен гўл эмасман. Овсар эмасман. Қайси эшикка кирмай, эркакдир-хотиндир, бир хил савол беради:

«Кетиб қолганингизда бола неча ёшда эди?»

Ёш нима қилади! Уч ойлик эди-ку, тўқсон кунлик! Тутилиб-тутилиб шуни айтишим билан елкасини қисади. «Хўш, нима ҳаққинг бор!» деб илжайгандек бўлади.

Ажаб дунё экан! Энг бебаҳо нарсангизни йўқотиб қўйсангизу уни бировнинг қўлида кўриб, «шу — меники», деб даъво қилсангиз, ҳукми ажрим қиладиганлар эса, «ўн тўрт йилдан бери қаёқда эдингиз», деса нима қиласиз? Ахир мен ўшандан кейин ҳам келдим! Кўп келдим! Мол пойлаган ўғридек ўз боламини чекка-чеккадан кўриб, йиғлаб-йиғлаб кетдим.

Бугун-чи! Бугун ҳамма умидим пучга чиқди. Аввал боши анави заҳар-заққум директор, «бу ишни суд ҳал қилади», деб жеркиб берди. Устига устак, «ота-онаси бор», деб Шомурод ака билан анави Робияни эслатди. Назаримда, Музаффар директор олдида уялиб кетгандек бўлди. Уз болам, мендан — онасидан номус қилди. Кейин... «тинч қўйинг!» деб ер тепинди. Қизиқ, боламнинг кўзларида ғазабу нафрат эмас, аллақандай бегоналик кўрдим. Йўқ! Музаффар ҳеч қачон менга ўғил бўлмайди! Қўқонга опқочиб кетади, деб кўрқди. Хўп, алдаб-сулдаб обордим ҳам дейлик, анави оталик қилармиди боламга! Нега унга ёлғон гапирдим? Насиба сени соғиняпти, акам қачон келади, деб кутяпти, дедимми? Ахир, Закунчи Насибани аллақачон Музаффарга қирпичоқ қилиб қайраб қўйган-ку! Нима қиламан иккала болани баравар қийнаб!

...Музаффарим йигит бўп қопти. Овози дўриллаб, мўйлови сабза урибди. Виждонсиз чўлоқ! Ақалли шу куни ясантриб қўйса ўладими! Анави шаллақи Робия жилла-қурса туғилган кунида болага йиртиқ шим кийгизишга уялмайдами? Золимми, аблаҳми, отаси Насибага ҳар йили туғилган куни бош-оёқ сарпо қилади-ку! Уғлим бўлса почаси илма-тешик шим кийиб юрибди. Туғилган кунни қаёқдан билади қишлоқи Робия!

Қаерга келиб қолдим? Ажаб, ўзимизнинг кўча-ку! Янги маҳалла. Тор кўча. Пахса девор орқасидан довучча тўккан ўриқлар мўралаб турибди.

Қизиқ, инсон умри шунақа тез ўтарканми? Кечагина эмасмиди, шу кўчада қўшни қизалоқлар билан сапалак ўйнаганимиз! Кечагина эмасмиди, шу кўчадан Бешболабойнинг ҳовлисида очилган мактабга югурганимиз! Деворга осилиб довучча ўғирлаганимиз кечагина эмасмиди?

Кейин Текстилга борганим... Шомурод ака билан танишганим... Ушандам бировдан уялгандек ерга қараб турарди. Мана шу сада тагигача кузатиб келарди-да, «Раънохон, борақолинг, қўни-қўшнилар гап қилиб юрмасин», деб хайрлашарди. Ҳатто қўлимдан ҳам ушламасди.

Кейин карнай-сурнай билан тор кўчани тўлатиб келишди. Қирқ биринчи йилнинг Биринчи май байрамига менинг байрамим қўшилиб кетди. Уруш... Қор тушган куни оёғига осилиб йиғлаганим... Ундан кейин Умар ака... Тўшакка ёпишган онам...

Оёқ-қўли шишиб кетган онам ўлаётганида қизиқ гап айтди. Негадир менга эмас, ўзбекчани бинойидек тушуниб қолган Маруся опага қараб гапирди:

«Маржа, қизим! Таомилда қайнонани куёв ерга қўяди. Шомуродим урушда. Васиятим шуки, кафанимга номаҳрам эркакнинг қўли тегмасин!»

Умар ака ўшандаям хиёнат қилди. Онамнинг руҳини оёқости қилиб, худди куёвдек, йўқ, «хўжаликнинг отасидек» онамни ўз оёғи билан тепкилаб кўмди. Ота эмиш! Уз «қизини» йўлдан урган «ота»!

Тамом бўлди! Бугун ҳаммаси тамом бўлди! Нима қилай? Осмондаги юлдуздек узоқлаб кетган ўғлим деб қизимдан — Насибадан айрилишим керакми? Бугун Музаффар очиқ-ойдин айтди-ку! «Тинч қўйинг» деди-ку! Жавобимни олдим, бўлди-да! Мингта ширин ёлғондан битта аччиқ ҳақиқат афзал! Ойсара опам тўғри айтади! Музаффар эрта-индин эсини таниб олади. От айланиб қозиғини топади. Энди келмайман. Бўлди! Нима қиламан болани қийнаб? Аммо хат ёзиб тураман. Керак бўлса Шомурод акага, Робияга ёзаман. Инсофи бордир, ахир! Одам-ку улар ҳам, тушунар аҳволимга...

Йигирма еттинчи боб

Унинчи синф ўқувчиси Музаффар Шомуродов ҳикояси

«Минавор, Минавор —
чўнтагингда нима бор?»

Эртага ё Шерзод ўлади, ё—мен. Бўлар иш бўлди! Улсам ўламан, аммо йўл бериш йўқ. Биламан, Шерзод сузишга уста. Нима қилгандаям Нўғайқўрғонда катта бўлган. Бўрижарда кўп чўмилган. Мен сузишни билмайман. Гаровнинг шарти ёмон: Алвастикўприкдан Бўрижарга калла ташлаб, сузиб чиқиш! Калла ташлаш уёқда турсин, кўприкка яқин борган одамнинг ваҳми келади. Сув кўприк тагига кириб кетаётганида айниқса қутуриб оқади. Нариги томони эса — саёз. Қамишзор четида тўнкалар, аллақаёқдан келтириб ташланган бетон плиталар, темир арматурлар қалашиб ётади. Кўприк тагига кириб кетдингми — тамом. Тирик қолмайсан. Сув куч билан обориб урадию парча-парча қилиб ташлайди. Уч йилдирки, шу йўлдан Нўғайқўрғондаги «катта мактаб»га қатнайман. Кичкиналигимдан Алвастикўприкни ёмон кўрардим. Дадам билан «Қора аммам»никига келганимда ҳам, кейин ҳам шу ердан ўтишга юрагим безилларди. Мана, охири...

Э, нима бўлса-бўлди! Шерзодга ютқизгандан кўра ўлганим яхши! Шу болани саккизинчи синфга келганимдаёқ ёмон кўриб қолганман. Олифта, соат тақади. Дадам райОНОда ишлайди деб мақтанади-да! Балки Минавор бўлмаганда Шерзод билан урушиб қолмасмидик... Йўқ, Шерзод орага суқилмаса Минавор меники бўларди. Ҳаммасига шу айбдор. Аҳмоқ эканман-да, Минаворни шу стилиягага бериб қўйиб! Олишаман, охиригача олишаман.

Аслида, бошқа синфдошларим билан Чилонзордаги мактабга ўтсам бўларкан. Еттини битирганимизда Сулаймон ака, «Кўтарманинг бир қисми шаҳарга ўтди, Чилонзордаги мактабга бориб, ўнни ўша ерда битиринглар», деди-ю, дадам билан ойим кўнишмади. «Ҳар куни автобусга осилиб юрасанми, Нўғайқўрғон ўзимизники, вақт-бевақт мактабингга

кириб турамыз», дейишди. Уттизта боладан фақат икки киши — мен билан Абдували Нўғайқўрғонга қатнайдиغان бўлдик. Йўл яқин. Фақат қиш кунлари мактабдан қайтаётганда қош қорайиб улгуради. Абдували иккаламиз келамиз. Келамиз-да, Алвастикўприкка яқинлашганда жимиб қоламиз. Аммам айтиб берган ваҳимали гаплар эсимга тушади. Кўприк тагидан алвасти чиқиб келаётганга ўхшайверади. Биламан, Абдувалиям ўша томонга қараб-қараб қўяди. Лекин иккаламиз ҳам кўрқаётганимизни сездирмаймиз. Ёнқозор ичига киргандан кейин ҳеч нима бўлмагандай, яна гаплашиб кетаверамиз: у ёғи ўзимизники! Йўқ, кейинчалик кўникиб кетдик. Қоронғидаям Алвастикўприкдан бемалол ўтадиغان бўлдик.

Янги мактабга келганимизда саккизинчи синфдаги болалар ҳам, қизлар ҳам бизга ола қараб юришди. Нима қилсаям улар кўпчилик, етти йил бирга ўқиган. Бизлар икки киши. Орқадаги партага ўтириб олганмиз. Ҳеч ким биз билан гаплашмайди, ўйнамайди.

Ўшанда «Қора аммам»никида кўрган бир воқеа эсимга тушган эди. Бир куни аммамникига борсам, катакдаги ўнточа товуқ битта чипор товуқни ўртага олиб чўқилапти. «Кишт-кишт» деб ҳайдасам ҳам парво қилмайди. Аммамдан нимага бунақа деб сўрасам, тушунтирган эди. «Битта минорка товуқ обкелувдим, бу ўлат теккурлар бегонасираб чиқиштирмапти».

Янги мактабда Абдували иккаламиз ўша чипор товуқнинг аҳволига тушиб қолдик. Узимнинг мактабимда бўлсам-ку, кузир бўлиб юрардим! Бу ерда ғинг десам, ҳаммаси биргалашиб талайди. Тагин кўпчилиги — болалар. Фақат саккизта қиз бор. Ҳаммаси қора-қура қизлар. Ундан кўра ўзимизнинг Кўтарманинг қизлари чиройли эди. Булар таппига ўхшайдими-ей... Фақат Минавор бошқача. Юзи оппоққина, киприклари узун-узун, кўзлари одамга, «бир нима демоқчимисан», дегандек қараб туради. Ҳамма қизлар сочини майдалаб ўриб, учига пилта тақиб юрса Минавор чиройли қилиб турмаклар олади. Биринчи партада ўтиради. Ўқитувчилар қайси фандан сўрамасин, секин қўлини кўтариб, доскага чиқади. Нима қилсаям шаҳарлик-да!

Қўзивой деган бола бор. Ўзи муштдек, калласи хумдек. Доим Шерзодга эргашиб юради: ҳар нарсадан хабардор, ўлгудек маҳмадана. Уша Қўзивойнинг айтишига қараганда, Минавор аввал шаҳарлик эмас экан. Нўғайқўрғонда туришаркан. Учинчи синфда ўқиётганида уй ичи билан Текстиль томонга кўчиб кетишган экан. Минавор мактабини ўзгартиргиси келмай ўша ердан қатнаб ўқиркан. Ўзиям бошқа қизларга ўхшамайди. Кам гапирди. Танаффус пайтида синфдан чиқмай китоб ўқийди. Ўзи энг чиройли қиз-ку, оти хунук: Минавор! Шуям от бўлдию!

Янги мактабда эски қилиқларимни ташлашга мажбур бўлдим. Лекин бир умр мум тишлаб юролмаيمان-ку! Бултур, тўққизинчи синфда ўқиётганимда Минаворга тегажоғлиқ қилгим келди. Катта танаффусда қарасам, биринчи партада ўтириб олиб, китоб ўқияпти.

— Нима қиляпсан, ўв! — дедим нима қилаётганини билиб турсам ҳам атайлаб.

Минавор ҳайрон бўлгандек, узун киприкларини пирпиратди.

— Китоб ўқияпман, — деди секин.

— Қанақа китоб?

— Физика...

— Э, бошинга урасанми, физикани!

— Энг керакли фан-ку! Космосга «Лайка»ни учирган олимлар — физик-да!

Ғапини қаранг. «Лайка» учирилганини мен билмайдигандек! Эנסам қотди.

— Нима, олим бўлмоқчимисан сенам?

Минавор елкасини қисди:

— Олим бўлиш шартми?

— Сендан икки дунёдаям олим чиқмайди! — дедим жиғига тегиш учун. — Биласанми, сен кимсан: Минаворсан! Минавор, Минавор, чўнтагингда нима бор? Сичқоннинг ини бор, каламушнинг думи бор!

Минаворнинг оппоқ юзи қизариб кетди. Йиғлаб юборишини кутиб турган эдим, йиғламади.

— Биринчидан, Минавормас, Мунаввар, — деди узун киприкларини пирпиратиб. — Мунаввар — нурли дегани. Иккинчидан... — у бир зум кўзимга қараб турди-да, негадир аламлироқ кулди. — Ёш болага ўхшайсан-а, Музаффар! Ундан кўра яхшироқ ўқисанг-чи!

Агар у йиғлаб юборганида ёки ўзимизнинг мактабдаги қизларга ўхшаб, «Э, башаранг қурсин!» деб қарғганида маза қилган бўлардим. Худди катталардек дашном беришидан эсанкираб қолдим.

— Ҳўв, келгинди, нима деб бировнинг бошини айлантиряпсан!

Қулоғим тагида дўриллаган овоздан чўчиб тушдим. Қарасам, шундоқ ёнимда Шерзод турибди. Сочи силлиқ таралган, қўлида соат. Назаримда Минавор кулиб қўйгандек бўлди. Чўчиб кетганим ўзимга алам қилди.

— Хўжайинмисан? — дедим бўйнимни чўзиб.

Ўзимни ўнглагунча бўлмайд тумшугимга мушт тушди. «Вой олифта-ей, ҳали сендан калтак ейманми? Уриш мана бунақа бўлади», дедим-да, тасир-тусур қилиб солиб кетдим. Шерзоднинг силлиқ таралган сочи юзига ёйилиб тушиб, кўзини тўсиб қўйди. Қорнига тушган мушт зарбидан обкашдек икки букилиб қолди. Уша заҳоти синфга ўнтача бола ёпирилиб кирди. Қўли етгани урди, қўли етмагани тепди.

Минаворнинг партасига суяниб олганча дуч келганини мушт билан «сйлаб» турган эдим, орадан Қўзивой отилиб чиқди.

— Қоч ҳамманг! — деди болаларни нари-бери итариб. Портага суянганча нафасимни ростлаб олдим. Шерзод доска олдида кафти билан юзини чангаллаганча чўнқайиб ўтирар, тўхтовсиз ихрар эди.

Қўзивой ҳаммани ҳар ёққа суриб, уч-тўрт қадам орқага — Шерзод чўнқайиб ўтирган доска томонга тисарилди. Нима қилмоқчи бу гуржи-пакана! Қўлидан нима келарди?

— Қўйинглар, бўлди! — Минавор ранги қув ўчганча ўрнидан туриб кетди. — Бор, жойингга! Боргин, сенам, — деди менга илтимос қилиб. Кўзимга шундай маъноли қарадики, ўзимнинг «хўрозлигим»дан ўзим уялиб кетдим. Энди бурилиб кетмоқчи эдим, эшик олдида турган Абдували бақириб қолди:

— Музаффар!

Ялт этиб ўгирилиб қараганимни биламан, Қўзивой сузонғич қўчқордай бошини ичига тортиб учиб келди-да, икки қадам қолганда қаддини ростлаб, тўсатдан сапчиди. Юзим жиқ этганини сал-пал сездим кузим қоронғилашиб Минаворнинг устига чалқанчасига йиқилдим. Синфда қаҳқаҳа портлади. Минаворнинг тиззасига ўтириб қолган, оёғим, осмондан бўлиб, порта устида типирлар, Минавор «турсангчи», деб елкамга туртар, бурним ачишар, болалар бўлса маза қилиб кулишар эди. Абдували югуриб келиб қўлимдан тортди. Порта устидан ошиб ерга тушдим. Бошим айланар, юзим ачишар эди.

— Бурнинг қонаяпти. — Абдували чўнтагидан рўмолча олиб узатди.

Алам билан Қўзивойга ташланган эдим, болалар орасига ўзини урди.

Қўнғироқ жиринглади. Болалар пилдир-пис бўлиб, жой-жойига ўтиришди. Шерзод ҳам қорнини чангаллаганча ўз партасига кетди. Абдували қўлтиғимдан олиб орқа портага судраркан, Минаворга қарадим. У тирсақларини портага тираганча, кафти билан юзини тўсиб ўтирарди.

Уша куни дарсдан чиқсам, Абдували иккаламизни мактаб дарвозаси олдида йигирматача бола кутиб турибди.

Шерзод ёнимга келаётган эди, папкамни Абдувалига узатдим.

— Битта-битта! — дедим мушт тугиб. Яхши бўлди! Сулайиб қолгунимча олишаман. Бошқалари майли-ку, айниқса юзимга калла уриб, бурнимни қонатган анави Қўзивойнинг хумдек бошини ёрмагунча тинчимайман.

Абдували икки қўлида иккита папка билан Шерзоднинг йўлини тўсди:

— Қўйинглар, нима кераги бор?

Шерзод қўли билан Абдувалини нари сурди.

— Қўрқма, — деди дўриллаб. — Урмайман. — У кафти билан сочини

текислаб менга юзма-юз келди. — Сениям урмаймиз. Аммо битта гапни айтиб қўяй. Иккинчи Минаворга гапирсанг, поезд тагига тиқиб юбораман. Минавор — меники. Тушундингми? — у бирпас кўзини олайтириб турди-да, ерга тупуриб, туфлиснинг учи билан тупугини эзғилади. — Сенга ўхшаган саводсизни бошига урадим, тенг-тенги билан-да!

Болалар, бири илжайиб, бири сўкиниб тарқалишди. Дарвоза олдида Абдували иккаламиз қолдик.

— Юр, кетдик! — Абдували папкални қўлимга тутқазди. — Олишма шулар билан, ўртоқ.

Муштлашсак енгил тортардим. Шерзоднинг «саводсиз» дегани айниқса алам қиларди.

...Мен саводсизми! Кўрамиз ким саводли бўлишини! Сендан яхшироқ ўқимасам одаммасман!

Тўғри, биринчи чоракни «уч» аралаш битирдим. Лекин учинчи чоракдан нуқул «беш» ола бошладим. Уқитувчилар уёқда турсин, дадам билан ойим ҳам мендек аҳмоққа қаёқдан инсоф кирганини билишолмас, қуйилгани рост бўлсин, деб қувонишар эди. Аммам бўлса, «шўх бола тез қуйилади, демабмидим, Роби, кўрасан ҳали ўғлинг юрт сўрайдиган министр бўлади», деб каромат қиларди.

Бир куни қизиқ бўлди. Гагарин космосга учгандан кейин бир ҳафтала ўтганида Минавор сочига олма гулининг шохчасини қистириб келди. Физика дарсида доскага чиқиб жавоб берди. Жавоб беряпти-ю, икки кўзи менда! Тўғриси, мен доскага чиқсам Минавордан, у доскага чиқса мендан кўз узмай жавоб берадиган бўлиб қолганмиз. Негадир Минаворга қараб гапирсам, ақлим яхши ишлаётганга ўхшайди. Бундан чиқди, уникаям шунақа экан-да! Уям мендан кўз узмайди-ку!

Минавор дарсликдаги гапларни айтиб бўлди-да, негадир «ўтлаб кетди».

— Совет граждани космосга чиқди, — деди ҳамон мендан кўз узмай. — Энди уруш бўлмайди. Оталар ўлмайди, оналар касал бўлмайди...

Шу йилдан дарсга кирган ёш ўқитувчи қиз аввалига ҳайрон бўлиб қолди. Кейин тез-тез бош силкиб тасдиқлади.

— Тўғри айтасан. Раҳмат. «Беш»...

Олтинчи дарс битгандан кейин қарасам, ҳамма туриб кетяпти-ю, Минавор жойидан қимирламаяпти. Бошқа кунлари автобусдан қолиб кетмаслик учун ҳаммадан аввал кўчага югурарди. Мен ҳам атайлаб папкални имиллаб йиғиштира бошладим.

— Кетдикми? — деди Абдували тирсаги билан туртиб.

— Бор, ишингни қил!

Абдували ҳайрон бўлиб китоб-дафтарини папкасига тиқди-да, жойидан қўзғалди.

— Пойлаб турайми?

— Йўлни ўзим биламан! — дедим тўнғиллаб. — Кетавер!

Синфда икки-учта қора қиз қолган, ҳамма болалар, Шерзод билан Қўзивой ҳам чиқиб кетишган эди. Биламан, бари бир Шерзод пойлаб туради. Минаворнинг чиқишини кутади. Шу қилганига Минавор билан чиқаман. Бир кўриб қўйсин!

Ана, Минавор китобларни битта-битта папкасига соляпти. Қора қизлар ҳам бир-бирлари билан маънодор кўз уриштириб олишди-да, чиқиб кетишди. Секин-секин юриб Минаворнинг олдига бордим. Гапирай десам, ҳеч нима эсимга келмайди. Тепасида серрайиб турдим-турдим-да, сўрадим:

— Сен... космонавт бўлмоқчимисан, Минавор?

Негадир овозим титраб чиқди. Минавор кулди. Узун киприклари пирпираб кетди.

— Мендан космонавт чиқмайди, — деди секин.

— Нега чиқмас экан? Физикани яхши биласан-ку!

— Ўтир, бир нарса кўрсатаман! — Минавор парта четига сурилиб, жой берди.

Бейхтиёр папкални парта устига қўйиб, ёнига ўтирдим. Димоғимга олма гулининг ҳиди урилди.

— Мана, — у папкасини очиб, муқовасига газета ўралган аллақандай русча китобни олди-да, ўртасини очди. — Ўқи!

Яқин сурилган эдим... тирсагим унинг кўксига тегиб кетди. Ток ургандек сесканиб тушдим. Қўлимни тортиб олдим. Кўзларим китобда-ю, ҳеч балони ўқий олмасдим. Негадир вужудим таранг тортилиб кетган, тирсагимни яна кўтаргим келарди.

— Эйнштейн айтган экан, — деди у кулимсираб. — Мабодо учинчи жаҳон уруши бўлса, қанақа қурол ишлатишимизни билмайман-у, аммо тўртинчи жаҳон урушида камон билан тошболта ишлатилади! Биласанми, бу нима дегани!

Ҳеч балога тушунмадим. Негадир томоғим қуриб кетган, вужудимдан ўт чиқиб кетаётганга ўхшар эди. Секин қарасам, кўзимга тикилиб турибди. Бирдан унинг ҳам юзига қон югурганини, қисқа-қисқа нафас олаётганини сездим.

— Ухламадингми? — дедим бошқа гап тополмай.

— Нимага?

— Кўзингнинг таги кўкарибди...

— Дадамнинг етти йиллигини ўтказдик, — деди секин. — Тўртинчида ўқиётганимда ўлганлар... Гап бундамас, — у негадир жилмайди. Яна юзи қизарди. — Узим... касалман. Порогим бор. Шунинг учун мендан космонавт чиқмайди.

— Нима у? — дедим қўрқиб.

— Туғма порок. Дилим йўнайди... — у киприкларини пирпиратиб кулимсиради. — Шунинг учун мендан космонавт чиқмайди. Мен дўхтир бўлмоқчиман. Жуда бўлмаса фармацевт. Юрак порогини тузатадиган дори топаман... Уқимадинг-ку! — У яна ёнимга яқин сурилди. — Мана! Эйнштейн айтганки...

Тирсагим тагин кўксига тегди. Кўз ўнгим қоронғилашиб, баданим жимираб кетди. Нима қилаётганимни ўзим ҳам билмай, елкасига қўл ташладим.

— Минавор... Мунаввар!

У сапчиб ўрнидан туриб кетди.

— Вой жинни!

Китобни шоша-пиша папкасига тикдию чопиб чиқиб кетди.

Анчагача ўтирган жойимдан туролмадим. Юрагим гурсиллаб урар, Мунавварнинг «вой жинни» дегани қулоғим остида жаранглар, тиззаларим қалтирар эди. Нима, хафа бўлиб айтдими, эркаланбми?

Ҳовлига чиққанымдан кейингина Шерзод ўртоқлари билан йўлимни пойлаб турган бўлиши керак, деган хаёл миямга келди. Пойласа пойлай-версин! Менга деса минг киши бўлмайдими? Қўрқмайман! Мунавварни ҳеч кимга бермайман.

Қизиқ, йўлимни тўсишмади...

...Ўша кунни ғалати туш кўрдим. Умрим бино бўлиб, биринчи марта рангли туш кўрдим! Каттакон шафтолизормиш. Шафтолилар пуштиранг гуллаб ётганмиш. «Шафтоли гуллаб бўлганди-ку», деб ўйлармишман. Бир маҳал шафтолизор орасидан Мунаввар чиқиб кепти. Сочига олма гули тақиб олганмиш. Эғнида шафтоли гулига ўхшаш пуштиранг кўйлак... «Кечаям олма гули тақиб келганди», дермишман. Олдига югуриб борибман-да, елкасига қўл ташлабман. Мунаввар ҳайрон бўлиб кўзимга қарабди. Узун, чиройли киприклари пирпираб кетибди. «Мен сени яхши кўраман, Мунаввар!» дебман бақириб. У негадир йиғлаб юборибди. «Кетинг, сиз — ёмонсиз», дебди. «Вой, жинни, мени нега сизлайсан» десам... ғойиб бўлиб қопти.

Уйғониб кетдим. Вужудимда ҳузурбахш бир ҳорғинлик сезардим.

...Ушандан кейин анчагача ундан уялиб юрдим. Худди тушимда кўрган воқеани у ҳам сезиб қоладигандек. Фақат... битта бахт бор мен учун! Ҳар кунни қўл беришиб кўришаман. Қўлини сиқаётганимда тагин ток ургандек аъзойи-баданним жимираб кетади. Тўғри, бир марта юрак ютиб,

анчадан бери ўйлаб юрган, аммо сўрашга қўрққан гапимни айтдим:

— Мунаввар, уйларинг Текстилга яқин-а?

— Ҳа! — деди у кулимсираб. — Нимаиди?

— Ўша ерда кинотеатр ҳам бор-а?

Мунаввар индамай бош силкиди.

— Кинога тушамизми? — шундай дедим-у, ўзим қўрқиб кетдим. Уришиб беради, аразлайди, деб ўйлаган эдим. Йўқ, уришмади. Лекин қатъий бош чайқади.

— Яна шунақа десанг хафа бўламан.

Шу йил қишда бир ҳафта ёмон қийналдим. Қишки каникулдан кейин Шерзод мақтаниб қолди:

— Индийский кино кўрдим. Зўр экан!

— Битта ўзинг тушиб нима қилардинг, — деди Қўзивой, митти кўзларини йилтиллатиб, — айтсанг бизам тушардик.

Шерзод кулди.

— Сени бошимга ураманми, Минавор билан тушдим, — Шерзод кўзимга тикилиб туриб илжайди. — Роса йиғлади. Қизлар шунақа-да, кино кўрсаям йиғлайди.

Утирган жойимга михланиб қолдим. Рангим девор бўлиб кетганини ўзим ҳам сезиб турардим.

Шунақа экан-да, Минавор! Менга бунақа дейди-да, у билан... Киномакино юради!.. Эртасидан кўришмай қўйдим. Унинг ҳайрон бўлиб қараб турганини кўрсам ғашим келар, кечалари ухлолмай чиқардим. Бир ҳафтадан кейин йўлакда ўзи олдимга келди.

— Нима бўлди, касалмисан? — деди секин.

— Кино яхши эканми? — дедим ғазаб билан. — Яна тушдиларингми?

Мунаввар кўзимга тикилиб турди-турди-да, лаблари пирпираб пичирлади.

— Қизлар айтса ишонмовдим, рост экан-да! — шундай дедию синф томонга югурди. Беихтиёр мен ҳам эргашдим. У синфга отилиб кирдида, доска олдида Қўзивой билан гаплашиб турган Шерзоднинг ёнига борди. Қулочкашлаб юзига тарсаки туширди.

Шерзоднинг ранги қув ўчиб кетди.

— Ҳа! — деди дўриллаб. — Нима қилдим сенга!

— Агар яна шунақа тўхмат қилсанг... — Мунаввар партага ўтирдию юзини кафти билан яшириб, унсиз йиғлаб юборди. Шерзод нима қилишини билмай серрайиб туриб қолган, Қўзивой гоҳ менга, гоҳ Мунавварга аланг-жаланг қарар, мен нима қилишимни билмай талмовсираб турардим.

Мунавварнинг бошини силаб юпатгим келар, аммо уялардим.

... Бугун Шерзод билан яна урушдик. Йўқ, урушмадиг-у, лекин... Бари бир шунақа бўлиши керак эди. Бир ҳафтадан кейин имтиҳонлар бошланди. Бир ойдан кейин ҳаммамиз ҳар ёққа тарқалиб кетамиз. Биладан, Мунаввар билан Шерзод медаль олишади. Менинг «тўрт»ларим бор. Майли, менга медаль керакмас. Мунаввардан айрилиб қолишдан қўрқаман. Қанийди, Мунаввар ҳам, мен ҳам ўқишни битиролмай қолсагу янаги йил тағин бирга ўқисак. Иложи йўқ-да.

Шундай қилиб, жанжални Шерзоднинг ўзи бошлади.

Адабиётдан консультация бўлиши керак эди. Синфга киришим билан энг аввал Мунавварни қидирдим. Йўқ, келмабди. Орқароқда Шерзод, Қўзивой, яна беш-олтита бола, мактаб формаси ўрнига атлас кўйлак кийиб олган уч-тўртта қиз ўтирибди. Биладан, Мунаввар консультацияга кўпинча келмайди. Келмасаям дарсни яхши билади. Лекин гап бундамас, кун қизиган сайин юраги безовта бўлади. Ўзи айтган, «ёзда дилим ёмон ўйнайди», деган. Шуни ўйлаб кўнглим ғаш тортди.

Кутиб ўтирибмиз-ўтирибмиз, муаллима опадан дарак йўқ. Охири Шерзод ўқитувчлар хонасига бориб, гап топиб келди.

— Консултация бўлмас экан. Азиза опанинг боласи сариқ бўпқопти. Мустақил шуғулланамиз.

Мактабда ўтириб мустақил шуғулланиш кимга ёқади! Бировнинг

қулупнайи бор, бировнинг пилласи... Беш-олти бола билан иккита қиз қолди: доим Мунавварга эргашиб юрадиган қора қизлар.

Шерзод ўқитувчи ўтирадиган стулга чўкди-да, соатига қаради.

— Ун икки бўляпти. Хўш, нима қиламиз?

Ҳеч ким чурқ этмади.

— Бўлмаса бир нарсани аниқлаб олайлик! — у катталардек салмоқлаб гап бошлади. — Мақсадсиз яшаш — ҳайвонлик! Ким қайси касбни танлаганини билиб олсак. Сен... — у ўртароқдаги партада илжайиб ўтирган Қўзивойдан сўради. — Ким бўлмоқчисан?

— Шофёр! — Қўзивой партани ноғора қилиб чалиб қўйди. — Такси ҳайдаймиз. Кейин, пул йиғиб собствениий «Москвич» оламиз! Таксичининг пули кўп бўлади!

— Сен-чи, Ҳожия?

Қора қизлардан бири иккиланиброқ жавоб қилди:

— Боғча мудури!

— Тўғри! — Шерзод илжайди. — Узингам қаҳрамон она бўлмагунча қўймайсан! Сенга боғча дуруст.

— Э, ўл-е!

— Сен-чи, Шойи?

Яна бир қора қиз — Шоира бижиллаб ташлади:

— Хўжайинмисан! Неча пуллик ишинг бор! Узинг ким бўлмоқчисан?

— Менми! — Шерзод ўйчан қиёфада бошини қуйи солди. — Ҳарбий академияда ўқиб, космонавт бўлмоқчи эдим. — У негадир менга қараб илжайди. — Айнадим, — деди афсус-надомат билан бош чайқаб. — Энди Фармага¹ кираман.

— Узумга бўйинг етмагандан кейин пуф сассиқ экан-да, — Шоира тағин бижир-бижир қилди. — Ҳали сизни космонавтикага оламиз деди-ю, ноз қилдингиз. Кўнглингизни кўчасидан ўргилдим!

— Гап бўйим етиши-етмаслигида эмас! — Шерзод қовоғини солди. — Хоҳласам бемалол космонавт бўлардим. Минавор Фармага кирмоқчи. Демак, менам аптекачи бўлишим керак.

Қора қизлар бир-бирларига маъноли қараб олишди. Узаро шивир-шивир қилиб чиқиб кетишди.

Шерзод уларнинг кетидан лабини буриброқ кулумсираган кўйи қараб қолди. Синфхонага сукунат чўкди. Очиқ деразалардан тинкани қуритадиган иссиқ шамол кириб турар, ҳовлидаги қиёқ гуллар иси бўр ҳидига аралашиб димоққа урарди.

— Хўш, ўртоқ Шомуродов, сиз ким бўлмоқчисиз? — Шерзод киноя билан менга қаради.

Ҳамон партани чертиб ўтирган Қўзивой ҳиринглади:

— Космонавт бўлади. Узи айтган.

Шошилмай ўрнимдан турдим. Енимда ўтирган Абдували билагимдан ушлаган эди, силтаб ташладим.

— Хўш, ўртоқ Рустамов, — дедим Шерзоднинг кўзига чақчайиб. — Агар райОНОда ишлайдиган дадангиз рухсат берсалар, аптека мудури бўламан. Мунаввар билан бирга ишлаймиз. Манави малайингни, — қўлимни бигиз қилиб Қўзивойни кўрсатдим, — ўзимга шофёр қилиб оламан. Ишдан кейин Мунаввар билан мени уйимга обориб қўяди.

Шерзод билан Қўзивой ҳам, бошқа болалар ҳам анграйиб қолишди. Орага таранг сукунат чўкди.

— Минавор кўнмаса-чи! — Шерзод секин-секин юриб яқин кела бошлади.

— Биринчидан, Минавор эмас, Мунаввар! — дедим унга рўпара бўлиб. — Иккинчидан кўнади, кўнмаса кўндираамиз.

— Шунақами? — Шерзод қўл кўтаришга улгурмади. Қўзивой учиб келиб уни қорнидан қучоқлаб олди. Қарасам, буёқдан Абдували менинг қўлимга ёпишяпти.

— Йигитча гап бўлсин! Йигитча иш қилайлик! — Қўзивой гоҳ

¹ Фармацевтика институти, демоқчи.

бўр хиди

Шерзодга, гоҳ менга қараб бидиллади. — Бирон нарсадан бас бойлашийлар. Нима кераги бор жанжални? Минавор битта — сенлар иккита! Гаровда ким ютса, Минавор ўшаники бўлади, тамом!

Жанжалга аралашмай жойида ўтирган болалар маъқуллаб бош силкишди. Шерзод қўлини силтаб тортиб, Қўзивойга ўдағайлади:

— Қанақа гаров?

— Менга бари бир! — Қўзивойнинг митти кўзлари қувлик билан ёнди. — Сенам ўртоғимсан, Музаффар ҳам.. Қачонгача битта қиз деб душман бўлиб юрасанлар, орани очик қилиш керак-да!

— Гапингни айт! — икки қўллаб билагимдан ушлаб олган Абдувалини силтаб, Қўзивойга ўдағайладим. — Нима демоқчисан?

— Нима дердим? Иш ҳалол бўлсин, дейман-да! — Қўзивой бир зум ўйланиб турди-да, юзи ёришди. — Битта йўли бор! Алвастикўприкдан калла ташлаш! Ким қойил қилса — Минавор ўшаники! Ана, йигитча гап!

— Ўв еркана! — Абдувалининг сап-сариқ юзи жаҳлдан қизариб кетди. Қўзивойнинг ёқасига ёпишди. — Ўлдирмоқчимисан?! Музаффар сузишни билмаслигини билиб, атайлаб қиялпсан.

— Э, қоч-е, — Қўзивой орқага чекинди. — Менга бари бир дедим-ку! Шерзод ҳам ўртоғим, Музаффар ҳам. Нима, йигит кишиям сузишни билмайдими! Бўлмаса, «вийт» этиб қочсин-да, йўлни бўшатсин!

Қани энди бир урсаму хумдай бошини икки палла қилиб ташласам!

— Бўпти! — дедим ғазабдан титраб. — Қачон?

— Мана бу — йигитча гап бўлди, — Қўзивой Абдувалига ўшқирди: — Нима қиласан эркакларнинг ишига аралашиб! Қўлингдан келса, ана, Музаффарга секундантилик қил. Мен Шерзод томонидаман.

— Бўпти. Гап битта! — Шерзод қўлини чўзди. — Йигит бўлсанг, ташла қўлни!

— Мана! — мен ҳам қўлимни чўздим. — Қачон?

— Эртага соат ўн биру ноль-нолда! Келмаган — хотин!

Абдували қўлимга ёпишди.

— Кўнма! Булар келишиб олган, — деди бақириб.

— Ана! — Қўзивой илжайди. — Шунақа-да! Эркакчасига гаплашишга келганда курк товукдай пусиб қоласанлару тагин...

— Қоч! — Абдувалини силтаб ташлаб, Шерзоднинг кафтига урдим. — Гап битта!

— Аҳмоқ! Эшшак! — Абдували алам билан чийиллади. — Булар ҳаммаси бир бўлиб сени ўлдирмоқчи, тушундингми!

Тушундим нимаю тушунмадим нима?.. Мунавварни мана бу олифтага бериб қўйгандан кўра...

Кутилмаганда синф эшиги тарақлаб очилди. Шоира остонада туриб бижир-бижир қилди.

— Улларинг-га! Шу гапни Минавор эшитса, иккалангниям роса мазах қилади.

— Э, бор! — Қўзивой митти кўзини олайтирди. — Нега «шпиёнлик» қиласан?

— Сенга гапни ким қўйибди, каллахум! — Шоира бурнини қийшайтириб эшикни ёпди.

Ҳаммамиз «яхшилиқ билан» уй-уйга тарқалдик.

Ана, уч қадам олдинда Абдували кетяпти. Бошини ердан кўтармайди, хафа... Ёнғоқзорга кирганимизда тўхтаб қолди.

— Ўв, жинни! — деди тўсатдан жазависа тутиб. — Шерзод сузишга уста. Сен ўлиб кетасан. Битта қиз деб ўлиб кетасан, аҳмоқ!

«Битта қиз?» Мунаввар шунчаки «битта қиз»ми?

— Менга қара, Абдували, — дедим. — Эртага сен бормай қўя қол. Узим бораман!

— Қўй-е, ҳайвон экансан! — У папкасини саланглатганича тез-тез юриб ёнғоқзор орасига кириб кетди.

...Уйга яқин келиб қолганимда велосипед рулига қора хўжалиқ сумкаси илиб олган Омон учради. Индамай ўтиб кетмоқчи эдим, рўпарамга келиб тўхтади.

— Шакарга кетяпман, ака. Ойим қулупнай мураббо қиларканлар. Дадам сизни сўрадилар.

Энди шуниси етмай турувди! Дадам ишдан бунақа эрта келмасдику!

Хайхайлашимга қарамай, укам велосипедини ғириллатганча жўнади. Ҳовлига киришим билан дадамга кўзим тушди. У айвон пешидида оёғини узатиб ўтирар, олдида иккита тоғора бор эди. Иккаласидаям қулупнай. Биттасидаги қулупнайларни доналаб олади-да, думини юлиб, иккинчи тоғорага ташлайди.

— Келдингми? — деди ўрнидан туриб. Қизариб кетган бармоқлари билан ёнида ётган папиросни олди. Чекаётганида ғашим келди. Ушанда «маза қилиб» калтак еганимдан бери папиросни кўрсам кўнглим ағдарилади.

— Буёққа юр, ўғлим! — у оқсоқланиб уйга кириб кетди.

Дадам меҳрибончилик қила бошладими, демак, бир гап бор. Нима бало бўлди тағин!

Айвонга етгунимча дадам оқсоқланиб уйдан чиқиб келди. Қўлида аллақандай қоғоз.

— Утир, қорнинг очгандир, — деди янаям меҳрибонроқ алпозда.

Хайрон бўлиб айвондаги хонтахта ёнига чўккаладим.

— Қулупнай ейсанми? — дадам оқсоқ оёғини чўзиб шолчага ўтирди. Ҳамон бир қўлида қоғоз тутганча, иккинчи қўли билан банди юлинган қулупнайлардан йирик-йиригини саралаб, хонтахта устидаги ликопчага солди. — Ол, ўғлим! Ҳозир ойинг келади. Ош қиламиз. Би-ир, қўлбола палов қилиб берай, сенга!

Бошимни кўтариб қарасам кулиб турибди.

— Бугун сенинг байраминг экан, ўғлим. Билмабмизам. Бирпасда ўн еттини уриб қўйибсан, гирой! — Дадам қўлидаги қоғозини узатди.

— Уқиб кўр-чи.

Қоғоз тепасида «телеграмма» деган босма ҳарфларни ўқидим. Кейин машинкада ёзилган русча сўзларга кўзим тушди. «Музаффар, ўғлим! Ун етти ёшинг муборак бўлсин! Бахтли бўл. Онанг, синглинг...» Охирида яна бир илтимос бор эди. «Мактабни битирганингдан кейин вақт топсанг, Қўқонга бир келиб кет. Илтимос...» «Қўқон» деган сўзни ўқиганимдан кейингина телеграммани ойим юборганини тушундим. Бундан чиқди, бугун ўн иккинчи май экан-да! Қизиқ, дадам билан ойимнинг эсига келмаган нарсани қўқонлик ойим унутмабди. «Энди безовта қилмайман» деган эди, ростдан ҳам бошқа келмади, лекин мана, уч йил ўтиб, телеграмма юборибди. Хайрон бўлиб қарасам, дадам ҳамон қулупнай саралаяпти. Жаҳли чиқаётгани йўқ. Бундан чиқди, дадам ҳаммасидан хабардор экан-да!

— Қайси институтга кирмоқчисан? — деди тўсатдан. Шу пайтгача сўрамаган дадам нега бирдан қизиқиб қолди?

— Фармага! — дедим ҳамон қоғозни ушлаганча. — Аптекачи. бўлмоқчиман.

— Аптекачи? — дадам хайрон бўлиб юзимга қаради. — Дори сотасанми?

Ростини айтсам, «Фарма» дегани нималигини ўзим ҳам тузук-қуруқ билмайман. Аммо рост Мунаввар ўша институтга кирадим, демак, менам кираман. Айниқса, бугунги гаровдан кейин...

— Шунақа шекилли, — дедим дудмал қилиб. — Дори тайёрлашгаям ўргатаркан. Буйрак оғриғига, юрак ўйноғига...

— Яхши, — дадам маъқуллаб бош силкиди. — Савобли ҳунар танлабсан. Шояд онанг бечораниям буйраги тузалиб кетса, — у бирдан жиддий тортиди. Хонтахта устида ётган қизариб кетган сочиққа қўлини артдида, тағин папирос чекди. — Музаффар! Энди сен ёш боламассан. Яқинда студент бўласан... Нимайди... Фармами?... Ушанга кирасан... Энди сендан бекитадиган жойи йўқ... Шу... Қўқондаям онанг бор...

Индамай ерга қараб ўтиравердим.

— Майли, ўтган ишга саловат, — дадам қўл силтади. — Бари бир она-

да, кўргиси келади, дийдорингга тўйгиси келади... Мабодо насибанг

✓
 Қўқонлик
 айниқса, бугун
 фармага кирди
 мунавварнинг
 қўлига қўйиб
 берди.
 бунақа эрта
 келмасдику!
 музаффар!
 кўзим тушди.
 оёғини узатиб
 ўтирар.
 олдида иккита
 тоғора бор эди.
 биттасидаги
 қулупнайларни
 доналаб олади-
 да, думини юлиб,
 иккинчи тоғорага
 ташлайди.
 келдингми?
 деди ўрнидан
 туриб.
 қизариб кетган
 бармоқлари билан
 ёнида ётган
 папиросни олди.
 чекаётганида
 ғашим келди.
 ушанда «маза
 қилиб» калтак
 еганимдан бери
 папиросни кўрсам
 кўнглим ағдарилади.
 буёққа юр,
 ўғлим!
 у оқсоқланиб
 уйга кириб кетди.
 дадам меҳрибончилик
 қила бошладими,
 демак, бир гап
 бор.
 нима бало бўлди
 тағин!
 айвонга етгунимча
 дадам оқсоқланиб
 уйдан чиқиб келди.
 қўлида аллақандай
 қоғоз.
 утир,
 қорнинг очгандир,
 деди янаям
 меҳрибонроқ
 алпозда.
 хайрон бўлиб
 айвондаги хонтахта
 ёнига чўккаладим.
 қулупнай ейсанми?
 дадам оқсоқ оёғини
 чўзиб шолчага
 ўтирди.
 ҳамон бир қўлида
 қоғоз тутганча,
 иккинчи қўли билан
 банди юлинган
 қулупнайлардан
 йирик-йиригини
 саралаб,
 хонтахта устидаги
 ликопчага солди.
 ол, ўғлим!
 ҳозир ойинг келади.
 ош қиламиз.
 би-ир, қўлбола
 палов қилиб берай,
 сенга!
 бошимни кўтариб
 қарасам кулиб
 турибди.
 бугун сенинг байраминг
 экан, ўғлим.
 билмабмизам.
 бирпасда ўн еттини
 уриб қўйибсан,
 гирой!
 дадам қўлидаги
 қоғозини узатди.
 уқиб кўр-чи.
 қоғоз тепасида
 «телеграмма»
 деган босма
 ҳарфларни ўқидим.
 кейин машинкада
 ёзилган русча
 сўзларга кўзим
 тушди.
 «музаффар,
 ўғлим!
 ун етти ёшинг
 муборак бўлсин!
 бахтли бўл.
 онанг,
 синглинг...»
 охирида яна
 бир илтимос
 бор эди.
 «мактабни
 битирганингдан
 кейин вақт
 топсанг,
 қўқонга бир
 келиб кет.
 илтимос...»
 «қўқон»
 деган сўзни
 ўқиганимдан
 кейингина
 телеграммани
 ойим юборганини
 тушундим.
 бундан чиқди,
 бугун ўн
 иккинчи май
 экан-да!
 қизиқ,
 дадам билан
 ойимнинг
 эсига келмаган
 нарсани
 қўқонлик
 ойим унутмабди.
 «энди безовта
 қилмайман»
 деган эди,
 ростдан ҳам
 бошқа келмади,
 лекин мана,
 уч йил ўтиб,
 телеграмма
 юборибди.
 хайрон бўлиб
 қарасам,
 дадам ҳамон
 қулупнай
 саралаяпти.
 жаҳли чиқаётгани
 йўқ.
 бундан чиқди,
 дадам ҳаммасидан
 хабардор экан-да!
 қайси институтга
 кирмоқчисан?
 деди тўсатдан.
 шу пайтгача
 сўрамаган дадам
 нега бирдан
 қизиқиб қолди?
 фармага!
 дедим ҳамон
 қоғозни ушлаганча.
 аптекачи.
 бўлмоқчиман.
 аптекачи?
 дадам хайрон
 бўлиб юзимга
 қаради.
 дори сотасанми?
 ростини айтсам,
 «фарма» дегани
 нималигини ўзим
 ҳам тузук-қуруқ
 билмайман.
 аммо рост мунаввар
 ўша институтга
 кирадим,
 демак,
 менам кираман.
 айниқса,
 бугунги гаровдан
 кейин...
 шунақа шекилли,
 дедим дудмал
 қилиб.
 дори тайёрлашгаям
 ўргатаркан.
 буйрак оғриғига,
 юрак ўйноғига...
 яхши,
 дадам маъқуллаб
 бош силкиди.
 савобли ҳунар
 танлабсан.
 шояд онанг
 бечораниям
 буйраги тузалиб
 кетса,
 у бирдан
 жиддий тортиди.
 хонтахта устида
 ётган қизариб
 кетган сочиққа
 қўлини
 артдида,
 тағин папирос
 чекди.
 музаффар!
 энди сен ёш
 боламассан.
 яқинда студент
 бўласан...
 нимайди...
 фармами?...
 ушанга кирасан...
 энди сендан
 бекитадиган
 жойи йўқ...
 шу...
 қўқондаям
 онанг бор...
 индамай ерга
 қараб ўтиравердим.
 майли,
 ўтган ишга
 саловат,
 дадам қўл
 силтади.
 бари бир она-
 да,
 кўргиси келади,
 дийдорингга
 тўйгиси келади...
 мабодо насибанг

қўшилиб, институтга кириб олсанг, бир бориб кўриб келгин, хўпми? У бечораям бир ғариб...

Ажаб! Жаҳли чиқса ҳеч кимни танимайдиган дадам шуми? Нимага бирдан мулойим бўлиб қолди?

Умуман, дадам бугун жуда «очилиб» кетди.

— Хафа бўлмайсан, ўғлим, — деди мени ёш боладек эркалаб. — Ўн етти ёшга кириб, йигит бўпқопсан-у, бир мартаям туғилган кунингни ўтказмабмиз. Қишлоқчилик, бунақа нарсаларга бизнинг ақлимиз етмаса... Қўявер, энди ҳар йили байрам қиламиз.

Чиндан ҳам, дадам ўз қўли билан ош дамлади. Ҳақиқий қовурма палов! Ҳатто ош олдидан бир пиёла ичиб ҳам олди.

— Гап шу, Роби! — деди шанғиллаб. — Бугундан бошлаб Музаффарнинг туғилган кунини ҳар йили байрам қиламиз. Омонникиниям. Тўғримми! — у укамга қараган эди, ош еб ўтирган Омон илжайди:

— Ўртоқларимниям чақираман!

— Ана, ўртоқлариниям чақиради, — дадам мўйловини силаб оймга юзланди: — Роби! Ўғлинг институтга кириб олгандан кейин Қўқонга бориб келади. У бечораям она-да!

Ойим билан Омон ярқ этиб гоҳ менга, гоҳ дадамга қараб қолишди. Омон ҳайрон, ойимнинг қовоғи тушиб кетган эди. Дадамнинг кайфи бўлса ҳам ойимдаги ўзгаришни сезди.

— Этни тирноқдан айирмоқчимисан! — деди баттар шанғиллаб. — Боради! Мен айтдимми — боради!

«Байрамим» ўзимга татамлади. Чироқни ўчирдим-у, анчагача ухлолмай ётдим. Айвондан дадамнинг хўриллатиб чой ичгани, ойим товоқ-қошиқларни шарақлатиб йиғиштираётгани эшитилиб турди.

— Опам салом айтдилар, — деди дадам бир маҳал.

— Вой, яхши юрган эканларми? — ойимнинг овозида афсусга ўхшаш оҳанг бор эди. — Анча бўлиб қолди, боролмадим ҳам.

— Яхши... — дадам бир зум сукут сақлаб турди-да, қўшиб қўйди. — Оқсоқолдан ҳам бир хабар олай деб кирсам, Абзидан хат кепти. Тойиржон ўқиб берди.

Ойим ҳеч нимани тушунмади шекилли, сўради:

— Ким?

— Абзи! — деди дадам қандайдир тантанавор оҳангда. — Рашид абзи бор эди-ку! Уфадан хат ёзибди. Ҳаммага салом айтибди.

— Вой бечора! — ойим шодон хитоб қилди. — Тирик эканми?

— Юрганмиш. Бутун Нўғайқўрғонга салом айтибди.

— Ўзиям ғалати одам эди-да, бечора! — деди ойим мамнун бўлиб. — Ишқилиб, соғ бўлсин...

Дадам икковининг гапи ҳам, телеграммаю қўқонлик ойим ҳам кизиқтирмас, кўз ўнгимда яна Мунаввар пайдо бўлган эди. Сочлари турмакланган, оппоқ юзи, узун-узун киприклари «нима дейсан ахир?» дегандек илтижо билан тикилиб турган маъюс кўзлари, бир йилдан бери ҳалиям тирсагимни ёндириб турган кўксининг қайноқ тафти...

Шу кеча Мунавварни туш кўришни жудаям хоҳлагандим. Йўқ, тушимга алланимабалолар кириб чиқди. Шовуллаган лойқа сувми-ей, илжайиб турган биткўз Қўзивойми-ей...

* * *

Эрталаб бошим қизиб, уйғондим. Кўзимни очсам, устимга офтоб келиб, пешонам, буйним терлаб кетибди: ёстигим ҳўл. Сўлагим оққанми, нима бало! Туришга эриниб ўтирсам, ташқаридан Абдувалининг отимни айтиб чақиргани эшитилди.

— Келавер, — дедим ёстиқнинг орқасини ағдариб. — Эшик очиқ-ку.

Абдували бировдан қўрққандек эшикдан мўралади.

— Кетиб қолгансан деб ўйловдим. Соат ўн бўлди. — У секин-секин тепамга келди. — Бормайсан-а, — деди. — Яхшиси ёнғоқзорга кириб дарс қиламиз. Ёзмага тайёрланамиз.

Лоп этиб кечаги гаров, Алвастикўприк эсимга тушди. Аввалроқ

сузишни ўргансам бўлар экан... Кейин, негадир, кечаси кўрган тушимни эсламоқчи бўлдим-у, ҳеч нимани хотирлай олмадим.

Тағин Мунаввар хаёлимга келди. Қишда Шерзод тўхмат қилгани, Мунаввар уни тарсакилаб уриб юборганини эсладим.

— Абдували, — дедим ишонч билан. — Менга секундант керакмас. Қолавер. Аммо ҳеч кимга гапирма, хўпми?

Бу гапни шунақа совуққонлик билан айтдимки, ўзим ҳам ҳайрон қолдим.

— Ажалингдан беш кун олдин ўлмоқчимисан, аҳмоқ! — Абдували минг тўнғиллагани билан бари бир кетимдан эргашарди. Нуқул мениям, Шерзодниям, каллахум Қўзивойниям бўралаб сўкарди. Ёнғоқзордан чиқишимиз билан тўсатдан тўхтаб қолди.

— Келмабди, — деди енгил тортиб. — Келмайдиям-да! Унгаям жон керак! Алвастикўприкдан калла ташлаш осон эканми!

Қарасам, кўприк олдида ҳеч ким йўқ. Ростини айтсам, ўзим ҳам севишиб кетдим. Абдували рост айтипти. Шерзодгаям жон керак. Сузишга минг уста бўлгани билан Алвастикўприкдан калла ташлашга кўрқади. Кўприк тагига кириб кетса — тамом!

Олдинма-кетин юриб яқин бордик. Кун қизиб кетган, пастда, терак бўйи чуқурликда Бўрижар шовуллаб оқар, кечаси тоққа жала қуйган бўлса керак, сув бўтана бўлиб кетган, аллақандай дарахт шохлари сув юзида чирпирак бўлиб айланганча кўприк тагидаги бетон деворга урилар, шиддат билан пастга — темир йўлнинг нариги томонига сурон солиб отилар эди.

— Кетдикми? — Абдували сув шовқинида овозини эшитмай қолишимдан кўрққандек, билагимдан тортиб имо қилди. — Келмади-ку!

Иккиланиброқ, эргашдим. Секин-секин темир йўл кўтармасига чиқдик. Йўл четигаги ўтларга дори сепилган шекилли, сарғайиб, қовжираб қолган, шпалларнинг эриб кетган мойи ботинка пошнасига чип-чип ёпишар, бир жуфт из офтобда тасмадек ялтираб ётар, қайноқ ҳаводан мазут хиди келарди. Беихтиёр нариги томонга қарадим у юрагим сесканиб кетди. Кўприк тагидан отилиб чиққан лойқа сув кўпикланиб осмонга сапчир, саёзликда қинғир-қийшиқ тўнкалар, темир қовурғадек арматуралар «тиш қайраб» турарди.

— Музаффар!

Бурилиб қарадиму Абдувалининг ранги қув ўчиб кетганини кўрдим. У индамай, разъезд томон имо қилди. Темир йўл четидан шпаллар устида катта-катта қадам ташлаб Шерзод келарди. Худди байрамга отлангандек ясениб олган. Йўл-йўл шойи кўйлаги офтобда ялтирайди. Шими текис дазмолланган. Кетидан келаётган Қўзивойни аввалига пайқамадим. Пакана бўлгани учун Шерзоднинг орқасида кўринмаётган экан. Лип этиб, темир йўл ўртасига тушиб олди-да, шу томонга пилдиради.

Юрагим шув этиб кетди. Кўрқаётганимни сездирмаслик учун тескари қараб олдим.

Икковлари етиб келишди. Шерзод хотиржам алпозда аввал мен билан, кейин Абдували билан қўл олишиб кўришди. Қўзивой билан кўришгим келмади. Қўл чўзган эди, тескари қараб, ҳуштак чалиб туравердим.

— Хўш, бешта кам ўн бир! — Шерзод офтобда ялтираётган соатини бурнимга тиқиштирди. — Пастга тушайлик.

Шағал кўтармадан сирғаниб, пастга — Алвастикўприкнинг бериги томонига ўтдик.

— Менга қара, Шерзод! — Абдувалининг сариқ юзи қизариб кетди. — Қўйинглар, шу ишни! — овози шу қадар ялинчоқ эшитилдики, фашим келди.

Шерзод кинояли илжайиб қўйди. Шу туришида «сенам одаммисан» деган маъно бор эди.

— Калла ташлаш жойи — кўприк маркази! — у қўлини чўзиб Алвастикўприкнинг ўртасини кўрсатди. — Қайси қирғоққа сузиб чиқиш, ҳар кимни ўзига тан. Хоҳласа уёққа чиқади, хоҳласа буёққа.

— Сув тортиб кетса, унда... — Қўзивой митти кўзларини қувлик билан йилтиратди. — Лекин ҳаммаси қоидали бўлиши керак. Чек ташлаймиз. Кимнинг чекига тушса, ўша аввал калла ташлайди. Тўғрими гапим? Ҳалолми?

У шимининг чўнтагига қўл суқиб, йигирма тийинлик танга чиқарди.

— Ким қаёғини танлайди? — деди тангани кўз-кўз қилиб.

— Менга бари бир! — Шерзод чирт этиб тупурди-да, юзини ўгирди.

— Менгаям.

— Йўқ, гаров ҳалол бўлсин, — Қўзивой тангани тумшугимга тиқиштирди.

— Қаёғи сеники?

— Гербли томони! — дедим беихтиёр. Чув тушгим келмасди.

— Бўпти. Гербли томони осмонга қараб тушса, биринчи бўлиб Шерзод калла ташлайди. Йигирма тийинлик томони тушса, сен ташлайсан. Гапинг гап, қайтиш йўғ-а?

Боядан бери ранги гезариб турган Абдували Қўзивойнинг ёқасига ёпишди.

— Музаффар сузишни билмайди, каллахум! — деди бақириб. — Улдирмоқчимисан бировни!

— Э, нари тур, ҳезалак! — Қўзивой елкаси билан туртган эди, Абдували ғазабдан баттар қизариб кетди. Энгашиб, ердан чойнакдай тош олди.

— Улдираман! — деди кўзини олайтириб. — Аввал сен ўласан, кейин гаров бўлади!

Шерзод шу қадар киноя билан менга қарадики, югуриб бориб, Абдувалининг қўлига ёпишдим.

— Аралашма.

Қўзивой ҳар эҳтимолга қарши Абдувалидан нарироққа борди. Кўзларини йилтиратиб тангани бош бармоғининг тирноғига қўндирди. Энди осмонга отмоқчи эди, кўприк усти гулдираб кетди. Кўкимтир тепловоз қатор-қатор вагонларни тортиб Алвастикўприкдан ўта бошлади. Пўлат излар зириллар, филдираклар қулоқни қоматга келтириб тарақлар, йўл четигаги қовжирған ўтлар шиддат билан силкинар эди.

Шерзод «шошма» деб имо қилганди, Қўзивой поезд ўтишини кутиб турди. Ниҳоят тарақ-туруқ садолар пасая-пасая тиниб қолди.

— Бир, икки, уч! — Қўзивой тангани осмонга чириллатиб отди. Танга пирпираб ерга тушди.

— Ана! Сенам қара, ўв! — Қўзивой қувониб хитоб қилди. — Чув тушди! Биринчи бўлиб Музаффар калла ташлайди. У Абдувалининг қўлидан судрагудек бўлиб танга устига олиб борди. — Кўриб қўй. Бари бир. Шерзод ҳам ташлайди. Аммо Музаффарнинг гали — биринчи.

Абдували энгашиб, тангани узоқ томоша қилди-да, қаддини ростлади. Рангида ранг қолмаган, лаблари титраб эди. Яна эгилди-да, боягидан ҳам каттароқ тошни олди.

— Эшитиб қўй, — деди титраб. — Музаффарга бир гап бўлса, сенам тирик қолмайсан!

— Ие, алам экан-да! — Қўзивой мадад кутгандек аввал Шерзодга, кейин менга қаради. — Гаровни ўзларинг ўйнадинг-ку, Музаффар!

Дўнгроқ жой толиб ўтирдим-да туфлимнинг боғичини еча бошладим. Йўқ, энди кўрқмасдим. Фақат Мунавварни кўргим келарди. Бир марта, охирги марта! Шу лаҳзада бир нарсани тушундим: Мунавварни яхши кўраман! Жудаям яхши кўраман. Жудаям! Агар тирик қолсам...

Бошимга соя тушди. Абдували! Ҳозир яна саннайди. Ялинмоқчимиз? Шуларга-я! Мунавварни мана шу олифтага бериб қўйгандан кўра...

— Нарини тур! — жеркиб, бошимни кўтардим. Кўтардим ҳайратдан қотиб қолдим. Нима бу?

Боғич ечаётган қўлим билан кўрқа-писа кўзларимни ишқаладим. Йўқ, туш кўраётганим йўқ эди. Тепамда Мунаввар турарди. Эски, унниқиб кетган чит қўйлақда. Сочи турмакланмаган, иккита қилиб ўриб, орқасига ташлаб олибди. Кўзларининг таги янаям кўкариб кетган. Юзида қон йўқ.

— Ҳорманглар! — деди лаби пирпираб.

Аҳмоқона илжайиб атрофга алангладим. Нарироқда Шерзод қаққайиб турар, Қўзивой чўзилиб унинг қулоғига бир нима деб шивирларди. Абдували қўлида тош билан хезланиб турибди.

— Чўмилмоқчийдик, — дедим бошқа гап тополмай.

— Яхши жой топибсизлар, чўмилишга! — у кўзимга таъна билан тикилиб турди-да, «садқай одам кет!» дегандек афсус билан бош чайқади.

— Нима, мен кўчада тушиб ётган чақаманми? — деди кўзи ғазабдан ёниб. — Орқамдан гаров ўйнайсан?!.

— Гаровмас, ўзимиз... — дедим довираб.

У юзини чириллатиб ўгирди-да, Шерзоднинг олдига борди.

— Ютқаздинг! — деди қатъият билан. — Мен Музаффарни яхши кўраман! Шунин билмоқчимидинг! Кўнглинг жойига тушдим!

Шерзод ранги қув ўчиб орқага тисарилди. Қўзивойнинг кўзи олайиб кетди. Абдували қўлидаги тошни Бўрижарга улоқтириб юборди-да, гандираклагудек бўлиб, наъматаклар ўсиб ётган сўқмоқдан ёнғоқзор томонга юрди.

Мунаввар шарт ўгирилиб тепамга келди. Икки юзи олов бўлиб кетди, доим ўйчан боқадиган кўзлари ёниб турарди.

— Сениям ёмон кўраман! — деди бақириб. — Одаммисан!

Шағал ётқизилган кўтармага чиқди-да, темирўл устида бир зум тўхтади. Мен томонга бир қаради. Шунда кўзларидан ёш сизиб чиққанини кўрдиму сапчиб туриб, югурдим. Яланг оёғимга шағаллар ботар, сирғаниб кетардим. Қизиб ётган темир излар товонимни жазиллатиб куйдирди. Мойи эриб кетган шпаллар ундан ҳам иссиқ, оёғимга чиппа ёпишар эди.

Қизик, Мунаввар разъезд томонга — мактабга кетмади. Икки қўли билан юзини чангаллаб олдию Алвастикўприкдан тушиб, қамишзорга қараб югурди. Жоним борича бақириб юбордим.

— Мунаввар!

Шағаллардан сирғалиб тушиб борарканман, мункиб, думалаб кетдим. Бироқ ўша заҳоти сапчиб туриб, қамишзорга ўзимни урдим. Қамишзор орасидаги сўқмоқ ҳўл эди. Куйган товонларим бир оз ором топгандек бўлди. Югуриб борарканман, кўксимдан нидо отилиб чиқди:

— Мунаввар, тўхта!

ДОНОЛАР ИЧКИЛИКНИНГ ОФАТЛАРИ ҲАҚИДА

* * *

Маст бўлиш, ўз ихтиёри билан ақлдан озишдир.

Арасту.

* * *

Ичкилик болаларнинг касалманд ва нимжон бўлиб ўсишларининг сабабчиси-дир.

Гиппократ.

* * *

Шароб кишига тўрт сифат ато қиладиган неъматдир. Уни ичган кимса аввалига товус янглиғ товланадиган муомаласи мулоим, олижаноб бўлади. Сўнгра маймун тақлидига киради, кўринган киши билан ҳазиллашиб қий-шанглай бошлайди. Бу сифат ўтгач, у арслонга айланади, ўз кучига ортиқча бино қўйиб, бировларни писанд қилмай кўзлари чақнаб, такаббур бўлади. Пировардида тўнғизга ўхшаб қоладиким, балчиққа беланиб ётиш унга мароқли туюлади.

Абўл Фароҳ.

* * *

Шаробхўрларнинг ҳосили икки нарса: ё беморлик, ё девоналик.

Кайковус.

Шовуллаб турган қамишзор орасида унга етиб олдим. Қўлидан тутиб жонҳолатда тортган эдим, зах ерга ўтириб қолди. Ёш тўла кўзларида ғазаб билан бақирди.

— Кет! Йўқол!

— Мунаввар! Мени кечир, Мунаввар! Сенсиз ўлиб қоламан, Мунаввар! Улиб қоламан!

Кейин нима бўлганини ўзим ҳам билмайман. Ўзидан-ўзи чўккалаб қолдим. Лабларим унинг кўзёшидан шўртанг бўлиб кетган лабига ёпишди. Қўрқиб кетдим. Гуноҳ иш қилиб қўйгандек сесканиб бошимни орқага ташладим. У энтикар, кўзлари юмуқ, икки томчи ёш оппоқ юзидан думалаб тушарди. Юрагимни баттар қўрқув босди.

— Мунаввар! Яхши кўраман! — дедим йиғлагудек бўлиб. — Менам фармага кираман, хўпми, йиғламагин, илтимос, уришмагин мени...

У ҳамон кўзини очмай, бошимни оҳиста силади.

— Жинни...

Еттинчи қисм

Йигирма саккизинчи боб

Тошкент давлат фармацевтика

институтининг биринчи курс студенти

Музаффар Шомуродов ҳикояси

Бегона

Қўқонга биринчи ^{Бегонани} келишим. Шунинг учунми, оймим жуда типирчилаб қолди.

— Битта ўзингни қандоқ юбораман, Омонни ҳам қўша қолайлик, ака-ука ҳамроҳ бўлади, — деган эди, дадам жеркиб берди:

— Эҳтиёт бўл, ўғлингни биров еб қўяди! Бу тенги йигитлар урушда саркарда бўлган! Болангнинг оёғини оёғингга боғлаб ўтира қол! Хўпми?!

Дадам тўғри айтади. Оймим ҳалиям мени ёш бола деб ўйлайди. Мактабни мен билан битирганлар армияда хизмат қиляпти. Абдувалидан тез-тез хат келиб туради: Камчаткада экан. Қизиги шундаки, каллахум Қўзивой билан битта қисмга тушибди. Қўзивой ҳалиям ўша-ўша шум эмиш. Абдували ҳар хатида «Минаворга салом айт» дейди. Айтаман. Кўпинча хатини ўқиб бераман.

Мунаввар билан битта гурпуада ўқиймиз. Уша ҳангомадан кейин Шерзод сенлар доришунос бўлсанг, мен хирург бўламан, деб ТошМИга кирди... Кузда — пахтага борганимизда ҳам нуқул Мунавварнинг ёнидаги эгатга тушиб пахта тердим. Аввалига унинг атрофида учинчи курсда ўқийдиган иккитаси ўралашиб юрди-ю, Мунаввар «йигити» борлигини яхшилаб тушунтириб қўйди шекилли, қайтиб яқинига йўламайдиган бўлишди... Ҳозир ҳам ҳар куни институт эшигида бир-биримизни кутиб турамиз. Кутубхонада бирга дарс тайёрлаймиз. Ҳафтада бир марта кинога тушамиз. Иложи борича орқа қатордан жой оламан-да, чироқ ўчгандан кейин... Хуллас, бахтлиман. Фақат битта масалада Мунаввар билан келишмаймиз: уйигача кузатиб боришимга йўл қўймайди.

Йўқ, жудаям унчаликмас. Трамвайда Текстилгача бирга келамиз. У ёғигаям ёнма-ён борамиз. Лекин тор кўча бошига етишимиз билан тўхтаб қоламан.

Мунаввар уёғига боришимга рухсат бермайди: оийсидан ҳайиқади. Айтишига қараганда, оийсининг жаҳли ёмон эмиш. Тутган жойидан кесадиган хотин эмиш. Мунавварнинг дадасини шунақанги яхши кўрарканки, урушдан касал бўлиб келган дадаси ётиқли касал бўлиб

қолганда Нўғайқўрғондаги уй-жойини ташлаб эри ётган — Текстиль яқинидаги касалхона ёнидан эски бир уй сотиб олган экан. Уридан туролмай қолган эрини икки йил боқибди. Эри ўлгандан кейин асабий бўлиб қолганмиш. Дори ичмаса, ухлай олмасмиш... Менинг кузатиб борганимни кўриб қолса, Мунавварни кўчага чиқармай қўярмиш.

Кўча бошига етишимиз билан Мунаввар шоша-пиша хайрлашади, «бўлди, маррага етдингиз, — дейди жилмайиб, — оймлар хафа бўлади-лар». Шундай дейди-да, чопқиллаб ичкарига кириб кетади. Айтмоқчи, у мени олдингидек «сен» демайди. «Сиз»лайди! Аввалига кўниқолмай юрдим-у, кейин ўзимгаям ёқиб қолди. Тўғри-да, аввало, мен ундан роппароса бир ярим ойлик каттаман. Қолаверса, бари бир уйланаман-ку. «Сен» деса ярашмайди-да...

...Поезд гулдираб кетяпти. Чироқлар хира. Вагон совуқ. Билет топилмагани учун умумий вагонга чиққан эдим. Ётиб ухлаш уёқда турсин, ўтиришга жой йўқ. Ҳаммаёқ шовқин-сурон. Одам кўп. Қишки каникул бошланган, студентлар уйига бориб-келгиси келади-да. Ана, олти йигит рўпарама-рўпара ўтириб олиб, вино ичишяпти. Дераза олдидаги столчада кесилган иккита анор. Қиррадор стаканда вино ичишади-да, анор билан газак қилишади. Сурнайпоча шим кийган, мўйловли йигит менга ҳам узатди:

— Ол, укам, сенам ўзимизданга ўхшайсан!

Студент халқи бир-бири билан дарров тил топишади. Бирпасда апоқ-чапоқ бўлиб кетдик. Олтови ҳам Низомийда ўқиркан. Бири олиб, бири қўйиб ёдаки шеър ўқишди. Навоийдан тортиб аллақандай Хемингуэйгача гапиришди... Кичкина чамадонимни ёнимга қўйиб, қисилиб ўтирибман. Чамадонда кўқонлик оймга кўйлақлик, синглимга жемпер... Ойим магазинма-магазин юриб олган нарсалар. Адабиётчилар олдида ўзимни кўрсатиб қўймоқчи эдим-у, биттаям шеър ёдимга келмади. Улар шеър ўқиган сайин Мунаввар ёдимга тушаверди.

Ўзимга қолса-ку, Кўқонга бормоқчи эмасдим. Жума куни Мунаввар билан Чимёнга чиқмоқчи эдик. Тоғда институтнинг дам олиш зонаси бор. Узоғи билан индинга кечки поездга чиқиб, Тошкентга қайтмасам бўлмайди. Мунавварга ваъда қилганман.

Кеча Мунаввар билан «Искра» кинотеатрига тушдик. «Оддий фашизм» деган кино экан. Ҳар галгидек орқа қатордан билет олдим. Мунавварни қучиб ўтирмоқчи эдим. Бўлмади! Кино шунақа зўр эканки, ёнимда ўтирган Мунаввар ҳам эсимдан чиқиб кетди. Бир маҳал қарасам, у елкамга бошини қўйиб йиғлаяпти. Елкасидан қучиб, бошини силадим.

— Йиғлама, — дедим шивирлаб.

— Дадам эсимга тушиб кетди, — Мунаввар юзини кўксимга босди.

...Уйга келсам дадам кўлимга хат тутқазди. Хатни кўқонлик ойм ёзибди. Аҳволимни сўрабди. Институтга кирганим билан табрикларди. (Қаёқдан эшитди экан?) Хатнинг охирида гина қипти. «Баҳорда телеграмма юборганимда ҳам бир оғиз жавоб қилмадинг. Биламан, сенда айб йўқ. Телеграммани кўрсатишмаган... Мазам йўқ, юрагим санчади, ишдан бўшадим. Кўзим тириклигида дийдорингга тўйиб қолгим келади, болам. Ахир мен ҳам онаман-ку, наҳотки кўриб кетишга ақалли бир кун вақт тополмасанг...» дебди.

Қийналиб юрмасин деб, адресини аниқ-таниқ ёзиб юборибди. Вокзалга тушган заҳоти Фишткўприк маҳалласини сўрасам, «икки қадам» эмиш. Пахтакор кўчаси, ўн тўққизинчи уй...

Хатни ўқиб, юрагим сиқилди. Негадир Кўқонга боришга оёғим тортмас эди. Дадам уришиб берди.

— Бормасанг бўлмайди! — деди қовоғини солиб. — Эрта-индин ўқишинг бошланса, тагин вақт тополмайсан.

Бир жиҳатдан дадам тўғри айтади: қишки сессияни энди тугатдик. Душанбадан яна лекциялар бошланади.

Ойим, «шошиб нима қилади, ёзда борар», деб аралашган эди, дадамнинг жаҳли чиқиб кетди.

— Эсинг жойидами, Роби! Умрбод келсин демабди-ку! Инсоф

қилгин-да! Сен касал бўлиб ётсанг-у, боланг хабар олмаса, нима бўларди? Қўқон қочиб кетгани йўқ. Борадию келади.

Дадамнинг гапи ойим учун қонун! Куйманиб, йўл тадоригини кўрди. «Қўқоннинг шамоли ёмон бўлади деб эшитганман, шамоллаб қоласан» деб бўйнимга шарф ўради, зўрлаб оёғимга жун пайпоқ кийизди... Ойим ҳам қизиқ-да...

Ростини айтсам, йўлга чиқишимга бошқа нарса ҳам сабаб бўлди. Комил бува билан Лазакат хола шу гапни эшитиб уйимизга чиқишди, «Олимжон аканг Қўқонда ишлаяпти, ижрокомда, акангни бирров кўриб кела қол», дегандан кейин ўзим ҳам қизиқиб қолдим. Олимжон акам Фарғона томонга ишга кетганига етти йилми-саккиз йил бўлди. Аҳён-аҳёнда келади. Тошкентдан атайлаб кўргани борсам, Олимжон акам хурсанд бўлади. Бораман! Аввал ойимни кўраман-да, кейин горисполкомга кираман.

Лазакат холанинг айтишига қараганда, Олимжон акам «катта одам» бўлиб кетиб, уйланишни ҳам унутиб қўйганмиш. «Албатта уйига боринг, — деб тайинлади Комил бува, — ким билади, буёқда бизларни умидвор қилиб қўйиб, уёқда акангиз битта-яримтасига уйланиб олдиларми?»

Майли, бораман. Керак бўлса, уйигаям кираман. Олимжон акам мени яхши кўради-ку, ўзимнинг акам-ку!

Филдираклар тарақа-туруқ қилади. Вагон совуқ. Купедаги йигитлар шовқин солиб шеър ўқийди... Мудраб кетибман. Бир маҳал кимдир елкамга туртди. Кўзимни очсам тепамда мўйловли йигит турибди. Йўқ, мудрамабман. Бемалол ухлаб қолган эканман. Чамадонимни ёстиқ четига жойлаб полкага ётқизиб қўйишган экан. Нариги ўриндиқда кечаги шеърхонлик қилган студентлардан учтаси мудраб ўтирар, тепадаги полкада яна иккитаси ухлаб ётарди.

— Тур, — деди мўйловли йигит хира чироқда илжайиб, — кебқолдинг, бизларам бироз мизғийлик, укам!

...Пастга тушишим билан совуқ шамол юзимга урилди. Тонг отиб қолган, аммо ҳали осмон ёришмаган, шамол гувуллар, вокзал томидаги қорларни супуриб, ерга улоқтирар, йўл четидаги прожекторлар нурида қор учқунлари шошқин ялтирар, осмонда чарх урар эди.

Фишткўприк маҳалласи ростдан ҳам яқин экан. Фақат қаттиқ шамол кўз очиргани қўймадси. Тошкентда бунақа шамол бўлмайди. Пахтакор кўчасини аранг топдим. Эшик занжир экан. Муздек ҳалқани чангаллаб узоқ тақиллатдим.

Ниҳоят кимдир ғарч-ғурч қор босиб эшикка яқин келди. Занжир шиқирлади. Остонада эгнига зангори пальто (Мунавварникига ўхшаган пальто) кийган, қордан пана қилиш учун бошига нимча ташлаган қиз кўринди. Уялиб ўзини орқага ташлади.

— Ким керак эди?

Нима деб сўрайман? Негадир «ойим» дейишга тилим бормади (Ўзим ҳам ҳайрон қолдим).

— Раъно холанинг уйлари шуми?

— Шу! — қиз ҳайрон бўлиб кўзимга қаради. — Келинг...

«Келинг» деди-ю, аммо бу сўзида «нима ишингиз бор эди?» деган маънони уқдим. Сабабини ўзим билмай илжайдим.

«Синглим-ку! Насиба-ку!» Нима учундир унинг юзидан ўзимга ўхшаш белгиларни қидириб тополмадим. Лекин ойимга ўхшаб кетишини сездим. Унинг ҳам холи бор экан. Фақат иягида эмас, юзида. Чап юзида.

— Сиз... сен Насибамисан? — дедим кулиб. — Мен Музаффарман!

У бир зум мени томоша қилиб турди-да, ҳовли ичкарисига қараб қичқирди:

— Ая, ўғлингиз келди.

Қизиқ, нега акам келди демайди? Хаёлимдан шу ўй лип этиб ўтди-ю, айвондан тушиб келаётган ойимни кўриб ўша томонга юрдим.

— Болам! Ўғлим!

Ойим сарпойчан эди. Ерга тушиши билан калиши қорга ботди. Аммо парво қилмади. Учиб келиб, маҳкам қучоқлаб олди. Димоғимга гунафша

ҳиди урилишини кутган эдим. Йўқ, валерианка иси анқиди. Бундан чиқди, юраги касаллиги рост... Мунаввар ҳам кўпинча валерианка ичади.

— Оёғингиз... — дедим ачиниб. — Совуқ-ку...

Ойим ҳамон мени қўйиб юбормас, йиғидан энтикиб, юз-кўзимдан ўпар, анча чўкиб қолган, сочига оқ оралаган, ҳансираб нафас оларди. Фақат иягидаги холи, кўзлари — йиғлаб туриб куладиган қоп-қора кўзлари ўша-ўша!

— Олсанг-чи, акангни қўли музлаб кетгандир! — у нарироқда иккиланиб турган синглимни койиди. Насиба шошилмай келиб, қўлимдан чамадонимни олди.

— Юр, болам! Совқотиб кетдингми? — ойим кўзёши аралаш жилмайиб ҳовли этагидаги уйга бошлади.

Ҳовли тор, ўртасидаги тарвақайлаб ўсган бир туп каттакон тут дарахти қор залворидан шохини эгиб турар, қор куралиб, дарахт тагига тўпланган, уюмига курак санчиб қўйилган эди. Қор кечаси куралган шекилли, курак бандининг учига ҳам бир энликча қор қўнибди.

Чўян печка гуриллаб ётган иссиқ уйга кирдик. Тахмонда кўрпачалар, ўртада — хонтахта. Нимасидир ўзимизнинг уйга ўхшайди. Фақат бу ердаям валерианка ҳиди анқиб турибди. Деворда чақмоқ телпак кийган, мўйлови чиройли тарашланган кишининг сурати зарҳал рамкага солиб қўйилибди. Кителининг чап чўнтагига нишон қадалган. Қошини чимириб турибди. Ундан пастроқда Насибанинг сурати. Еттинчи синфни битираётган винеткага тушган бўлса керак, тагига «Умарова Н...» деб ёзилган. Негадир ойимнинг сурати йўқ.

— Утир болам, ўтир! — ойим шоша-пиша хонтахта ёнига қават-қават кўрпача солиб, лўла болиш ташлади. — Ҳой Насибахон! — деди ҳовли томонга бақириб. — Чоп қизим, катта аянгни чақирмайсанми? Айт, акам келди, дегин.

Ойим зум ўтмай хонтахтага дастурхон ёзиб тўлдириб ташлади.

— Олсанг-чи, — деди қистаб. — Бодомлардан олгин! Тошкентда бодом йўқ-ку... Ҳаммаларинг яхшимисизлар! Уканг катта бўлиб қолдими? Қизиқ, ойим харчанд меҳрибонлик қилгани билан ўртамизда аллақандай тўсиқ турганга ўхшарди.

— Яхши, — дедим ўзим ўйлагандан кўра совуқроқ оҳангда. — Укам бу йил бешинчида ўқияпти... — Уйлаб-ўйлаб керакли гапни топдим. — Насиба катта бўпқопти...

Ойимнинг юзи ёришиб кетди.

— Вой синглинг сени шунақа соғинди, шунақа соғинди! У ҳам бу йил ўнни битиради. Худо хоҳласа ўзинг ўқитасан! Тошкентга бормоқчи. Дўхтир бўламан дейди.

Ҳовлида қор ғижирлади. Эшик очилиб, бошига дастурхонбоп мато ташлаган семиз хотин кириб келди. Дастурхон-рўмолни ечиб, ойимга узатдию кучоқ очиб яқин келди.

— Вой, ўзимнинг қочқоқ боламдан айланай! Вой ўзимнинг ширин ўғлимдан ўргилай, — у лопиллаб келиб мени бағрига босди. Аллақаерини «Қора аммам»нинг қўшниси — чевар Фотима холага ўхшатдим. Икки юзимдан ўпиб кўришаркан, дашном берди: — Аячанг бечоранинг кўзи тешилди-ку, кутавериб, Музаффаржон?

— Йўлдошхон қанилар, опа? — деди ойим жилмайиб.

— Келади! Ҳозир келади. Муҳаббатни ғириллатдим. Ҳозир топиб келади.

Семиз хотин хонтахта олдига ўтириб, узундан-узоқ дуо қилди.

— Анқара, болам! Келганинг қандоқ ярашиб турибди! — деди мамнун бўлиб. — Деразадан бир кўзим тушгандай бўлувди. Насибахон билан бошлашиб баққа кириб кетаётганингни кўриб Йўлдошхон аячасига дори опкелти-да, деб ўйлабман, болам.

Семиз хотин менга ёқди. Сенсираб гапириши ҳам, кулиши ҳам самимий эди.

Ойим дераза олдидан ўтган шарпага қараб бақирди.

— Насибахон, қизим, чой дамлай қол, аканг совқотиб келди-ку.

Бир оздан кейин Насиба эшикдан туячойнак кўтариб кирди. Ойим шоша-пиша чойнакни қўлидан олди.

— Ҳой, Насибахон! Аканг билан қучоқлашиб кўришмайсанми? — семиз хотин ҳаяжонланиб бошини чайқади. — Бир қориндан талашиб тушган аканг-а!

Энди ўрнимдан тураётган эдим, Насиба чир этиб бурилиб эшик томон йўналди. Кўзида қандайдир бегона, совуқ ифодани сезиб, жойимга ўтириб қолдим. Ойим ранги ўчиброқ синглимнинг кетидан эргашди.

Семиз хотин хижолатда жилмайди.

— Уяляпти тентак. — Бир зум жимиб қолди-да, сўради: — Институтга кирибсан, болам. Эштиб бирам суюндим, бирам суюндим. Акангга ўхшаган дўхтир бўларкансан-да?

Қайси акамни айтаяпти?

Эшик яна очилди. Совуқ бўлсаям сочи қиртишланган, бошига дўппи илган, тўнининг елкасига қор қўнган гавдали йигит остонада туриб, қулочини ёйди.

— Кесинлар! Акасининг укаси, кесинлар, — деди дилкашлик билан шағиллаб. Ҳали ўрнимдан турмасимдан югуриб келиб қучоқлаб олдию бақувват қўллари билан белимдан сиқиб уч марта айлантриб ерга қўйди. — Сизниям кўрадиган кун бор экан-ку, Музаффархон, акаси!

Семиз хотин қайтадан фотиҳа ўқиди.

— Йўлдошхон аканг ҳам сенга ўхшаган дўхтир! — деди тушунтириб. — Билмаганингни ўргатади!

Гап орасида ойим жимгина келиб нариги томонга чўкди. Негадир ранжиганроқ кўринарди.

Сухбат бир зум узилиб қолди. Разм солсам, бир менмас, улар ҳам ойимга қараб ўтиришибди. Ойим бармоғи билан дастурхон полугини ўйнайди. Бирдан ҳуши жойига келгандек шоша-пиша чойнакни олдига сурди.

— Олинглар! — деди чой қайтараркан, дастурхонга қистаб. — Музаффар, олсанг-чи, болам.

Ўзимни зўрлаб илжайдим.

— ТошМида ўқиғанмисиз? — дедим ёнимда чўккалаб ўтирган Йўлдошхон акага қараб.

— Йўқ, Анжанда! — Йўлдошхон ака ойимга юзланди. — Хурсанд бўпқолдингизми энди, ая? — деди шанғиллаб. Кейин елкамга қоқди. — Аямди юрагида дард йўқ. Ҳаммаси функциональний! Сиқиладилар-да! Неча марта айтаман, «ҳой ая, кўнгилни кенг қилинг», деб! Мана, сиз келдингиз. Энди аям отдек бўп кетадилар. Мен сизни Шойимардонга обораман. Қишдаям антиқа бўлади. Бир айланамиз!

— Ака-ука бир яйранглар, — ойим кулишга уринди-ю, лаби бурилиб кетди. — Укангизни ўйнатинг...

...Билмайман, негадир Мунаввар хаёлимга келди. Уники «функциональний» эмас, порок. Туғма порок. Уч кундан кейин Чимёнга чиқишимиз эсимга тушди. Ҳали Олимжон акамниям кўришим керак.

— Кўрармиз, — дедим дудмал қилиб. — Сизниям ишингиз кўпдир...

— Ашнақа деманг-да, ука! — Йўлдошхон ака тағин шанғиллади. — Қўқонди билмас экансиз. Қўқонди тупроғи оғир. Келган одам кетолмай қолади. Тошкентдан укам келадию, мен ишни ўйлайманми! Поликлиника қочиб кетмайди. Шойимардонга борамиз толзорга тушиб улфатчилик қиламиз. Лечфакдамисиз?

— Йўқ, — дедим бош чайқаб. — Фармацевтика...

— Бари бир ҳамкасаба эканмиз-да! — Йўлдошхон ака самимият билан кулди. — Фармацевт бўлмаса, дўхтирларнинг урингани бир пул...

Кечаси яхши ухламаганим учунми, иссиқ элитдими, бошим ғувулларди. Йўлдошхон ака Тошкентни, эшик-элларни, ўқишимни суриштирар, саволларга «яхши, дуруст» деб жавоб қилардим-у, кўзим юмилиб кетаётганини ўзим сезиб ўтирардим.

Ҳолимни биринчи бўлиб ойим ҳис этди.

— Йўлдошхон, — деди секин. — Укангиз жичча мизғиб олсамикин...
Поездда кепти.

— Жуда соз-да! — Йўлдошхон ака илдам ўринидан турди. Ҳали кўп гурунглашамиз. Эртага пешинга толзорга ош буюриб қўяман. Кейин Шоймардон бувага кетамиз. Қор ёққан-у, зиёни йўқ. Йўл очиқ!

Ойим солиб берган жойга таппа ташлабману қотиб қопман. Чамаси анча ухладим, уйғонсам, уй ичи ғира-шира қоронғи бўлиб қолибди.

Ҳовлига тушдим. Ростдан ҳам қор тинган, аммо совуқ шамол гувиллар, оқшом тушиб қолган, кунботар томон билинар-билинемас қизарган эди. Қимдир (Йўлдошхон ака бўлса керак) яна қор курабди. Ҳовлининг нариги томонидаги устунлари сирланган айвонда чироқ ёниб турар, аммо ичкарида ҳеч қандай шарпа сезилмасди. Чамаси, бояги семиз хотин ҳам, Йўлдошхон ака ҳам мени безовта қилмаслик учун уй ичида жимгина ўтиргандек эди.

Ҳовли ўртасидаги тут тагига уйиб қўйилган қордан кафтимни тўлдириб қўлимни юваётган эдим, ошхонадан ойим мўралади.

— Вой турдингми? Насибахон! Чоп!

Қўлида обдаста, елкасида сочиқ билан синглим ошхонадан чиқди. Калишли оёғи қорда сирғаниб-сирғаниб келди-да, қўлимга сув куйди. Сув илиқ эди.

— Нечанчида ўқияпсан? — дедим бошқа гап топилмагани учун.

— Ўнинчи! — синглим ётсираброқ кўзимга тезгина қараб олди.

— Дўхтир бўлмоқчи синглинг! — ойим ошхона эшигида турганча жилмайди. — Тошкентга боради. Узинг бош бўласан.

— Бормайман! — Насиба ранги қув ўчиб шахт билан обдастани қор босган ерга қўйди. «Керак бўлса олақол», дегандек попукли сочиқни елкасидан силтаб олиб, қўлимга тутқазди. — Бормайман Тошкентга! — шундай дедию ғарч-ғурч қор босганча уй томон чопиб кетди. Социққа қўл артишимниям, артмаслигимни ҳам билмай серрайиб қолдим.

Ойим ошхонадан қуюндек отилиб чиқди. Қўлида капгир бор эди.

— Шошма! — деди капгирини силтатиб. — Тўхта, жувонмарг!

Худди шу пайт кўча эшик ғийқиллаб очилди. Қундуз ёқали пальто, бошига чақмоқ телпак, оёғига пийма кийган киши кириб келди. Уй олдига бориб қолган Насиба эшик ғийқиллаганини эшитиб, бурилиб қаради. Уша томонга отилди. Тўсатдан йиғлаб юборди:

— Дада! Дадажон!

Қундуз ёқали киши Насибани бағрига босди. Ойим, қўлида капгир, ярим йўлда тўхтаб қолди.

Насибанинг дадаси шу одам эканлигини тушундим. Негадир хаёлимга ғалати ўй келди. «Кўрганман! Бу одамни аллақерда кўрганман!» Йўқ, эслай олмадим. Балки кўрмагандирман. Балки бояги, печка ловуллаб турган уйидаги сурати билан солиштиргандирман. Билмадим! Ҳозир буни ўйлашдан кўра Насибанинг йиғлаб отасига ёпишгани кўпроқ ҳайрон қолдирарди мени.

— Ҳа, қизим? — «дадаси» чарм қўлқопли қўли билан Насибанинг бошини силаркан, ойимга таънаомуз қаради: — Нима бўлди, тинчликми!

Сезиб турибман. Ойим ўлганининг кунидан жилмайди.

— Уғлингиз келди, дадаси, — деди овози титраб. — Музаффар келди! «Дада» мен томонга ярқ этиб қаради. Чиройли тарашланган мўйлови учиб қўйди. Кулранг кўзларида совуқ ифода бор эди. Уша заҳоти мендан кўз узди-да, Насибанинг бошини кўтариб, юзига термулди.

— Нима бўлди, қизим?

— Аям... Аям... — Насиба ўпкаси тўлиб ўкраб юборди.

— Нима? — «дадаси»нинг кўзида совуқ ўт чақнади. — Янами? Кафти билан синглимни нари сурдию ойим томонга юрди. — Тинч қўясанми-йўқми? Болага кун берасанми-йўқми?

Уч-тўрт хатлаб ойимга рўпара бўлди:

— Уз ҳолига қўясанми-йўқми?

У бир қадам орқага чекиниб, мушт кўтарди. Чамаси, ойимни урмоқчи бўлди-ю, тўхтаб қолди.

Ерга михлангандек қотиб қолган, нима қилишимни билмасдим. Қизиқ ойим чекинмади.

— Урмоқчимисан? — деди титраб. — Ур, номард!

«Дадаси» афтини қаҳрли қийшайтириб сўкинди. Уша заҳоти тарсаки зарбидан ойимнинг қўлидан капгир учиб кетди. Бошидаги жун рўмоли елкасига тушиб қорга чўккалаб қолди.

Тут тагига уйиб қўйилган қордан сакраб ўтдим, учиб бориб «дадаси»нинг қундуз ёқасидан бўғиб олдим.

— Нега? — дедим ҳансираб. — Нега урасиз?

«Дадаси» кўзида совуқ олов ёниб силтанди.

— Наридур, чўлокнинг ҳаромиси! — пиймали оёғини ойим устида кўтарди. Ойимнинг бошига тепмоқчи эди, нима қилганимни ўзим билмай қолдим. Йўқ, урмадим. Чамаси, улоқтириб юбордим шекилли. Қарасам, «дадаси» тут тагига қор уюмига кўмилиб қолибди. Бошидан учиб кетган чақмоқ телпаги қори куралган йўлакда тўнкарилиб ётарди. Шуни кўрдиму тўсатдан шовқин-суронли бозор кўз ўнгимга келди. Дўппи бозори. Дадам этигининг қўнжидан пичоқ суғурганида одамлар орасига ўзини урган киши... Танидим! Шу одам эди, худди ўзи!

Ижирғаниб юзимни ўгирдим. Ойимнинг қўлтиғидан кўтараётган эдим, дод солган чинқириқ овоз қулоғимни тешиб юборай деди:

— Дадамни нега урдинг!

Ўзимни ўнглаб олгунимча Насиба юз-кўзимни тимдалаб ташлади.

— Насиба! — ойим каловланиб синглимга ёпишди. — Уят бўлади! Вой шўрим!

Ҳовли юқорисидаги айвондан тўн кийган Йўлдошхон ака сакраб тушиб қорга кўмилиб ётган кишига ёпишди.

— Амаки! — деди жеркиб. — Уят борми сизда!?

— Ҳароми! — «Дадаси» юз-кўзига ёпишган қорни сидириб ташлаганча, Йўлдошхон аканинг қўлидан чиқишга уринди. — Отаман! Пешонасидан отаман!..

Ойимнинг қучоғида типирчилаётган Насиба, кўзида худди отасиникидек совуқ ўт чақнаб, бижиллади:

— Қаёқдан келдинг?! Ким чақирди сени?

Семиз хотин қорда сирғана-сирғана чопиб бориб, Насибага юзланди:

— Уялмайсанми? Номус қилмайсанми?

— Қўйвор! — «Дадаси» Йўлдошхон аканинг забардаст қўлларидан чиқиб кетолмай оғзидан кўпик сачратиб хириллади. — Қоч!

Учиб уйга кирдим тахмонда турган пальтомни, телпагимни кийдим. Уёқ-буёққа алангласам, чамадончам йўқ! Керакмас! Ҳеч нима керакмас!

Кўча эшик олдига етганимда ойимнинг қулоқни тешиб юборгудай фарёди янгради:

— Музаффар! Ўғлим!

Қорда сирғана-сирғана чопиб кетдим. Совуқ шамол ғувуллаб, кўчалар кимсасиз эди. «Ҳароми» дедими? Ҳеч кимдан бунақа гап эшитмагандим. Нега келдим! Нима кераги бор эди?!

...Вокзалда одам сийрак экан. Бахтимга Тошкентга билет топилди... Скамейкада ўтирибману ўзимга «нашъа» қилади. Нега келдим-а? Нимага? Дадам нега мажбур қилди? Наманган поездди келишига ярим соатча қолганида вокзал эшигидан кириб келаётган ойимни кўрдим. Ойим битта ўзи эмасди. Каттакон тугун қучоқлаган бояги семиз хотин, чамадончамни кўтариб олган Йўлдошхон ака, эскироқ пальто кийган яна бир қиз бор эди. Насиба деб ўйлаб тишларим ғижирлаб кетди. «Нега келдинг» дедими? «Ким чақирди сени», дедими? Ойим ҳар борганида мақтаган, хатида «сени соғиниб қолди», деган синглим шуми? Шу топда негадир Мунавварни кўргим келди.

Тўрттовлашиб шу томонга юришганини кўрдиму лип этиб ўрнимдан турдим. Керакмас! Кўргани кўзим йўқ! Онамниям, бошқасиням! Мен уларга бегонаман. Улар ҳам! Перрон томонга энди юрган эдим, ойим ҳарсиллаб келиб, билагимга осилди. Қайтариб, скамейкага ўтқазди.

— Ўтир болам, ўтир.

— Муҳаббат, ошни ол, синглим! — Йўлдошхон ака дилкашлик билан шанғиллади. Қовоғимни солиб, бошимни кўтарсам, Насиба эмас, бошқа қиз экан. У дастурхонга ўралган тоғорани очар экан, эски қадрдонлардек салом берди:

— Музаффар ака, аранг топдик сизни, — деди жилмайиб.

Бундан чиқди, бу қиз — Йўлдошхон аканинг синглиси... Қизиқ, ҳали нимага кўрмадим уни? Яна Мунавварни қўмсадим. Енимда бўлса... Гаплашиб ўтирсак... Йўқ бу ҳангомаларни айтмайман. Нима қиламан, юрагини сиқиб? Узининг касали етмайдими!

Тугундан устига қази босилган бир тоғора ош, патирлар чиқди.

— Ол, ўғлим, е! — ойим ошга ундади-ю, ўзи ҳиқиллаб йиғлаб юборди. — Кечир мени, болам! Мендан рози бўл!

— Э, ая! Қизиқмисиз? — Йўлдошхон ака чамадонимни чаққонлик билан очиб, бир шиша мусаллас, пиёла чиқарди. — Музаффарни нима деб юрибсиз ҳали! Йигит-ку! Сиз укам, кўнглингизга олманг. Амаким жинни ўзи! Бари бир, сиз — менинг укамсиз! Тошкентда шундоқ укам бор, деб керилиб юраман. — У пиёлага қулқиллатиб мусаллас қуяркан, бояги қизни жеркиди. — Олмайсанми, бундоқ онар-понардан, Муҳаббат!

Муҳаббат самимий жилмайган кўйи тугун тагидан беш-олтита анор чиқарди.

— Кесинг-да, ака! — деди кулимсираб.

— Ма! — Йўлдошхон ака пальтосининг чўнтагидан пакки олди. — Узинг кес, — кейин менинг елкамга қоқди. — Музаффар! — деди гоҳ менга, гоҳ ҳамон титраб турган лабини тишлаганча унсиз йиғлаётган ойимга қараб. — Мен янгамни ая деганман. Демак, сиз мени укамсиз.

— Албатта-да! — гапга семиз хотин аралашди. — Ҳамманглар жи-гарсанлар. Йўлдошхон Музаффарнинг акаси... Муҳаббатхон... — У бир зум ўйлаиб турди-да қизига қараб жилмайди. — Музаффардан сал каттароқсан-у, бари бир сингилсан! Музаффар — йигит киши. Ака дегин, хўпми?

— Қани, олдик! — Йўлдошхон ака пиёлани узатди. — Оппоқ қилиб оласиз...

...Вагонга суяб олиб чиқишгани, Йўлдошхон ака билан ўпишиб хайрлашганимиз, ойим перронда сирғана-сирғана вагон четидан югуриб йиғлагани, «рози бўл, болам, энди кўришмаймиз», деб фарёд солгани... Эсимда қолгани шу...

Йигирма тўққизинчи боб

Умар-закунчи ҳикояси

Қизим маладес, ўзимга тортди!

Қаёқдан келди Шомурод чўлоқнинг итваччаси? Ҳаммасига манави жодугар айбдор! Шу қақирган! Тошкентга бормаи қўювди-ку. Хат ёзганми, телеграмма жўнатганми, ишқилиб қақирган. Бўлмаса ўзидан-ўзи кириб келмасди. Ким билсин, нима хаёллар билан келган экан! Насиба ўнда ўқияпти. Бундан чиқди, анави итваччаси мактабни битирган. Худо билсин, бир азмойиш олиб кўрай-чи, кел, деса бутунлай кўчиб келаман деб ўйлаганми? Она-бола маслаҳатни пишитмоқчи бўлганми! Менга ёпишди-я! Вой, падарингга лаънат-ей, Йўлдошхон қўлимдан тутиб қолмаганида нақ отардим! Тикка отардим!

Бугун кун бўйи ишим юришмади ўзи! Эрталабдан цех бошлиғи билан фижиллашиб қолдим. Ёғ тоза чиқмаяпганмиш. Чигитнинг ўзи ёмон бўлса, тоза ёғни катта холамникидан оламанми?! Бу хотинни ким цехга начальник қилиб қўйган ўзи? Катталарга кўзини сузган-да... Нуқул менга тирғалади. Қўл учида ишлайсиз, дейди, масъулиятсиз одамсиз, дейди. Аввал мен қилган хизматнинг ўндан бирини қил! Гапни ким қўйибди сенга! Поччалар ача бўлди, ачалар почча бўлди деб сенга бўйин эгиб юрибман-а энди.

У ёқда қачондан бери телефон туширолмаيمان. Менам одамларга ўхшаб яшагим келади. Уйимда ўтириб, у ёқ-бу ёққа телефон қилгим келади! Нега энди кечагина институтни битирган мишиқи Йўлдошхонда телефон бўлиши керак-у, менда бўлмаслиги керак? Телефон тармоғининг бошлиғига шуни айтсам, точка йўқлигини пеш қилади. Райисполкомга арз қилишим керакмиш! Сочи узун, ақли қисқа цех бошлиғи билан ғижиллашганим етмагандек ижроком раиси билан ҳам сан-манга бориб қолдим. Қўйиб берсам, ёш бола фаҳмлаб насиҳат қиляпти! «Йўлдош Усмонович замглавврач, поликлиникада бирон кор-ҳол бўлса, қақриб олишади. Докторларга биринчи навбатда телефон беришади, балобаттар!» Биламиз, қанақа қилиб замглавврач бўлганини! Кўричакни ич-буруғдан ажаратолмайди-ю яна доктор эмиш! «Жиянингиз билан бир ҳовлида тураркансиз-ку, бўлди-да, битта телефон етмайдими?» дейди. Йўлдошхон билан нима ишим бор! Телефон қиламан деб янгамнинг уйига ялиниб киришим керакми? «Жуда бўлмаса параллель аппарат ўрнатиб бера қолайлик» эмиш! Энди томоғи оғриб қолган аллақандай кўксоннинг ярим кечада жиринг-жиринг қилишини эшитишим етмай турувди. Йўқ! Менга личний телефон керак. Узимга! Алоҳида! Собственний номер! Тағин кўзини гўлайтириб, «ишонмасангиз горисполкомнинг алоқа бўлимига мурожаат қилинг» дейди. Насиҳатингни отанга қил. Ҳеч нарсани билмайди деб ўйлайсанми? Юз сўм чиқариб, столонгни тортмасига солиб қўйсам-ку, бошқача сайраб қоласан! Алоқа бўлимидагилар ҳам ўзинга ўхшаган порахўр-да! Йўқ, бўлим-пўлимнинг билмайман. Тўппа-тўғри горисполкомингни раиси билан гаплашиб қўя қоламан. Финг десин-чи! Гирибонидан бўғиб, деразадан улоқтириб юбораман. Мен уруш йиллари фронт ортини мустаҳкамлаш учун қон тўкиб юрганымда сенларни онанг орқангни тугиб қўярди, оқиб кетмасин деб!

Ўзим қонимга ташна бўлиб келсам — аҳвол бу! Қачон қараса, ёлғиз қизни турткилайди, азоб беради! Энди ўғиллари келиб, тиллари узун бўп қопти-да! Яхшиям Насиба ўзимга тортгани: бир сўзли, принципиал. Бари бир, қиз бола — қиз бола-да! Анови ҳаромини кетидан қувмоқчи эдим, дод солиб қолди.

— Дадажон, Аям ўляпти!

Қаёқда ўлади! Ёлғондан қилади. Қачон қараса, юрагини чангаллайди. Дори ичади. Юраги касаллигини баҳона қилиб, ишдан ҳам бўшаб олди. Боқим бўлиб ўтирибди, текинхўр!

Ростданга ўхшайди-ку! Оғзидан кўпик чиқиб, қорда чўзилиб ётибди. Келиб, юзига қарасам тишлари гирих, оёқ-қўли чангак бўпқопти. Музлаб кетяпти. Энсам қотди. Улиб қолса... Хотин-ку топилмас матоҳ эмас. Заводда кўзини сузиб юрган жувонлар сон-мингта. Аммо... Қизим етим қолса... Ундан кейин... ўлик кўмиш осонми? Тўзатсин, анови Йўлдошхон! Доктор номи бор-ку! Шуни врач қилгунча оёғи олти, қўли етти бўлиб югурди-ку, «аячаси» топганини шунга берди-ку! Устига устак мени алдади. Боплаб лақиллатди. Ташкентдаги ҳовли хайф кетди! Эсиз-эсиз шундай уй-жойлар! Бу ёқда мени алдаб юриб, у ёқда ҳамма ҳужжатларни расмийлаштириб бўлган экан. Шундоқ уй-жойни Маржа опаларига совға қиптилар!

Айтмадимми, ёлғондан қилади деб! Йўлдошхон иккита укол қилиши билан ҳушига келди. Кўзини очиши билан: «Музаффар!» дейди.

Тағин ўшани гапиради-я! Йўлдошхонни айтмайсизми! Раънонинг томирини ушлаб туриб, менга ўдағайлайди:

— Кечирасиз-ку, амаки, одаммасиз!

Энди сиз одам бўлдингиз-у, биз одаммасми. Тўйдирганнинг қорнига деб шуни айтаркан-да! Мен бўлмасам дўппифуруш онангу синглинг билан кўчага чиқиб тиланчилик қилардинг! Сени мен ўқитдим, мен одам қилдим. Синглингни мен заводга опкириб қўйдим. Анави итдан тарқаган ким бўлади сенга, икки тўғиб, бир қолганингми? Нарн борса толзорга обтушиб чойхонада битта ош қилиб берарсан! Кейин нима бўлади? Бу ёғи менга танми? Уч кунда бир ликиллаб келаверса, думингни тутқизмай қочиб қоларсан. Аравангни торт, сўтак! Аралашма бировнинг ишига!

Раъно, ўзи ўламан, дейди-ю, кўзларини аланг-жаланг қилиб нуқул ўғлини суриштиради. Энсам қотиб турсаям юпатдим:

— Шуни олдинроқ айтмайсанми. Уғлинг эканини туш кўрибманми?

Дарров юзига қон югурди. Ғимирлаб қолди! Йўлдошхон, қимирламай ётинг, ўзим топиб келаман, десаям кўнмади. Овсини билан йўлга тушиб қолди. Уладиган одам шундоқ совуқда кўчага чиқадими?

Насиба бари бир принципиаллик қилди. Янгам, Йўлдошхон, Муҳаббат тугун-терсакни поликлиниканинг эски «Москвичи»га ортиб чиқишганида қизим очиқ-ойдин айтди:

— Мен бормайман!

Сезиб турибман, онасига ачинапти-ю, аммо бир сўзли эканини кўрсатди. Маладес! Отасининг қизи-да! Падарингга қусур! Машинага ўтираётиб Насибани дуоибад қилди-я.

«Илоё жувормаг бўл. Илоё бахти қаро бўл!» Шунақа деди-я, ифлос!

Насиба хафа бўлганича бор экан-да! Бу кишим қизимни Тошкентга юборадиган бўптилар. Уғиллари ўқитадиган бўпти! Насибанинг шу ўғайзодага кўзи учиб турган экан-да! Қизимни Тошкентга, ўша чўлоқ билан Робиянинг олдига юборарканманми? Мен-а? Насибани-я! Узингни орқангга супурги боғлаб Тошкентга бадарға қилиб юбормай тагин!

— Наси! Қизим, таҳоратга сув исит. Жойнамозим қани?

Уттизинчи боб

Раъно ҳикояси

Эсиз умр!

Билардим! Кўнглим сезган эди. Умар ака ўғлимни сиғиштирмаслигини билардим. Аммо бунчалик бўлишига ақлим етмаган эди. Ҳар қандай бағритош одамда ҳам ақалли жиндай меҳр бўлади. Ҳар қандай уятсиз одамда ҳам ақалли зиғирча андиша бўлади. Бунда йўқ экан! На униси, на буниси! Шунча йилдан бери кўзларим тешилиб кутган боламни бир кунга сиғдирмади-я! Музаффар кўч-кўронини кўтариб келгани йўқ эди-ку! Уйингни эгаллаб олмасди-ку, беномус! Отасига, ўгай онасига не баҳоналар қилиб келганикин? Энди нима дейди? Угай отам уйдан ҳайдади, дейдими? Жудо бўлдим! Бир умрга жудо бўлдим боламдан! Нимага бу одам шунчалик ёмон? Яхшими-ёмонми, шунча йил бир ёстиққа бош қўйдик! Ақалли бир вақтлардаги муҳаббатимизнинг юз-хотири йўқмиди!

Муҳаббат! Нима у — муҳаббат? Муҳаббатнинг кўчасидан ўтганми ўзи бу? Қўйиб берсангиз, «муҳаббатни нимага қўшиб ейди?» дейишдан тоймайди-ку! Бунақаларга нима керак ўзи? Фойда, мансаб, манфаат. Мана, нима учун яшайди! Узига манфаати тегмаган ерда ҳамма нарса бир пул! Бир замонлар, раислигида бунчалик эмасди. Узгарди, ёмон томонга ўзгарди... Билмадим, балки ўшанда ҳам шунақа бўлгандиру мен сезмагандирман...

Ё тавба! Халқ минг йил ўйлаб битта гап айтаркан. «Уғри қариса — сўфи бўлади», дейишса ишонмасдим. Тўппа-тўғри экан. Уруш йиллари қанчадан-қанча бегуноҳ одамнинг бурнини қонатган, бу ерда ҳам акасини қон қақшатган золим, энди «художўй» бўлиб қолдилар. Беш вақт бекитиқча намоз ўқийдилар. Нима, қилган гуноҳларингни ювмоқчимсан? Йўқ, айб қилган киши гуноҳини одамлар олдида ювади! Ақалли эс-ҳушини йиғиб, бошқа айб қилмасликка уринади! Сен-чи? Сен нима қилдинг? Ушанда, буғдойзор четидаги сада тагида ҳамма сенинг юзингга туфлаганида, мен ачингандим! Ҳамма, ҳатто кўзингни ёғини еган Соли сўпоқ ҳам юз ўгирганида мен йўқлаб боргандим сени! Начора, сенга ишонардим. Эл-юрт хизматида юрган, ўзининг ҳузур-ҳаловатидан кечган одам деб ўйлардим. Минг таассуф! Билмабманки, одам эл назаридан қолса,

*Уғайнинг кўзи
Умарга қон
сўзи... Раъно
сўзи... деган
ишдан ўз.*

тавбасига таянади, эс-ҳушини йиғиб олади, яхши йўлга тушади. Сен, сен номард яхши бўлиш ўрнига баттар айнадинг! Озми-кўпми одамгарчилигингни ҳам йўқотдинг; аввал бунақа одадинг йўқ эди. Энди биттаю битта дардинг — пул топишу ҳузур-ҳаловат бўлиб қолди. Чидадим! Уртамиздаги бола ҳурмати — Насиба ҳурмати ҳаммасига чидадим. Билмабманки, ўз қизимни аллақачон ўзимга душман қилиб қўйган экансан! Билмабманки, уям сенга тортибди. Фақат ўзини яхши кўради. Узидан бошқа ҳеч кимни қурбақачалик ҳам, тошбақачалик ҳам кўрмайди. Ҳаммадан жирканади! Ҳаммадан! Мен уятсиз, мен ёлғончи, Музаффарни ҳар кўрганда алдадим. Ҳар хатимда ёлғон гапларни ёздим. «Синглинг сени яхши кўради, синглинг сени соғиниб кетди» дедим. Етти йил аввал борганимда ҳам, кейинги сафарда ҳам, телеграммаю хатларда ҳам... Ажаб, худди ёш боладек ўзим тўқиган ёлғонга ўзим ишонган эканман. Ана, «яхши кўрадиган», «соғинадиган» синглингнинг ҳоли! Қиз бола ҳам шунчалик бағритош бўладими? «Аканг Тошкентга обориб ўқитади» деганимга шунча сапчийсанми, жуворма! Синглим деб атайлаб поездга осилиб кепти-ку, қиз ўлгур! Қўлингдан судраб кетаётгани йўқ эди-ку сени. Ўгай онанинг қўлига топшириб эсини еган жинни эмасман-ку! Нима? Ким ўгай! Робиями! Ҳечам-да! Мен ўгайман! Музаффарга мен ўгайман! Робия мендан кўра минг марта яхши! Ўғлимни ўн етти йил боқди. Бировнинг боласини! Менинг ўғлимни. Ўз онасининг уйига келганда эса, бир кунга сиғмади. Ҳаммасини сен бошладинг. У дунёю бу дунё рўшнолик кўрма! Қиз бўлмай бўйинг лаҳатда чирисин!..

Ҳалиям қарғадим-а? Бахти қаро бўл, дедим-а? Йўқ, хато қилдим! Нима кераги бор! Қайси она ўз боласининг бахти қаро бўлишини хоҳлайди?! Қайтиб олдим, сўзимни қайтиб олдим. Аммо ўғлимдан жудо бўлдим.

...Ҳали нима деди анави? «Ўғлинг эканини туш кўрибманми, тушунтириброқ гапирсанг бўлмайдимми», дедими? Вой, мунофиқ! Вой разил! Сени билмасам экан. Ҳамма нарсанг тирноғимнинг юзида-ку! Билдинг! Билиб туриб қилдинг! Мунча ёмон бу одам-а! Нимага ер ютмайди! Қандоқ қилиб, шунинг тузоғига илиндим! Йигирма икки йил... Йигирма икки йиллик умрим хазон бўлди. Ешим элликка етмасидан пенсияга чиқдим... Эсиз умр... Эсиз одам... Эсиз умидларим! Ҳаммаси қаро ерга кўмилди. Кимман ўзи? Мен ҳам одамманми? Мен ҳам онаманми?

Ана, поезд келяпти. Ўғлимни олиб кетяпти. Бир умрга, бутунлай... Энди кўролмайман. Боламини ҳеч қачон кўролмайман. Ана, вагон эшигидан қараб кулиб турибди. Елғон-ку! Кулиши ҳам, қўл силташи ҳам ёлғон-ку! Ўлганининг кунидан куляпти-ку!

— Музаффар! Рози бўл! Энди кўришмаймиз, болам!

Ўттиз биринчи боб

Иккинчи курс студенти Музаффар Шомуродов ҳикояси

Аммам Кимсан акамни таниди

Мунавварни Текстилгача кузатиб қўяман-да, троллейбусда қайтаман. Ҳар куни шу йўлдан юраман. Кўча четидаги эски мазор ўрнида қурилаётган хиёбонни ҳар куни кўраман. Аввал майдон текисланди. Кейин қатор-қатор кумушранг арчалар экилди. Зиналарга мрамар кошнлар ёпиштирилди. Ундан кейин тепаликни тахта девор билан ўраб қўйишди. Бу ерда Номаълум солдат билан Ғамгузор Онага ҳайкал очилиши қулоғимга чалинди.

Авваллари бу ерда троллейбус тўхтамас эди. Бугун негадир тўхтади. Ойнаванд эшиклар тарақлаб очилди.

— Ғамгузор Она бекати! — деди ҳайдовчи хотин микрофонда эълон

қилиб — Эртага эрталаб, Ғалабанинг йигирма йиллиги муносабати билан ҳайкал очилади.

Троллейбусдагилар беихтиёр ўнг томонга ёпирилди. Яхлит ойнадан қарасам, тахта девор олиб ташланибди. Лекин тепаликдаги рўпарама-рўпара иккита ҳайкал устига мато ёпиб қўйилибди. Хиёбон яшнаб кетган эди. Кумушранг арчалар текис саф тортиб турибди. Президент гуллари, лолалар, гулсафсарлар кечки шафақда ловуллаиди. Ерга сариқ кум сепилган. Хиёбоннинг икки томонига терилган мрамор плиталарда олтин юлдуз тасвири, тагига қаҳрамон шаҳарларнинг номи ёзиб қўйилган: «Москва», «Ленинград», «Одесса...» У ёғини ўқий олмадим. Ойнаванд эшиклар тарақлаб ёпилди. Троллейбус ғизиллаб кетди.

«Эрталаб албатта келаман! Ҳайкал очилишини томоша қиламан!»

Шу хаёлни кўнглимга тугиб уйга келсам, айвонда «Қора аммам» ўтирган экан. Аммам келган куни уйимиз тўлиб кетгандай бўлади. Ҳаммамизнинг кўнглимизга аллақандай нурли осойишталик чўкканга ўхшайди. Ҳозир ҳам шунақа бўлди: севиниб кетдим. Ойим айвондаги хонтахта қиррасига қистирилган қиймалагичдан гўшт чиқарар, кўрпачада ўтирган аммам қиймани гуручга аралаштириб, лагандаги ток баргига ўрар эди.

Чопиб ёнига бориб, чўккаладим. Аммам қийма юқи қўли билан қўйлагимни ифлос қилмаслик учун авайлаб елкамга қоқаркан, гина қилди:

— Сенам, амма — эшигингга тамба, дейдиган бола чиқдинг, — деди нафаси қисилиб. — Ўзим келмасам, бувимнинг ҳоли нима кечди, деб бормайсанам.

Рост айтади. Бултур қишда — Қўқонга бориб келганимдан кейин икки-уч марта бордим-у, кейин вақт бўлмади. Қишда ўқиш, ёзда студентлар отряди билан Қозоғистонга — қўриққа ҳашарга борганмиз. Аммамнинг ўзи биздан хабар олиб туради.

— Вақти йўқ-да, аммажониси! — ойим менинг ёнимни олишдан ҳам кўра аммани юпатиш учун тушунтирди. — Ўқиши оғир.

— Майли, — аммам хўрсинди. — Қаерда бўлсангам тинч бўл, болам. — Ўз қўлим билан ток оши қилиб берай деб барг обкелдим. Ток оши-ни яхши кўрасан-ку!..

Ичкаридан Омон бир коса қулупнай кўтариб чиқди.

— Аммам олиб келдилар, ака! — деди илжайиб.

Аммам зўр-да! Мункиллаб қолган-у, ҳовлисидаги беш-олти ариқ қулупнайни ҳалиям ўзи парваришлайди. Томорқасидаги тоқларга ўзи қарайди.

— Егин, сениям оғзинг тегсин! — деди ҳарсиллаб.

Қулупнай еб ўтириб, аммамга разм солдим. Ёш боланикидек кичкина қўлларини доғ босган. Қоқсуяк бармоқлари титрайди, ичидаги «одамчалар» муттасил ҳуштак чалади... Шу ҳолига бир зум тиним билмайди. Мана, ҳозир ҳам ойимга қарашяпти. Одатини биламан, қўлидан ишини олсангиз жаҳли чиқади. «Тирик эканман, қимирлайман, ишламасам касал бўлиб қоламан», дейди.

— Эртага оддихийми? — ойим қиймалагич бандини айлантирар экан, менга қарамай сўради. — Эрталаб Омон билан паст бозорга тушиб келсанг. Савзи ўлгур қолмабди.

Гапга аммам аралашди:

— Кўп олмагин, болам. Қурбақа қурилладими, сабзи пўнг бўлади, деявер. Эрта-индин янгиси чиқади.

— Пешиндан кейин тушаман, — дедим. — Эрталаб бир жойга бормоқчийдим. Ҳайкал очиларкан.

— А? — Аммамнинг қулоғи оғир бўлгани учун гапимни яхши эшитмадими, сувга тушган тошдек хира кўзларини пирпиратиб кўзимга тикилди. — Қанақа ҳайкал?

— Янги хиёбон! — дедим овозимни кўтариброқ. — Ҳайкал очиларкан, амма. Номаълум солдат ҳайкали.

— Қатта? — аммамнинг кўзлари ярақлаб кетгандек бўлди.

— Шаҳарда, — дедим оғриниброқ.

— Менам бораман! — тўсатдан аммамнинг қайсарлиги тутди. — Оборасан!

Иккиланиб қолдим. Нимагаям айтдим-а? Митинг бўлади. Юзлаб одам йиғилади. Кампир одамни қийнаб нима қиламан, ўзи зўрға юрибди. Аммам хоҳламай турганимни сезди.

— Бораман! — деди нафаси ғижиллаб. — Айт, Робия, оборсин!

Ойим менга қараб лабини тишлади. «Нима қилардинг, шу гапни очиб!» дегандек қовоғини солди. Аммам сезгир-да! Ярқ этиб ойимга юзланди:

— Ҳа! Хоҳламаяпсанми? Қатталигини айт, ўзим топиб бораман, — Қўлидаги тугилган токни лаганга ташлаб, кўзимга термулди. Ичидаги «одамчалар» баралла хуштак чала бошлади. Қарасам, хафа бўляпти.

— Обораман, амма, обораман! — дедим юпатиб.

— Шояд Кимсанамнинг командирини топсам... — аммам бу гапни шунчалик содда умид билан айтдики, ойимнинг қиймалагич бандидан тутган қўли титраб кетганини сездим.

— Ҳаммамиз борамиз, ойи! — деди ерга қараб. — Укангизам борадилар.

* * *

Этиб келганимизда тумонат одам тўпланган эди. Ҳарбий кийимдаги кишилар, орден колодкаси таққан эркак-аёллар, гулдаста кўтарган пионерлар арчалар соясида туришарди. Музыка тантанали марш чалади. Дадам ҳам костюмининг кўкрагига колодкаларини тақиб олганига хурсанд бўлдим. Аммамнинг бир қўлтиғидан ойим, биттасидан мен олиб, кумушранг арча соясига ўтиб турдик.

— Қани? — Аммам ҳансираб, атрофга аланглади. — Қани ҳайкал?

— Ҳозир очишади, — дея, устига оқ мато ёпилган ҳайкалга имо қилиб тушунтирдим. — Катталар келсин, очишади!

Чорак соатчадан кейин музыка тўсатдан тинди. Кўча томонда машина гувуллагани эшитилди. Иккита қора «Чайка» ғизиллаб келиб таққа тўхтади. Шимининг почасига энли қизил лента тақилган генерал, кетидан офицерлар тушди. Одамлар четлаб йўл беришди. Алп қоматли, қорақош генерал шахдам қадамлар билан устига мато ёпилган ҳайкал томон юрди. Офицерлар унга эргашишди. Кетма-кет юк машинаси ҳам келиб тўхтади. Қўлида автомат тутган элликтача солдат ҳайкалнинг икки томонида саф тортди.

Генерал ҳайкал олдидаги тахта супачага чиқди-да, микрофонга яқин келди.

— Уртоқлар! — деди босиқ овозда. Хиёбон атрофидаги симёғочларга карнайлар илинганини энди билдим. Беш-олти карнайдан баравар «уртоқлар» деган садо кетма-кет жаранглади.

— Бугун биз улуғ Ғалабанинг йигирма йиллигини нишонляяпмиз, — деди генерал босиқ, аммо ҳаяжон сезилиб турган оҳангда. — Улуғ Ватан урушида биз йигирма миллион кишидан жудо бўлдик...

Кимдир хўрсинди. Назаримда аммам йиғлаётгандай бўлди. Юрагим сиқилиб секин қарасам, йўқ, аммам йиғламаяпти, фақат нафаси қисиб, чуқур-чуқур энтикаяпти. Дадам қаддини ғоз тутиб, генералнинг гапини эшитаяпти. Ойим аммамни қўлтиқлаганча ранги ўчиброқ турибди.

— Камандири ўшами, Шомурод? — Аммам дадамнинг енгидан тортди. — Шуми?

— Нимайди? — деди дадам генералнинг гапини эшитмай қолишдан чўчигандек шивирлаб.

— Сўрайман! — аммам томоғи ғижиллаб, қатъият билан минбар томонга имо қилди. — Катта камандир бўлса айтсин, Кимсанам қаёқда?

— Секин... — дадам бармоғини лабига босиб, янаям пастроқ овозда шивирлади. — Кейин, опа... Ҳозир олдига бориб бўлмайди. Кўриб турибсиз, митинг бўляпти.

Аммамни митинг унча қизиқтирмасди, томоғи ғижиллар, сувга тушган

тошдек кўзлари мўлтиллар эди. Лекин дадамнинг гапи таъсир қилди шекилли, жим бўлди.

Генерал ҳамон вазмин, йўғон овозда гапирар, боғдаги карнайлар унинг овозини гулдиратиб, атрофга таратар эди. У бугун Номаълум солдатга ҳайкал очилаётганини, совет халқи дунёни фашизм зулмидан сақлаб қолган жангчиларимизни ҳеч қачон унутмаслигини айтиб, сўзини тугатди. Жимлик чўкди. Дадам бирдан ҳайратли хитоб қилди.

— Ие, Оқсоқол-ку!

Қарасам, Комил бува Ориф оқсоқолни ёнбошига кириб тахта супачага олиб чиқяпти. Оқсоқол бува бошдан-оёқ оппоқ кийинган. Эғнида оқ яқтак, оқ шим. Делвагай очилган ёқасини тўлдирган оппоқ соқоли шабадада ҳилпираб турган оқ байроққа ўхшайди.

— Болаларим!

Мункиллаб қолгандек кўринаётган чолнинг овози карнайлардан шундай ўктам жаранглаб эшитилдики, шивир-шивир қилаётган одамлар жимиб қолишди.

— Дунёда ҳамма нарса унутилади, — деди у янграқ овозда. — Аммо-локин фарзанд доғини унутиб бўлмайди. Давлатимиз Номаълум аскар қатори Ғамзод Она ҳайкалини очаётгани бежиз эмас. Мен биламан, болаларим: бу ёғи Нўғайқўрғон, у ёғи Кўтарма томонларда белида белбоғи бор не-не йигитлар шаҳид кетди. Қанчадан-қанча оналар ҳалиям боласининг йўлига кўз тикиб ўтирибди.

Бир маҳал ёнбошимда кимдир энтикаётгани кулоғимга кирди. Қарасам, Қора аммам йиғляпти. Йўқ, кўзидан ёш чиқмаяпти-ю, титраб-титраб йиғляпти. Елкасидан қучоқлаб олдим.

— Болаларим! — деди Оқсоқол яна гулдирар. — Эс-ҳуши жойида одам ўзи ётган бешикни ўзи тепиб синдирмайди. Эс-ҳуши жойида одам ўз уйига ўзи ўт қўймайди. Эс-ҳуши жойида одам ўз онасига қўл кўтармайди. Аммо ер юзида ҳалиям янги уруш очишни хаёл қилаётган номардлар бор. Энди уруш бўлмасин десаларинг мана шу қўшалок ҳайкални тавоф қилларинг. Бу ... — Шу ерга келганда Оқсоқолнинг овози титраб кетди. — Бу...табаррук ҳайкал...

Музыка янгради. Қарсақлар гувиллади. Оқсоқол бува қўлтиғига кирмоқчи бўлган Табиб бувани беозор нари сурди-да, қаддини ғоз тутиб тахта супачадан тушди.

Генерал ҳайкаллардан бирининг боғичидан тортган эди, бошига рўмол ташлаганча узоқ-узоқларга маъюс термулиб ўтирган она пайдо бўлди. У катта-катта, сертомир қўлларини тиззасига қўйиб, бошини қўйи солиб ўтирар, кўзларида чексиз мунг... умид бор эди. Негадир вужудим сесканиб кетди. Ахир бу... аммам-ку! «Қора аммам»нинг ўзи-ку! Нўғайқўрғонга, уйига борганимда худди шу алпозда ўтирганини кўрганман, кўп кўрганман.

Ажаб, кулоғим остида «Қора аммам»нинг ғиж-ғиж нафас олганча айтган ашуласи яна эшитилиб кетгандек бўлди:

**Жон болам, жоним болам,
Оллога топширдим сани.
Оҳимга олпо етмади,
Тупроғга топширдим сани...**

Музыка бир зум тинди. Лекин ўша заҳоти тилларанг карнайлар яна тантанали марш чалди. Генерал иккинчи ҳайкалнинг ҳам ипини тортди. Бу ҳайкал пастроқ экан, олдимни одамлар тўсиб тургани учун кўролмадим. Яна қарсақ гувуллади. Генерал кимдир ёқиб узатган машъалани қўлида баланд кўтариб, икки ҳайкал ўртасидаги Мангу оловни ёқди шекилли, музыка авжига чиқди. Саф тортиб турган солдатлар автоматини осмонга қаратиб, баравар ўқ узди.

Одамлар ўзанини бузган дарёдек шовуллаб ўша томонга оқди. Кимдир йиғлар, кимдир қўлидаги гулдастаси эзлишидан кўрқиб, боши устида баланд кўтарганча ҳайкал томонга талпинар эди.

Ниҳоят одамлар сийраклашди.

— Юринг, опа! — дадам аммамнинг қўлидан тутди. Чўлоқланиб йўл бошлади. Аммам мармар зиналардан туртиниб-суртиниб ҳайкал томонга талпинди.

Аммамга ўхшаган Ғамгузор Она кафтларини тиззасига қўйганча бошини қуйи солиб ўтирар, ҳайкал пойи гулларга кўмилиб кетган, кимдир, гулдастасини ерга ташлашга кўнгли бўлмади, Онанинг тиззасига кўндаланг кўндириб қўйган эди.

Ғамгузор Онадан ўн қадамча беридаги Номаялум солдатни энди кўрдим. Буниси анча кичкина ҳайкал эди. У худди онасини ҳимоя қилишга шайлангандек, траншеядан чиқиб келар, бошига каска кийиб олган, ўнг қўлида граната, чап қўлида автомат бор эди. Иккала ҳайкал ўртасида беш қиррали бронза юлдуз, юлдузнинг қоқ марказида мангу олов ловуллаб ёнапти. Йигит ҳайкали ҳам гулларга кўмилиб кетган, атиргуллар, лолалар, чучкўмалар ранго-ранг товланарди. Ҳозир осмонга автоматдан ўқ узган аскарлардан иккитаси Она ҳайкали ёнида, яна иккитаси Номаялум солдат ёнбошида, қуролни кўксига босганча, ғоз турибди.

— Боле-ем! — қулоғимнинг тагида янграган фарёддан сесканиб кетдим. — Онасининг гўрига тушган боле-е-ем! — Аммам дадамнинг қўлидан юлқиниб чиқдию каловланиб, йигит ҳайкалига талпинди. Югуриб бориб, ҳайкални қучоқлади. — Онасини доғда қолдириб кетган Кимсани-и-им! Жон болам, жоним болам! — У ҳайкалнинг каскали бошидан қучоқлаб ўпа бошлади. Рўмоли сирғаниб тушиб, ҳайкалнинг автоматига илиниб қолди. Оппоқ сочлари тўзиб кетди.

Ойим югуриб бориб аммамни бағрига босди.

— Ойи! Унақа қилманг, ойижон!

Ҳайкал олдида постда автомат тутиб турган аскар йигитлар қилт этмади. Аммо иккаласининг ҳам лаблари титраб кетганини кўрдим.

Дадам иккаламиз чошиб бордик.

— Опа! — дадам рўмолни илиниб қолган жойидан олиб, аммамнинг оппоқ сочли бошига ташлади. — Опа! Туринг!

Ойим ҳам лабларини тишлаганча йиғлаб юборди.

— Ойижон, — деди ялиниб, — бўлди, ойи!

«Қора аммам» талмовсираб атрофга қаради. Кўзларида болаларча ҳайрат бор эди.

— Робия, қизим! — деди тишсиз оғзини ҳайрон очиб, — Танимадингми? Кимсан аканг-ку!

Ойим «Қора аммам»ни қучоқлаганча ҳайкалнинг юзига юзини босиб, титроқ қўли билан Номаялум солдатнинг каскали бошини силади!

— Ойижон! — деди йиғлаб. — Қўйинг, унақа қилманг!

— Амма, — дедим мен ҳам ялиниб. — Юринг...

Ниҳоят аммамни амаллаб ўрнидан турғаздик. Ҳайкал четида фахрий қоровулда турган аскар йигитлар автоматни кўксига босганча қилт этмас, фақат чап томондаги мен тенги йигитнинг кўзларидан ёш сизиб чиққан, нуқул пастки лабини тишлар эди...

Ўттиз иккинчи боб

Номаялум аскар Кимсан Ҳусанов ҳикояси

Одамлар, ҳушёр бўлинг!

Марҳумлар ҳеч нимани кўрмайди, деб ўйлайсизми? Марҳумлар ҳеч нимани эшитмайди деб ўйлайсизми? Марҳумлар ҳеч нимани билмайди, деб ким айтди сизга! Йўқ! Биз ҳаммангизни кўриб турамиз, ҳамма гапингизни эшитамиз. Фақат сиз — тириклар бизнинг гапимизни эшитмай-

сиз. Бизнинг сиздан фарқимиз шуки, олдингизга юриб боролмаймиз. Шунинг учун ора-чора тушингизга кириб турамыз. Сиз билан тушингизда гаплашамиз.

Ана, ойим ўн қадам нарида, кафтини тиззасига қўйиб, маъюс кўзларини олисларга тикиб ўтирибди. Худди эшик олдида чиқиб, ботиб бораётган қуёшга термулган кўйи йўл пойлаётгандек. Ўртамизда ёниб турган гулхан тафти иккаламизга баравар ураяпти. Нарироқда гулсафсарлар очилиб ётибди. Худди ҳовлимиздагига ўхшаган гулсафсарлар. Ростимни айтсам, шу гулни жудаям соғингандим...

Биламан, бу — ойимнинг ҳайкали. Аммо бугун онамнинг ўзини ҳам кўрдим. Тирик дийдорини! Йўқ, аввал Оқсоқолни кўрдим. Мункиллаб қопти. Аммо овози, гап-сўзи ўша-ўша... Кейин ёнимга ойим келди. Кўзларидан, тошга айланган вужудимни силаган қўлидан... Қариб, бир ҳовуч суяк бўлиб қолибди. Сочлари оппоқ... Ушанда — вокзалга кузатиб чиққанида бунчалик эмасди. Фақат кўзлари ўша... Бошимни силаган қўллари ўша... Уям мени таниди. Дарров таниди! Онамнинг кўз ёши юзимга томганида юпатдим.

«Ойижон! Нега йиғлайсиз? Мана, дийдор кўришдик-ку!»

Афсус, ойим гапимни эшитмади. Начора, сиз — тириклар бизнинг овозимизни эшитмайсиз.

Робия, ойимнинг қўлларини бўйнимдан ажратиб олаётганида вужудим титраб кетди. Соғингандим, жуда соғингандим.

«Робия! Мени танимадинг-а! Соғиниб кетдим-ку!»

Робия ҳам эшитмади. Аммо онам бу сафар гапимни тушунди.

«Танимадингми, қизим! Кимсан аканг-ку!»

Сездим. Робия ҳам мени таниди. Танигани учун юзини юзимга қўйиб йиғлади. Уям ўзгарибди. Сочлари қандоқ узун эди! Бошини ювса, кечгача сочини қурутолмай офтобга солиб ўтирарди... Ушанда Рашид абзининг мўрчасидан Оқсоқолнинг келинлари билан қайтаётганида ҳам сочлари нам эди. Майин ис таратиб турарди. Сочига оқ оралабди... Кўзлари қандоқ ёниб, қандоқ кулиб қарарди менга! Тоғам уйланган куни — қирқ биринчи йилнинг Биринчи май байрамида шаҳарга театрга тушганимизда, ойдин кечада икковлашиб қайтаётганимизда жуда чиройли, жуда бошқача кулган эди. Ҳозир қандайдир чарчоқ, маъюс ифода кўрдим кўзларида. Қизиқ, Робия нега бунақа қарибди? Ахир мен қариганим йўқ-ку! Ун тўққиздаман.

Анави ким? Шомурод тоғамга ўхшайди-ку! Худди ўзи! Фақат мўйлов қўйиб юборибди. Нега оқсоқланади. Э, бўлди! Демак, ярадор бўлган. Тоғам урушга кетганини Робия ёзган эди. Кўксида колодкалар. Бундан чиқди яхши жанг қилган. Тоғам ҳам қариб қопти. Сочининг қорасидан оқи кўп...

Фақат анави йигитчани танимадим. Ясаниб олган, новча йигит ким! «Амма» деб ойимга ёпишдимми? Бундан чиқди, Шомурод тоғамнинг ўғли. Мени жияним!.. Унақа бўлса, нега Робияни ойи деб гапирди. Робия нега тоғам билан келди? Балки... Начора! Бўлса-бордир! Мен... энди марҳумман-ку.

Бари бир, бахтлиман! Ана, ёнимда ойим ўтирибди. Энди бизни бир-биримиздан ҳеч ким жудо қилолмайди. Абадий ёнма-ён турамыз. Дунёда бахтли тасодифлар бўлмайди, деб ким айтади? Угра дарёсининг қирғоғидан худди менинг ҳокимни олишгани бахтли тасодиф эмасми! Тағин худди шу ерга — ўз юртимга олиб келишгани бахт эмасми?

Марҳумлар ҳеч нимани эсламайди, десангиз хато қиласиз. Марҳумларнинг хотираси сиз тирикларникидан яхшироқ бўлади. Негаки сиз минг хил ташвиш билан елиб-югурасиз. Бизнинг эса хотираларни эшлашдан бошқа юмушимиз йўқ.

* * *

Калуга шаҳрининг шундоқ этагидан Угра дарёси ўтади. Козёлск деган шаҳарча бор. Биз марҳумларку юролмаймиз. Аммо сиз йўлингиз тушса

ўша томонларга боринг. Табаррук жойлар. Кутузов Наполеонни шу ерда тўхтатган экан. Қирқ иккинчи йилнинг февралда Ўзбекистонда бодом гулласа гуллагандир. Аммо у ерда ҳали қаҳратон қиш эди. Номсиз тепалик деган ашулани кўп эшитгансиз. Россиянинг беадад текисликларида нима кўп — номсиз тепаликлар кўп. Аммо ўша қўшиқ худди шу ердаги тепаликларга бағишланган. Биз пиёдалар ротаси ўшанақа номсиз тепаликлардан биттасига жойлашиб олгандик. Ротамиз номигагина қолган, ҳаммаси бўлиб икки киши эдик. Мен билан Тенгиз деган грузин бола! Мен ҳазиллашиб уни Денгиз деб чақирардим. Тепаликдан қор босган Козёлск шаҳарчаси кафтдек кўриниб турарди. Кўп уйлар ёниб, кулга айланган. Фақат мўриси сўппайиб қолган, якка-ёлғиз черков нажот кутгандек атрофга қараб мўлтирайди.

Ўша куни фашистлар тонг саҳардан ҳужум бошлади. Аввалига замбаракдан ўқ узиб тепаликни тит-пит қилиб юборди. Камида бутун бир батальон жойлашиб олган деб ўйласа керак. Кейин қор босган қияликдан танклар ўрмалаб чиқа бошлади. Ажаб, икки кишига учта танк!

Занжирли ғилдирагидан қор сачратиб келаётган биринчи танк яқинлашиши билан брустверга тармашиб чиқиб, ёндирувчи бутилкани улоқтирдиму ўзимни окопга ташладим. Олд томонда шишанинг жаранглаб сингани эшитилди. Лоп этиб олов кўтарилди. Қувониб кетдим. Оқодан секин мўраласам, танк тўппа-тўғри шу томонга келяпти. Шиша танк остига тушганини англадим. Бўлди! Тамом бўлдим! Ёнилғи шишаси граната эмаски, гусеницани узса! Тилимгача музлаб кетгандек бўлди: ажал шарпасини сезганда қўрқмайдиган одам йўқ.

Тенгиз сакраб окопдан чиқди-да, йигирма қадамча келиб қолган танкка шиша улоқтирди. Шиша тўппа-тўғри танк бензобаки устига бориб тушди. Ўша заҳоти аввал қуюқ тутун, кейин лоп этган аланга кўтарилди.

— Урра! — Тенгиз овози бориचा ҳайқирди. Танк таққа тўхтади, ўша заҳоти пулемёт тариллади. Тенгиз худди биров пешонасига зарб билан мушт туширгандек чалқанчасига ағдарилиб, устимга йиқилди. Елкасидан қучоқлаб, юзига қарасам кўзлари очик, мўйлови орасидан қон сизиб чиқаяпти.

Милтиғимни олиб, брустверга тармашдим. Шлем кийган икки немис ёниб турган танкдан тушиб қочаётганини кўрдиму биттасини мўлжаллаб ўқ уздим. Тегмади. Икки букилиб, танк орқасига ўтиб кетди. Шунда танклар панасида мўр-малахдай ёпирилиб келаётган душманларга кўзим тушди.

Яқинлашиб қолганларидан бирини қоралаб, тепкини босдим. Мункиб йиқилди. Ана! Биттаси кетди асфаласофилинга! Ажаб, қўрқувни унутиб юборган эдим. Яна бирини мўлжаллаб ўқ уздим. Милтиқ чиқ этди-ю, отилмади. Қизиқ устида ҳамма ўқимни отиб бўлганимни энди тушундим. Оғзидан қон оқиб ётган Тенгизнинг найзали милтиғини олиб энди қаддимни ростлаган эдим, душман тепалик бўшаб қолганини сизди шекилли, ҳайқириқ билан окопга ёпирилди.

Ҳали Тенгиз ёндирган танк ҳамон ловулар, қолган иккитаси орқадан ёриб ўтиш учун икки томонга бурилиб кетган эди. Каска кийган, кўринишидан ҳаммаси бир-бирига ўхшайдиган пиёдалар ваҳшиёна қийқириқ билан тўппа-тўғри устимга бостириб келарди. Йўқ, қўрқмадим. Тўғрироғи, қўрқишга улгурмадим! Хаёлимдан ўқдек визиллаб бир фикр ўтди. Майли, ўламан! Аммо ҳеч бўлмаса биттангни ўлдириб, кейин ўзим ҳам... Қор босган брустверга сакраб чиқдим. Нима бўлганини ўзим билмай қолдим. Шиддат билан югуриб келаётган немис милтиғимнинг найзасига рўпара бўлди. Найзани санчдимми, ўзи урилдими эсимда йўқ.

Найзанинг учи юмшоқ бир нарсага ғирч этиб киргани, фашистнинг қўлидаги автомат шилқ этиб қорга тушгани, немис қоқ тўшига санчилган милтиқ найзасини қўшқўллаб чангаллаганча. «О, майн муттер!»¹ деб оҳ чеккани ғира-шира ёдимда бор. У жон талвасасида ёнбошига ағдари-ларкан, бошидан каскаси учиб, қўнғир сочлари ёйилиб кетди. Мовий

¹ Ох, онажон! (нем.)

кўзлари даҳшатдан олайиб, бир нима деб ингради. Яна шуни сездимки, у нари борса ўзим тенги, ёш йигит экан. Даҳшат тўла кўзларида «Мени нима қилиб қўйдинг» деган маъно бор эди. Буларнинг ҳаммаси бир сонияда бўлиб ўтди. Ўзим қўрқиб кетдим. Найзани суғуриб олиш учун кучим борича милтиқни тортдим. Аммо у қўллари билан найзани шундай қаттиқ чангаллаб олгандики, тортиб чиқаришга кучим етмади. Эсанқираб қолганимдан нуқул милтиқ қўндоғини силтар эдим. Уч қадамча орқароқда келаётган бошқа немис ғазабдан афти қийшайганча бир нима деб бақирди. Автомат милидан чиқаётган тутунга бир лаҳза кўзим тушдию... Кейин...

...Аввал қулоғимга муттасил гувиллаган садо эшитилди (самолёт ҳужумида шунақа бўлади). Кейин кўзимни очиб ғира-шира ёруғликни кўрдим. Зеҳн солиб қарасам, деразага ўхшаш тўртбурчак туйнукдан бир парча нур тушиб турибди. Гардиши юпқа кўзойнак таққан, ёқасида лейтенантлик ромбиги кўриниб турган зиёлинамо киши бошимда ўтирибди.

— Уртоқ лейтенант! — ўрнимдан туриб рапорт бермоқчи эдим, чап оёғим шундай санчиб кетдики, кўз ўнгимни яна туман қоплаб, инграб юбордим.

— Тишш! — деди лейтенант қулоғимга эгилиб. — Қўрқма, солдат, тириксан!

Секин-секин ҳушимга келдим. Димоғимга ачимсиқ гўнг ҳиди урилди. (Одам бетоб бўлганида, яраланганида ҳидни яхши сезадиган бўлиб қоларкан). Ғўнғир-ғўнғир гаплар қулоғимга чалинди. Демак, дала госпиталига олиб келишибди. Қизиқ, ким обкелди экан. Тенгиз ҳалок бўлганди-ку? Бундан чиқди, ёрдам етиб борибди-да? Унақа бўлса, нимага биттаям халатли одам кўринмайди? Лейтенант билан мендан бўлак ҳарбийлар ҳам йўқ-ку! Ҳаммаси чоллар, кампирлар, нимқоронғуда кўзи қўрқувдан олайиб турган ёш болалар... Ким ўзи булар? Йўқ, бу дала госпитали эмас. Ана, ўртадаги устун тагига гўнг тўдалаб қўйилибди. Чўчка гўнги! Госпиталда чўчка гўнги нима қилади?..

Рўпарадаги эшик оғир ғийқиллаб очилди. Аввал ёп-ёруғ нур, кетидан ғуриллаган совуқ кирди. Нур тушиб турган эшик олдида немис каскасини кийган солдат кўринди.

— Шнель! — деб ўшқирди автомат ўқталиб.

Асирга тушганимни билиб, вужудим музлаб кетди.

— Турақол, солдат! — кўзойнакли лейтенант, «шунақа гаплар, йигит», дегандек оғир-оғир бош чайқади. Қўлтиғимдан кўтарди. Оёғим сирқиллаб оғир, томоғим ачишар, сув ичгим келарди. Қарасам, кимдир этигимни ечиб олиб, чап оёғимнинг болдирига қалин қилиб, дока ўраб қўйибди. Ҳали билмаган эканман. Лейтенант ҳам ўнг қўли тирсагидан елкасигача дока билан танғилган, шинелининг чап енгини кийган, ўнг енги эса осилиб ётарди. Чамаси, у ўзининг санитар пакетини мен билан бўлашган шекилли, қўлига танғилган докадан қон сизиб чиқиб қотиб қолган, қорайиб турарди.

Тагин учта немис солдати автомат ўқталиб чўчкахонага кирди. Одамларнинг елкасига қўндоқ билан уриб, ташқарига ҳайдай бошлади. Қизиқ, ҳеч кимдан садо чиқмас, фақат болалар, қизалоқлар кўзлари жавдираб, оналарининг этагига осилишар, аммо улар ҳам дод-фарёд солишмас, ҳаммаси сеҳрланиб қолгандай индамай ташқарига чиқарди.

Ҳаво очилиб кетган, қуёш чарақлаб турар, оёқ остидаги қор кўзни қамаштирар, совуқ эди. Дока боғланган ярадор товоним қорга тегиши билан жазиллаб ачишиб кетди.

— Узингни тут, солдат! — Лейтенант билагимдан қаттиқ қисди. — Йиқилсанг отиб ташлашади!

Унинг аҳволи меникидан яхши эмасди. Кўп қон кетган шекилли рангида ранг қолмаган, мени суяганча ҳансираб нафас оларди.

Музлаб ётган сўқмоқдан юриб кетдик. Олдинда немис офицери, икки томонимизда иккита соққи, орқада яна биттаси. Ҳар қадамни минг машаққат билан босардим. Яланг оёғимни қорга тегизмасликка уринар,

бошим айланарди. Бирпасда икки қулоғим музлаб қолди. Шундагина бошланг эканимни сездим. Кўзойнакли лейтенант сирғаниб кетди. Аммо йиқилмади. Мениям суяб қолди. Қарасам пешонасидан совуқ тер оқяпти. Нима қиялман ўзи? Ахир уям ярадор-ку, ўлигимни ташлаб нима қилдим? Иложи борича оғирлигимни туширмаслик учун ярадор оёғимни ҳам ишга солиб, дадилроқ қадам босдим. Бир оздан кейин оёғимга совуқ таъсир қилмай қўйди. Қайтага исиб кетгандек бўлди.

Негадир қишлоққа эмас, тескари томонга кетардик. Орқада келаётган соқчи оғизгармонда аллақандай шўх нағма бошлади. Чап томонда — эллик қадамча нарида қор босган ўрмон қорайиб кўринарди. Арчалар қор залворидан шохини эгиб турар, пастроқда эса арчаларнинг танаси кўкимтир бўлиб кўринарди.

— Қочинг, ўртоқ лейтенант! — дедим шивирлаб. — Урмонга...

У бир зум иккиланиб қолди. Ўша заҳоти «фойдасиз» дегандек бош чайқади. Қорнинг усти музлагани билан қадам боссангиз оёқ тиззагача ботиб кетарди. Ўн қадам юрмасдан отиб ташлашади... Юриб-юриб, дарё бўйдан чиқиб қолдик. Соҳилда қора мундир кийган, шапкасининг икки четдаги ихчам қора қулоқчини билан қулоғини совуқдан пана қилган уч немис офицери турар, совуқда депсиниб, қўлқопли қўлларини ишқалаб шодонлик билан шанғиллаб гаплашишарди. Бизни бошлаб келган немис офицери ҳаммамизни саф торттириб, дарёга рўпара қилди. Бу — Угра дарёси эканини тушундим. Ўн беш кун илгари Угра икки марта қўлдан-қўлга ўтган эди. Аввал биз нариги соҳилга бостириб бордик. Кейин чекиниб, Козёлск олдидаги тепаликка қайтдик. Музлаган дарё устида ҳалиям сон-саноксиз излар тушиб ётибди. Нариги соҳилда пачақланган немис пулемётини қор босиб, сўппайиб турибди. Совуқ шамол музлаган дарё устида увиллаб қор супуради.

Немис офицерлари ўзаро бир нималарни гаплашди. Бошим айланиб, кўнглим гум-гум кетар, кўз ўнгимни туман қоплаб олган, йиқилиб тушмаслик учун кўзойнакли лейтенантга суяниб турар, аммо совуқни энди сезмасдим... Чоллар, хотинлар орасида турган болалар совуқ қотиб кетди шекилли, ҳиқиллаб йиғлай бошлади.

Қулоқчинли шапка кийган офицерлардан бири алланима деб шанғиллаган эди, икки соқчи биздан нарироқда турган, бошига қулоқчин, эгнига пахталик кийган серсоқол чолнинг қўлини орқасига қайирди-да, офицерлар томонга судраб кетди. Соҳилга олиб бориб, қорга ўтқазишди, оёғидан эски пиймасини ечишди. Кейин, телпагини, пахталигини, шимини... охири қип-яланғоч қилишди-да, дарё томон судрашди. Қирғоқдан ўн қадамча наридаги музи тешиб қўйилган жойга аввал эътибор бермаган эканман, одатда рус қишлоқларида сув олиш учун музни тешиб қўйишади. Аммо бу битта челақ сиғадиган жўн тешик эмасди. Ҳар томони бир метрчадан, текис қилиб кесилган тўрт бурчак тешик! Худди қудуқнинг оғзига ўхшайди. Тешик ёнида суянчиқсиз курси турибди. Курси устида қора портфель.

Икки солдат бояги одамни зўрлаб тешикка тикди. Немис офицерларидан бири ҳадеб типирчилаётган чолнинг биллагидан ушлаб соатига қараганча томир уришини санай бошлади. Муздан боши чиқиб турган киши аввалига «увв» деб юборди. Типирчилади. Ранги бир қизардию кейин бўздек оқариб кетди.

— Зайт цеен минутен эртрейкт эр аллес, — деди офицер унинг билагини қўйиб юбормай. — Битте айне шприце, шнеллен¹.

Бошқа бир офицер курси устида турган портфелини очиб, шприц чиқарди. Югуриб олиб борди. Наригиси икки аскар ёрдамида ҳушидан кетган чолни муз орасидан суғуриб олди. Чолнинг гўштак қизариб кетган елкаларига муз ёпишиб қолган эди. Икки кишилашиб билагига укол қилишди. Чол аввал лаблари титради, кейин кўзини очди.

— Ҳайвонлар! — деди хириллаб. Қалаштириб сўкди.

¹ Ун минутда ҳушидан кетди. Тезроқ шприц беринг! (нем.).

— Гут! — укол қилган офицер солдатларга имо қилган эди, энди ҳушига келган чолни тағин сувга тиқишди.

Биз — дарё соҳилида турганлар аждаҳога дуч келган куёндек сеҳрланиб қолган эдик. Ҳеч ким қилт этмас, офицер ҳамон сувдаги чолнинг томирини ўлчаб, соатига қараб турар эди.

— Нима қилишяпти? — дедим худди сувга ўзим тушгандек вужудим музлаб.

Қўлтиқлаб турган лейтенантга қарасам, ранги қордек оқариб, тишлари ғижирляяпти.

— Аблахлар! — деди титраб. — Тажриба ўтказишяпти, рейхнинг совуқ урган аскарларини қайси дори билан қутқариб қолишни синаяпти.

— Шон тоот, — сувдаги чолнинг томирини ўлчаётган доктор-офицер мамнун жилмайди. — Ин цванинг минутен тоот¹.

Икки солдат яланғоч чолни сувдан суғуриб олди. Судраб олиб бориб, дарёнинг ўртасига муз устига улоқтиришди.

Сафда турган хотинлар, болалар қий-чув солиб юборишди. Немис автоматчиларидан бири одамлар бошидан ошириб, тариллатиб ўқ узган эди, яна жимлик чўкди.

Тажриба ўтказаётган офицер муз устида депсиниб, оёқларини иситиб олди. Қўлқоп кийган қўлларини ишқалаб илжайди. Тағин бир имо қилган эди, икки автоматчи сафда турган хотинлардан бирига ёпишди. Елкасига чанг солиб, судраган эди, етти ёшлардаги қизалоқ хотиннинг этагига осилиб олди.

— Мама! — деди чинқариб, — Мама!

Солдатлар хотинни тешик томонга судрар, қизалоқ эса онасининг этагига маҳкам ёпишиб олган эди.

Автоматчилардан бири немисча сўкиниб, қизчанинг қулоғидан чўзганча сафга қайта тикди. Хотиржамлик билан хотинни ечинтира бошладилар. Аввал бошидан рўмолини юлиб олишди. Кейин пальтосини, жун пайпоғини, кўйлагини...

— О! — синовчи доктор-офицер аёлнинг оппоқ кўкракларига суқланиб қараб, томоқ тақиллатди.

Беихтиёр юзимни ўгирдим. Яланғоч аёлни умримда кўрмаган эдим. Ўша томонда ҳаяжонли шовқин кўпганини эшитиб, яна бурилиб қарадим. Немис автоматчиларидан бири хотиннинг қўлтиғидан олмоқчи бўлган эди, аёл башарасига тарсаки тортиб юборди. Лекин ўша заҳоти елкасига тушган кўндоқ зарбидан қорға муккасидан йиқилди.

Аёлни қорда судраб обориб муз орасига тиқишди.

Доктор-офицер соатига қараб унинг томирини санай бошлади. Аёлнинг оппоқ кўкраклари муз қиррасига тиралиб турар, ҳансираб нафас олар, икки кўзи биз томонда эди.

Саф орасида турган қизалоқ яна жонҳолатда чинқирди:

— Мама!

Автоматчилардан бири шу томонга югурди. Қизалоқни урди шекилли, боланинг бўғилиб йиғлагани эшитилди. Бироқ зум ўтмай яна ўша илтижоли фарёд янгради:

— Ма-ма!

Орадан анча вақт ўтди. Фашист ҳалиям аёлнинг томир уришини ўлчар, соатидан кўз узмас, аёл эса ҳадеганда ҳушидан кетмас, икки кўзи қизчасига тикилганча ҳансираб нафас оларди.

Доктор офицернинг силлиқ юзида аввал ҳайрат, кейин даҳшат пайдо бўлди.

— Фиер унд цванинг минутен!² — деди бидиллаб. — Штирбт нихт. Вие айн хундт цэлебих.

Ўзи совқотиб кетди шекилли, солдатларга алланима деб буйруқ берди. Автоматчилар аёлни сувдан суғуриб олишди.

¹ Ўлди. Иигирма минутда ўлди. (нем).

² Иигирма беш минут. Ўлмаяпти. Жони итдек савил экан. (нем).

— Доча! — қип-яланғоч хотин тирик қолганига ишонди. Совуқдан тишлари такиллаганча яланг оёқлари билан сирпаниб-сирпаниб қизчаси томонга гандираклаб кела бошлади. Қизалоқ саф орасидан отилиб чиқиб онасига югурди. Лекин она-бола бир-бирига етолмади. Автоматчилардан бири онани, бири қизалоқни елкасидан чангаллаб, икки томонга тортди.

Чинқириб йиғлаётган қизчанинг кўз ўнгида қип-яланғоч онанинг музга ўтқазиб билагига укол қилишди. Обориб, яна муз орасига тиқишди.

Билагимдан тутиб турган лейтенант нуқул инграр, «аблаҳлар, ваҳшийлар» деб тишларини ғижирлатар, аммо у ҳам, мен ҳам бир нима қилишга ожиз эдик.

Хотин яна ўттиз беш минут чидади. Офицерлар мамнун ғужуллашиб олишди. Чамаси, бу дорининг таъсири зўрроқ экани бир-бирига маъқуллаб тушинтирар эди. Бояги кап-катта эркак уколдан кейин ўн минут ўтмай ҳушидан кетди, манави аёл эса хотин киши бўлатуриб, ярим соатдан ошдики, ўлмапти. Демак, бу галги дорининг фойдаси кўпроқ экан!

Ҳисоб-китобга уста немислар, «маданиятли», «билимдон» фашистлар бир нарсани ўйламасди. Аёлни шунча азобга бардош беришга мажбур қилган нарса дори эмас! Улимдан зўр келишга мажбур қилган куч укол эмас! Онанинг кўз ўнгида қизчаси турибди. У боласидан умид узолмаяпти. Улолмаяпти. «Доно» немисларнинг ақли қандоқ етсин бунга!

— Капут! — доктор-офицер ниҳоят кўнгли тинчиб соат чангаллаган қўлини баланд кўтарди.

Автоматчилар аёлни икки қўлидан тортиб сувдан чиқаришди. Энди унинг бутун бадани кўкимтир-қизғиш тусга кирган, лабларини ғарчча тишлаганча қотиб қолган эди.

— Ма-а-а-ма-а-а!

Автоматчилар хотиннинг музлаган сочидан судраб бояги чол томонга олиб кетишаётганида қизалоқнинг осмонни тешиб юборгудек чинқириғи оламни тутди:

— Ма-а-мочка-а-а!!!

Доктор-офицер яна депсинди. Автоматчилар биз томонга келаётганини кўриб, беихтиёр орқага чекиндим.

— Бардам бўл! — кўзойнакли лейтенант бўғиқ овозда далда берди. — Алвидо, солдат. Тирик қолсанг, қасос ол!

Немис автоматчилари бир зум тўхтаб қолди. Иккаласи кулранг кўзларида истеҳзо билан гоҳ лейтенантга, гоҳ менга қарар, молхонага кириб, семизроқ қўйни мўлжаллаган қассобдек, иккаламиздан биримизни танлар эди.

Доктор-офицер бир нима деб буюрган эди, «қассоблар» мени танлади. Иккаласи икки қўлтиғимга ёпишди.

— Алвидо, ўртоқ лейтенант! — дедим пичирлаб. — Тирик қолсангиз...

Пешонамга тушган мушт зарбидан бир лаҳза ҳушимни йўқотдим. Лекин зум ўтмай ўзимга келдим. Оёғим сирқираб оғрир, аммо автоматчилар қадам босишга қўймай, муз устида судраб кетишарди.

— Уртоқ, лейтенант! — охириги кучини тўплаб ҳайқирдим. — Ҳусановман, Тошкентдан! Тирик қолсангиз хабар қилинг!

Эсимни таниганимдан бери бегона у ёқда турсин, ота-онамга ҳам яланғоч кўринмаган эдим. Уят бўлди. Бегона хотинлар турибди. Бегона қизлар... Болалигимда Бўрижарга чўмилганимда ҳам иштонимни сиқиш учун қамишзор ичкарасига кириб кетардим. Шунини ўйлашим билан лоп этиб, дадам, ойим, Робия хаёлимга келди. Кўзимда ёш айланаяптими? Йўқ! Нега энди! Мана шу ваҳший фашистлар олдидая!

... Аввалига бутун вужудим музлаб кетди. Муз остидаги оқим унча тез эмас эди. Оёғимни типирлатиб кўрсам, тагига етмади. Демак, дарё чуқур. Автоматчилардан бири қўлтиғимдан тутиб турди, доктор-офицер эса, иккинчи билагимни ушлаб, томиримни текшира бошлади. Негадир энг аввал ярадор оёғим, кейин белим, охири бошим қизий бошлади. Автоматчи тепамда туравериб зерикдим, ҳушдан кета бошлаганимни

билдими, қўлтиғимни қўйиб юбориб нари кетди. Аммо мен ҳали эс-хушимни йўқотмаган эдим. Офицернинг билагимни тутган чарм қўлқопи совуқ эди. Лекин зум ўтмай, қўлқопи исиб кетгандай бўлди. Энтикиб нафас олганча унинг юзига қарадим. Сарғиш қошлари чимирилган, соқоли қиртишлаб олинган, юзи сип-силлиқ. Атир ҳиди анқиб турибди. Юпқа лаблари қимтилган. Кўкиш кўзларида табассум билан соатига қараб, томир уришимни санаяпти. Худди итни, маймунни текшираётган одамдек. Ҳатто ора-чора мамнун илжайиб кўяди.

«Шошма, аблаҳ! Тажриба қанақа бўлишини кўрсатиб қўяман! Музлаб ўлиш қанақа бўлишини сенам бир кўриб қўй!» Бу фикр хаёлимга қаёқдан келганини билмайман. Тўсатдан вужудимга куч ёғилиб киргандек бўлди. «Амаллаб қўлидан ушлаб олсам бўлди!» Сув остидаги қўлимни қимирлатиб кўрсам — ҳали жон бор. Яхши! Сувнинг устки қисми яхлаб, кўкрагим атрофини дарров юпқа муз қоплабди. Бўш қўлимни секин юқори кўтардим. Силлиқ юзли доктор-офицер муз шиқирлаганини эшитиб, ярқ этиб қаради-ю, парво қилмай яна соатига тикилди. Хотиржамлик билан томиримни ўлчашда давом этди. Бўш қўлимни муз қатламидан секин чиқардим. Билагимдан тутиб турган қўлига чанг солиб, жоним борича ёпишиб олдим. У сесканиб кетди. Кўзлари ола-кула бўлиб, соатни қор устига отиб юборди-да, иккинчи қўли билан билагимга муштлай бошлади. Даҳшат ичида алланима деб чинқирди. Автоматчилар шу томонга югурди. Лекин отмади. Хўжайинни отиб қўйишдан қўрқар эди. Сўнгги кучимни тўплаб бир силтаган эдим, офицер сирғаниб музга ўтириб қолди. Ёнбошига ағдарилиб, бошидан шапкаси учиб кетди. Боши шундоққина ёнимга келиб қолди. Жонҳолатда сариқ сочларига ёпишдим. Солдатлар автомат билан билагимга ура кетди. Аммо совуқдан тарашага айланган қўлимга оғриқ таъсир қилмас, акашак бўлиб қолган бармоқларим доктор-офицернинг сочига чангакдай ёпишиб қолган эди. Офицер шундай даҳшат билан додлаб юбордики, овози хотинларникидек ингичкалашиб кетди. Ўша заҳоти боши билан сувга шўнғиганини, оғзига муздай сув кириб, овози ўчгани «булқ-булқ» қилиб қолганини идрок этдим. Яна бир марта ҳушимга келдим. Бошим қандайдир қиррали нарсага урилганини ҳис этдим. Оқим сув тагидаги музга юбориб урган экан. Қизиқ, муз қатлами билан сув ўртасида бир-икки энлик очиқ жой бўларкан. Ютоқиб нафас олган эдим, ўпкамага сув аралаш ҳаво кирди. Пастда, сув тагида, бутимнинг орасида қора гавда жон талвасасида типирчилар, қўлим чангак бўлиб ҳамон сочига ёпишиб қолган, қўйиб юбормас эдим. Олисда ёруғ туйнукдан кўкимтир нур тушиб турар, ўша томонда автоматнинг тириллагани, бўғиқ қий-чув элас-элас эшитилар эди. Шуларни бир сония ҳис этдим у кейин... ҳаммаси тамом бўлди.

* * *

...Биламан, сиз — тириклар ўлимдан қўрқасиз. Тириклигимда мен ҳам қўрқар эдим. Йўқ, ўлим унчалик даҳшатли эмас. Эртами, кечми, ҳаммаям ўлади-да! Ҳаёт нима ўзи?.. Толе ҳадя этган инъом. Аммо одамлар ҳар хил. Биров шу инъомни бошқалар билан баҳам кўради. Биров бошқаларники-ниям қўшиб олгиси келади. Шу билан умри узайиб қоладигандек. Гап қанча яшашдами? Қандай яшашда эмасми! Гап қачон ўлишдами? Қандай ўлишда эмасми!

...Ярим кечадан ошди. Ҳаммаёқ жимжит. Хиёбондаги гулсафсарлар секин-секин тебраняпти. Ун қадам нарида ойим ўтирибди. Иккаламизнинг ўртамизда олов ловиллаб ёнаяпти. Биламан, энди у абадий ёнади.

Онамнинг ҳайкали билан-ку, ҳар доим суҳбатлашаман: ёнимда. Ўзи билан ҳам гаплашай.

Ойи! Робия! Хабарим бор, бугун иккалангиз ҳам ҳадеганда ухлай олмадинглар. Мен бўлсам, сизларнинг тезроқ уйқуга кетишингизни кутаётган эдим. Нима қилай, уйғоқ пайтингизда ёнингизга боролмайман... Мана энди, яхши бўлди. Тушингизга кираман. Сиз — тириклар бунақа қилолмайсиз. Мен эса иккалангизнинг тушингизга баравар кира оламан.

— Ойи, мени танидингиз-а?
 — Танидим, ўғлим. Улганмидинг? Мен бўлсам...
 — Йиғламанг, ойи, мен тирикман. Бугун ўзингиз кўрдингиз-ку!
 — Даданг йўлингга кўз тика-тика оламдан ўтди.
 — Сиз яшашингиз керак, ойи. Мен учун...
 — Йигирма тўрт йил кутдим, Кимсан... Бу ёғига кучим етармикин?
 — Сиз яшашингиз керак.
 — Хўп, жон болам, хўп. Сен шунақа десанг...
 — Йиғлама, Робия! Қара, ёстиғинг хўл бўлиб кетибди.
 — Кимсан ака, сизни танидим.
 — Мен ҳам...
 — Кимсан ака, гуноҳимдан ўтинг. Сизни кутдим. Кўп кутдим. Кейин...
 тоғамга...
 — Бўлди, Робия...
 — Кимсан ака! Бояги йигитча... Музаффар... менинг ўғлим. Яна битта ўғлим бор: Омон. Биласизми, Омон сизнинг ўғлингиз бўлиши мумкин эди...
 — Начора, Робия! Урушни сену мен ўйлаб топганимиз йўқ...
 — Мен-чи, сизга қийиқча тикдим. Кўп қийиқча тикдим. Отингизни ёзиб, тагига гуллар чиздим.
 — Йиғлама, Робия... Ёшингни арт, жоним! Қулоқ сол. Эшитдингми, ҳали Оқсоқол нима деди? Ер юзида янги уруш очишни хаёл қилган номардлар ҳалиям бор экан. Эшитяпсанми, Робия! Гапим қулоғингда бўлсин! Айт! Музаффарга, Омонга, ҳаммага айт! Одамлар эсини йиғсин! Ушанақа номардларнинг кўлига кишан солинглар. Тўғри, ўлиш қийин эмас, ўлим даҳшатли эмас, аммо инсон яшаш учун туғилади, Робия! Эшитдингми! Бўлди, Робия! Йиғлама, эртага яна келаман...

Ўттиз учинчи боб

Учинчи курс студенти Музаффар Шомуродов ҳикояси

Муҳаббатнинг ширин шароби

Бугун байрам. Ҳосил байрами. Биз ҳашарга чиққан колхоз ҳам, Бўка райони ҳам пахта планини аллақачон бажарган эди. Республика планни тўлдиришини кутиб турувдик. Ўзбекистон бугун рапорт берди. Умуман, бу йил омадли келди. Пахта мўл, ҳаво туриб берди, ёмғир ҳадеб ёғиб ғашга тегмади. Совуқ тушмади. Тўғри, кечалари қиров тушиб совуқ туради. Аммо офтоб чиқиши билан пахтазордан энгил ҳовур кўтарилиб, ғўзапояннинг спиртга ўхшаш ўткир ҳиди анқийди. Биринчи этакни тўлдириш қийинроқ кўчади. Ариққа тўкилган «подбор» кечаси тушган қиров салқинида ерга ёпишиб қолади. Битта-битталаб қиртишлаб олиш керак. Аммо икки соатлардан кейин ҳаво исиб кетади. Эгнингиздаги пахталик чопон оғирлик қилиб қолади. Этак тўлган сайин вазминлашиб, тиззангизнинг икки кўзига урилаверади. Юришга қийналасиз. Шунда пахта тўла этакни тагингизга қўйиб, бирпас дам олсангиз мазза қиласиз. Осмон тип-тиниқ. Шунақанги чуқур, шунақанги тубсизки, тикилиб қарасангиз бошингиз айланиб кетади. Атроф жимжит. Фақат шип-шийдам бўлиб қолган ғўзапоялар эшитилар-эшитилмас шитирлайди. Ҳашарчи-студентлар онда-сонда бир-бирига гап талашгани эшитилиб қолади.

Баъзан бошингиз устида — тубсиз осмонда «қур-ей-қур-ей» деган садо эшитилади. Синчиклаб кузатсангиз, арғамчи солиб кетаётган турналарни кўрасиз. Ҳар гал турналарга кўзим тушса ғалати, соғинч туйғулар майин азоб бергандек бўлади юрагимга. Нимага шунақа

бўлаётганини ўзим билмайман. Негадир «Қора аммам»нинг бир вақтлар айтган гапи эсимга тушади. Турналар паст учса, замон арзонгарчилик бўлармиш. Аммамнинг гапини Мунавварга айтсам, елкасини қисиб кулди: «Бўлса бордир. Бувинглар ҳамма нарсани биладилар..» «Қора аммам»ни уям таниркан. Нўғайқўрғонда туришганида кўрган экан...

Бугун тушликдан кейин, «эртага автобус келаркан», деган дарак келди. Яна бир этак-ярим этакдан «подбор» тердик-да, ҳаммамиз уйга қайтдик. Уйимиз шуки, йигитлар қишлоқдаги мактабнинг девор сувоқлари кўчиб кетган спорт залига жойлашганмиз. Полга похол тўшаб, қатор жой солиб ётамиз. Қизлар қишлоқдаги хонадонларга иккита-учтадан бўлиниб кўчиб киришган, Мунаввар бизнинг ётоғимиздан юз қадамча наридаги кампирникига тушган.

Қувиш ака деган бригадир бор. Доим қовоғини солиб юрадиган, камгап Қувиш ака бугун жуда очилиб кетди. Даладан қайтсак, мактаб ҳовлисидаги бақатеракнинг пастки шохига илинган қўйнинг терисини шилляпти. Ўзимиздан сайлаган ошпаз Эргаш дўмпайиб олиб каттакон дошқозон тагига ғўзапоя тикияпти.

Эргаш — яхши йигит. Рубоб чалади, ашула айтади. Нима овқат қилса, — мошхўрдами, макарон шўрвами, — сайратиб юборади. Фақат битта айби бор. Сал бифарқроқ. Ун беш кун илгари қизиқ бўлди. Мунаввар иккаламиз ёнма-ён эгатда пахта териб келиб, пайкал четига чиқиб қолдик. Даланинг уёғи каналга туташиб кетган эди.

— Исиб кетдим — деди Мунаввар пахта тўла этагининг боғичини ечиб. — Чанқадим.

Иккаламиз этакларни пайкал четига қўйиб, канал кўтармасига чиқдик. Шўралаб кетган соҳилдан ошиб, сув бўйига тушдим. Канал саёзлашиб қолган, аммо сув тип-тиниқ, осмонда сузиб юрган булутларнинг акси сув устида муаллақ турар, атроф жимжит эди.

— Тушавер! — дедим, қўлимни чўзиб.

Мунаввар ҳозир югуриб келиб кўксимга урилишини, тутиб олиш баҳонасида белидан маҳкам қучоқлаб ўпишимни ўйлаб юрагим гурсиллаб кетди. У кўтарманинг шўрлаб кетган юмшоқ тупроғига ботиб қолмаслик учун ёнламаси секин-секин тушиб кела бошлади. Кейин мувозанатини сақлолмай тезлаб кетди. Яқин келиши билан маҳкам қучоқлаб, даст кўтариб олдим.

— Қўйинг, уят бўлади! — Мунаввар ёш боладек оёқларини типирлатиб, елкамга беозор муштлади. Сув бўйига тушганда ҳам қўйиб юбормадим. — Чанқаб кетдим ахир! — деди жилмайган қўйи озорланиб. — Қўйворинг, жинни!

Худди шу пайт бошимиз устида эшак ҳанграб қолди. Шунақанги ғайрат билан, завқланиб ҳанградики, Мунаввар чўчиб кетди. «Вой!» дедию елкамдан итарди.

— Қўйинг.

Тўғриси, ўзим ҳам чўчиб кетдим. Беихтиёр қўлимни бўшатдим. Мунаввар лой босган соҳилга тушиб, туфлиси ботиб кетди. Қарасам, каналнинг нариги бетида, йўл устида эшак арава тўхтаб турибди. Арава устида фляга, нон тўла қоп. Эргаш алюмин челақдан эшакни суғоряпти. Суғоряптию, икки кўзи бизда. Илжайиб турибди. Мунаввар юзини тўсганча лойга бота-бота оқим бўйлаб югуриб кетди. Нарироққа бориб, чўккалаб ўтирди, юзини юва бошлади. Эргашга «кет» деб имо қилдим. У ёйилиб илжайди. Челақни эшакнинг тумшугига тикиштирди.

Эшак ҳали хумордан чиқмаган экан. Кўкимтир-кулранг лабларини чўччайтириб ҳавони бирпас искади-да, қайтадан ҳанграй бошлади. Қулоқлари диккайиб, думи хода бўлиб кетди. Ҳар ҳанграганда икки биқини кириб-чиқиб турар, бўйинини чўзиб, тумшугини нақд Эргашнинг қулоғига тираб ўкирар, Эргаш бўлса парво қилмас, нуқул илжаяр эди. Ниҳоят эшакнинг овози ўчди. Пишқириб қўйди. Тағин бир ҳанграгиси келди шекилли, бурун катаклари керилиб, бошқатдан ҳиқиллашга тушди. Лекин ўйлаб туриб шаштидан қайтди. Эргаш тутган челақка тумшугини тикди. Ичгандаям қандоқ денг! «Аккуратний!» Бир мартаям пишқирмади.

Фақат челақдан бошини кўтарганда кўкимтир-кулранг лабларига илинган томчилар офтобда ялтираб кетди. Бир-икки томчи пақирга қайтиб тушди.

«Жўнаб қол», дегандек муштимни дўлайтирган эдим, Эргаш яна илжайди. Сувнинг қолганини эшак устига сепди. Челақни аравага — овқат буғи чиқиб турган фляга ёнига қўйди-да, эшакни ниқтади.

— Хих!—уч-тўрт қадам юриб, шу томонга қаради.— Тезроқ боринглар!— деди қувлик билан бақириб.— Макарон шўрва совиб қолади.

Зах босган соҳилдан юриб юзини юваётган Мунавварнинг тепасига бордим. Кулгим қистади. Шум-ей! Эшагини келиб-келиб шу ерда суғорадим! Майли, Эргаш бировга гапирадиган йигит эмас. Ўзининг Гуляси ҳам уч кунда бир «касал» бўлиб, ошпазга «помошник»лик қилади-ку!

— Юр — дедим Мунавварни қистаб.— Макарон шўрвадан қуруқ қолмайлик.

— Ичмайман!— Мунаввар тўсатдан ўқчий бошлади.— Макарон шўрваси бошидан қолсин!

— Нимага?

— Кўрмадингизми!— Мунаввар жаҳл билан қўл силтади.— Эшагини суғорди-ку! Ўша челақда сув олиб, чой қайнатади, овқатга сув салади! Ичмайман! Қизларгаям айтаман... Ҳайронман, Гуля шуни нимасини яхши кўради! Мол!

— Қаёқдан кўрдинг, деса нима дейсан?— яна кулган эдим, Мунавварнинг баттар жаҳли чиқиб кетди. Лаби пирпираб қарғади:

— Бир ойдан бери шунинг овқатини еб юрибмизми? Тфу!

Елкасига кафтимни қўйиб, юпатдим.

— Қўйсанг-чи, Мунаввар, эшак ҳам худонинг бир махлуқи-да!

— Э, боринг!— Мунаввар ҳаммасига мен айбдордек жаҳл билан нари кетди...

Ўша кунни тушлик емади. Кечки овқатга ҳам келмади. Эртасигаям... Кечқурун қишлоқ марказидаги дўконга бориб, Мунавварга колбаса, Эргашга бир эмас, иккита алюмин пақир олиб келдим.

— Жон дўстим,— дедим ялиниб.— Ўша челақ эшагинга сийлов, бунисида суғормагин, хўпми?

...Ана, ўша «қўли ширин» ошпазимиз ҳозир лунжини шишириб ўчоқ пуфляпти. Нарироқда, эски газеталар устида бир уюм пиёз, аллақанча сабзи ётибди.

— Ҳорманг, бригад!— Бизга раҳбар бўлиб чиққан кекса домламик Садир Фузайлович узоқдан Қувиш ака билан омонлашди.— Нима ҳаракат?

Қўйни нимталаётган Қувиш ака ёйилиб илжайган эди, сийрак сарғиш мўйлови тагидан йирик-йирик тишлари кўриниб кетди.

— Тўй қибжатиббиз, домлда! Мақтани ўринладиқ!

— Баракалла, укам!— домла қизларга юзланди:— Қани, опоқ қизларим, савзи тўғрашга ким уста?

Бирпасда ҳамма ишга киришиб кетди. Аллақайёқдан пичоқлар топилди. Хонадонлардан сабзитахталар чиқди. Вой, Мунаввар тушмагур-ей! Чўккалаб ўтириб, шунақанги шатиллатиб сабзи тўғраптики, кўз илғамайди. Уйда шундай хизмат қилиб, дадамни, ойимни хурсанд қилишини кўз ўнгимга келтирдиму юрагим ширин орзиқиб кетди. «Вой келинпошша-ей!»

— Қараманг, кўзингиз тегади!— Мунавварнинг ёнида сабзи артиб ўтирган Гуля қўлидаги пичоқ билан пўписа қилди.

Мунаввар ялт этиб, менга қаради. Жилмайди.

— Ундан кўра ўтин ёринг!— деди Гуля нозланиброқ.— Эргаш акага қарашинг.

Бурилиб кетаётган эдим. Мунаввар тўхтатди:

— Аввал қозонни ювинглар... Ўзингиз ювинг. Эшитдингизми?

Кулиб юборай дедим. Гулянинг олдида очиқ айтмади-ю, Эргашнинг қозонни тозалаб ювишига ишонмаяпти.

Борсам, Эргаш қозонга аллақачон ёғ солиб қўйибди. Ўчоқда олов

гуруллаяпти. Сирли тоғорада Қувиш ака нимталаган қўй гўшти...

— Келганинг яхши бўлди, качегар керак эди ўзи!— Эргаш қоракуя юқи кафтининг орқаси билан терлаб кетган пешонасини артди.— Сабзини тезлатинглар-эй, қизлар! Ёғим ёниб кетади...— деди Гулялар ўтирган томонга қичқириб. Кейин менга юзланди?— Жизза ейсанми?

Ош дам егунча йигитлардан уч киши қишлоқ марказидаги дўконга «ғизиллаб» бориб келдик.... Келсак, қизлар аллақачон мактаб ҳовлиси-га — ерга брезент ташлаб жой қилишибди. Қувиш ака ўғирдек каттакон чирпит шишани қучоқлаб келиб қолди.

— Мусаллас!— деди шишани ўртага қўйиб.— Тўй бўлиб жатир. Ишмасак, бўлмас!

Вой Қувиш ака-ей! Бугун жудаям очилиб кетди-ку. Уйига тагин беш-олти марта қатнади. Ҳар борганида икки қўлтиғига дўнгдек-дўнгдек қора тарвузларни қистириб келади.

Ростини айтсам ошни соғингандим. Эргаш ҳам паловни «ўрмалатиб» юборибди. Жиндай-жиндай ичдик. Мазза қилиб ош едик. Қувиш ака мусалласни «ҳалигинга» аралаштириб урган шекилли, кайфи ошиб қолди.

— Шалсанг энди, дўмбирангди, манғлаи қара!— деди қийқириб.

Эргаш рубобини бир зум созлади-да, чала кетди. Ҳовли ўртасида гулхан ловуллади. Эргашнинг овози унча яхшимас. Бўғилиб, дўриллаб чиқади. Аммо ашулани юракдан айтади.

Айлама-айлама, айлаганим бор,
Қизларнинг ичида сайлаганим бор...

Энг олдин Қувиш ака даврага чиқди. Лапанглаб ўйнаб кетди. Тагин кўрсаткич бармоғини қошига нуқиб, муқом қилади. Қийқириқ, қарсак.

Ўртага қизлар тушди. Аввал Гуля, кейин Шоҳида... Ана, Мунаввар! Олов тафтиданми, чиройли тиниқ юзи ловуллаб кетяпти. Йўқ, у ортиқча қилпангламайди. Аммо ингичка, узун қўллари шу қадар мутаносиб ҳаракат қилади, кўзлари шу қадар маъноли сузиладики, беихтиёр маҳлиё бўлиб қоласиз. Унинг имолари, кўзларининг маъноли, ним табассуми ҳеч қайси қизниқига ўхшамайди. Иболи, уятчан, айни пайтда муҳаббатга чанқоқ юраги шундоқ кўриниб тургандай. Қалбимда ҳаяжон, ғурур, муҳаббат — ҳаммаси жунбушга кирди. Биламан, бу имолар, бу «адресли» табассум, садоқат — ҳаммаси меники, ҳаммаси менга тегишли.

Қарсак авжига чиқди. Мунаввар ўйнаётган қизлар орасидан секин сирғалиб, четга чиқди. Юрагим гурсиллаб урганча ёнига бордим.

— Чарчадим,— деди у сезилар-сезилмас ҳарсиллаб.— Исиб кетдим.

— Айланиб келамизми?— дедим секин.

У индамай қўлимдан тутди. Қишлоқ кўчасидан аста-аста юриб кетдик. Пастак уйлар деразасидан чироқ кўринди. Итлар тумов бўлгандек бўғиқ акиллайди. Ҳавода тезак ҳиди аралаш ғўзапоя иси анқийди. Юриб-юриб, канал бўйига келиб қолдик. Узоқда, қишлоқ томонда қарсак овозлари эшитилади. Гулхан шафағи элас-элас кўзга ташланади. Осмонда чодир тутган ой жунжикиб мўралайди. Юпқа, қат-қат булутлар муаллақ қотиб қолган.

Мунаввар қунишиб бошини елкаси орасига олди.

— Энди совқотиб кетяпман.

— Совуқ эмас-ку!

Елкасидан қучишим билан оҳиста буртилиб, қучоғимга кирди. Қайноқ, титроқ лаблари лабимни куйдирди.

— Утираммизми?— дедим энтикиб.

У индамай бош силкиди. Кейинги кунларда ҳаво очилиб кетган бўлса ҳам, бир ҳафта илгари ёққан ёмғирнинг заҳри кетмаган, ер зах эди.

— Ҳозир!— Югуриб бориб канал қирғоғидан қуриб қолган, аммо ёмғирдан кейин юмшоқ тортиб, майинлашган бурганлардан юлиб келдим. Калта пахталигимни ечиб бурган устига ташладим.

Ёнма-ён ўтирдик. Бутун вужудим таранг тортилиб, маҳкам бағримга босдим. У ўзини олиб қочмас, ожиз энтикар, кўкси титрар эди.

Мунаввар,
Мен
Бўлганга
Қарсак
Тафтидан
Даврада
Мунаввар
Кўзларининг
Маъноли
Ним табассуми
Ҳеч қайси
Қизниқига
Ўхшамайди.
(Қувиш ака)
Кўзлари
Муҳаббат

— Мени яхши кўрасиз-а! Жудаям яхши кўрасиз-а?...— деди эркала-
ниб.

— Мунаввар! Узимнинг Мунавварим!

Бир лаҳза ўзимни йўқотиб қўйдим...

У ожиз талпинди.

— Нима қиляпсиз? Қочинг, яхшимас... Қочинг!...

У бир-икки юлқинди-ю, кейин сочимни силай бошлади. Оҳиста, бўғиқ
оҳ чекди-да, чирмашиб олди...

Хиқиллаб йиғлай бошлаганидан кейингина ўзимга келдим. Қилиб
қўйган ишимдан ўзим қўрқиб кетдим. Нима қилдим? Негадир унга
ялингим, тиз чўкиб ёлборгим келарди. Назаримда, у ҳозир дод солиб
йиғлаши, юзимга тарсакилаб юбориши керакдай эди. Йўқ, кафти билан
юзини тўсганча йиғи аралаш илтижо қилди:

— Яхши кўрасиз-а? Жудаям-а?

— Сўраб нима қилсан, Мунаввар!— дедим титраб.— Кафтини
оҳиста силаб, юзидан олдим.— Узинг биласан-ку!

У йиғи аралаш жилмайди. Ой нурида юзи янаям оқариб кетгандек

эди.
— Меникисиз-а?— у ғира-шира ой нурида кўзимдаги маънони уқиб
олмоқчидек юзимга синчиклаб қаради. Кейин секин ўрнидан турди-да,
чайқалиб-чайқалиб сув томонга юриб кетди. Сакраб ўрнимдан турган
эдим, ярқ этиб бурилиб қаради.

— Келманг,— деди ҳам илтимос, ҳам буйруқ оҳангида.

Беихтиёр ерга ўтириб қолдим. Димоғимга нимиққан бурган ҳиди,
кейин Мунавварнинг қадрдон иси урилди. Юрагим қинидан чиқиб
кетгудек гурсиллар, осмондаги ойни ҳам, юпқа, покиза булутларни ҳам,
қорамтир тусга кириб қолган пахтазорни, канални, Мунавварни —
ҳаммасини баравар қучоқлаб олгим, бутун дунёга эшиттириб бақиргим
келарди.

Одамлар! Мен бахтиёрман! Менинг Мунавварим бор, одамлар!

Ўттиз тўртинчи боб

Шаҳар ижрокомининг раиси Олимжон Комилов ҳикояси

Қон тўккан «қаҳрамон».

Ҳамма нарсанинг қадри — йўқотганингдан кейин билинаркан. Инже-
нерлик қилиб юрганимдаям ишим кўп деб нолиган эканман-да, мен
нодон! Тўғри, иш кўп. Лекин фақат ўзимизнинг бошқарма учун жавоб
берардим. Рост, қишда лой ботиб, ёзда тупроқ кечиб қурилишларда
юрардим, лекин минглаб одамнинг дарду-ҳасратини ўйлаб бошимни
қотирмасдим. Институтни битирганимдан бери ўтган ўн йил ҳам бир
бўлди, горисполком раислигига сайлашганидан буён ўтган бир йил ҳам.
Давлат комиссияси Фарғонага жўнатаётганида бунақа бўлишини билмаган
эдим. Икки йил ишлайман. Фарғонада уй-жой қураману Тошкентга — ота-
онамнинг бағрига қайтаман, деб ишонгандим. Қаёқда? Икки йиллик
«муддатим» ўтиб бўлмасидан, «ишнинг кўзини биладиган» ёш кадр деб
аввал район советига депутатликка сайлашди. Депутатлик ваколатим
битмасидан кетишга ҳаққим йўқ экан. Икки йил эмас, тўрт йил қолдим.
Кейин шаҳар советига депутат қилишди. Келажакда қуриладиган Қиргули
массивининг лойиҳасига ўзим ҳам қизиқиб кетдим. Кундузи ишлайман,
кечқурунлари шикоятчиларни қабул қиламан. Ҳаш-паш дегунча орадан
яна беш йил ўтиб кетди. Ниҳоят, Тошкентга қайтишга қатъий жазм қилиб
турганимда Қўқон шаҳар советига раис қилиб сайлашди, бутунлай
қўқонлик бўлиб қолдим. Бултур горкомга кириб ростини айтдим. «Ота-

онам кексайиб қолди. Иккаласиям касалманд, қолаверса, ёшим ўттиздан ошди, уйланишим керак, «Тошкентга қайтай» десам, секретарь койиб берди: «Баракалла, йигит, ким айтади сизни талантли ташкилотчи, илмли инженер деб! Ота-онангизни кўчириб келинг, уй топиб берамиз! Нима Қўқоннинг қизлари Тошкентникидан ёмонми?» Дадам билан ойимнинг феълини билмасам экан. «Киндик қони тўкилган» жойдан бир қадам ҳам жилмайди. Бунинг устига, дадам ҳар хатида нолийди: «Танангизга ўйланг, ўғлим, сиз тенгилар учта-тўртта болали бўлди, қовуннинг ҳам олдини — олдин, кейини — кейин, оёғингизни тўртта қилиб қўяйлик», дейди.

Ўзимга қолса-ку, жудаям бошим туйнукдан чиқиб кетаётгани йўқ. Аҳволим бу бўлса: ит ётиш — мирза туриш. Аммо ота-онам кексайиб қолди. Улар ҳам келин кўргиси келади, неварасини ўйнатиб юргиси келади... Уёғини сўрасангиз (одам айтишгаям уялади), горком секретари таърифлаган мендек «замонавий» ташкилотчи йигит, ёшим ўттиздан ошиб, биронта қизнинг билагидан ушламабман. Қўлтиқлаб, театрларга олиб тушмабман. Аввалига ўқиш битсин, кейин бир гап бўлар, дедим, бу-ёққа келиб ишга шўнғиб кетдим...

Собиқ горисполком раиси роса «ҳунар» кўрсатган экан. Савдо бошқармасининг бошлиғи — жияни. Квартира бўлимнинг мудир — қайниси. Обшепит мудир — қайнсинглиси... Қўша-қўша участкалар, офтобда қатиқ ялашган уруғининг уруғига навбатсиз квартиралар, машиналар... «Иш»ни қилган улар, ахлатини тозалайдиган — мен... Балки чиндан ҳам мендан раҳбар чиқмас? Ишнинг кўзини билмасман? Нима қилай? Ҳаммаси билан ёқа бўғишиб, прокурорга топширолмабман-ку!

Авваллари амалдорларни жиним суймасди. Амалдор деганда, негадир Умар-закунчи кўз олдимга келаверарди. Қўпол, золим, дўқай. Бошимга тушганидан кейин ақлим етди. Кўпчиликка раҳбар бўлиш оғир экан. Юқоридан бериладиган буйруқлар ҳаммаси тўғри. Транспорт — чатоқ. Сув таъминоти — чатоқ. Иситиш системаси тўғри. Курилиш — сушт. Савдода — чайқовчи ўғрилар... Ҳаммасини чақириб сиқувга оласан. Ҳаммаси бошини эгиб жимгина эшитади. Битта-яримтаси «объектив» сабабларни айтади: запчаст йўқ, буғ қозони бузилган, базада мол йўқ... Сенинг ўрнингга буғ қозонини мен тузатайми, десанг, «хўп» дейдию чиқиб кетади. Аммо ҳафта ўтмай, яна ўша масалага қайтасан. Горком бюросида сени типпа-тик қилиб қўйиб шунақа гаплар айтишадик, илон пўст ташлайди. Гўё сен бориб турган лақмасан! Сендақа одамни партиядан ҳайдаган кишининг ҳақи кетади!

Шунақа кунлари уйга тонготарда келаман. Каталакдек хонамга кириб, оч-наҳор ётиб оламан. Оилам бўлсаки, олдимга бир коса иссиқ, қўйса. Ота-онам ёнимда бўлсаки, холимдан хабар олса. Ўзлари ёрдамга муҳтож. Ўғлим қачон келади, қачон уйлантирамиз, деб, қиз қидириш билан овора. Уч соатдан кейин уйғонмасам бўлмайди. Эрталаб соат тўққизда шикоятчиларни қабул қилишим керак. Езда, отпускамдан атиги уч кунгина рухсат олиб уйга — Тошкентга борганимда дадам қаттиқ тайинлаган эди:

«Амал тегди деб керилманг. Одамларнинг дилига озор берманг! Ким нимани сўраса хўп, денг, ёрдам беринг...»

Қанақасига ҳаммага хўп дейман? Ноҳақ талаб билан келса-чи! Уйи исимаётган Қахрамон онанинг шикояти тўғри. Беш йилдан бери «Запорожец» ололмай сарсон бўлиб юрган уруш инвалидининг шикояти тўғри (савдода шунақа аблаҳлар борки, «шапкаси»ни бермасанг қишда қорни ҳам раво кўрмайди). Лекин безорилик қилиб, бировни урган арзандасини қутқариб қолиш учун милиция бошлиғига телефон қилишни сўраган чолга нима дейман? Бир бечора биқинидан пичоқ еб касалхонада ётсин-да, бунинг ўғлига «бераҳмлиқ» қилаётган терговчига мен зуғум қилишим керак! Нега ахир!

Энг ёмони — бора-бора шикоятчини кўрса одамнинг юраги безиллайдиган бўлиб қоларкан. Хотин пиёниста эридан ажрашмоқчи., Икки хонали уйда туради. Эриям чиқиб кетолмайди, ўзиям. Иккаламизга ҳам алоҳида уй берасан, деб туриб олади. Яна бири келади. Даъвоси битга: «Эрим яхши-ю, қайнонам ёмон, қайнонамни тузатиб беринг». Жонингдан

V
 Бош, сени
 Запорожец-га
 (сўраш!)

Ишнинг
 берилган
 ахирини
 кел-ди?
 Раҳмон
 бериш
 бериш
 гап
 гап

тўйиб кетасан. Қайнонаси етмишга чиққан бўлса... Бирон жойда ишласа-ки, бошлиғига айтиб тартибга чақирсанг. Етмиш ёшли кампирни сўкиб бўлмаса, виговор бериб бўлмаса... Нима қилиш керак! Тағин биттаси хотинидан шикоят қилиб келади: бузуқмиш. Қўшниси билан тутиб олибди. «Қўйвор, йигит бўлсанг! Чопонни елкага ташлаб чиқ — кет!» «Кетардим-у, лекин иккита болам бор. Хотиним кетсин. Суд хотинни ҳимоя қиляпти. Бола тарбиясини бузуқ хотинга ишонмайман!».

Ҳар хил одамларни кўравергандан кейин психолог бўлиб кетаркансан. Бир тоифа шикоятчилар бор: уялиб, қимтиниб, ҳатто қўрқиб киради. Арзимаган нарсаниям овози титраб гапиреди. Булар — кўпинча ҳақ бўлади. Социал таъминот бўлимидами, райОНОда ёки боқчадами ялпайиб ўтирган бюрократ ёки порохўр амалдордан азият чека-чека, охири нажот излаб келгани сезилиб туради. Бунақаларга ёрдам бермаслик — бориб турган гумроҳлик.

Бир хиллар бор: ўзи келишдан олдин телефон зарда билан жиринглайди. Юқоридан илтимос қилишади: «Олимжон Комилович! Ҳузурингизга Фалончи Пистончиев боради. Илтимос, ёрдам берсангиз». Келади, ўша Фалончи Пистончиев, димоғидан эшак қурт ёғиб! Илтимоси шуки, қилсанг ҳам айбдор бўласан, қилмасанг ҳам. Қилсанг виждонинг олдида айбдор бўласан, қилмасанг кўнғироқ тугмасини босган «катта»нинг олдида. Дод деб юборгинг келади!

Яна бир тоифа бор. Эски қадрдонлардек бемалол омонлашади. Овозини пасайтириб гапиреди. «Биламиз, сиздаям бола-чақа бор, шу иш тўғри бўлса қарздор бўлиб қолмаймиз!» дегандек имо-ишоралар қилади. Бола-чақа уёқда турсин, хотиним ҳам йўқлигини билмайди. Аммо пинжимга кириб кетгудек бўлади. Тўғри, пора бераман, демаиди-ю, дудмалроқ қилиб гапиреди. Бунақалар билан муомала қилишни боғлайман. Турбкани кўтариб, атайлаб иккита номер тераман. «Милициями» дейишим билан, ё қочиб қолади, ё бидир-бидир қилиб бошқача сайраб кетади.

Тағин бир хиллар бор: эшикдан йиғлаб киради. Қўйиб берса ҳамма-ёқни отбозор қилиб юборади. То мақсадига тушунгунча ё валокардин ичасан, ё валидол шимийсан.

Ниҳоят, яна бир гуруҳи бор. Эшикдан дўқ уриб киради. Иложи бўлса костюмига ГТО значогини ҳам тақиб олади. Гапни «сиз ёшларнинг бахти учун қон тўккани»дан бошлайди. Қизиғи шундаки, ҳақиқий фронтовиклар дўқ урмайди. Ниятини тўғри тушунтиради. Негаки, улар ўзининг қонуний ҳуқуқини ҳам, маънавий ҳаққини ҳам яхши билади. Мана бунақаларни суриштирсангиз, ё урушдан қочиб юрганлар, ё маст бўлиб автобус уриб кетганда «инвалид» бўлганлар экани аниқланади. Лекин булар «ёзиш»га уста. Иши битмаса ўзининг ноҳақлигини ўйлаб ўтирмайди. Қўйиб берсангиз, Бирлашган Миллатлар Ташкилотига ариза ёзади.

Бугун худди шунақалардан биттаси кирди. Қабул куни эмас эди. Ун минутдан кейин медицина бўйича кенгаш чақириб қўйган эдим (касалхонадан бир врач пора олиб операция қилаётгани ҳақида шикоят тушган эди).

Секретарь аёл йиғламоқдан бери бўлиб эшикдан кирди:

— Бир одам ҳеч қўймаяпти, Олимжон Комилович! Бугун қабул йўқ десам, кўнмаяпти.

Секретарь гапини тугатмасдан эшик зардали тарақлаб очилди. Қундуз ёқали пальто, чақмоқ телпак кийган киши шахдам қадамлар билан кириб келди.

— Берлингача борган, сенинг хўжайинингга киролмайманми! — деди секретарга чақчайиб.

Танидим! Чақмоқ телпагидан, қамчи солгандек кесиб-кесиб гапиршидани танидим: Умар-закунчи! Момақалди роқ гумбурлаб турган баҳор кечаси, Раъно келинойимнинг пастак девори ёдимга келди. Биқинини чангаллаб, икки букилиб қолган Робия опамнинг «келинойингникида бўлган гапни ҳеч кимга айтмай қўя қол, ақлли боласан-ку», деб ялингани эсимга тушди.

Иўқ, Закунчи ўзгармабди. Тўғри, анча қариб қопти. Чиройли тарашланган мўйловига оқ оралабди. Аммо овози ўша, совуқ, кўкимтир олов сачраб турган кўзлари ўша...

— Сиз Берлингача борганмисиз? — дедим кўзига қаттиқ тикилиб. У жавоб бермади. Секретарнинг чиқиб кетишини кутди.

— Утиринг, — дедим рўпарадаги креслога имо қилиб.

У, айтмасанг ҳам ўтираман, дегандек креслога чўкди. Чақмоқ телпагини ечиб, авайлаб столга қўйди. Кўзимга синовчан тикилди. Аниқ билиб турибман. Танимади.

— Борганмисиз? — дедим яна.

У киноя билан лабини бурди. Мўйлови қийшайиб кетди. Пальтосининг ички чўнтагидан беш-олти варақ олди.

— Кечирасиз, ўртоқ раис! — деди ҳар сўзини чертиб-чертиб. — Саволни мен бераман! Гапнинг пўстакалласини айтинг! Бу дунёда ҳақиқат борми, йўқми? Қанақа жамиятда яшаяпмиз ўзи?

Шундай дедию кўзлари ғазабдан қисилиб кетди. Уша — саратон офтобида ёнган буғдойзор чеккасида, пичоғи билан уч туп янтоқни кесиб олаётганда ҳам кўзи шунақа қисилиб кетган эди. Юрагим сирқиллаб кетди. Елкамга чидаб бўлмас оғриқ киргандек бўлди.

Ўшанда — янтоқ билан савалаганда дадам баданимдан икки юзта тикан санаб олгани, ҳар битта тиканнинг ўрни патос бойлаб, бир ой ётолмаганим, чалқанча тушсам — орқам, ерга қараб ётсам — қорним ловуллаб ачишгани, салкам бир ой ўтирган жойимда ухлаганим... Робия опам сенгайм боққан бало бордир, деб чиқриллагани, ойим кечаси билан ер титраб қарғаб чиққани, дадам чиқриллаб йиғлашимга қарамай, пахтани чўпга ўраб, ярамга дори сургани... Эртасига ойим, «золимдан қутулдик», деб эшикдан йиғлаб киргани... Ҳаммаси кўз олдимга келди. Уша заҳоти бошқа хотиралар ҳам қуюндек ёпирилиб бошим ғувуллаб кетди. Шомурод амакининг чақалоқ Музаффарни кўтариб, тупроқ кўчада чўлоқланиб юргани, «Закунчи Раънохонни обқочиб кетибди», «партиядан ўчирилибди», деган миш-мишлар, Робия опамнинг Шомурод амакиникига келин бўлиб тушгани, аравада ёр-ёр айтиб Нўғайкўрғондан келинни олиб борганим... Кейин шу бола ўксимасин деб иложи борича Музаффарнинг ёнида бўлишга уринганим... Ниҳоят, бултур отпускамда Тошкентга уч кунгина бориб-келганимда дадам «анави Закунчи ўша томонларда турармиш» дегани... Демак, ростдан ҳам Кўқонда экан-да.

Узоқ жимиб қолдим шекилли, Закунчи кўзлари ёниб қайта сўради:

— Борми-йўқми?

Ўзгармабди, Мутлақо ўзгармабди! Дағдағаси — ўша, важоҳати — ўша. Кўйиб берса ҳалиям одамларни қамчилашдан тоймайди.

— Сизга қанақа ҳақиқат керак? — овозим ўзим кутгандан кескинроқ, нафратлироқ чиқди. — Ҳақиқат деганда нимани тушунасиз?

— Ҳақиқат битта бўлади, — деди у чертиб-чертиб. — Закунни бизам биламиз, ўртоқ раис!

Нима деса бўлади бу одамга! Нима қилса бўлади буни! Хаёлимга аҳмоқона фикр келди. Қанийди, бу кўппак билан тўйдамаи, кўча-кўйдамаи учрашиб қолсангу чалажон бўлгунча дўппосласам! Начора, мен расмий одамман. У ҳам расмий шахс — шикоятчи.

Ўзимнинг бир лаҳзали бемаъни ниятимдан ўзим уялиб кетдим.

— Эътиборингиз учун, — дедим иложи борича хотиржам гапиришга уриниб. — Абсолют ҳақиқат камдан-кам бўлади. Кўпинча ҳар ким ўзини ҳақ деб билади-ю, аслида ноҳақ бўлади.

— Анқаранг-а! — у лабини шу қадар киноя билан бурдики, мўйлови яна қийшайиб кетди. — Гапни айлантириб нима қиласиз ўртоқ, раис, ҳақиқат йўқ денг — қўйинг!

О! Энди ҳақиқат излаб қолдингми? Ҳақиқат кучда, деган шиорни қонун қилиб олган сен эмасмидинг! Қанча золимлик қилсам, шунча ҳақ бўламан, деган сен эмасмидинг! Тўғри, сен бу гапни овоз чиқариб айтмадинг. Аммо амалда шундоқ қилдинг. Энди ҳақ талаб бўлиб қолдингми? Рост, ҳозир ҳам ҳақиқатни ер билан битта қилиб, ўзининг

роҳатини ўйлайдиганлар бор. Тўғри, улар сенга ўхшаб бировни урмайди, сўкмайди. Лекин юмшоқлик билан иш қилади. Ҳирган курсисидан фойдаланиб, чўнтагини қаппайтиради, аввал атрофига таниш-билиш тўплайди, кейин мол-мулк йўғади. Тўғри, ҳозирги аблаҳларнинг сен аблаҳдан фарқи йўқ. Сен ҳам халққа, жамиятга зиён келтиргансан, булар ҳам зиён-заҳмат келтиряпти! Аммо жамият эртами-кечми ҳамма нарсани ҳисоб-китоб қилади. Ҳақиқат дегани аслида мана — шу! Абсолют ҳақиқат дегани шу!

— Бор! — дедим ишонч билан. — Ҳақиқат бор эканки, биз шунча замонлардан бери катта-кичик душманларимизни енгиб келяпмиз. Албатта, ҳақиқатга доғ туширганлар ҳам йўқмас... Аммо эртами-кечми ҳаммаси жойига тушади. Партия бунақалардан қутулиш йўлини билади.

Бу гапни, сени ҳам партиядан айна вақтида ҳайдашган, деган маънода айтдим. Лекин у қилт этмади. Юзи кинояли қийшайиб, бош ирғади.

— Биламиз. Ёш бола эмасмиз, ўртоқ раис!

— Қаерда турасиз? — дедим гап чўзилиб кетганидан ғижиниб.

— Ана, ўша ерда ёзилган. — У «савод борми ўзи?» дегандек юзини ўгирди.

Уқидим: «Қўқон шаҳар, Пахтакор кўчаси, 19-уй...»

— Бўпти. Мақсадга ўтайлик! — дедим хатдан кўз узиб.

— Талабим битта — телефон тушириб берасиз!

Аниқ биламан. Ғишткўприк зонасида бўш точка йўқ. Йўқни йўндириб бўлмайди.

— Менга қаранг, — дедим совуқ оҳангда. — Сиз яшайдиган зонада бўш номер йўқ.

— Нимага бўлмас экан! — у сапчиб ўрнидан туриб кетди. — Кўзида кўкиш олов ёниб, мўйлови уча бошлади. — Нимага врач Усмонов Йўлдошга телефон бор-у, менга йўқ?

Узим хоҳламаган ҳолда истеҳзоли кулдим:

— Нима, сиз ҳам врачмисиз?

— Йўқ, мен — ветеранман! — у пальтосининг ён чўнтагига қўл суқиб, аллақандай дафтарчани олди-да, ғазаб билан столга улоқтирди. — Орден олганман!

Эсимда, лавлаги масаласида орден олган. Аслида бу орден Оқсоқолники, Башор холаники, қолаверса Ҳусан буваники бўлиши керак эди.

Дафтарчани очиб ҳам қарамадим. Бу, Закунчига оғир ботди, шекилли, ранги гезариб кетди.

— Билсак бўладими, ўртоқ раис? — деди лаблари титраб. — Ўзларининг уйларида нечта телефон бор? Учтами-тўрттами? Йўқ, мен дачангиздагини санаётганим йўқ. Уйингиздагини айтяпман. Ушандан биттасини беринг.

— Алишамизми?

У ҳайрон бўлиб, киприкларини пирпиратди.

— Нима?

— Уйимизни алишамизми? — дедим кулимсираб. — Келинг, алишамиз! Ростдан ҳам телефон бор. Фақат дачамни беролмайман. Нега деганда дачанинг ўзи йўқ. Лекин уйим бор. Хафа бўлмайсиз. Бир хоналик. Микрорайонда. Тўртинчи қават, ёзда сув чиқмайди. Қишда яхши исимайди.

У бутунлай доврираб қолди. Чамаси ҳазиллашяпти, ё калака қияпти, деб ўйлар эди.

— Мен беҳазил айтяпман! — дедим жиддият билан.

— Билиб қўйинг, ўртоқ раис! — деди бошини таҳдидли чайқаб. — Мен анови Усмоновларга ўхшаб пора бермайман. Телефонни законний оламан!

— Усмонов пора берганми? — дедим кўзига қаттиқ тикилиб. Стол устидаги ручкани олдим. — Айтинг, кимга?

У юзини ўгирди. Белисанд қўл силтади:

— Чалғитманг ўртоқ раис. Пора берган одам бировга гапириб юрмайди.

Хаёлимга ярқ этиб, бир ўй келди. Ке, қонунга хилоф бўлсаям, шу иблисга битта яхшилик қилай!

Трубкини кўтариб, алоқа узели бошлиғининг номерини тераётганимда Ориф оқсоқолнинг уйимизга акт кўтариб келгани, гарданнимга дори сураётган дадам: «қўя қолинг Оқсоқол, бир жойдаги оддаммиз», дегани эсимга тушди. Ўзимдан-ўзим нафратланиб лабимни тишладим. Нима қилсаям отамнинг қони бор-да, томиримда. Генетика — сеҳрли фан!

— Владимир Васильевич! Фишткўприк зонасида яшайдиган Усмонов ким?

Узел бошлиғи бир лаҳза жимиб қолди. Чамаси қўлидаги абонемент дафтарини варақлади шекилли, аниқ-равшан жавоб берди:

— Усмонов Йўлдошхон! Район поликлиникасида бош.врач муовини. Терапевт. Квартира телефони: йигирма-тўрту ўн тўққиз. Қоидага биноан уч ярим йил илгари уйига телефон туширилган. Врачнинг уйида телефон бўлиши шарт.

— Узелда бўш пара йўқми?

— Олимжон Комилов! — узел бошлиғининг овозида ранжиш оҳанги сезилди. — Биласиз-ку, биттаям йўқ! Район милицияси бошлиғи билан ўн бир фронтовикниқидан бошқа ҳаммаси блокировка қилинган.

— Владимир Васильевич! — дедим Закунчининг юзидан кўз узмай. — Ҳозир олдингизга... — Билиб турсам ҳам Закунчидан сўрадим. — Фамилиянгиз нима эди?

— Хўжаев! — деди Закунчи ҳозиржавоблик билан. — Хўжаев Умар Хўжаевич.

— Ҳозир ҳузурингизга Хажайип деган (Ориф оқсоқолнинг иборасини беихтиёр ишлатганим учун кулиб юборишдан ўзимни зўрға тийиб қолдим.) Хажайип деган гражданин боради.

— Минг лаънат ўша Хажайипингизга! Ахир у Усмонов билан битта ҳовлида туради-ку! Параллель аппарат қўйиб берайлик, десак кўнмаса! — Узел бошлиғи алам билан чинқирди. — Олдимга миллион марта келган! Ҳеч қанақа ветеран эмас, авантюрист! Бошни қотирмасин! Подстанция қурилади, кейин...

— Йўлдошхон Усмонов билан бир жойда тураркансиз-ку, ўртоқ Хажайип! — дедим трубкини қўймай. — Усмонов кимингиз бўлади?

— Ҳеч кимим! — Закунчи ижирғаниб юзини ўгирди. — Менинг ўзимга телефон керак! Шахсан ўзимга!

— Владимир Васильевич! — дедим илтимос қилиб. — Усмоновга блокировка қила қолинг.

— Ўртоқ Комилов! Ахир бош врачнинг номерига... Мен биламан-ку, Йўлдош Усмонович айна пайтда бош врачлик вазифасини...

— Илтимос, Владимир Васильевич, янги подстанция қурилгунча шундай қилиб турасиз. Хайр.

Закунчи орден дафтарчасини шошилмай олиб, чўнтагига тикди.

— Подстанция қачон қуриларкан? — деди ўрнидан туриб.

— Кечирасиз, — дедим иложи борица ўзимни босиб. — Боя сиз, қон тўкканман, дедингиз-а?

— Тўкканман! — У ижирғаниб юзимга қаради. — Нимаиди?

— Қайси фронтда?

— Тинч фронтда! Билдингизми? Уруш орқасидаги фронтда!

— Кимникини?

— Нима?

— Кимнинг қонини тўккансиз?!

У бир зум серрайиб қолди. Чамаси яна дағдаға қилгиси келди-ю, ранги қув ўчиб, гапиролмай қолди. Ияги, мўйлови титраб, юзи қийшайиб кетди.

— Боринг! — дедим жеркиб. — Учинчи қават, саккизинчи хонага киринг! Владимир Васильевич Фёдоровга учрашасиз!

Эшикка яқин борганида яна чақирдим.
 — Уртоқ Хажайип!
 Закунчи тўхтади. «Нима дейсан» дегандек чақчайди.
 — Иккинчи марта... — дедим столни бармоғим билан нуқиб. —
 Иккинчи марта яна шунақа десангиз...
 — Нима! — у бир кўзини таҳдидли қисиб, қайтиб келди. — Мен нима депман?
 Отдан тушсаям эгардан тушмайди разил!
 Эшик очилиб, секретарь мўралади:
 — Олимжон Комилович! Райздрав мудирлари кутиб қолишди.
 — Ҳозир! — ўрнимдан туриб Закунчининг рўпарасига бордим.
 — Ҳали эшикдан кирганингизда, — дедим кўзига қаттиқ тикилиб. —
 Берлингача борганман, сенинг хўжайинингга киролмайманми, дедингиз, тўғрими?!
 У юзини ўгирди. Аммо кўрқмади. Без бўлиб тураверди.
 — Яъни, мен қирқ бешинчи йилда фашистлар пойтахтини забт этганман, демоқчи бўлдингиз, шунақами?
 У олазарак бўлиб қолди. Бироқ бу сафар ҳам жавоб бермади.
 — Эшитиб қўй! Биринчидан, шаҳар советини фашист пойтахтига тенглаштириб яна бир марта ҳақорат қилсанг... — «Чиққан жойингга тиқиб юбораман» дейишдан ўзимни аранг тийиб қолдим. — Иккинчидан, — дедим ғазабдан титраб. — Берлингача борганларнинг номини ҳаром қилма!
 Унинг кўзларида яна кўкимтир совуқ олов ёнди. Лекин бир оғиз гапирмади. Шаҳдам қадамлар билан эшик томон юрди.
 — Телпак қолди, ўв! — дедим бақириб.
 У пилдираб келиб чақмоқ телпагини юлқиб олди-ю эшикни қарсиллатиб ёпиб чиқиб кетди.

Ўттиз бешинчи боб

Умар-Закунчи ҳикояси

Ҳақиқат осмонда, калити ҳаммомда!

Вой, жўжахўроз-ей! «Берлингача борганларнинг номини ҳаром қилма» дедими! Сансираб айтди-я! Вой читтаг-ей! Аввал бурнингни артиб ол, мишиқи! Мен орден олганимда сенга ўхшаганлар нонни «нанна», деб юрарди, олифта — қуруқ! «Амал тегди ҳиндига — бошини суқди юндига», деб шуни айтади-да! Келиб-келиб сен мени тергайдиган бўлиб қолдингми? Ким ўзи бу? Жикиллаган амалпараст бола-да! Дунёнинг ишлари шу-да! Омади кетганининг товуғи курк қолади, омади келганининг хўрозиям тухум туғади. Аммо ўзимдан ҳам ўтди. Хато гапирдим. Нима қилардим, Берлинни тиқиштириб! Нозик жойимдан тутганини қара! Закунни биларкан, аблаҳ. Финг-пинг десам, тиқиб қўйишданам тоймайди. Замонанинг зайли билан шаҳар ҳокими бўлиб қопти, қўлидан келадиям-да! «Кимнинг қонини тўккансиз» дейдими? Нима дегани бу? Фамилиямни Хажайип деб айтдими? Шошма! Ким мени шунақа деб чақирарди! Анави Ориф оқсоқол, Ҳусан дума... Бу жўжахўроз ҳам Тошкентдан келганмикин? Танирмикин мени? Бир минут... Та-ак... Секретарь Олимжон Комилович деб чақирдимми? Тўхта-тўхта! Олимжон-Олимжон... Анави Комил табибнинг зумрашаси бўлмасин тагин! Бир пайтлар институтда ўқияпти, деб қулоғимга чалинган эди. Фамилиясиам тўғри келади. Олимжон Комилович! Одам бўлган бўлса бордир. Мўмайроқ пора узатган бўлса... Йўқ, аввалбоши у сўтак шаҳар мэри бўладиган бола эмасди. Аниқ биламан. Наридан борса, тракторчи бўларди. Қолаверса агар бу — ўша бола бўлса, икки дунёдаям ишимни тўғриламас эди. Биров пешонасига тўппонча тираб турса ҳам қилмасди бу ишни! Уласи қилиб калтаклаган одамга ким яхшилиқ қилади? Ариқдан оққан сувни раво кўрмас!
 «Уйимизни алмашамизми?» дейдими? Нима демоқчи бўлди бу билан!

Ўзини жуда анавинақа пролетар қилиб кўрсатмоқчими? Мен билмасам экан! Мил-мил бўлиб кетгандирсан! Аввалги раисинг нима бўлди? Уйидан иккита «Волга», битта «Москвич» чиқиб, қия бўлиб кетди-ку! Давлат қуриб берган квартираларни сотган экан-ку! ОБХССингни ўзи энг катта порахўр экан-ку! Шу-да, онангга қози ўйнаш бўлса, додингни кимга айтасан дегани!

Аммо-лекин бопладим! Нима қилиб бўлсаям ишимни тўғриладим-ку! Хумпар-ей! Еш бўлсаям, калласи ишларкан! Йўқ, деса Москвагаям ёзардим-да!

Хўш, нега энди куни-кеча иштонининг орқасини тугиб юрган Йўлдошхонда телефон бўлиши кераг-у, менда бўлмаслиги керак? Уч йилдан бери югураман-а! Жилла қурса, мазам қочганида «скорий» чақираман. Такси заказ қиламан! Раъно бўлса-ку, кун ора касал. Биламан, баъзан рост айтади, баъзан ёлғондан инқиллайди... Икки йилдан бери тинчлик йўқ. Нуқул «биттаю битта боламдан жудо қилдинг озиб-ёзиб бир келганда ҳайдаб юбординг» деб юзимга солади. «Э, ўша ҳаромзода ўғлинг билан қўшмозор бўл, сендан нима рўшнолик кўрдиму чўлоқнинг итваччаси нима каромат кўрсатарди», деб паттасини қўлига тутқазгим келади-ю, Насибани ўйлайман-да!

Анави жипириқ раис нима дейди? «Усмонов кимга пора берганини исботланг» дейдими! Мени ким деб ўйлаяпсан, нодон! Нима, ёш боламанми? Ҳеч нимани билмайманми? Пора берган одам бердим дейдими? Ғиқ этса олган билан қўшилиб ўзиям қия бўлиб кетар! Борингки, Йўлдошхон бермаса бермагандир. Лекин ҳозир порасиз иш битадими! Ўзинг ҳам оларсан жарақ-жарақ санаб! Ёғлиқ жойда ўтирибсан-ку! Квартира — пул, машина — пул, телефон — пул, уйга газ обориш — пул!

Ўзим кўрдим-ку. Насибанинг аттестатидаги баҳолари «тўрт-беш» эди. Қизим бечора эсини танибдики, дўхтир бўламан, деб юрарди. Мединститутга олиб борсам, бешта имтиҳондан қаторасига «уч» олди. Мандатдан йиғлаб чиқди. Ўша ерда зипиллаб юрган югурдаклардан биттасини тўхтатиб гапга солсам, очигини айтди-қўйди: «Э, нима деяпсиз тоға, ҳозир экзаменни бола топширмайди, ота-она топширади, содда одам, студентлик курсисига ўтирадиганларнинг рўйхати бир ой олдин тузиб қўйилади», деди. Рост айтди. Бизда шунақа десам, бошқа жойларда бешбаттар экан. Ёзда поммастеримиз икки минг қарз сўради. «Тўй қиласизми?» десам, «Бе тўйгамас, ўртанча ўғилни институтга жойламоқчимиз, беш минг йиғиб қўйган эдим, бу йил юридическийнинг нархи етти мингга чиқиб кетибди», дейди. «Ўғлинг прокурор бўлиб сарфлаган етти мингнинг қайтаргунча соқоли оқариб кетади-ку», деган эдим, тиззасига уриб кулди. «Бизам сув кўрмай этик ечадиган хилидан эмасиз тоға. Юрист бўлиб олсин, етти мингни бир йилда йигирма минг қилиб қайтаради», дейди. Оқни оққа, қорани қорага ажратадиган ҳуқуқшунос шуми энди! Ростки ўқишга пора бериб кирдимиз бир умр ўша пулни ўн ҳисса қилиб қайтариб олмагунча тинчимайди. Адолатни ҳимоя қиладиган юрист қонун китобига эмас, қўлингга қарайди. Хоҳласа оқлайди, хоҳламаса йўқ. Хоҳласа «от»ни беради, хоҳламаса «до»ни! Ана сенга «адолат». Биз, ҳам юрист бўлганмиз. Пора деган нарсанинг кўчасидан ўтмаганмиз. Ҳақиқат учун қайишганмиз.

Э! Ҳақиқат эмиш! Ҳақиқат осмонда, калити ҳаммомда! Бошқа гап йўқ. Туриб-туриб ўзимга нашъа қилади. Энг жипириқ амалдор ҳам пул йиғади, машина олади. Ҳовли-жой солади. Амал курсисида беш йил ўтирса, етти пуштига етадиганини йиғиб олади. Мен ҳам амалдор эдим-ку! Райондаги энг бақувват колхознинг раиси эдим-ку! Нимага тўпламадим? Қора кунимга яраб қолар, деб нимага йиғмадим!

Аммо-лекин, ишни законий қилдим. Блокировка қилдириб олганим янаям яхши бўлди. Йўлдошхон деганлар алампдан ёрилиб ўлсин! Жа машҳур бўп кетувдилар эл-юрт ўртасида! Хоҳласам, телефон трубкасини кун бўйи кўтариб қўяман. Менга деса ҳеч ким билан гаплашмасин. Мега деса касаллари ажалидан беш кун бурун ҳаром ўлсин! Ўзимки, ҳеч нимага эга бўлолмадимми, сенларга ҳам йўл қўймайман. Чидасаларинг — шу! Чидамасанг — катта кўча!

**Фармацевтика институтининг
учинчи курс студенти**

Мунаввар Алиева ҳикояси

Менга совчи юборинг

Умрим бино бўлиб, бугунгичалик ваҳимага тушмаган эдим. Умрим бино бўлиб, ўзимдан шунчалик жирканмаган эдим. Улганим яхши! Бунақа шармандалиқдан кўра ўлиб қўя қолганим яхши! Кимман ўзим? Қанақа ноинсоф, қанақа ёмон қизман?! Онам шўрлик бир кўз билан ўстирди. Емай едирди. Киймай кийгизди! Бир қўли билан яримта отамнинг хизматини қилиб, бир қўли билан менинг бошимни силади. Рост, бошқа оналарга ўхшаб ортиқча эркаламади, болам-бўтам деб устимда парвона бўлмади.

Нима қилсин? Эртадан-кечгача иш билан овора эди. Бировга яхши гапирди, бировга ёмон...

Эс-эс биламан, Нўғайқўрғонда ойимни танимаган одам йўқ эди. Чамамда ундан кўпчилик ҳайиқар ҳам эди. Айниқса — дадам. Бошқа кишиларга ўхшаб, дадам урушдан унчалик оғир яраланиб келган эмасди. Узининг айтишича, Берлинга яқин қолганида гарданини «арзимаган ўқ ялаб» ўтган экан. Лекин сал оғирроқ иш қилса, дарров чарчаб қолар, кўпинча кун ботмай даладан қайтиб, ойим келгунча овқат пишириб ўтирар эди.

Бир куни (унда жуда кичкина эдим) ойим айниқса кеч қолиб кетди. Дадам менга шўрва ичирди. Урнимга ётқизмоқчи эди, ойимни қўмсаб хархаша қилдим. Дадам, қучоқлаб ўтириб «Ёрилтош»ни айтиб берди. Ойим тонготарга яқин келди. Уйқусираб ётганимга қарамай, чопиб бориб, этагига осилдим. Ойимнинг кирлаб кетган пахталигидан керосин аралаш лой ҳиди келарди.

— Унақамас-да, Башор! — деди дадам дўқ қилибмас, ялиниб. — Бригадир бўлдим, деб тонготар юраверасанми! Миновар йиғлайвериш шишиб кетди-ку!

Тўғриси, мен йиғламагандим. Аммо дадамга раҳмим келди.

Шунда ойим мени шаҳд билан силтаб ташлади. Дадамнинг рўпарасига бориб, қўлини пахса қилиб ўдағайлади:

— Ҳой, почча! Эркакни ишини эплолмагандан кейин, жа бўлмаса бола боқишни уддаланг, хўпми! Қўлингиздан келса далага чиқиб трактор ҳайданг!

Дадам шўрлик дарров мунғайиб қолди.

— Боланиям ўйлагин-да, Башорхон! — деди минғиллаб.

Ойим уф тортиб кўрпачага чўккалади.

— Бригадасиям бошидан қолсин! — деди нолиб. — Правлениеда пўстагимни қоқишди.

Дадам шўрлик нимқоронғи ошхонага бориб шўрва иситиб келди.

Умуман, дадам яхши пазанда эди. Бир гал уйимизда аллақандай йиғин бўлганида дадам ўз қўли билан чўзма лағмон қилгани эсимда. Хотинлар лағмонни мақтаб-мақтаб ейишди. Ҳатто биттаси менинг бурнимдан чимчилаб ҳазиллашди ҳам.

— Аслида ойингни дада, дадангни ойи дейишинг керак, қизим. Почча Башоратга эмас, Башоратхон Поччага уйланган.

Кейинчалик ҳам шу гап қулоғимга икки-уч чалинди. Одатда куёв келинни олиб келаркан. Менинг ойим эса дадамни шаҳардан обқочиб келганмиш...

Бора-бора мусичадек беозор дадам чиндан ҳам ойимдан қўрқишига ишондим. Назаримда ойим уни менсимас, ҳатто ёмон кўрар эди. Аммо учинчи синфда ўқиётганимда бир воқеа бўлдию ойим дадамни жонидан

ортиқ кўришини тушундим. Эрта кузда дадам уч-тўрт кун «қўлим увишяпти» деб юрдию бир куни мактабдан келсам, аzza-баzza кўрпак-тўшак қилиб ётибди. Бошида ойим ўтирибди. Дадамнинг ўнг қўлу ўнг оёғи тўсатдан ишламай қопти.

Ойим кечаси аллақаяққа чиқиб кетди. Тепасига қўшув аломати туширилган «Победа» машинасини бошлаб келди. Кўрқаман деб йиғлашимга қарамай мени ёлғиз қолдириб, дадамни машинага солди-да, кетди-қолди. Эртаси кун ботганда келди.

— Дадангни аҳволи оғир, — деди хўрсиниб. — Гарданига теккан ўқ орқа миясини шикастлаган экан, фалаж бўпқопти.

У ҳар куни икки мартадан шаҳарга қатнаб юрди-юрди-да, бир сафар юк машинасини бошлаб келди.

— Кўчамиз! — деди қовоғини солиб. — Падарига лаънат, тракторини ҳам, бригадасиниям. Шундоқ отанг фалаж бўлиб ётадию трактор ҳайдашга бало борми?..

Кўчиб келган уйимиз менга ёқмади. Қафасдек тор, тўрт томони баланд деворлар билан ўралган ҳовли, гўрга ўхшаган қоронғи уй. Ғиштин девор ортида узун қора қувурдан қоп-қора тутун бурқсийди. Шамол тутунни бизнинг ҳовлига олиб келиб уради. (Кейин билсам, бу — баннисанинг кирхонасидан чиқаётган тутун экан.) Нўғайқўрғондаги дарахтларга кўмилган ҳовлимиз, томи сомон сувоқ бўлса ҳам, қадди баланд уйимизни эслаб ғингшиган эдим, ойим ўшқириб берди:

— Учир! Уй керакми сенга, отами?!

Кейин тушунсам, ойим катта ҳовлимизнинг ярим пулини белига тугиб дадамни даволатиш учун елиб-югуриб юрган экан. Текстиль «банниса»сига — дадам ётган касалхонага энага бўлиб ишга кирибди. «Ўзимнинг мактабимга бораман», деб йиғлаган эдим, кўнди. Эрталаб мени разъездга қатнайдиган «пассажир»га чиқариб юборади-да, ўзи касалхонага югуради. Пешинда дадамнинг оғзига ёқадиган овқат пишириш учун уйга келганда физиллатади: «Бор, даданнинг олдида ўтириб тур».

Касалхона яқин. Девори деворимизга туташиб кетган. Дадам олти кишилик палатада осмонга қараб ётади. Мен киришим билан қаддини кўтаролмайди-ю, бошини буриб қарайди. Чап қўллаб пешонамни силайди.

Охири бўлмади. Баҳорда дадамни уйга олиб келдик. Энди ойим уйдан касалхонага эмас, касалхонадан уйга тезроқ келишга шошилади. Дераза тагида, сим каравотда ётган дадамнинг бошига боради.

— Кўнглингиз нима тусайди? — дейди жилмайиб. Дадамнинг чойшабини янгилаётганида мен ташқари чиқиб тураман...

... Кузга бориб дадам чўп бўлиб озиб кетди. Совуқ тушган, ҳали кўмир келмаган эди. Бурчакдаги хонтахта олдида дарс тайёрлаб ўтирардим. Ойим чучвара тугар эди.

— Башор, — деди дадам қандайдир хотиржам овозда. — Сизларниям қийнаб қўйдим. Ёзда ўлсам яхши бўларди.

— Агар... — Ойим супра бурчагига қўлини артиб илдам ўрнидан турди. Дадамнинг тепасига борди. — Агар, — деди титраб, — яна шу гапни оғзингизга олсангиз... — Уёғини айтмади. Дадамнинг фалаж қўлини кафтлари орасига олиб силади, узоқ силади...

Индинига ойим бир арава кўмир топтириб келди. Ойимга кўмаклашиб, пақирлаб кўмир ташиётганимизда ўзимдан-ўзим ғалати бўлиб кетавердим. Аввал ҳам тенгдош қизалоқлар билан югуриб ўйнасам, оғирроқ юк кўтарсам, дилим ўйнар, ҳаво етишмай қолар эди. Ўша сафар ёмон бўлди. Уч-тўрт челақ кўмир ташигандан кейин эшик олдида етганда тўсатдан ўзимни ташлаб юбордим.

Оқ халат кийган доктордан «туғма порок» деган гапни биринчи марта эшитдим.

Ўша куни ойим анчагача бошимда эгилиб ўтирди. Дадам эшитиб қолишидан чўчибми, қулоғимга оҳиста шивирлади:

— Хафа бўлма, қизим... Сенга яхши қаролмадим... Кичкиналингизда оғзингга ёқарни тутолмадим, бағримга босиб эркалатмадим... Нима қилай, турмуш оғир эди, елмасам, югурмасам бўлмасди.

Орадан кўп ўтмай дадам узилди. Худди мойи адо бўлган чироқдек секингина, унсизгина сўнди... Ойим дод-фарёд солмади. Сочини юлмади. Баннисада энагалик қилиб юраверди. Лекин ғалатиноқ бўлиб қолди. Кечқурунлари ишдан келадию дераза олдига бориб, ҳовли девори ортидаги тутун бурқсиб турган баланд қувурга тикилганча ўтираверади. ...Эрта баҳор кунларидан бирида тўсатдан кўч-кўронини йиғиштириб қолди.

— Туролмайман! — деди ранги ўчиб. — Бу уйда энди туролмайман.

...Янги уйимиз шу маҳалланинг ўзида эди. Фақат трамвай бекатига яқинроқ, тор кўчанинг энг ичкарасида. Кўча бошида магазин, бир туп бақатерак бор.

Бу ҳовли ҳам аввалгисидан катта эмас. Фақат дераза олдида бир туп арча бор. Қишин-ёсал ўтовдек қорайиб туради.

Ойим ҳамон касалхонада ишлар, мен бўлсам ҳамон Нўғайқўрғондаги мактабга қатнор эдим...

Қизиқ, Шерзод (менинг устимдан гаров ўйнаб Музаффарни чўктириб ўлдирмоқчи бўлган ўша олифта) олтин медаль олгани учун отаси катта зиёфат қилиб берганда ойим менинг кумуш медалимга унчалик қувонмади ҳам. Биламан, қувонди-ю, сездиргиси келмади. Фармацевт бўлмоқчилигимни эшитганида бир оғиз гап айтди:

— Яхши ўйлабсан, қизим. Аммо айтиб қўяй. Мен кетингдан югуриб юролмайман. Эпласанг кир. Эпполмасанг хафа бўлма, очингдан ўлмайсан.

Институтга кирганимда қувонди. Дадамни эслади шекилли, юзини юзимга босиб узоқ ўтирди.

— Раҳмат, Мунаввар! Шунақа бўлишини билардим. Яхши ҳунар танлагансан.

Тушундим. Узининг ҳам соғлиғи путурдан кетган. Ҳар кеча дори ичмаса ухлолмайди. Авваллари тугмачадек дорини иккига бўлиб ярминини ичар эди. Кейин битта, бир яримта, бора-бора иккитадан ютадиган бўлиб қолди... Бунинг устига, мендан ташвишланади. Сал кеч қолсам кўча бошига чиқиб ўтиради. Шунинг учун худди айтилган соатда уйга қайтишга ҳаркат қиламан. Музаффар кузатиб келганда ҳам анча нарида, бақатерак тагида хайрлаша қоламан.

Бир куни (биринчи курсда ўқир эдим) Музаффар одатдагидек бақатерак тагида хайрлашиб кетди. Мен шоша-пиша уйга кирдим. Қарасам, ойим чўян печка ёнида маънос ўтирибди.

— Ким билан келдинг? — деди юзимга қарамай.

Кўрқиб кетдим.

— Узим! — дедим ёлғон гапириб.

У ўрнидан туриб, олдимга келди. Елкамга каттакон кафтини қўйди.

— Мунаввар! — деди юзимга тикилиб. — Биламан, кўзга яқинсан. Орқангдан йигитлар эргашади. Унг қулоқ, чап қулоғинг билан эшитиб қўй. Ҳар кўринган йигитга кўзингни сузиб, хомталаш бўлсанг, мендан яхшилик кутма! Ундан кўра биттасини танла: ўзингга муносиб бўлсин! «Ойи, шу одамга кўнглим бор», дегин, финг десам, одаммасман. Аммо кетингдан итдек эргашиб юрмасин. Совчи юборсин. Тушундинг-а?

Ойим шуни айтиши билан кўз ўнгимга лоп этиб, Музаффар келди. Қулгим қистади. «Вой, содда ойим-а! Бор, ўша танлаганим бор! Музаффарни яхши кўраман! У ҳам мени севади. Бўлмаса, атайлаб мен кирган институтга киришимди!»

Тилимга шу гаплар келди-ю, айтолмадим, уялдим.

— Юзингизни ерга қаратмайман, ойижон, — дедим комил ишонч билан.

Ушанда — уч йилча олдин шу гапимга ойимни ҳам ишонтирган, ўзим ҳам ишонган эдим.

«...Ерга қаратмайман», эмиш. Ерга қаратиш бундан ортиқ бўладими! Қилар ишни қилиб қўйдим-ку!

Йўқ, Музаффарда гуноҳ йўқ. Ҳамма айб ўзимда... Тагин домлалар мени мақтаганига ўлайми! Групада энг одобли, энг ҳаёли қиз эмишман...

Тинч оққан сувнинг туби ғалвали бўлмай ўлсин... Курсдош дугоналарим «йигити»ни гапириб пичирлашса, оҳ-воҳ қилса, кулгим қистайди. Гуля паркка кириб Эргаш билан ўпишганини гапиради, Диля Марат билан ресторанга борганини... Менга бўлса бунақа нарсалар ёш боланинг ўйинига ўхшайди. Музаффар иккаламиз бошқачамиз. Булар билмайди, тушунмайди... Музаффар мени жонидан ортиқ кўради. Мен унинг шунчаки «қизи» эмасман!

Шу кунгача осмонда учиб юрган эдим... Бугун ўқ еган каптардек чил-парчин бўлиб ерга тушдим. Йўқ, чил-парчин бўлганим йўқ. Лекин... ойим сезса ўлдиради!..

Музаффар эрта баҳордан бери лола сайлига чиқайлик, деб юрган эди. Тўғриси, шаҳар кўчаларида лола кўтариб юрган қизларни кўрсам ўзимнинг ҳам ҳавасим келарди. Кеча тагин қистади:

— Эртага — якшанба. Жудаям узоққа бормасак ҳам Зоғариқ томонларга ўтайлик, балки лола қолгандир. Уч-тўрт кунда тамом бўлади! — деб туриб олди.

Бугун эрталаб, соат ўнда Эски Жўвадаги автостанцияда кўришадиган бўлган эдик.

Аммо бугун... Кечаси яхши ухлай олмадим. Шамол бўлдим-ей, дераза тагидаги арча тун бўйи тебраниб инграб чиқдим-ей. Сездим: ойим ҳам икки марта туриб, уйқу дори ичди. Мени уйғотиб юборишдан чўчиб, чироқ ёқмади. Лекин пиёлага шўлдиратиб чой қуйишидан ойимнинг ўқтин-ўқтин хўрсиниб қўйишидан ҳаммасини билиб ётдим. Ойим дорини кўпроқ ичиб юборди шекилли, қаттиқ хуррак ота бошлади. Тонг отишига яқин ўзим ҳам ухлаб қопман. Кўзимни очсам, соат тўққиздан ошибди. Шоша-пиша кийинаётган эдим, ойим кириб қолди.

— Йўл бўлсин, бугун оддих-ку! — деди кўзимга синовчан тикилиб.

Сессия яқинлашиб қолганини, кутубхонада «қизлар билан» дарс тайёрламоқчилигимни айтиб, чиқиб кетаётган эдим, жеркиб берди:

— Оч-наҳор юравергин, хўпми? Рангингни қара, бир йил ерга ёпишиб ётган касалга ўхшайсан. Бор, тухум қовур!

Соат тўққиз ярим бўляпти. Музаффар кутиб қоладиган бўлди-да! Кеча шу гап чиққанида бугун ойимнинг сменаси эмаслиги эсимга келмабди. Қўймайди! Одатини биламан-ку, қуймоқ ейсан, дедими едиради. Бўлмаса, уйдан чиқармайди.

Шоша-пиша ошхонага кириб, товага ёғ солдим. Ёғ қизиби, оқиш тутун чиқаётганида битта тухумни чақиб солганимни биламан... Бирдан бошим айланиб кетди. Ич-ичимдан ўқчиқ келиб, кўнглим ағдарилди, кафтим билан оғзимни тўсганча ҳовлига чопдим.

Арча орқасига ўтиб ўқчидим. Қайт қиялпман-у, кўзим аланг-жаланг: «ишқилиб ойим кўрмасин, кўрса ўлдиради!»

Икки ойчадан бери ўзимни нохуш сезиб юрардим. Ўқтин-ўқтин бошим айланади. Қурутми, шўр бодрингми, кўрсам кўнглим суст кетаётгандек бўлади. Шу кунгача ҳеч нима қилмайди, ўтиб кетади деб ўзимни-ўзим юпатиб юргандим. Бугун, аниқ сездим... Мен... ёмон қизман. Ноинсофман. Ойим билса соғ қўймайди!

Аксига олиб, ойим чопиб тепамга келди.

— Нима қилди? — деди қўрқувдан кўзи олайиб.

Димоғимга бояғи ёғ иси урилиб, баттар кўнглим ағдарилди. Яна ўқчидим.

Ойимнинг ранги қув ўчиб кетди.

— Нима бўлди, — деди титраб. — Нима егандинг?

— Кетинг, — томоғим ачишганидан бўғилиб имо қилдим. — Тухум палағда экан.

— Вой имонсиз! — Ойим жаҳл билан ошхонага югурди. — Клара-нинг дўконидан олувдим-ку! Ишонган тоғда кийик ётмас деб шуни айтади-да.

«Ишонган тоғда кийик ётмас». Ишонган тоғи ким? Менми?

У қўлида ёғлоқ тўла сув кўтариб алпанг-талпанг тепамга келди.

— Ич! — деди ёғлоқни тиқиштириб. — Ғарғара қил!

Муздай сув танамни анча енгиллаштирди. Ошхонада тухум куйиб кетди шекилли, қўланса ҳид анқиди. Ойим тагин ўша томонга чопди.

Арчанинг тикандек диккайган япроқларини чангаллаб турарканман, хаёлимга ярқ этиб нажоткор фикр урилди. «Музаффарга айтаман! Совчи юборади. Эртага, йўқ бугун юборади! Ойиси келсин! Ойимнинг ўзи айтган: «Кўнглингга ёққан одам орқангдан эргашиб юрмасин-да, совчи юборсин», деган.

Биламан икки йилдан бери ҳар хил совчи келади. Баъзан ўзим боримда, кўпинча ўқишга кетганимда.

...Яна кўнглим ағдарилди. Юрагим ўйнаб кетди. Шунда бирдан миямга хавотирли ўй урилиб, оёқ-қўлим бўшашиб кетди. Ахир мен... туғма порокман... Медицина энциклопедиясидан ўқиганман. Туғма порок қизлар фарзанд кўриши хавфли. Ё тавба! Ҳали бунисиям борми!

Ошхона томондан ойимнинг ҳам кескин, ҳам юпатувчи овози келди: — Тухуми бошини есин. Сут қайнатдим, қизим, ичиб ола қол!

Ўзимни мажбур қилиб, илиқ, бемаза сутни ичарканман, бояги даҳшатли ўй ҳамон хаёлимда чарх урарди. Хавфли... Йўқ, бўлмаган гап! Туғма порокларнинг ҳаммаси ўлиб кетаверса, дунёда одам қолармиди?! Қайтага яхши юрибман-ку.— Қизиқ, ўшандан кейин юрагим бир мартаям приступ бермади. Авваллари сал шамолласам юрагим санчар, нафас етмай қолаётгандай бўлар, бир кунда шилиниб тушардим. Бу қишда шамолламадим ҳам... Бундан чиқди... Музаффарнинг борлиги яхши экан-да! Ахир у энди менинг ярмим-ку! Нимадан қўрқаман? Музаффар бор! Айтаман! Бугуноқ онасини юборади.

Ойим синчков хавотир билан кўзимга тикилиб турганини билиб, ярим пиёла сутни амаллаб ичдим. Қизлар кутиб қолишини баҳона қилиб, кўчага чиққанимдан кейингина хийла енгил тортидим. Кечаси анча қаттиқ шамол бўлган экан. Кўча ўртасидаги лойқа ҳалқоқ сувга сочилган ўрик, олма гуллари титраб турибди. Бир вақтлар Нўғайқўрғонда — қишлоқда турганимизда ойим бошимни қатиқ билан ювиб, қирқ-кокил қилиб ўриб қўяр, ўшандаям ишга шошиб, «учига ўзинг пилик тақиб ол», деб чиқиб кетарди. Дадам кўча четисидаги куртак чиқарган толдан азда-базда новда олиб келар, сочимга толпопук тақиб қўярди. Ҳов ўшанда — Музаффар Алвастикўприкка калла ташламоқчи бўлиб, кейин кетимдан югурганида, қамишзор ичида етиб олганида негадир менинг тўйим баҳорда бўлади, албатта гуллаган ўрик тагида ўтираман, бошимга гуллар ёғилиб туради, деб ўйлаган эдим. Қизиқ, кейин ҳам шу ўй хаёлимга кўп келди... Одам бир нарсани жудаям хоҳласа нияти рўёбга чиқади шекилли. Шошма, Музаффарларникида ўрик бормикин. Йўқ, ҳовлимизда олма бор, деган эди. Бундан чиқди, олма тагида ўтирамиз. Ҳозир олмалар гулга кирди...

Автобус бекатига яқинлашган сайин ўзимдан-ўзим жилмаяётганимни сезиб қолдим. Нима бу, жиннига ўхшаб! Ана, одамлар қараяпти!

Автобус текилинч, иссиқ эди. Димоғимга бензин ҳиди урилиб, яна кўнглим ағдарила бошлади.

Автобус деразасидан сершовқин кўчага қараб борарканман, боядан бери хаёлимга келмаган савол лоп этиб эсимга тушди. Нималарни хомхаёл қиляпман ўзи! Худди Музаффарнинг ойиси бугун келадию эртагаёқ тўй бўладигандек, гуллаган олма тагида ўтирармишман. Бошимга гул ёғилиб турармиш. Музаффарнинг ота-онаси кўнмаса-чи? Мабодо кўнган тақдирда ҳам тўйни янаги йил қиламиз, деса-чи? Деса дейдям! Улар ҳам орзу-ҳавас кўргиси келади. Музаффар — биринчи боласи. Қолаверса, ҳали беш тийин топиб рўзғорга қарашган эмас. Стипендияси ўзидан ортмайди. Буёқда ойим айтса-чи: Мунаввар рўзғорга ўралашиб қолса ўқиши қолиб кетади, бир-икки йил сабр қилайлик, деса-чи?

Хаёлимга кетма-кет урилаётган ваҳимали ўйлардан вужудим бўшашиб кетди. Ярим йилдан бери «унутиб юборган» юрагимга қаттиқ санчик турди. Рангим қув ўчиб кетган бўлса керак, тиззасига хўжалик сумкаси қўйиб ўтирган хотин ўрнидан кўзғалди.

— Мазанг қочдими, қизим? Утирақол.

Рад этиб, кескин бош чайқадим. Илжайишга уриндим.

— Бўлмаса папкангни бер. Ҳаҳ, ҳозирги ёшлар-а! Иш дейди, ўқиш дейди, овқат ейишгаям вақт тополмайди. — У папкамни сумкасининг устига қўйди-да, ёнидаги жиккак чолга ҳасрат қила кетди. — Мениям ўғлим шунақа: институтларни каттасида ўқийди. Кечаси билан шиғир ёзиб чиқади. Шиғиринг сенга ош-нон берадим, ухласанг-чи, десам парво қилмайди.

Мунча шанғиллади бу хотин? Манави қизлар-чи! Мунча ҳиринглайди? Ҳа, олдинроқда иккита йигит турган экан-да. Ул, мов мушукка ўхшамай! Бир кун етишарсанам, жонинггаям тегар...

Нима деяпман ўзи? Буларда нима гуноҳ? Қизиқ, одам ўзи бахтли пайтида ҳаммани бахтиёр деб ўйлайди. Бошига кулфат тушганида эса ҳамма бахтиёру бир ўзи бахти қародек туюлади. Нимага унақа дейман? Нима, шунчалик бахтиқаро бўлиб қолдимми? Пахтадан қайтганимиздан кейин Музаффарнинг ўзи айтди-ку, «ойим тўйингни тезлаштира қолайлик, даданг тўй кўргиси келяпти деяптилар», деб!

Автобусдан тушишим билан одам тирбанд бекатда турган Музаффарни кўрдим. Эгнида эскироқ далабоп шим, водолазка. Қўлтиғига бадминтон ракеткаларини қистириб олиб, икки қўлида иккита тўрхалта кўтариб турибди. Тўрхалталардаги қоғоз қопчиқлардан кўкпиез, редиска барги, Тошкент суви шишалари кўриниб турибди. Биттасида кабоб бор шекилли, ёғи чиқиб, пакетни ялтиратиб юборибди.

— Э, сени қараю! — У қўлтиғидаги ракеткаларни тушириб юбормаслик учун иккала тўрхалтани кўтариб кулгилироқ зипиллаб ёнимга келди. — Бир соатдан бери кутаман. Шашлик совиб қолди-ку.

Қоғоз пакетга тепчиб чиққан ёғга кўзим тушиши билан яна ўқчидим. Бекат рўпарасидаги музейнинг панасига югурдим. Бир туп қайрағочни қучоқлаган кўйи қайт қила бошладим. У қўрқиб кетди. Пакетларни ерга қўйган эди, қўлтиғидаги ракеткалар тарақлаб асфальтга тушди.

— Нима гап? — деди ранги ўчиб.

Юзимни ўгирдим.

— Қочинг... Сув...

У тўрхалталардан бирининг бандини еча бошлади. Тугун тушиб қолган экан, ечилмади. У тиши билан шоша-пиша бандни ечди. Иккита шишанинг темир қопқоғини бир-бирига тираб, тагига урган эди, биттаси пақиллаб очилди.

ДОНОЛАР БИСОТИДАН

Кетма-кет маст бўлиш жуда ёмондирки, жигарнинг ва миянинг мижозини бузади, асабни кучсиз қилади. Асаб касалликларини, сакта (мияга қон қуйилиши) касаллигини ва тўсатдан ўлишни келтиради.

Абу Али ибн Сино.

* * *

Гар ичса киши май, шалоқ маст бўлар,
Сири фош бўлар, иши ҳам суст бўлар.
Билимли май ичса, билимсиз бўлар,
Билимсиз май ичса, тубан паст бўлар.
Май ичма, зинодан қилиб тур ҳазар,
Бу ишлар гадолик тўнин кийгизар.
Ботиргай сени май гуноҳга тамом,
Зинодан қочар қут, юзингга сузар.

Юсуф Хос Ҳожиб.

* * *

Сенга берилган неъматларнинг энг улуғи ақлдир. Шундай неъматни ичкилик туфайли бирор кун зоеъ қилсанг, сени пастга уради. Ичкилик ва уни куйиб берувчи ҳам сени тўри йўлдан чиқарувчидир.

Абул Ало ал-Мааррий.

Вишиллаб турган сув томоғимни баттар ачитди. Лекин кўнглимнинг айниши босилди.

— Нима бўлди? — У сув сачраб, ҳўл бўлиб кетган кафтини пешонамга босди. — Офтоб урдими?

— Илтимос, — дедим кўзимни яшириб. Уёғини айтишга ҳам уялар, ҳам кўрқар эдим.

— Айтсанг-чи ахир, — у ҳамон қўлида ушлаб турган иккинчи шишани ерга қўйди. — Гапирсанг-чи!

— Секин... — биров эшитиб қолишдан чўчиб шивирладим. — Илтимос ойинглар бизни кига келсинлар...

У ҳеч нимага тушунмади.

— Қачон? Нимага?

— Келсинлар... Тезроқ...

— А?! — У энди тушунди шекилли, бирдан ёш боладек ирғишлаб кетди.

— Ростми, Мунаввар!

Кейинги саволни шунақанги бақириб айтдики, бекатдаги одамлардан уч-тўрттаси шу томонга қараганини сездим.

— Секин! — дедим ҳам уялиб, ҳам қувониб.

У бўлса, ҳе йўқ, бе йўқ, маҳкам қучоқлаб олди. Овсар-ей! Тентаг-ей!

— Эртага! — деди ёш боладек илжайиб. — Йўқ, бугун, ҳозир! Уйга кетамиз. Сенам, менам! Ойимга айтаман...

Одамлар ҳайратланиб бизга қараб туришар, у бўлса минг юлқинганим билан қўйиб юбормас, ростини айтсам, ўзим ҳам унинг бағридан чиққим келмас эди.

Ўттиз еттинчи боб

Учинчи курс студенти Музаффар Шомуродов ҳикояси

Холдастор олма

Ҳовлимиздаги икки туп олма қариб қолган бўлса ҳам ҳар йили ҳосил беради. Тўғриси, уларнинг алланямасини аммамга ўхшатаман. Қариб-чуриб кетган бўлсам тинч турмайди. Апрельнинг ўрталарига бориб худди нокка ўхшаб тўп-тўп бўлиб гуллайди. Бунақа пайтда ҳовлимиз шунақа файзли бўлиб кетадики, офтоб ботгандан кейин ҳам нафармон гуллар атрофга қизғиш нур таратиб турганга ўхшайди. Ёзга бориб, қизғиш ҳол қоплаган олмалар залворидан дарахтларнинг шохи эгилиб қолади. Тишлашингиз билан худди шафтолидек суви дув оқиб кетади. Мунаввар ҳам бизнинг олмани яхши кўради. Айтишига қараганда, Нўғайкўрғонда туришганида уларнинг ҳовлисида ҳам шунақа олма бор экан. Шаҳар ҳовлисида бир туп арчадан бўлак дарахт йўқмиш.

Гуллаган олма тагидаги темир кароватда «Провизорлик курси тарихи»ни ўқиб ётибман. Оҳиста шамол эсади. Нафармон гуллар шивирлаб устимга ёғилади... Димоғимга гул ҳиди урилади. Этакдаги бостирмада қўй маъради. Айтмоқчи, бултур ёзги каникулда молхона билан эски бостирмани бузганмиз. Дадам яхши ният билан бир уй, бир айвон солган. Омон иккаламиз дарвоза олдидаги ёнғоқ тагидан лойхона очиб, боса ёшт қуйганмиз. Кузгача томни амаллаб ёпиб олдик. Қўйларга ҳам бостирма солдик. Лекин «участка» бари бир чала қолди. Деразалари ўрнига хом ёшт тахлаб қўйилган. Поли, шифти йўқ. Ҳали хомсувоқ, ганч сувоқ, чийлампа деган ишлар турибди. Нима қипти, кунлар исиб кетди. Ҳаммамиз баравар ёпишсак, ўн кунда битириб оламиз. Зўр келса, курсдошларимни ҳашарга қақираман. Келинни янги уйга тушириш керак-ку!

Бостирмада яна қўй маъради. Бултур шу пайтларда дадам «яхши тўйларга атаб» иккита кўзичоқ олиб келган эди. Иккаласиям семириб, қўчқор бўлиб қолди. Биттасини келинникига юборамиз, биттасини ошга сўямиз.

— Омон, қўйларга қарамайсанми? — дедим китобдан кўз узмай. — Суғордингми?

Айвонда пешонасини тириштириб дарс тайёрлаб ўтирган укам хоҳламайроқ жавоб қилди:

— Сув бердим!

Овозининг дўриллашини қаранг! Йигитча бўлиб қолди укам.

— Омон, ойм қачон келишларини айтмадиларми?

— Йўқ! — у китобидан бош кўтармай дарсини қилаверди. — Тугун кўтариб кетдилар.

Совчиликка кетган! Мунавварникига!

Кеча Мунавварни кузатиб, ҳовлиқиб келсам, ойм уйда экан. Гапни нимадан бошлашни билмай турган эдим, ўзи сўз очиб қолди.

— Ўғлим, тўйингни шу йил қила қолайлик. Кўрдинг-ку, ўртоғингнинг тўйи қандай файзли ўтди. Бир ҳавасим келди, бир ҳавасим келди!

Тушундим. Ойм Абдувалининг тўйини айтаяпти. Абдували бало-да! Армияга кетишдан олдин ўзимизнинг Кўтармадаги мактабда кутубхоначи бўлиб ишлайдиган қиз билан танишган экан. Хизмат қилиб юрганида менга шунча хат ёзса ҳам сирини айтмаган эди. Армиядан келиши билан Туя амаки уйлантирди, қўйди!

— Менам келин кўрсам дейман, ўғлим. Ана, уй ҳам битиб қолди. — Ойм ғалати илжайди. Танлаганинг борга ўхшайди...

— Қанақа танлаганим? — дедим ўзимни гўлликка солиб.

— Парча холанг айтди-ку. Бир қошиқ сув билан ютуғули қизни қўлтиқлаб юрганмишсан!

Оббо, Парча хола тушмагур-ей! Балога ақли етади! Бир ҳафта аввал Мунаввар иккаламизни трамвай бекатида кўрган эди. Шаппа билагимдан ушлаб, «ҳой бола, келиннинг қўлидан қачон ош еймиз?» деб дўриллаганида Мунаввар кўрқиб, қочиб кетган эди. Эсидан чиқмаган экан-да!

— Қўлтиқлаб юрганим йўқ! — дедим уялган киши бўлиб. — Аммо совчи бўламан десангиз, майли...

Ойм севиниб кетди. Эски достонини қайтадан бошлади. Дадам касалмандлиги, ўзининг ҳам буйрак оғриғи ўхтин-ўхтин кўзгаб, мадори қолмагани тўй кўргиси келаётгани, борига барака қилиб, тезрок оёғимни тўртта қилмоқчилиги... Кейин келин бўлмишнинг таг-зотини суриштириб кетди. Кимнинг қизи? Оиласи қанақа? Катта охурдан ем еб ўрганган, «министр»нинг қизи бўлса, уялиб қолмаймизми?

Уёғини атайлаб айтмадим. Ойм борсин! Башор холани кўриб, ўзиям ҳайрон қолади! Мунаввар айтган-ку! Онаси бир вақтлар Нўғайқўрғонда ишлаган. «Қора аммам»ни танийди. Иккала қуда бирпасда апоқ-чапоқ бўлиб кетишади.

— Сиз бораверинг! — дедим илжайиб. — Текстилдаги трамвай бека-тида озиқ-овқат магазини бор. Шунга кириб, тўқимачи кўча, тўртинчи тупик десангиз ҳамма кўрсатади. Саккизинчи уй. Мунаввар.

— Ким у, Мунаввар! — деди ойм ҳаяжонли жилмайиб.

— Уша-да! — дедим, «келинингиз» дейишга уялиб. — Бирга ўқий-миз.

— Ста-онаси ким?

Яна сўрайди!

— Э, сиз бораверинг! Мунаввар десангиз бўлди.

Назаримда Мунавварни ҳамма таниши, ҳамма яхши кўриши керакдек эди. Отаси йўқ, ўлган, дегим келмади. Бирдан дадамнинг қайсарлиги тутиб, «Мен эркаксиз оилага қуда бўлмайман» деб қолишидан кўрқдим.

— Бораверинг. Пешинда борсангиз ойиси уйда бўлади.

Ойм «ҳа, шумтака, сенам пишиқсан» дегандек жилмайиб қўйди. Ростда, Мунаввар уйда йўқлигида боргани яхши! Мунаввар оймни кўрса уялади.

Ойим, чамамда бу гапни дадамга айтмади. Таомилда аввал аёл совчи бўлиб боради. Сўрайди, суриштиради, кейин ишга эркаклар аралашади. Ойим совчиликка чандон киришганини билдим. Кечаси нон ёпди. Эрталаб, дарсга кетаётганимда сандиқ титкилаётганини кўриб қолдим.

— Саккизинчи уй дедингми, Музаффар? — деди сандиқ олдида ўтирган жойида елкаси оша қараб.

— Тўртинчи тупик, саккизинчи уй. Магазиндан кириб сўрасангиз бўлди.

...Мунавварни тезроқ хурсанд қилгим келарди. Аудиторияга ҳаммадан аввал келдим, деб ўйлаган эдим. Йўқ. Мунаввар мендан илгарироқ келиб, дераза рўпарасида Гуля билан гаплашиб турган экан! Гуля эсли қиз. Мени кўриб дарров чиқиб кетди. Вой-бў, Мунавварнинг ҳам жуда юраги тор-да! Арзимаган нарсага сиқилаверади. Ранги баттар синиқибди. Кўзларининг таги кўкариб, юзида сезилар-сезилмас доғ пайдо бўпти. Доғ-ку, майли... Кўзининг кўкаргани... Яна ухламай чиққан-да, тентак!

— Ойинглар уйдадилар? — дедим пичирлаб. — Икки соатдан кейин «элчи» боради.

Унинг юзи бирдан ёришди. Узун киприклари пирпираб, чиройли кўзлари ёниб кетди. Юзига қон югуриб, доғи ҳам сезилмай қолди.

Охирги парадан қочиб Тельман паркига бордик. Сув бўйидаги овлоқ скамейкага ўтириб, елкасидан қучдим.

— Мунаввар! — дедим кулиб. — Ҳозир «элчилар» сулҳ тузишяпти. Иккала куда бир-бирини кўриб, севиниб кетишса керак. Мен ойимларга қудангизни танийсиз, деб атайлаб айтмадим. Бир сюрприз бўлсин!

Мунаввар ширин жилмайиб қўйди.

— Тўғри қипманми? — Ойимнинг кечаги гапи эсимга тушиб, кулиб юбордим. — Ойим-чи, сени министрнинг қизи деб ўйладилар! Кўрасан, ҳали икковиям ҳайрон қолишади.

Мунаввар «нима қилсангиз ихтиёр сизда» дегандек, эркаланиб, бошини елкамга қўйди.

— Чиройли-я? — деди имо қилиб. — Кичкиналигимда толбаргак тақишни яхши кўрардим.

Скамейкадан ўн қадамча нарида сой бўйида бир туп мажнунтол бош эгиб турар, шода-шода топ-тоза япроқлар қиз боланинг қирқ кокил сочидек толим-толим таралиб, оқим залворида оҳиста тебранар эди.

— Тақасанми? — ўрнимдан тураётган эдим, у билагимдан оҳиста тутиб, жойимга ўтқазди. Эркаланиб бош чайқади.

— Керакмас, бирпас шундоқ ўтирайлик.

Атроф жимжит, олисда — парк ичкарасида отўйин учаётган болаларнинг қий-чуви қулоққа чалинар, сой устида пастлаб учаётган қалдирғочлар, ора-чора тумшугини сувга уриб, вижирлаганча яна осмон-фалакка парвоз қиларди. Мунавварнинг сочи юзимни қитиқлар, юрагининг гурсиллаб ураётганини ҳис этиб турардим.

— Валокардин ичдингми?

У киприкларини пирпиратиб тасдиқлади.

— Анчадан буён юрагим безовта қилмасди. Билмасам, кечадан бери...

— Қўйсанг-чи! — кафтларим билан икки юзидан тутиб кўзига қарадим. — Тўйни-чи, тўққизинчи майда қиламиз! — дедим ишонч билан. — Тушундингми? — Яхши-да, Мунаввар! — дедим дадилланиб. — Қўшалоқ байрам бўлади. — Куч билан тортиб бағримга босдим. У оҳиста ингради.

— Айиқ! Ёввойи! — деди юлқиниб. Қўлидаги митти соатига тезгина қараб олди-да, типирчилади.

— Тўрт бўпти. Борайлик! Ойим хавотир оладилар.

Ростини айтсам, ўзим ҳам уйга шошилар «сулҳ» натижасини билгим келарди.

...Провизорлик тарихини ўқияпман-у «Абу Али ибн Сино», «Муравьёв усули», «Павлов», «Беруний», «Ас-сайдана» сўзларидан бўлак нарса

калламга кирмайди. Қизик, ойм нимага кечикиб кетди? Кун ботай деб қолди-ку! Е «куда хола» ноз қилдимикин? Бошқа мўлжали борми? Йўқ! Мунаввар меники! Қолаверса, Мунаввар бир гапни минг марта айтган: онаси — мард хотин. Йўлига тўғаноқ бўлмайди. Устига устак оймни кўргандан кейин Башор хола ҳам...

Дарвоза томонда машинанинг ғийқиллаб тормоз бергани эшитилди.

Китобимни қўйиб, энди ўрнимдан кўзғалган эдим, кўча томондан дадамнинг тажангланиб чақиргани қулоғимга кирди:

— Ҳой, ким бор?

Ака-ука олдинма-кейин югуриб дарвозадан чиқдик. Ёнғоқ тагидаги лойхонага олдинги ғилдираклари тушиб кетгудек бўлиб, юк машинаси тўхтаб турар, кирлаб кетган оқ кепкасини бостириб олган пакана шофёр оёқ учида чўзилиб орқа бортнинг илгагини кўтарар, елкаси терлаб, кўйлаги курагига ёпишиб қолган дадам бортни тутганча унга кўмаклашарди. Етиб боргунимча шофёр бортни тарақлатиб очди. Илгакка оёғини тираб кузовга чиқаётганида дадам чўлоқланиб, ёнига борди. Шимининг чўнтагини кавлаб, беш сўмлик чўзди.

— Раҳмат, иним, — деди. — Яхши тўйларингизда хизмат қилайлик.

Шофёр «қўйвуринг, ока», деди-ю, қаршилиқ қилмади. Пулга қарамай, чўнтагига тиқиб, машина устига сакраб чиқди.

Вой дадам-ей! Тўйгача «участкани» битириб олгиси кепди-да! Кузовда битта кўшқават эшик, учта каттакон «итальянский» ром, беш-олтита қоғоз қоп (алебастр бўлса керак, боғланган бўғзи оқариб турибди) думалаб ётар, ёнбош томонга аллақанча қамиш босиб қўйилганди.

Кўплашиб ишга киришиб кетдик. Аввал алебастр қопларини ташидик. Кейин чийлампага мўлжалланган қамишни, эшикни... Омон иккаламиз «итальянский» ромни машинадан тушираётганимизда кўча бошида тугун кўтариб келаётган оймга кўзим тушди. Юрагим гурсиллаб уриб кетди. Ойм башанг кийиниб олган... Тайёр қайнонанинг ўзи бўпти-қопти!

Зум ўтмай эшикдан ойм кириб келди. Қўлида тугун, эгнида крепсатин гулдор қўйлак, оёғида... Ие, нимага унақа! Ранги ўчган! Мени қўриб ерга қарадими?

— Қаёқда юрибсан тугун-терсак кўтариб? — дадам мўйлови тагидан тугун бурқситиб беозор койиди. — Силлам қуриб кетди-ку! Овқатга уннамайсанми!

Ойм биз томонга қайрилиб ҳам қарамади. Битта-битта юриб бориб айвон пешига ўтирди-да, тугунни ёнига қўйди.

Унинг аҳволини дадам пайқамади. Алебастр юқи қўлини чайиб яқин борди. Айвон лабига омонат ўтирди.

— Нима гап, Роби? — деди оймнинг кўзига қараб. — Қаёқда эдинг?

Ойм дадамга жавоб бериш ўрнига менинг кўзимга таънали бир қараш қилди-да, юзини ўгирди. Хўрсинди.

Дадамнинг жаҳли чиқиб кетди.

— Ҳа! — ҳайрон бўлиб, айвон пешиди турган тугунга имо қилди. — Бу нимаси?

Ойм яна ғиқ этмади. Лаблари титраб, кафтининг орқаси билан тугунни туртди. Мунғайиб ўтириши ғашига тегди шекилли, дадам тутоқа бошлади.

— Тилинг борми? — деди бақириб. — Гапирсанг-чи!

Ойм дадам қолиб, менга ярқ этиб қаради.

— Музаффар! — деди секин, илтижоли алпозда. — Қўй, болам, пишмайдиган савдо...

Ичимда бир нима узилиб кетгандек бўлди. Нима? Нимага энди «пишмайдиган савдо» бўларкан! У яхши кўрса, мен яхши кўрсам...

Уз дардим ўзимга етмагандек, дадам дағдағага ўтди.

— Нима гап? Очқроқ айтсаларинг-чи!

Бу савол менга ҳам, оймга ҳам баравар тааллуқли эди. «Сиз гапиринг» дегандек оймга юзландим.

— Бақирманг... — деди ойм осойишта оҳангда. Кейин менга яна

ёлбориб мўлтиради. — Қўй, ўғлим, ҳаммани баравар қийнама... Нима кераги бор! Шундан бошқаси...

Дадам сапчиб туриб кетди.

— Ҳов! Мендан яширадиган нима сириг бор? — у ўдағайлаб ойимнинг тепасига борди. Аммо ойим қўрқмади. Худди бошида қилич ўйнаб турганида бурни атрофида айланаётган чивинга парво қилмаган одамдек, киприк қоқмади. Дадам баттар жунбушга келди: — Гапирсанг-чи!

— Секин! — ойим бошини қуйи солди. — Уфлингиз... — деди оҳиста. — Музаффар... мени совчиликка юборди.

Ажаб, дадам енгил тортиб, қаддини ростлади. Назаримда, «вой, аҳмоқ хотин-ей, шунга шунчаликми» дегандек бўлди.

— Хўш? — деди овози юмшаб.

— Пишмайдиган савдо! — ойим яна ўша гапни такрорлаб юзини ўгирди.

— Нимага пишмас экан? — дадам ярқ этиб менга қаради. — Ким ўзи, ўша? Кўнглинг борми?

Индамай бош ирғадим.

— У-чи? Розими? Аҳди-паймон қилганмисанлар?

Дадамнинг шу феълини яхши кўраман-да! Масалани кўндаланг қўяди.

— Ҳа! — дедим дангалига кўчиб. — Униям нияти шу!

— Хўш? — дадам «масала ҳал» дегандек, ойимнинг ёнига қайта чўкди. — Тагин нима керак? Хотинлар аралашган иш шунақа бўлади ўзи. Осмондаги ой эмасми? Ким ўша қуда бува? Ўзим гаплашаман!

Ойим, бир зум индамай ўтирди-да, тўсатдан пиқиллаб йиғлаб юборди.

— Бўлмайди, дадаси, бўлмайди! Зўрға қочиб келдим.

Дадамнинг жаҳли чиқиб кетди.

— Э, арт-е! Битмайдиган иш бор эканми?

Ойим ўтирган жойида талпиниб елкамдан қучди.

— Музаффар! Жон болам бўлмайди! — деди ялиниб. — Айтолмадим. Совчиликка келдим деёлмадим.

— Гапир! — дадам бир силтаб ойимни жойига ўтқазиб қўйди. — Нега айтолмайсан! Ким экан ўша олифталар!

— Бордим! — ойим титраб кетаётган лабларига муштини босиб энтикди. — Магазинга кириб, Мунаввар деган қизни сўрадим. Дўкончи мақтади. Яхши, одобли қиз деди. Келин қилсангиз, сиздан бахтли қайнона бўлмайди, деди. Уйини кўрсатди. Кирсам... — ойим, кўзи олазарак бўлиб энтикиб қолди. — Кирсам... Башор опа ўтирибди! Ер ёрилмадию кириб кетмадим, дадаси! Мунаввар деганда тушунмаган эканман. Миновар экан, дадаси! — ойим даҳшатли нарсани айтаётгандек ув солиб юборди. — Билмасдан кириб қолибман. Аввалги уйи бошқа эди. Банисанинг орқасида. Эсингиздами, почча ўлганида маъракага борувдик. Ҳозир бошқа жойга...

— А?! — дадам бир лаҳза оғзини ланг очиб, кўзларини пирпиратганча анграйиб қолди. Ўша заҳоти ранги қув ўчиб мўйлови титрай бошлади. — Нима? — деди қулоқни тешиб юборгудек ҳайқириб. Гандираклаб ўрнидан турди. Ҳа йўқ, бе йўқ, устимга бостириб кела бошлади. Нафаси хириллаб, оғзидан кўпик чиқиб кетди.

Нима қилишимни билмай серрайиб қолган эдим. Дадамни бунақа аянчли аҳволда иккинчи марта кўришим эди. Бир вақтлар кичкиналигимда чумчуқ оламан деб қўлим синиб қолганида, Комил табибникдан қайтиб келганимиздан кейин пичоқ билан бир уриб, хонтахтани тешиб юборганда ҳам шунақа бўлган эди. У бир-икки қадам босдию тўсатдан қалқиб кетди. Кўзлари олайганча ёнбошига йиқила бошлади.

Ойим билан Омоннинг дардли ҳайқириғи баравар янгради:

— Дадаси!

— Дада!

Икковлари сапчиб туриб, дадамнинг икки қўлтиғига ёпишди. Мен ўзимни ўнглашга улгурмадим. Дадам, биров оёғидан чалиб юборгандек чўккалаб қолди. Кўкраги босқондек кўтарилиб тушиб, энтика бошлади.

— Ака! — деди Омон овози дўриллаб. — Сув! Сув опкелинг!
Беихтиёр ариқчадаги лойқа сувдан ҳовучимга тўлдириб келиб, дадамнинг бўздек оқариб кетган юзига сепдим. Ойим унинг пешонасини, гарданини силай бошлади. Анчадан кейин дадамнинг юзига сал-пал қон югурди. Кўзларини ярим очиб хириллади.

— Йўқол... — деди энтикиб, — агар ўшанинг номини айтсанг...

Нимага! Айбим нима? Мунавварни яхши кўришимми! Мунаввар-чи! Унда нима гуноҳ?! Нимага бунчалик ёмон кўришади уни!

Сапчиб туриб, кўчага отилдим. Пастак эшикни тарақлатиб очиб ёнғоқ тагига етганимда ҳовли томондан ойимнинг ҳайқириғи қулоғимга кирди.

— Музаффар! Шошма!

«Шошма» эмиш! Хўш, шошмаганимда нима бўларди! Олдига ўтқизиб қўйиб насиҳат қиладими? Ишни бузган ўзи-ку! Бундан чиқди, совчи бўлиб борганини Мунавварнинг онасига айтмаган. Кўча-куйдан гап териб, қайтиб келган. Ишни битириш ўрнига дадамниям йўлдан урди. Қизиқ, дадам нега бунчалик сапчиб кетди? «Ушанинг номини атама» дедими? Номини тилимга олмаслигим керакми? Мунавварни-я? Нега? Чучварани хом санабсизлар! Жуда яхши! Тўй қилмай қўя қолсин! Керакмас! Тўйи ҳам, ўқиши ҳам... Ундан кўра Мунавварнинг қўлидан етаклайман-да, Мирзачўлга кетаман. Битта вагонетка беришар. Қайтага яхши бўлди. Биламан, ойим қайтиб совчиликка бормайди. Дадамниям айнитди. Майли, бормай қўя қолсин! Ҳали ҳеч нима тамом бўлгани йўқ! Мунавварнинг онаси ойимни олдига солиб ҳайдамабди, қизимни бермайман демабди! Хўш, тагин нима керак? Мунавварнинг ўзи айтган-ку! Ойим мард хотин деган-ку! Бўпти-да! Ўзим бораман! Тўғриси айтман, шундоқ-шундоқ. Биз бир-биримизга кўнгил қўйганмиз... Мунаввар ҳам жим турмайди. Тўй бизникида бўлмаса, келинникида бўлар! Шунгаям ота гўри — қозихонами! Аммо ўзимнинг уйимга энди қайтмайман! Бўлди! Етар!

Ўттиз саккизинчи боб

Раъно ҳикояси

Туш

Аллақандай кенг дала эмиш... Утлоқми-ей, буғдойзорми-ей... Музаффар қип-яланғоч бўлиб, дала ўртасида чопиб кетаётганмиш... Қап-катта йигит қип-яланғоч. Уғлим бир нимадан қўрқиб, қочиб кетаётганини билармишману олдига боришга уялармишман. Кейин, аллақардан от пайдо бўпти. Гижинглаб келиб Музаффарни тишлабди. Музаффар чақалоққа айланиб қолибди. Ўзи чақалоқмишу гапирармиш. «Отни ҳайданг, ўлдириб қўяди, қутурган от» дермиш...

Қизиқ, нимага бунақа туш кўрдим? Музаффар нимага яланғоч юрибди? Тушга яланғоч кирса ёмон: фалокат бўлади. Шошма... Анави от Умар аканинг жийрони-ку!.. Музаффарга бир гап бўлдимми? Нимага яланғоч юрибди? Бугун нечанчи ўзи? Йигирма тўртинчи апрелми? Икки ҳафтадан кейин Музаффарнинг туғилган кунини. Йигирмага тўлади. Аввалги телеграммаларимни олганмикин? Олган. Табриклар ёзган хатларимни ҳам. Жавоб ёзмади. Тўғри-да! Нега жавоб қилсин. Уч йил аввал қишда келганида манави имонсизнинг кўрсатган каромати учунми?

Мунча ачишади бу юрак ўлгур! Валидол қаёқда эди. Шимисам, сал қўйиб юборармиди? Чироқ ёқсам, ҳозир тўнғилайди. «Эркалик қилиб, уйқумни буздинг» дейди. Насибани уйғотсамми? Уям бобиллайди. «Бирам эркасиз-ей», деб жеркиб беради.

Керакмас! Ичмайман. Валидолиям, валокарданиям жонга тегди. Умуман, ҳаммаси жонимга тегиб кетди. Музаффар соғмикин, ишқилиб? Нимага яланғоч юрибди. Тагин нима кулфат тушдийкин бошига?

Ёзаман, ҳозироқ хат ёзаман. Соғман, бу дунёда борман, деб бир энлик жавоб юборса бас. Нимага бунақа туш кўрдим? Ёмон туш, хосиятсиз туш... Палакатим ўзимга урсин. Уғлим тинч бўлса бас...

Ўттиз тўққизинчи боб

Учинчи курс студенти Мунаввар Алиева ҳикояси Ҳақорат

Дарсга кечикдим. Атайлаб эмас, ҳолим йўқ. Кечаси билан юрагим ёмон бўлиб чиқди. Устига устак, кўнглим айнийди. Трамвайда кела-келгунча рўмолим билан оғзимни тўсиб ўтирдим. Биринчи пара Садир Фузайловичнинг дарси. Биламан. Уришмайди.

Эшикни очиб, мўралашим билан ярқ этиб қарадию шоша-пиша имо қилди.

— Кирақол, опоқ қизим, тезроқ...

Лекцияга кирган студентлар ҳам мажлисга тўпланган одамларга ўхшайди. Ҳаммаси орқароққа ўтиришга ҳаракат қилади. Фақат биринчи қатор бўш қолибди. Ўша томонга юраётган эдим, Музаффарга кўзим тушди. Урта қаторда ўтирган экан. Тўғрироғи, унинг ўзи мен киришим билан сапчиб ўрнидан туриб кетди. Ранги ўчган, кўзлари қизариб турибди. Бундан чиқди, кечаси билан ухламаган. Бир зум гарангсиб турди-да, қайтиб жойига чўкди.

Биринчи қаторга ўтириб, лекция дафтаримни очиб қўйдим. Садир Фузайлович уёқдан-буёққа вазмин бориб келиб, лекциясини давом эттирди.

— Ухлатадиган моддалар нейронлардаги қўзғалиш сеансларини сусайтиради, ретикуляр формациянинг бош мия пўстлоғига кўрсатадиган стимуллаштирувчи таъсирини пасайтиради ва шу тариқа уйқуни вужудга келтиради. Муравьёв тавсиясига кўра бундай моддалар икки гурпуга бўлинади. Биринчи гурпу — асосан мия пўстлоғига, иккинчиси — бош мия стволига таъсир қилади. Кортикал моддалар сирасига этиль спирти, амиленгидрат, хлоралоза...

Секин бурилиб қарадим. Музаффар ҳам мендан кўз узмай ўтирган экан. Соқоли ўсиб кетибди. Сочи таралмаган, кўйлаги ёғим... Ҳеч қачон бунақа юрмас эди. Бир гап бўлган.

— Ухлатувчи препаратлар орасида энг таъсирли дорилар, — Садир Фузайлович овозини баландроқ кўтарди, — барбитуратлар ҳисобланади. Булар орасида ҳозирги кунда энг кучлиси фенобарбитал ҳисобланади. Бу препарат ухлатувчи, шунингдек, талвасани, эпилепсия — тутқаноқни тинчлантирувчи дори сифатида порошок ёки таблетка ҳолида 0,1—0,2 граммдан ичилади.

Ойим кеча ҳам фенобарбитал ичди. Иккита таблетка. 0,2 грамм! Кейин қотиб ухлаб қолди. Мен эса мижжа қоқмадим. Шу кеча ойимни биринчи марта ёмон кўриб кетдим.

Елкам оша тағин орқага қарадим. Музаффар дафтарини олдига қўйганча, бир нуқтага тикилиб ўтирибди. Худди бутун сир-асрор ўша нуқтага яшириб қўйилган-у, яхшилаб қараса, ҳамма нарсани билиб оладигандек. Бундан чиқди кеча уларнинг уйида бир гап бўлган. Бизникида ҳам бўлди. Ёмон бўлди. Ойим тўсатдан тўнини тескари кийиб олди.

Кеча Музаффар билан хайрлашган заҳоти трамвайга югурдим. Кузатиб қўйишига кўнмадим. Бақатеракка яқинлашганимизда тор кўча-миздан чиқиб келаётган тугун кўтарган хотинни кўрдим. Юрагим сезди: Музаффарнинг ойиси! Бошида шойи рўмол, эгнида гулдор кўйлак. Юзим ловуллаб ёниб кетганини сезиб, ўзимни четга олдим. Кўрганман, бу аёлни

қачондир, қаердадир кўрганман. Эҳтимол, Нўғайқўрғондаги ҳовлимизга келгандир. Билмадим, эслай олмадим. Аммо аниқ сездим: Музаффарнинг ойиси, тўғрироғи... Менинг ҳам бўлажак ойим... Узимнинг ойим кузатиб чиққан бўлса, кўзига кўринмай қўя қолай, деб бақатерак панасига ўтдим. Кўча ичига мўраласам ҳеч ким йўқ.

Қандайдир куч ўша томонга итаргандек бўлдию, Музаффарнинг онасига қараб юрдим. Балки ойим уйда йўқдир. Қайтариб олиб кираман. «Меҳмон»га чой-пой қилиб, ойим келгунча олиб ўтираман. Ойим уялтирса «совчилигини қаёқдан билибман», деб қутуламан.

Музаффарнинг ойиси (худди шунақа эканига шубҳа қилмасдим) қандайдир паришон тарзда ердан кўз узмай тез-тез юриб келарди. Худди биров қувлагандек. Яқинлашиб қолганида разм солсам, ранги-рўйи бир ҳолатда, лаби титраб турибди. Юрагим шув этди. Салом бердим. У афтимга бир қарадию бош силкиб алик олганча ўтди-кетди. Шу қарашада кўзларида чуқур ғусса бордек кўринди. «Шошманг, мен Мунавварман» дегим келди-ю, тилим айланмай қотиб туравердим. Назаримда, у нарироққа бориб қайрилиб қараша, чеҳраси ёришиб, «вой айланай, сизмисиз» дейиши керакдек эди. Йўқ, бир мартаям қарамади. Худди елкасидан оғир юк босиб тушаётгандай бошини солинтирганча кетаверди.

— Иш пишдим, шайтон қиз?!

Қулогим тагида янграган кулгудан чўчиб тушдим. Илкис бурилиб қарасам, дўкончи Клара опа тилла тишли оғзидан чўғ сачратиб кулиб турибди. Дўконни вақтинча ташлаб шу ёққа югурган шекилли, эғнида оқ халат. Халатининг олд тугмаларини ечиб юборган. «Модний» кремплени кўйлагини ёқасидан бўлиқ кўкси туртиб чиққан... Уғирлик устида қўлга тушган одамдек бир сапчиб тушдим. Қаёқдан келди бу савдогар! Сен етмай турувдинг ўзи.

— Ничево! — у тилла тишларини ярақлатиб тағин кулди. — Узимизнинг ҳам бошимиздан ўтган.

Энсам қотди. Албатта бошингдан ўтади-да! Бир эмас, олти марта эрга текканингдан кейин.

— Мен-чи, Мунаввар, психологман! — Клара опа эркаланиб елкамга қоқди. — Қайнонанг — ничево! Бунақа хотиннинг ўғли ёмон бола бўлмайди. Оти Музаффармиди? Бирга ўқиркансан-ку! — у бошимга эгилиб сирли шивирлади. — Сени-чи, роса мақтадим. Тўғрисиям шу-да! Сендек қизни келин қилса дўпписини осмонга отсин! — у қалин бўёқ суркалган лаби билан юзимдан ўпди. — Тўйингда ўзим хизмат қиламан. Икки кило тўқсон беш чой ажратиб қўйдим.

Ғашим келаётганини сезиб, қафти билан юзимни артди.

— Сен кирмай тур! — деди яна кулиб, — Башор опамдан ўзим суюнчи оламан. — У беш-олти қадам нарига борди-да, тўхтаб бурилди. — Уқишни битирганингда менга женшень топиб берасан, хўпми? Ҳарна, поччангга қувват бўлади.

Нима деб алжираяпти бу?

Ҳушимни йиғиб олгунимча у лапанглаб кўча ичкарасига кириб кетди. Уйга киришни ҳам, тураверишни ҳам билмас эдим. Музаффарнинг ойиси эсимга тушиб, бекатга қарадим. Трамвай кетибди шекилли, ҳеч зог кўринмасди.

Ўртасидаги ипдек ариқчадан исқирт сув оқиб турган жинкўчага киришим билан эшигимиздан отилиб чиққан Клара опага кўзим тушди. У халатининг этаги қанотдек ёйилганча югуриб кела бошлади. Менга урилиб кетишига сал қолди.

— Ойинг ғирт жинни экан-ку, Мунаввар! — деди сурма тортилган сийрак киприklarини пирпиратиб. — Вой, тўйларинг бошингда қолсин! Нимагаям айта қолдим. — У орқасига олазарақ қарадию ранги ўчиб лапанглаб чопиб кетди.

Ҳайрон бўлдим. Кўнглим ғаш тортди. Маъюс қиёфада бошини қуйи солиб кетаётган Музаффарнинг онаси кўз ўнгимга келди. Юрагим пўкиллаб ҳовлига кирдим. Ойим, очиқ айвонда, хонтахта олдида ўтирган

экан. Одми кўйлагининг энгини шимариб олган. Хонтахта устида бир даста коса. Ойим косалардан бирини силтаб олди-да, зарда билан сочиққа артиб, шарақ этиб, хонтахтага қўйди. Қоши чимирилган, бошидан рўмоли сирғалиб елкасига тушган. Қўллари асабий титрайди. Яқин келишим билан аллакимни «падарингга лаънат», деб эркакча сўкаётганини эшитдим.

Қандайдир ёмон иш бўлганини кўнглим сезиб, тўхтаб қолдим. Салом бердим.

— Ҳа, келдингми? — деди у совуққина қилиб. — Нечук бугун вақтли йўрғалаб қопсан?!

— Охирги пара бўлмади, — дедим юрагим зириллаб.

— Бор, овқатга қара.

Қозон тепасига борсам, яна кўнглим айнишини ҳис қилиб, қўрқиб кетдим.

— Ҳозир, ечинай аввал.

Уйга кирдим у ойимнинг кўзига кўринишдан ҳайиқиб, шоша-пиша кийимимни алмаштирдим. Хомуш бош эгиб кетаётган Музаффарнинг онаси, уйдан отилиб чиққан Клара опа яна хаёлимда жонланди.

— Биров келдими? — дедим атайлаб бепарво оҳангда.

— Ҳа, келди, — айвонда тагин коса шарақлади.

Қизиқ, бунча жаҳли чиқмаса? Одатини биламан. Бунақа пайтда «ойижон, ўзингиз яхшисиз-ку», деб суйкалсам, дарров ҳовуридан тушади. Кичкиналимда янги кийим олдиarmoқчи бўлсам, бирон «гуноҳ» қилиб кўйсам шунақа қилиб ийдирардим...

Эшикдан секин мўралаб, илжайдим.

— Ким келди-и, ойижон?

— Нимаиди?! — ойим кўзимга шу қадар совуқ қаҳр билан қарадики, илжайиб туришим ўзимга ниҳоятда хунук, аянчли туюлиб кетди.

— Узим... — дедим кулиб. Бироқ лабим қийшайиб кетганини сезиб баттар ғашим келди.

— Э, падарига лаънат! — Ойим навбатдаги косани шоша-пиша артиб, хонтахтага қўйди. — Анави дўкончи ўзича ҳар балоларни тўқиб юрибди.

Унинг овози юмшагандек бўлди. Секин ёнига келдим. Узимни мажбур қилиб яна илжайдим.

— Ойижо-он! — дедим сирли қилиб. — Бошқа ҳеч ким келмадимми?

У ярқ этиб юзимга қаради.

— Кўзинг учиб турувдимми?

Яна ўша совуқ нафрат! Нимага? Энди меники ҳам тута бошлади.

— Нега алдайсиз? — дедим ачитиб. — Улар келдилар-ку!

— Ким «улар»? — ойим кўзимга тикандек қадалиб қаради.

Йўқ, энди аянчли жилмайиш ҳам, ёлбориш ҳам йўқ! Қайсарлик билан мен ҳам кўзига тик қарадим.

— Уша одам! — дедим таъкидлаб.

Ойимнинг ранги баттар ўчиб кетди.

— Бундан чиқди, рост экан-да! — деди титраб.

Индамай ерга қарадим.

— Менга қара, ҳой! — у ҳар сўзини чертиб-чертиб таъкидлади. — Агар Робия шу ниятда келганини билсам, оёғини уриб синдирадим. Иккинчи қадам босмасин! — У дастадан яна бир косани юлқиб олди. Артмоқчи эди, коса тиззасига тушиб тўнқарилиб қолди.

— Э, палакатинг ўзингга ёпишсин! — у косани чангаллаб ҳовлига отди. Коса заранг ерга тушиб, чил-чил бўлди. Бир бўлаги сакраб-сакраб арча тагига кириб кетди. — Гап шу! — деди чақчайиб. — Айтиб қўй. Онаси яна келса оёғини уриб синдираман! Қадам босмасин.

Анграиб қолдим. Демак, кўча бошида кўрганим чиндан ҳам Музаффарнинг ойиси. Демак, Клара опа қочиб чиққанида гап бор. Бундан чиқди, ойим эркакшодалик қилган. Совчини ҳайдаган. Клара опа суюнчи олиш учун кирганида униял олдига солиб қувган. Нима учун! Бўлди. Етар! Дадамга ўхшаб қўйдек ювош бўлсам, бошимда ёнғоқ чақади. Лўлиликни мендан кўрсин! Узи айтган: «мингтаси билан юрмагин-да, кўнглингга

ёққанини айт, совчи юборсин», деган. Мана, айтгани бўлди. Тагин нима керак!

— Нимага? — ер тепиниб йиғлаб юбордим. — Нимага? Нимаси ёмон!

— Бўл-май-ди! — у шу битта сўзни айтгунча хонтахтани каттакон мушти билан уч марта урди. Терилган косалар нолали зириллаб кетди. — Бўл-май-ди! Итдан тарқаган аҳмоқ қиз, бўлмайди. Кимга тортгансан ўзинг?!

Энди йиғламай қўйдим.

— Сизга! — Бу гапни шунақа осойишта ишонч билан айтдимки, ўзим ҳам ҳайрон қолдим. — Сизга тортганман! Сиз ҳам дадамни бошлаб...

— Учир! — ойим ўрнидан турдию қуюндек ёпирилиб устимга келди. — Бўлмайди! Бўлмайди! — қўлларини мушт қилганча икки елкамга туртди. — Мен биламан-ку, бўлмайди!

Бирпас хансираб турди-да, ошхона томонга кетди. Анчадан кейин икки коса мошхўрда сузиб келди.

— Ич, — деди қовоғини солиб. — Ялпиз солганман.

— Раҳмат, тўйдим, — дедиму уйга кириб кетдим. Деразадан ташқарига қараб анча ўтирдим.

Қуёш ботиб кетди. Ҳовлидаги арча учидаги шафақ ловуллаб ўчди.

Қоронғи тушди. Кўрпага бурканиб ётиб олдим. Музаффар нима қилаётган экан? Қизик, нимага атайлаб совчиликка келади-ю, айтмай кетади? Ойим нега бунчалик «шайтонлаб» қолди? Нима гап ўзи? Айбим нима? Музаффарни яхши кўришимми! У-чи, унда нима гуноҳ?»

Бир маҳал ойим ингради.

— Дори бер, қизим, бошим ёрилиб кетай деяпти.

Истар-истамас, туриб чироқни ёқдим. Ҳар куни ўзи ичадиган одам... Токчадаги фенобарбитал қутисини титкиладим.

— Нечта? — дедим қайрилиб қарамай.

— Иккита берақол, зора ухласам...

Дори ичиб бўлиб, пиёлани узатаркан, елкамдан тортиб, ёнига ўтказди. Пешонамни силади.

— Қўй, қизим, сиқилма! Унут ўшани! Бошқа хоҳлаган одамингни айт! Шу захоти тўй қилмасам юзимга тупур! Сенга аталган қаймоқнинг юзи бузилмаган, Мунаввар!

«Қаймоқ» эмиш! Юзи аллақачон бузилган бўлса-чи!

Фенобарбитал — кучли препарат. Чорак соат ўтмасдан ойим хуррак торта бошлади. Мен бўлсам...

— Ўткир захарланишда аввало ошқозонни ювиш керак! — Садир Фузайлович ҳамон нари бориб, бери келиб лекциясини давом эттирар эди. Юрак фаолиятини яхшилаш учун массаж қилиш, сунъий нафас олдириш...

Яна орқага қарадим. Музаффар ҳамон ўша нуқтага тикилиб ўтирибди. Худди ғамгин, ўйчан ҳайкал сингари.

* * *

— Мунаввар! Аслида мана, шу теракни кесиб ташлаш керак! Қуриб қопти-ку! Қуриган дарахтнинг хосияти бўлмайди. — Музаффар овозини баралла қўйиб шанғиллади. — Майли, зарари йўқ. Эртага Эргаш билан Маратни бошлаб келаман! Теракни кесамиз!

— Секин! — ёлворгудек бўлиб кўзига термулдим. Назаримда ҳамма бизга қараётгандек. Каттаю кичик бутун маҳалла тор кўча эшикларидан мўралаб, бармоғини бигиз қилиб мунофиқона шивирлаётгандай. «Ана, Башоратнинг қизи йигитини бошлаб кепти» деяётгандек.

— Илтимос, секин!

— Кўча тор экан, машина сиғмайди. Майли, куёв жўраларнинг машинаси кўча бошида қолади. Буёғига пиёда кираверамиз! — Музаффар баттар шанғиллади.

Астойдил ялиндим.

— Орқароқда юринг, илтимос...

— Нега энди? — у ўчакишгандек авжига чиқди. — Ошинг ҳалол бўлса — кўчада ич!

Сезиб турибман: Музаффар бу гапларни азбаройи менга ўчакишиб айтаётгани йўқ. Ранги ўчиб, асабий илжайиб гапиряпти. Ўзидан кучли одамдан қалтак еган бола «уришасанми-уришасанми...» деб чиранганида қанақа аҳволга тушса, Музаффар ҳам ҳозир шунақа ҳолатда келяпти. Атайлаб мен билан ёнма-ён қадам ташлаяпти. Атайлиб, қаттиқ-қаттиқ гапиряпти. Сездим: кеча уларникидаям дилсиёҳлик бўлган. Сўрасам айтмади. «Ойим билан ўзим гаплашаман» деб (менинг онамни «ойим» деди) келяпти.

«Меҳр кўзда» дейишади. Ажабмас, ойим Музаффарни кўриб кўнгли ийса. Нима қипти! Эсли-ҳушли бўлса, бировдан кам жойи бўлмаса... Онам деб турса...

— Сиз кирмай туринг, — Музаффарнинг кўзига термулиб, шу қадар носамимий, шу қадар сунъий илжайдимки, ўзимдан-ўзим нафратланиб кетдим. — Мен ҳозир.

Кўча эшигини очишим билан пачоқ челақда ахлат кўтариб чиқиб келаётган ойимга рўпара бўлдим. У этагини липпасига қистириб олган, ҳозир ҳовли супурган шекилли, челақда арчанинг сарғиш игначалари хунук диккайиб турарди.

— Келдингми? — деди ойим кўнгли жойига тушиб. — Ҳайронман, арча ўлгур қурибдими, нуқул шохини тўқади. Кирақол қизим, овқат сузаяпман.

У кўча бошига йўналганини кўриб, эсанкираб қолдим. Ойим ўн қадамча нарида папкасини саланглатиб турган Музаффарга кўзи тушдию тўхтади. Ярқ этиб менга қаради. Кўзидан «ким бу» деган саволни уқиб, баттар талмовсирадим.

Музаффар шолғомдек қизариб кетди. Кўлидаги папкасини қаерга яширишни билмагандек эсанкираб салом берди. Кейин ўзини бир қадар ўнглаб олди шекилли, зипиллаб ойимнинг олдига келди.

— Менга бера қолинг! — деди ғўлдираб. Ахлат челақка қўл чўзган эди, ойим хазиначини биров тортиб олаётгандай челақни орқасига яширди. Қиёфаси аввал шубҳали, кейин қаҳрли тус олди. Кўзларида «ким бу, гапир!» деган унсиз ҳайқириқ янгради.

— Ойи... — овозим титраб кетгандек ғашим келиб илжайдим. — Танишинглар. Музаффар...

Аҳмоқона расмият. Худди студентлар балида йигит-қизни бир-бирига таништиргандек.

Ойим челақни қарс этиб ерга қўйди.

— Нима дейсиз, йигитча?! — деди Музаффарга кескин ўгирилиб. Музаффар довдираб қолди. Қалтак еган одамдек бошини кифтига тикди. Ердан кўз узмай қайтадан салом берди.

— Хола... — деди дудуқланиб. — Ойи... Илтимос... Мунаввархон...

— Нима Мунаввар! Нима?! — ойимнинг овози шиддатли, аламли жаранглади. — Тинч қўясанми, йўқми? Ўз ҳолимизга қўясанми-йўқми? Қанақа сувюқмас боласан?!

Музаффар кўзларида ҳайрат тўлиб, ойимга эмас, менга қаради. Қиёфаси шу қадар аянчли, гўдақларча содда, аламли эдики, бақириб юбордим:

— Ойи!

Қизик, ойим менга қайрилиб қарамади.

— Ниятингиз нима, йигит? — деди Музаффарга тақалиб бориб.

Музаффар чекинмади. Негадир қаддини ростлаб ойимнинг кўзига тик қаради. Юзидаги аянчли ифода йўқолиб, қатъият пайдо бўлди.

— Ойи... — деб гап бошлаган эди, онам шарт кесди:

— Ойи дема мени! Бировга яхшилиқ қилганнинг уйига ўт тушсин! — шундай дедию бирдан йиғлаб юборди. — Қаёқдан келдинг, йигит ўлгур! — деди икки букчайганча тиззасига муштлаб. — Қай гўрдан пайдо бўлдинг?!

Музаффарнинг ранги қув ўчиб кетди.

— Нима кераги бор? — деди титраб. — Бир-биримизни...

— Йўқол! — ойим эздан оғандек унинг ёқасига ёпишди. Бир силтаган эди, Музаффарнинг қўлидан папкаси учиб кетди. — Даф бўл! Қадам босма остонамга!

Кўча бошида томошабинлар тўплана бошлаганини энди кўрдим. Аммо гап-сўзлару майда-чуйда ифволарни ўйлаб ўтиришга вақтим ҳам, тоқатим ҳам йўқ эди. Кўнглимда онамга нисбатан қаҳр кўзгалдию югуриб бориб, қўлига ёпишдим.

— Тегманг! — дедим чинқираб. — Қўйворинг!

Ойим ҳамон унинг ёқасидан бўғиб, бақувват қўллари билан силкитар, Музаффар тақдирга тан бергандек, индамай турар, энтикиб нафас оларди.

— Қўйворинг! — ойимнинг билагига тармашдим. — Тегманг!

Ойим, ғазабдан олайиб кетган кўзлари билан менга бир қарадио Музаффарга ҳайқирди:

— Иккинчи қадам босма остонамга, эшитдингми?

Музаффар ойимни силтамади, туртмади.

— Агар... — деди секин. — Йўқ десангиз Мунавварни обқочиб кетаман...

— Нима? — ойим чап қўли билан унинг ёқасини чангаллаган кўйи ўнг қўлини бўшатди-да, бир қадам орқага тисарилди. — Нима? — деди таҳдид билан.

Музаффар киприк қоқмади.

— Хафа бўлманг, — деди секин, аммо ишонч билан. — Биз... кетамиз. Мунаввар билан...

Гапининг охирини айтолмади... Тарсаки шу қадар қаттиқ жарангладики, қулоғим шангиллаб кетди. Музаффар, кўзлари ҳайратдан олайганча беихтиёр чап юзини кафти билан бекитди. Кўзларини юмиб, гарангсиган қиёфада кафтини туширган эди, юзи аввал оқарди, кейин беш бармоқ изи қизариб, бўртиб чиқди.

Ойим ўзи қилиб қўйган ишдан ўзи қўрқиб, Музаффарнинг ёқасини бўшатди. Ранги қув ўчиб, қалин лаблари осилганча, орқага чекиниб борди-борди-да, ахлат челака урилди. Челақ думалаб, тупроқ аралаш арча шохлари ерга тўкилди.

— Пешонам қурсин! — деди бошига муштлаб. — Пешонам қурсин!

Музаффар ерда ётган портфелини шахт билан юлқиб олди. Ойимга эмас, менга қараб сўради.

— Нимага, Мунаввар?!.

Юзини силаганча бошини қуйи солиб кета бошлади.

Атрофимизни ўраган томошахўр оломондан жирканиб ўша томонга — Музаффар талмовсираб юриб кетаётган кўча бошига югурдим. Менга деса ер ютмайдими! Ифвогар оломонни ҳам, бегона хотинни — менинг онамни ойи деб ёлвориб турган, шу меҳри эвазига калтак еган, йигитлик ғурури ҳақоратланган Музаффарни, жонимдан азиз кишини оёқости қилган онамни ер ютмайдими! Менга деса ҳаммаси жаҳаннам оловида куйиб кул бўлмайдими?

— Музаффар! Тўхтаг!

Ҳайқиригим оқшом шафағида қонсираган кўчани титратиб юборгандек бўлди.

— Музаффар!

У кўча бошида қуриб қолган терак тагида тўхтади. Энди менга ҳаммаси бари бир эди! Эшикдан мўралаётган, ҳар куни «йигити»ни янгилаб кинога тушиб ўпишиб ўтирадиган, аммо ота-онаси «қоғозга ўроғлиқ қанддай» деб мақтайдиган уй қизлар, бир вақтлар ўзи хоҳламаган одамига турмушга чиққани учун алами ичида қолган, энди ўзини ғийбат билан юпатадиган келинчаклар, бир замонлар қайнонасида зулм кўргани эвазига энди ўзиям сабабини тушунмай келини бошига ёнғоқ чақаётган қайноналар, ҳаммаси бир пул эди. Тупурдим ҳаммасига! Тупурдим! Ойим... эл-юрт ўртасида эркакшода деб ном қозонган, аслида дадам бечорани чимилдиққа мажбуран судраган, дадам шўрликка хотин

*Музаффар
Зан
Музаффар*

эмас, эр бўлиб олган бешафқат онам ҳам бир тийин! Энди аниқ тушундим. Кечаям ҳафсалам пир бўлган эди-ю, бунчалик бўлишига ақлим етмаган эди. Энди тушундим. Эркакшодалик бошқа, мардлик бошқа экан!

— Музаффар! — бақатерак тагига борганда етиб олдим. — Музаффар, — бўғзимдан йиғи отилди. — Кечиринг! — Чанг бўлиб кетган шимининг почаларини силаб чўккаладим.

Билмадим, шамол келдим, теракнинг скелетдек қоқшол шохлари нолали инграб кетди. Тўзон кўтарилиб, юзимга писта пўчоқларини урди. Бекат томонда трамвай ғилдираклари фарёд солиб узоқ ғийқиллади. Оқшом қуёшида Музаффарнинг тўзғиб кетган сочларини, титраб турган лабларини кўрдим.

У йиғлаётганимни кўриб қўрқиб кетди. Чанг-тўзон қуюнча бўлиб айланаётган йўлгага таппа ўтириб, бошимни кафти орасига олиб, юзимга қаради.

— Мунаввар, — деди ялиниб. — Унақа қилманг! Ойингизга қаранг!

Нима? Энди сизлашга ўтиб қолдим! Энди бегона бўлиб қолдимми?

— Обкетинг! — дедим қичқириб. — Керакмас! Ойим ҳам, бошқасиям! Кетаман! Обкетинг! — алам билан ерни муштладим. — Обкетинг!

— Мунаввар... — у жилмайишга уринди-ю, эплай олмади. Юзи аламли қийшайиб кетди. — Мунаввар, — деди титроқ қўллари билан бошимдан қучиб. — Эртага паспортингни олиб чиқ, тушундингми?

Қирқинчи боб

Учинчи курс студенти Музаффар Шомуродов ҳикояси

Икки эшик ораси

Шовуллаётган нима? Бўрижарми? Қаёққа келиб қолдим ўзи! Алвастикўприк-ку! Ана, Бўрижар сурон солиб, кўприк тагига кириб кетяпти. Мунча ҳайқиради? Йўлида тўғонлар борлигидан хабари йўқ-да! Аввал биттаси тўсади, кейин иккинчиси, учинчиси... Ҳар қадамда йўлини тўса-тўса охири ерга сингдириб юборишади. Нимага шунақа? Нимага ўз йўлингни ўзинг танлашингга қўйишмайди. Нега энди доим бировларнинг измида юришинг керак!

Қуёш йиғлаётими? Ажаб, шу ёшга кириб, офтобнинг йиғлаб ботишини кўрмаган эканман. Ана, олисда, ёнғоқзор ортида осмон қонталаш бўлиб кетди. Шошма, Бўрижар ҳам ҳайқираётгани йўқ. Нола қияпти. Ана, эшитяпсанми, қирғоққа бош уриб фарёд соляпти.

...Аслида ўшанда — Шерзод билан гаров ўйнаганда калла ташласам бўларкан. Қутулиб кетардим. Мунавваргаям шунча азоб йўқ эди. Ҳали ҳам кеч эмас. Сузишни билмайман. Уёқда ота-онанг айюҳаннос солса, буёқда энг яқин одамнингнинг онаси куппа-кундуз куни, кўчанинг ўртасида урса... Ҳалиям кеч эмас... Бўрижар қонсираб турибди... Алвастикўприк ўз номи билан алвастикўприк. Ҳеч ким билмайди ҳам... Аҳмоқ! Қилғилиқни қилиб қўйиб, дўппи тор келганда қочиш экан-да! Мунавварнинг ҳоли нима кечади! Сенга шунчалик дажжоллик қилган хотин уни не куйларга солмас экан?! Қизиқ, она деган ҳам шунақа бешафқат бўладими? Ҳали Мунавварнинг... бунақалигини билмайди. Сезиб қолса... Йў-ўқ! Осонликча жон берадиган анойи йўқ! Келишдик-ку ахир. Эртага Мунаввар паспортини олиб чиқади. Эртагаёқ ЗАГСга ариза берамиз. Майли, тўйи ҳам, карнай-сурнайлари ҳам керак эмас...

Поезд ўтяптими? Ушанда ҳам поезд ўтиб қолган эди. Кейин Мунаввар келган эди. Келиб, жонимни сақлаб қолган эди... Энди менинг навбатим. Энди мен уни асраб қолишим керак!

...Поездда кетамиз. Сирдарёга бориб, обком комсомолга учрашамиз.

Бизни энг олис совхозга юборишсин... Аптеканинг зах ертўласига кириб, дори тайёрлагандан кўра...

Анави нима? Наъматак гули-ку! Лойқа сувда қалқиб келяпти. Наъматак гуллабди-да! Бугун қайси кун ўзи? Йигирма бешинчи апрелми? Қизиқ, анави ниначимми? Гунафшаранг қанотини пирпиратиб қутурган тўлқин устида бемалол учинини қара! Чивиндек жони бор-у, қўрқмайди. Бир қарич пастласа-ку, тамом: пиез пўстидек қанотлари ҳўл бўладию тўлқинлар қомига тушиб чирпирак бўлиб кетади. Йўқ, қўрқмайди. Ана, соҳилдаги қоқигулга бориб кўнди. Бир зум дам олди-да, тағин пастга шўнғиди. Худди ўчакишгандек бемалол парвоз қилиб, кўпириб ётган лойқа тўлқинлар устида муаллақ туриб қолди.

Вой азамат-ей! Бир кун умр кўрадимми, бир соатми, бари бир. Курашади, олишади, яшайди. Балки ҳаётнинг маънисиям шудир ўзи! Тирикмисан, курашасан. Ё энгасан, ё энгиласан. Қизиқ, нега энди энгилиш учун курашиш керак! Чўққинга чиқаётган одам йиқилишни ният қилмайди-ку! Курашдингми, энгишинг шарт!

«Қора аммам» нима дейди доим? «Тирикманми — қимирлайман!» Ёши саксонга чиқибди-ку, ҳамон қимирлайди. Бултур Кимсан акамнинг ҳайкалини кучоқлаб йиғлаганида энди тамом бўлди, деб қўрққан эдим. Йўқ, ҳалиям яшаяпти. Курашяпти. Мункиллаб қолган кампирчалик йўқмисан? Шошма! Амманг бор-ку, ахир! Вой овсар-ей! Нимага шу гап аввалроқ эсингга келмади? Мунаввар айтган-ку, «ойим у кишини танийдилар, яхши кўрадилар», деган-ку. Нўғайқўрғонда ёнма-ён кўчада туришган экан. Нега шумни ўйламадинг! Совчиликка аммангни юборсанг, шунча гап йўқ эди. Аммангни ўзи ҳаммасини пишитарди. Ҳамма ишни яхшилиқ билан битиришининг йўли бор экан-ку!

...Аммамнинг беҳиси гуллабди. Қизиқ, беҳи гуллабди-ю, бултурги мевасидан ҳалиям қолган экан, ошга босибди.

— Ол, болам, ейқол! — у ғиж-ғиж нафас олиб, бир коса ошни олдимга сурди. Иштаҳам бўлмаса ҳам ўзимни мажбур қилиб ея бошладим: кечадан бери туз тотмаганим энди эсимга тушди.

— Ош дамлаётганимда чап қовоғим учувди, — деди у ҳарсиллаб. — Қара, сен келиб севиниб қоларканман. Беҳиси эзилмадимми? Ҳали уканг келиб кетувди, кеча уйга бормабсан-ку, даловша!

Бундан чиқди, ойим хавотир олиб, Омонни юборган. Баттар бўлмайдими!

Иштаҳам бўғилди. Жимлик чўкди.

Олмадек лампочка атрофида парвоналар айланяпти. Бир жуфт қалдирғоч инидан мўралаб ювошгина «вийт-вийт» қилади. Ҳаммаси ўша. Қалдирғоч ҳам, токчадаги баркашлар, девордаги Ҳусан бувам ҳам Кимсан акамнинг сурати ҳам. Аммамнинг ғиж-ғиж нафас олганча хиргойи қилиши ҳам.

**Жон болам, жоним болам,
Оллога топширдим сани,
Оҳимга олло етмади,
Тупроғга топширдим сани...**

Биламан, ҳозир Кимсан акамни гапиреди. Ана, айтмадимми!

— Кеча Кимсан акамни кўриб келдим... Анча гаплашиб ўтирдим... Бундан чиқди, ҳайкал олдига яна борган. Йўлни билиб олган.

— Зангистада-чи, бир йигит йигирма беш йил деганда эшикдан кириб кепти. Онаси бечора кўр бўлиб қолган экан. Ўғлининг овозини эшитиб, кўзи очилиб кетибди. — Аммам ўз гапига ўзи ишониб, жилмайди. Акамг келиши билан тўй қиламиз... Чой ич, болам...

Боядан бери гапни нимадан бошлашни билмай ўтирган эдим. Аммамнинг ўзи тўйдан гап очгани яхши бўлди.

— Бизнинг тўй ҳам аниқ бўлиб қолди, амма, — дедим иложи борица бепарво гапиришга уриниб.

У ярқ этиб бошини кўтарди. Сочининг учидаги танга попуклари жаранглаб кетди.

— Вой! Вой ўзим ўргулай, шуни олдинроқ айтмайсанми! — у қурушқоқ лаблари билан пешонамдан ўпди. — Моро бўлсин! — Аммо ўша заҳоти аразлаган ёш боладек мунғайиб қолди. — Хафаман! — деди тўсатдан. — Даданг билан ойинг мени одам қаторига қўшмай қўйишди. Робия бир оғиз айтса бўлмайдим!

— Амма! — дедим юпатиб. — Ҳалиям сиздан маслаҳат сўрагани келдим. Узингиз бош бўлмасангиз иш чатоқ. Ойим борсалар неварра келинингизнинг онаси кўнмабди.

— Ҳо-о! Ким экан ўша Ҳусан думанинг неварраси оғиз солса ноз қиладиган кенас?! — у бирдан жонланди. Нафасининг ёғжиллаши ҳам тиниб қолгандек бўлди. Кўзлари ёрқинлашиб, овози қатъийлашди. — Осмондаги ой бўптими? Битта борганда оқ ўраб келмасам юрган эканман. Ўзинга ёқадими ахир! Аҳди-паймонларинг борми?

— Борликка-ку бор. Аммо буёқда дадам ҳам...

— Нима даданг? — аммам кўзларини чақчайтирди. — Сен хоҳласанг, келин хоҳласа, ким қўйибди у кишига оёқ тирашни!

Кўнглим ёришиб кетди.

— Ҳайронман, келин дадамнинг кўнглига ўтиришмайроқ турибди.

— Вой, кўнгилларининг кўчасидан ўргилдим! — аммам кўлини муштраб тиззасига ботирган эди, қоқшол бармоқлари синиб кетгудек шиқирлади. — Нима қилади икки ёшга монелик қилиб! Келиннинг тағзоти дурустми ахир?

— Дуруст, амма, дуруст, — беихтиёр жилмайдим. — Ўзиям синашта оила. Танийсиз, Башор холанинг қизи-да, Мунаввар...

Қизик, аммам бир лаҳзада бўшашиб қолди. Негадир тағин нафаси қиса бошлади. Ҳозиргина чарақлаб турган кўзлари сувга тушган тошдек хира тортди.

Ҳовлида аллаким йўталди. Дадам! Ҳойнаҳой шу ерда бўлса керак, деб мени излаб келган. Сакраб туриб кетдим. Остонага етмасимдан эшик очилиб оппоқ ятак кийган Оқсоқол бува кириб келди. Салом бериб, беихтиёр орқага тисландим. Болалигимда, дадамга эргашиб юрганымда уни кўп кўрганман. Момақалдиरोқдек гумбураб гапиришини эшитганман. Етти яшардан етмиш яшаргача ҳамма унинг соясига салом беришини биланман. Бултур Ғамгузор она ҳайкали очилаётганда айтган гаплари ҳам эсимда... Аммо бунчалик юзма-юз келмаган эдим. Унинг бутун туриш-турмушида одамни дафъатан эсанкиратиб қўядиган салобат бор экан. Худди аъзойи баданидан ғалати нур таралаяпти-ю, яқинига борсанг, кўзинг қамашадигандек.

— Ваалайкум ассалом, умрингдан барака топ, болам, — деди у вазмин оҳангда.

Аммам ҳам каловланиб ўрнидан турди. Саксон ёшли кампир кўлини кўксига қўйиб салом берса, қизик кўринаркан. Бироқ мен бунисига ҳам ҳайрон қолмадим. Аммам ҳансираб нафас олганча, тахмондан янги кўрпача олиб, хонтахта тўрига ёзди.

— Ҳуш кебсиз.

— Яхши ўтирибсанми, келин? — Оқсоқол оғир-оғир қадам ташлаб юқорига ўтди, бўғинларини шиқирлатиб кўрпачага чўкди. Оппоқ, куюқ қошлари тагидан менга синчков қараб қўйди.

— Неварам! — деди аммам таништириб. — Робиянинг ўғли... Биласиз-ку, дадаси опичлаб юрарди.

Оқсоқолнинг юзи ёришди.

— Э, ўша боламисан? — деди кулумсираб. — Баракалла! Утир болам! Онанг тузукми? Даданг яхши юрибдимми?

Нега шунақа бўлганини ўзим билмайман. Кечадан бери кўнглимни хижил қиляётган ташвишларни бир зум унутгандек бўлдим. Оқсоқол бувага яқин ўтиришга қўрққандек, анча бериди тиззалаб ўтирдим.

— Потма қизим яхшими? Невара-чеваралар юришибдимми? — аммам пиёлани чайиб, чой узатди.

— Алоқ-чалоқ туш кўриб юрибман. Думани... Башоратни ... — Оқсоқол пиёлани айлантириб-айлантириб чой ҳўпларкан, аммамга

куюқ қошларини силаб қўйди. Билмадим, қошини силадими, кўзини артдими?..

— Келин... — деди аммамга зимдан қараб, овози титраб кетди.

Нимагаям падарлаънат уруш бўлди-а?! Мендаям айб кўп-а, нима дейсан, келин?

...Ҳеч нимага тушунмадим. Уйга боришим кераклигини баҳона қилиб чиқиб кетдим. Оқсоқол қилт этмай ўтираверди. Ажаб, ҳар сафар кўча бошигача кузатиб чиқадиган аммам ҳам жойидан жилмади.

...Яна келиб қолдимми, шу бақатерак тагига? Қизик, Нўғайқўрғондан шу ергача пиёда келдимми-а? Соат неча бўлдийкин? Ярим кечадан ошгандир. Мунча хунук бу дарахт? Қоқсуяқ қўлларини осмонга чўзиб нола қилиб турганга ўхшайди. Ой мунча хира? Мунаввар ҳали худди шу ерда оёғимдан кучоқлаб йиғлади. Тентак, нега йиғлайсан? Адашмасам шу эшик Мунавварларники! Мана ўша шифер томли пастак уй. Ҳовлидаги арчанинг найзаси осмонга санчилиб турибди. Мана ўша дераза. Чироқ ўчган. Қизик, Мунаввар уйғоқмикин? Нима кераги бор! Ойиси яна шовқин солади. Мунавварни хафа қилади.

Шошма! Ким у инграётган?! Мени чақирдими? Йўфе, жимжит-ку. Ҳа, ит увиллапти. Мунавварларнинг ити йўқ эди шекилли. Қўшникида. Намунча увиллайди! Одамга ўхшаб йиғлайди-я. Ие, яна биров инградими? Мунаввар шекилли. Йўқ, сенга шунақа туюлди. Кетиш керак. Ойиси уйғоқ ётган бўлса, Мунаввар балога қолади. Эрталаб паспортини олиб чиқадиган бўлди-ку. Кеча ётоқда Эргашнинг хонасида тунаганман. Уйга бориб ҳужжатларимни олмасам бўлмайди! Қизик, бошқа итлар ҳам ув тортяптими? Нима бало бўлди ўзи? Нимага ҳаммаёқ бунчалик ваҳимали? Нега юрагим ўйнапти? Худди гурсиллашини бутун олам эшитаётгандек.

Чарчадим... Умримда шу бугунгидек азобли кун бўлмаган эди. Майли, тонг отсин... Мунаввар институтга боради. Кўришамиз... Биламан, ойисининг бояги қилмишидан уялади. Яна кечирим сўрайди. «Тентагим, жоним! Шунга шунчами? Нима бўпти? Сенинг онанг — менинг онам эмасми? Яхши кўрганида бошимни силайди. Жаҳли чиқса койийди. Нима қипти!»

Шунақа-ку, нега ҳаммаси бир томонга ўтиб олишди? Ойим, дадам, Башор хола?! Шошма, ҳали Оқсоқол бува нима деди? Башорат белида белбоғи бор жувон, дедими? Бўлмаса, нега совчиликка ўзим бораман, деб турган аммам бирдан айниб қолди? Нега Мунавварнинг отини эшитиши билан Оқсоқол бува ҳам сесканиб тушди?! Нимага? Нима бўлган ўзи?! Қизик, Оқсоқол бува ҳаёт иморатидан фишт ўғирлайдиган одамларни гапирганда кимни назарда тутди! Меними? Мен кимнинг иморатини бузибман. Ё дадамни айтмоқчи бўлдим! Ойимними! Башор холаними?! Унақа бўлса, нега ўзи мақтайди Мунавварнинг ойисини?! Яна нима деди? «Нимага бўлди ўша уруш?» деб сўкиндими! Уруш битганига йигирма йилдан ошди-ку! Мунаввар билан менинг нима даҳлим бор урушга? Ахир биз урушдан кейин туғилганмиз-ку! Ажаб, нима учун Оқсоқол бува «мендаям айб кўп» деди?

Йўқ, бунақада жинни бўлиб қолиш ҳеч гапмас! Ҳозир... Ҳозир уйга бораман, паспортимни олиб чиқаман. Эрталаб Мунаввар ҳам ҳужжатини обкелади. Бўлди! Тамом!

Қирқ биринчи боб

Учинчи курс студенти
Мунаввар Алиева ҳикояси

Даҳшат

Ахлат челак ҳамон ағдарилиб ётар, тупроқ аралаш арча шоҳлари ерга тўкилиб, бир қисми лойқа ариқчага тушган, қолгани сочилиб кетган эди. Ойим бояги важоҳатидан сал тушган, йиғламсираб ҳасрат қиларди:

— Не умидлар билан катта қилувдим. Отга тептирмадим, итга коптирмадим...

Уч-тўрт хотин унинг атрофини ўраб олган, бири олиб, бири қўйиб юпатишарди:

— Қўйинг, Башорхон! Қарғаманг. Ёш-да...

— Она қарғаши ўқ бўлади, айланай. Мунаввархон эсли қиз.

— Шунга айтинг, овсинпошша! Биров билан қочиб кетмабди. Аллақимларга ўхшаб ёмон иш қилмабди. Ниҳоят, кўнглига ёққан йигит кузатиб кепти. Шунга — шунчаликми?

— Э, кўнглига қирон келсин!

Ойим мени кўриб, баттар тутатди.

— Уйга кир! — деди ўшқириб. — Бетгинанг қуригур, бетсиз!

— Овсинжон, қиз болани қарғаб бўлмайди... — қўшни хотинлар тағин юпата бошлаган эди, ойим ғазаб билан силтаниб, орадан чиқди. Мен билан кетма-кет ҳовлига кирди. Бояги хотинлар ҳам эргашди шекилли, ойим кўча эшигини тарақлатиб ёпиб, шарақ-шуруқ қилиб, занжирни туширди.

Индамай уйга кириб кетдим. Бетсиз менми, ўзими? Бегуноҳ одамни, онам деб этагидан тутмоқчи бўлган йигитни уриб ўтирибди. Паспорт қаёқдайди? Ҳа, бурчакдаги қутида. Ҳамма ҳужжатлар ўша ерда туради.

Кун ботиб кетган, ҳаво дим, уй ичи қоронғи эди. Ҳовли томондан онамнинг ҳамон жаҳл билан тўнғиллаётгани эшитилиб турарди. Ҳамма нарсанинг ҳам чегараси бўлади. Чидамниям, андишаниям! Энди ўзидан кўрсин!

Мана ўша қоғоз папка. Аттестат, налог қоғозлари... Мактабда олган медалим... Мана паспорт. Эртага институтга бориб юрмайман, тонг отмасданоқ Музаффарларникига бораман. Бир кун дарсдан қолсақ қопмиз. Майли, бизга тўйи керакмас. Бошида қолсин!

Шиқ этиб чироқ ёнди... Чўккалаб ўтирган жойимда бурилиб қарадим. Остонада ойим турибди. Сочлари ёйилиб кетган, бир оёғида калиш бор, биттасида йўқ. Йиғидан қизарган кўзлари чироқ нурида қонсирагандек ялтираб турибди. Қизиқ, юрагимни кўрқув эмас, ғазаб эгаллади. Майли, урсин, ўлдирсин! Қайтага яхши бўлади.

У анчагача меровсираб қараб турди-да, калишини ечишни унутиб, секин-секин ёнимга келди. Эски шолчада бир пой калишнинг оқимтир излари муҳрланиб қолди. Киприк қоқмай қараб туравердим. У ҳолдан тойгандек рўпарамга чўккалади. Кўзимга тикилиб турди-турди-да, тўсатдан бўйнимдан қучди.

— Болам... — деди унсиз йиғлаб. — Жон қизим... — титроқ лаблари билан пешонамдан ўпди. Бошидан тер аралаш қатиқ иси анқиб кетди. Эрта оқарган сочи юзимга тегиб ғашимни келтирди. — Жоним болам! Наҳот сенга ёмонликни раво кўрсам, қизим! — Мук тушиб, бошини тиззамга қўйди-да, қоп-қора бақувват қўллари билан белимдан қучоқлаб олди. Кейин оёқларимни тез-тез ўпа бошлади. — Кечир мени, қизим!

Ўзининг қилмишидан ўзи уяляпти. Тиззалаб ўтирганча ойимнинг пахмайиб кетган сочларини силадим.

— Ойи... — дедим ялиниб. — Унақа қилманг, ойи!

У ҳамон қўйиб юбормас, оёқларимга иссиқ нафаси, лабларининг тафти, қайноқ кўзёши тегаётганини сезиб турардим.

— Ойи, қўйинг.

У оёғимни қучоқлаганча бошини кўтарди. Йиғидан энтикиб, оғир ютинди.

— Жон болам, — деди ёлбориб. — Гуноҳкор онангни кечир, қизим. Айт, кечирдим, де!

Томоғимни йиғи бўғди.

— Ойи, қўйинг! Унақа деманг! — унинг тер аралаш қатиқ ҳиди анқиб турган бошини қучоқлаб кўксимга босдим. — Нимага унақа қилдингиз! Нимага урдингиз бечорани?

Ойим жавоб бермади.

Анчагача шу аллозда ўтирдик. Ташқарида қоронғи қуюқлашди.

Дераза рўпарасидаги найзадор арча қора ўтовдай қилт этмай турар, негадир қўшнининг ити тинмай увлар, кўнгилга ғашлик солар эди.

— Ваъда берасан-а, қизим? — у худди капалакни авайлаб ҳовучла-гандек, юзимни дағал кафтлари орасига олди. Секин бошимни кўтардим. Энди у йиғламас, кўзларида маънос илтижо бор эди.

— Ваъда берасан-а, Мунаввар? — деди яна. — Ушанинг номини тилга олмайсан-а?

Сесканиб ўзимни орқага ташладим. Энди меҳр уйғона бошлаган кўнглим яна ғашланди.

— Ойи! — дедим шахт билан. Шу бир оғиз сўзда ўтинч ҳам, алам ҳам, ниҳоят ғазаб ҳам аралашиб кетганига ўзим ҳайрон қолдим. — Ойи! Мен уни яхши кўраман, билдингизми! Мен усиз туролмайман! Улиб қоламан! Тушунсангиз-чи!

Боядан бери қўлимда паспортни ушлаб ўтирганимни энди билдим. Ерга муштлаганимда паспорт қўлимдан отилиб кетди. Муқоваси очилиб, дераза олдига бориб тушди.

Ойимнинг ранги қув ўчиб кетди. Кўзида бояги меҳрибон ифодадан урвоқ ҳам қолмади. Юзи таҳликали қийшайиб, кўзларида ўт ёнди.

— Туролмайсанми? — деди тишларини ғижирлатиб.

Кўзига тик қараб пичирладим.

— Туролмайман!

— Улиб қоласанми, ўшасиз?

— Ҳа! — овозим борича қичқирдим. — Улиб қоламан!

Сакраб ўрнимдан турдим. Югуриб бориб, дераза олдида саҳифалари очилиб ётган паспортни юлқиб кўтардим.

— Мана! — дедим бақириб. — Мана! Эртага ЗАГСга борамиз! Керакмас тўйингиз ҳам. Сарполарингиз ҳам.

Гапимни тугатолмадим.

— Ур! — ойим тиззалаган кўйи сурилиб, рўпарамга келди. — Улдир! — деди телбалардек ҳайқириб. — Ҳовончадек қўллари билан кўйлагининг ёқасига чанг солиб бир силтаган эди, кўйлаги шариллаб йиртилди. — Ур! Ур! Улдира қол! Ўз акангни эр қилгандан кўра ўлдир онангни! Мана, шу кўкракларимни иккаланг эмгансан, жувонмарг! — У эсдан оғиб қолгандек қоп-қора қўллари билан иккала кўкрагига чанг солди. — Мана бунисини, мана бунисини талашиб эмгансан ўша хушторинг билан қиз ўлгур!

У телбаланиб қолганга ўхшар, оғзидан кўпик сачратиб нуқур «ур», «ўлдир», деб кўксига муштлар эди.

Нима? Нима деди? Аканг дедими! Битта кўкракни...

Ёлғон! Алдаяпти. Музаффардан қутулиш учун туҳмат қияпти!

— Ёлғон! — ерга юзтубан йиқилиб додлаб юбордим. — Ёлғон! Туҳмат!

Шолча тўшалган ерни муштлар эканман, тўсатдан хаёлимга бир-бирдан даҳшатли саволлар ёпирилиб келди. Шошма! Унақа бўлса, нимага Музаффарнинг онаси совчиликка келди-ю, ниятини айтмай қочиб кетди? Нимага дадаси ҳам оёқ тираб туриб олди. Ойим нимага, Робия келса оёғини уриб синдираман, деди. Нега ҳали Музаффарни урди?

Наҳотки? Йўқ! Туҳмат! Ёлғон!

Бир маҳал ойим елкамдан силтаб тортди. Беихтиёр бурилиб қарасам, бир қўлида яримта кулча, бир қўлида пичоқ билан тепамда турибди. Сочлари тўзиган, кўзи олазарақ, безгак тутган одамдек шақ-шақ қалдирайди. Кўйлагининг олди киндигигачи йиртилиб кетган.

— Ма! — деди бир қўлимга нон, бир қўлимга пичоқ тиқиштириб. — Нонга ишонмасанг, ур! Қутулай шу азоблардан! Нимага қараб турибсан, ур!

Даҳшат ичида ўзимни орқага ташладим.

— Уйи куйсин! Бировга яхшилик қилганнинг уйи куйсин! — ойим пичоқни улоқтириб юборди-да, нон билан кўкрагига ура бошлади. — Нега ўлиб кетмадим. Шу кунларни кўргандан кўра ўлиб кетсам бўлмасми-ди, дод! — у нон билан кўкрагига ҳар урганида бутун гавдаси силкиниб

кетар, кўзига ёш келмас, аммо фарёд чекар эди. Бир талпиниб ерда ётган пичоқни олди.

— Ур! — деди жиннилардек кўзи олайиб. — Улдир!

— Ойи! — дедим бўйнидан кучоқлаш учун талпиниб. — Бўлди, ойи...

— Йўқ! Бўлдимас... — ойим худди бегона одамдан йиргангандек ўзини орқага ташлади. — Бўлдимас! Кўнглим сезиб турибди. Яхши кўрасан ўшани.

— Ойи...

— Яхши кўрасан! — У чўккалаб ўтирганча дераза томонга қараб осмонга қўл чўзди. — Илоё ўша Раъно бузук жувонмарг бўлсин! Илоё у дунёю бу дунё хор бўлсин. Илоё Умар-закунчи дўзахга кунда бўлсин! Шомурод чўлоқ бу кунидан баттар бўлсин!

Ниманидир тушунгандек бўлдим. Ҳа, эсладим. Бир вақтлар Музаффар ҳазиллашиб, «мени дадам туққан», деб кулган эди. Кейин Қўқонга бориб келди. Биринчи курсда ўқиётганимизда. Қишда. Сўрасам, «Қўқонда ҳам ойим бор экан», деб қўя қолди. Бу ҳақда бошқа гапирмади. Аммо орқаваротдан Музаффарнинг дадаси урушда юрганида онаси аллақандай Закунчи деган киши билан гап-сўз бўлгани қулоғимга чалинган, лекин бунақа ғийбатларни кавлаб Музаффарнинг дилини оғритгим келмаган эди. Демак, Қўқондаги онаси кичкиналигида уни ташлаб кетган. Демак, ойим уни... шу кўкраги билан...

Қандоқ шармандалик! Қандоқ бедодлик!! Музаффар... ўзимнинг...

Ажаб, кўнглим тип-тинч бўлиб қолди. Шунақанги осойиштаки, гўё мен йўқман. У — Мунаввар бошқа қиз эди. Музаффарни яхши кўрган, кўйида ёнган, онасидан аразлаган, эртага ЗАГСга бормоқчи бўлган... У йўқ! Энди у Мунаввар йўқ!

— Ойи... — дедим юпатиб. — Бўлди. Тушундим ҳаммасини...

Ойим ярқ этиб қаради. Ҳамон титраб турарди. Лекин аланг-жаланг кўзларида умидми, ўтинчми, ҳар қалай маъно пайдо бўлди.

— Тушундим... Ҳаммасини тушундим, — дедим ниҳоятда хотиржамлик билан.

Ойим тагин кучоқлади. Сочлари пахмайиб кетган, бошини кўксимга қўйиб энтикди.

— Жон қизим... Наҳот сени бахтиқаро қилсам.

Ажаб негадир кулдим. Жуда хотиржам, жуда бепарво кулиб кўйдим. Ўзим ҳам ҳайронман: нега кулдим? Эҳтимол бу телба дунёнинг адолатсизликларидандир? Эҳтимол Музаффар икковимизнинг соддалиги-миздандир! Эҳтимол Музаффарни ташлаб кетган онасию аллақандай Закунчининг ифлослигидандир! Ким билсин, балки битганига йигирма бир йил тўлганидан кейин ҳам одамларни ўлдираётган урушдан кулгандирман.

— Хафа бўлманг, ойижон... Ҳаммаси яхши бўлади... — Ҳайронман. Бу гапни ҳам жуда сокин, жуда мулоим айтдим. Нега ҳайрон бўлай, ахир мен йўқманку энди.

— Жон болам, — у пешонамдан ўпди. — Арзимаган нарса деб сениям дилингни оғритдим.

«Арзимаган нарса?» Ҳа, тўғри айтади. Бу дунёда арзийдиган нарсанинг ўзи борми?

— Қанийди, шу ишлар бўлмасаю, сен Музаффарни танласанг, — деди ўкинч билан. — Қўшқўллаб кўтариб обориб берардим, қизим. — Биладан, яхши бола... Кўрсанг айт, мендан хафа бўлмасин. Отасиям, Робия ҳам топилмайдиган одамлар... Иложим қанча, жон қизим. Ночорман...

Ким хафа бўлади? Музаффарми?! Йўғе! Шу «арзимаган» нарсаяга.

— Мени биласан-ку, Мунаввар! — ойим яна бошимни силади, — Эртага кўнглинг тусаган йигитни обке! Шу менга ёқди, дегин, бир ҳафтада тўй қилмасам, юзимга тупур, қизим!

— Биладан, ойи, биладан, дам олайлик...

— Уйқу келадими шу топда, қизим. Майли, сен дам ол... Қуриб кетсин, ит мунча увиллайди? Балоси ўзига урсин...

— Қўрқманг ойи... Ухлайлик. Ҳозир дорингизни топаман...

Шошимов
Кўнглим
Хотиржам
Ванга
Кўнглим
Умар-закунчи
Демак, ойим
уни... шу кўкраги
билан...
Ажаб, кўнглим
тип-тинч бўлиб
қолди.
Шунақанги
осойиштаки,
гўё мен
йўқман.
У — Мунаввар
бошқа қиз эди.
Музаффарни
яхши кўрган,
кўйида
ёнган,
онасидан
аразлаган,
эртага
ЗАГСга
бормоқчи
бўлган...
У йўқ!
Энди у
Мунаввар
йўқ!
Ойи...
— дедим
юпатиб.
— Бўлди.
Тушундим
ҳаммасини...
Ойим ярқ
этиб қаради.
Ҳамон
титраб
турарди.
Лекин
аланг-
жаланг
кўзларида
умидми,
ўтинчми,
ҳар қалай
маъно
пайдо
бўлди.
— Тушундим...
Ҳаммасини
тушундим,
— дедим
ниҳоятда
хотиржам-
лик билан.
Ойим тагин
кучоқлади.
Сочлари
пахмайиб
кетган,
бошини
кўксимга
қўйиб
энтикди.
— Жон қизим...
Наҳот сени
бахтиқаро
қилсам.
Ажаб негадир
кулдим.
Жуда
хотиржам,
жуда
бепарво
кулиб
кўйдим.
Ўзим ҳам
ҳайронман:
нега кулдим?
Эҳтимол
бу телба
дунёнинг
адолатсиз-
ликларидан-
дир? Эҳтимол
Музаффар
икковимиз-
нинг соддали-
гидандир!
Эҳтимол
Музаффарни
ташлаб
кетган
онасию
аллақандай
Закунчи-
нинг ифлос-
лигидан-
дир! Ким
билсин,
балки
битганига
йигирма
бир
йил
тўлганидан
кейин
ҳам
одамларни
ўлдираётган
урушдан
кулгандир-
ман.
— Хафа
бўлманг,
ойижон...
Ҳаммаси
яхши
бўлади...
— Ҳайронман.
Бу гапни
ҳам
жуда
сокин,
жуда
мулоим
айтдим.
Нега
ҳайрон
бўлай,
ахир
мен
йўқманку
энди.
— Жон
болам,
— у
пешонамдан
ўпди.
— Арзимаган
нарса
деб
сениам
дилингни
оғритдим.
«Арзимаган
нарса?»
Ҳа,
тўғри
айтади.
Бу
дунёда
арзийдиган
нарсанинг
ўзи
борми?
— Қанийди,
шу
ишлар
бўлмасаю,
сен
Музаффарни
танласанг,
—
деди
ўкинч
билан.
— Қўшқўллаб
кўтариб
обориб
берардим,
қизим.
— Биладан,
яхши
бола...
Кўрсанг
айт,
мендан
хафа
бўлмасин.
Отасиям,
Робия
ҳам
топилмайдиган
одамлар...
Иложим
қанча,
жон
қизим.
Ночорман...
Ким
хафа
бўлади?
Музаффарми?!
Йўғе!
Шу
«арзимаган»
нарсаяга.
— Мени
биласан-ку,
Мунаввар!
— ойим
яна
бошимни
силади,
— Эртага
кўнглинг
тусаган
йигитни
обке!
Шу
менга
ёқди,
дегин,
бир
ҳафтада
тўй
қилмасам,
юзимга
тупур,
қизим!
— Биладан,
ойи,
биладан,
дам
олайлик...
— Уйқу
келадими
шу
топда,
қизим.
Майли,
сен
дам
ол...
Қуриб
кетсин,
ит
мунча
увиллайди?
Балоси
ўзига
урсин...
— Қўрқманг
ойи...
Ухлайлик.
Ҳозир
дорингизни
топаман...

Фенобарбитал учта қоптими? Шошма. Яна бўлиши керак. Ҳа, мана тағин бир қутиси бор экан. Унта! Иккитаси ойимга... Қолгани...

... Яхши! Ойимнинг асаби меникидан яхшироқ экан. Ана, хуррак торта бошлади... Чарчаган... Уй мунча исиб кетди! Ажаб, қилт этган шамол йўқ. Шундай қилиб... Музаффар билан... Ойимнинг кўкрагини талашиб... Бундан чиқди... Ҳозир! Ҳозир ҳаммаси тамом бўлади! Арзимаган нарсалар... Ҳаммаси арзимаган... Музаффарнинг «қайнонаси»дан калтак ейиши... Йўғе, нега қайнонаси бўларкан. Онаси-ку ахир... Дадаси урушда юрганида онасининг бегона киши билан... қочиб кетишим... Музаффарни дадаси «туққаниям». Ҳаммаси арзимас... Ким билсин, балки уруш бўлмаса, дадаси кетмаса... Ойим «яхши бола» дедими? Узим обориб берардим, дедими! Йўғе, ҳаммаси арзимас нарсалар! Қизиқ, нега кўрқмаяпман. Қўлим титрамайди-а! Нима қипти, буям арзимас нарса!

Мендақа юраги порокларга тўрттасиям етади. Фенобарбитал кучли препарат. Йўқ, бўладиган иш охиригача бўлсин. Мана, олтита, саккизта...

Яна кўнглим ағдариляптими?

Йўқ, қусмайман чидайман!

Оҳ! Бўлмаяпти! Керакмас! Қусаман! Ўрнимдан туриб олсам бас. Ие, кўлим нега қимирламайди? Оёғим ҳам карахтку. Бундан чиқди... Йўқ, туришим керак. Хато қилдим. Адашдим... туришим керак! Кўрқиб кетяпман. Ҳаво етишмаяпти.

— Ойи! Ойижон!..

Нимага эшитмайди? Қандоқ эшитсин! Овозим чиқмаяптику. Шошма ташқарида биров юрибди шекилли! Ана! Музаффар!

Ойи! Дада! Ойижон! Оҳ! Нима қилиб кўйдим! Ойи-и! Нима бу? Осмон ярақлаб кетдими? Нима у гумбурлаган! Ойижо-он!

Кирқ иккинчи боб

Шомурод ака ҳикояси

Айбсиз айбдор

Музаффар бугун ҳам келмади. Онаси адои-тамом бўлди. Эрталаб Омонни бувисиникига ғириллатди. Йўқ, у ергаям бормабди. Бундан чиқди... Билмадим... Хуллас хунук иш бўлди. Кеча ўзим ҳам ёмон гап айтдим. «Йўқол... номини атама», деган гапларга бало бормиди? Иккаласиям ёш. Бир-бирига кўнгил қўйган бўлса... Туш кўрибдими, Миновар... шунақалигини?! Менчи, мен қаёқдан билибман, бунақа бўлишини? Тағин келиб-келиб Миноварга... Олдинроқ шуни айтсам ўлармидим!

Хўп, нима қилишим керак эди? Олдимга ўтқазиб қўйиб, Башорат деган хотин сени эмизган, Миновар деган қиз сенинг синглинг бўлади, мабодо кўнгил қўйиб-нетиб юрма дейишим керакмиди? Сени туққан онанг шунақа... бузуқ бўлган, ўзим эмизай десам, эмчагим бўлмаса, нима қилай, ўлиб қолмагин деб мажбур бўлдим шу ишни қилишга, десам дуруст бўлармиди?! Нима қиламан болани ўқитиб! Қолаверса, ўшанда Оқсоқол нима деди? «Болани ранжитмаларинг, сир-сирлигича қолсин» демадими? Устига устак почча фалаж бўлиб қолгандан кейин Башоратлар Текстиль томонга кўчиб кетди. Унда Музаффар эсини таниб-танимаган бола эди. Туш кўрибманми иккала ёш бирга ўқишини.

Бечора Башорат! Шунча яхшиликлари эвазига ақалли ойда-йилда бир хабар олиш ўрнига, ҳолинг нима кечди дейиш ўрнига. Унинг-ку ўз ташвиши ўзига етиб ортарди. Биз-чи?! Борди-келди қилиб турсак бўлмасмиди? Яхшиям Робия эслилик қипти! Вақтида қочиб қопти. «Қизингизга совчи бўлиб келдим, ўғлим Миноварни яхши кўриб қопти», деса ҳоли нима кечарди?! Музаффарни ўлимдан олиб қолган, шу-ку! Бир

кун эмас, бир ҳафта эмас, етти ой! Етти ой кўкрак тутди... Ҳаммасига Раъно айбдор! Йўқ, анави наҳс-касофат Зақунчи айбдор! Ўзим-чи? Ўзимда гуноҳ йўқми? Ҳўш, нима қилишим керак эди? Сулайиб қолган болани улоқтириб қутулсам яхшимиди? Дунё нимага бунақа тесқари? Нима учун қилар ишни биров қилади-ю, касофатига бошқалар қолади!!

...Уша куни шилқиллаб қолган болани кўтариб қамишзордан ўтиб, қишлоқ кўчасига кириб қолибман. Нимага шунақа қилганимни билмайман. Эҳтимол биронта арава топиб, шаҳарга бормоқчи бўлгандирман! Бораман! Бари бир бораман! Зақунчини сўймасам одаммасман! Шунча фашистга найза санчган одамга яна битта фашистни чавақлаш нима бўпти?! Чанқаб кетдим. Менку майли, ўғлим сувсамадимми? Ухлаб қолди шекилли. Шунақа узоқ ухлайдимми?

— Музаффар?

Силкитиб кўрсам кўзи очиқ. Кўзи очиғ-у, йиғламайди. Боши шилқиллаб, уёққа тушади, буёққа тушади.

Кўрқиб кетдим. Хони-моним куйишга куйди, оилам барбод бўлди. Энди ўғлимдан ҳам айрилдимми! Инграб юбордим.

— Музаффар, болам...

Болани бағримга босганча дуч келган томонга югурдим. Нима қилай? Қаёққа бораман! Боқолмасам, эмизолмасам! Ҳаёлимга опам келди. Нима қилсаям хотин киши. Дока-покага ёғми, бодомми, ўраб оғзига солар! Йўлини қилар... Рутубатли салқин тушган кўчадан елиб кетдим, бир маҳал аллаким билагимдан тортди. Мункиб кетдим. Ўғлимни бағримга қаттиқ босганча қайрилиб қарасам, Оқсоқол билагимдан чангаллаб турибди.

— Бу нима юриш?— деди гулдураб.

Нима қилай? Нима дей? Эркак киши бунақа пайтда нима дейиши мумкин?

Назаримда Оқсоқол ҳаммасини тушунди. Шимининг чўнтагидан шишасини олиб нос отди.

— Бер буёққа! — деди каттакон қўлларини чўзиб.

Худди обқочиб кетадигандек, ўғлимни бағримга қаттиқроқ босдим.

— Бер! — Оқсоқол болани қўлимдан авайлаб олди. Соқоли асабий силкиниб, чақалоқнинг юзидан ўпди. — Ҳали шунақанги азамат йигит бўлсинки...

Тупроғи ўйнаб кетган кўчадан кетма-кет юриб кетдик. Қизиқ, Музаффар йиғлаш уёқда турсин, ҳатто финшимас, назаримда ўлиб қолгандек эди. Оқсоқол эса, болани авайлаб кўтариб борар, «оббо азамат-ей, оббо гирой бола-ей!» деб эркалар эди. Анча юрдик. Бир маҳал қулоғимга бола йиғиси киргандек бўлди. Қарасам, унниқиб кетган пастак дарвоза олдига келиб қолибмиз. Кимнинг уйи бу? Ҳа! Поччаники-ку! Уям бултур мен билан кетма-кет урушдан қайтган. Бундан чиқди... Оқсоқол атайлаб шу ерга келган. Башорат яқинда тўққанини билади.

— Ҳой, ким бор?! — Оқсоқол ичкари кирди. Беихтиёр мен ҳам эргашдим. Қарасам, ҳовли ўртасидаги гулзор пуштасида Почча чўккалаб ўтирибди. Теша билан номозшомгулларнинг тагини юмшатапти. Уй ичидан бола йиғиси эшитиляпти.

Почча Оқсоқолни кўриб илдам ўрнидан турди. Аввал Оқсоқол билан, кейин мен билан кўришди.

— Хотинингни чақир! — деди Оқсоқол лўнда қилиб.

— Тинчликми?

— Чақир дейман! — Оқсоқол бир қўллаб болани қучоқлаган кўйи иккинчи қўлини паҳса қилди. — Бўл тез!

Мен Башоратнинг бола эмизиб ўтирганига ишонардим. Йўқ, молхонада экан. Терт қорилган тоғорани кўтариб чиқиб келди. Узоқдан Оқсоқолга салом берди.

Почча бир нимани тушунди шекилли аланг-жаланг бўлиб, гоҳ бизга, гоҳ хотинига термулди. Кўзларида ялинч ифода бор эди.

— Башоратхон, — деди овози ингичкалашиб. — Шу... Оқсоқол келган эканлар.

— Омон-эсонмисиз, Оқсоқол? — деди Башорат шаддод ўқтамлик билан. Кейин менга юзланди. — Раънохон яхшими?

— Раъно... йўқ! — алам билан юзимни ўгирдим.

— Менга қара! — Оқсоқол катта-катта қадам босиб, Башорат томон юрди. — Тезроқ қўл-пўлингни ювгин-да, шу болани эмиз! Гапни кўпайтирма!

Башорат бир зум ҳайратланиб турди-да, тоғорани улоқтириб, ариқдан шоша-пиша қўлини ювди. Оқсоқолнинг қўлидан Музаффарни оларкан, ярқ этиб менга қаради.

— Илтимос... — Эсимни танигандан бери бир марта йиғлаган эдим. Саратовда. Ғалабани эшитган куним... Бу сафар...

— Йиғиштир обидийдани! — Оқсоқол елкамга шундай зарб билан шапаталадики, қалқиб кетдим. — Ким айтади сени фронтовик деб! — Кейин, Поччага ўгрилди. — Кўрдингми, Почча битта ўғлинг иккита бўлди!

— Бизники ўғилмас, ҳолва! — Почча гоҳ менга, гоҳ Оқсоқолга қараб, хижолатли илжайди. Башорат Музаффарни бағрига босганча эркакча шахдам қадам билан уй томон кетди.

— Ундоқ бўса яна яхши! — деди Оқсоқол гулдураб. — Ўғлим йўқ деб юрмайсан! Шу бола сенинг ҳам ўғлинг бўлади. Сени қизинг Шомуродниям қизи, уқдингми?

Башорат айвонга чиқиб бораркан, Музаффарни ўпди.

— Вой, қорнингни қорачиғидан айланай! Вой, ўзим ўргилай полвон боладан.

Бола аёл ҳидини сездими, сут нафасини пайқадими, ожиз инграб қўйди.

— Ўлларинг, иккаланг ҳам! — Башорат эшик олдида тўхтаб афтимга нафат билан чақчайди. — Боланинг ўлишига бир баҳя қопти-ку!

Почча «ана, бизнинг хотин шунақа — ўғил бола» дегандек Оқсоқолга қараб жилмайиб қўйди.

Зум ўтмай ичкаридан икки боланинг йиғлаши эшитилди. Почча «ана» дегандек тантана билан бош силкиди. Лекин «нима бўлди, онаси қани?» деб сўрамади. Бир қарашда меҳрибонлик, бир қарашда ҳақорат. Бундан чиқди, Раъно билан Закунчининг «дон олишиб» юришини ҳамма билади. Фақат мен... бефаҳм мол, беҳабарман!

Орадан анча ўтди. Ниҳоят, иккала бола ҳам тинчиб қолди. Почча ҳамон қўлида теша тутганча анграйиб турар, Оқсоқол ҳовлини, молхонани томоша қилган бўлиб, атрофга аланглар, мен серрайиб қолгандим. Қизиқ, ҳеч қайсимиз бир-биримизнинг кўзимизга қарамасдик. Уй эшиги ғийқиллаб очилди. Башорат чиқиб келди.

— Миноварингиз тушмагур роса ғашлик қилди! — деди эрига қараб.

— Биттасигаям тўяди-ку, бахиллик қияпти. Биттасини эмиб, иккинчисини чангаллайди қизғанчиқ.

— Башоратхон! — ердан кўз узолмай қолдим. Бунақа пайтда нима дейиш кераклигини билмасдим. — Ақалли, бир-икки ой... — дедим тутилиб. — Кейин бир гап бўлар. Аммаси бор... Амаллаб... Майли, ҳақи қанча бўлса...

— Нима? — кулиб турган Башорат бирдан жиддий тортиб, қовоғини солди. Назаримда юзимга нафрат билан қарагандек бўлди. — Уялмайсизми? — деди ижирғаниб. Аҳволимни тушунди шекилли, юпатди. — Хафа бўлманг, — деди бағридаги Музаффарга қараб. — Турмуш ўлсин... Қўйинг... Раънохонни хафа қилманг... Яхшими-ёмонми, она-ку.

Тишларим ғижирлаб кетди.

— Раҳмат... — болага қўл чўздим. — Узр, — дедим кинояли илжайиб. — Бўлди... Сизни бошқа безовта қилмайман. Аммо... болага ўшанинг ҳаром сўтини эмизмайман!

Болани кўтариб, энди эшик томон юрган эдим, Оқсоқол чақирди:

— Шошма, ўв! Баққа ке!

Тўхтаб қолдим.

— Гап бундай! — деди Оқсоқол вазмин овозда. — Сен, Башорхон, эсли жувонсан. Потмамнинг ёш боласи йўқ, биласан, бўлмаса, бола

ўзимиздан ортмасди. Тўғри, колхозда эмизикли хотинлар озмас. Туя сартарошнинг хотини ўғил туққан. Хирмонтепалик Меливойниям Ҳасан-Ҳусани бор. Локин бу, — Оқсоқол қоши билан менга имо қилди, — эшикма-эшик юрса...

— Вой, Оқсоқол мен бир нима деяпманми? — Башорат хафа бўлиб унинг гапини кесди.

— Шошма, бердисини эшит! — деди Оқсоқол овозини пасайтириб. — Думаники яқин. Болага аммаси қарайди. Эмизиш — сендан. Уқдингми?

— Албатта-да! — Почча болани худди ўзи эмизадигандек мулоимлик билан қўлини кўксига қўйди.

— Гап шу! — деди Оқсоқол кескинлик билан. — Бугундан бошлаб шу икки нораства ака-сингил бўлди. Локин зинҳор-базинҳор оғзингдан гуллаб юрма. Сен ҳам, — Оқсоқол Поччага тайинлади. — Бегуноҳ гўдакни маломатга қолдирсаларинг хафа бўламан!

...Билмадим. Қишлоқ жойда гап ётмайди. Эҳтимол, Башорат Музаффарни кўкрақдан ажратгунча эмизганини унча-мунча одам эшитса, эшитгандир. Аммо ҳеч ким ҳеч қачон бу сирни ошкор қилганини эшитмадим.

... Шунча яхшилик қилган, жонингни асраб қолган хотинга, ўз онанга азоб берасанми, нобакор бола?! Келиб-келиб ўз синглингга кўнгили қўясанми аҳмоқ! Начора, сенда нима гуноҳ? Балки ҳаммасига мен айбдордирман?.. Кеча ётиғи билан тушунтирсам бўларди-ку! Майли, ҳалиям кечмас. Ҳаммасини тушунасан. Қайтага яхши бўлади. Миновар — синглинг эканини билсанг, бошини силайсан! Умрбод мадакдор бўласан... Ҳали Робияга шуни гапирсам, «ўзингиз тушунтиринг эркак одамсиз» деди. Тўғри! Ҳаммасини айтаман. Фақат мендан ранжима, ўғлим! Ҳаммасини тушунтираман.

Ана, келди! Хайрият, тирик экан. Мен бўлсам, не хаёлларга бориб юрибман. Биламан, Робия ҳам, Омон ҳам ухламаган, пойлаб ўтиришибди. Уйда чироқ ўчган. Лекин иккаласиям уйғоқ. Ана, Музаффар айвонга чиқди. Мастми, нима бало? Нега гандираклайди? Тентак бола! Қўрқма! Одамзоднинг бошида бунақа гаплар бўлиб туради. Ўзим ҳам онангдан ажралсам ўлиб қоламан, дегандим. Балоям урмади. Сеники нима бўпти ҳали! Соат неча бўлди ўзи? Эҳ-ҳе, тўртдан ошибди-ку! Ҳализамон кун ёришади. Нима бало? Мунча типирчилайди бу ҳаром ўлгур қўйлар! Увиллаётган ит кимники? Сартарошнинг ити-ку! Овози мунча хунук...

Қирқ учинчи боб

Музаффар Шомуродов ҳикояси

Зилзила

Тоқатим йўқ! Ҳеч бирини кўрарга кўзим йўқ! Дадамния, ойманиям! Балки бўйин эгиб келди деб ўйларсизлар! Чучварани хом санабсиз! Паспортиمنى оламану тонг отмасдан чиқиб кетаман! Бўлди, етар! Еш бола эмасман! Одамман! Эркакман! Уч кун олдин Мунаввар нима деди? Бекатда, музей девори тагида! Мен ҳам... менинг ҳам болам бўлади. Яқинда! Керакмас, тўйларингу никоҳ-пикоҳларинг!

Ҳали Мунавварнинг деразаси тагида турганимда инградими? Мени чақирдими? Нега кирмадим? Нега қўрқоқлик қилдим! Йўғ-е, қулоғимга шунақа эшитилди. Хўп, кирганимда нима бўларди? Шаллақи онаси яна ғавғо бошлармиди! Шуми!

Оббо! Ойим ухламаган экан-ку!

Авваллари бир соат кечиксам, «қаёқда қолдинг», деб тергар эди. Бугун ювош тортиб қопти. Айбдор одамдек, қоронғида кўзимга термулишини қаранг!

— Қорнинг очиб кетгандир! Ҳозир овқат иситаман.

Овқат? Нима кераги бор! Қарасам, зипиллаб бориб девордаги включателни босмоқчи.

— Керакмас! Тўқман!

Ўзимни тўшакка ташлашим билан яна тепамга келди... Доим шунақа қилади. Бир вақтлар, кичкиналигимда касал бўлсам, биров билан муштлашиб, кўчадан йиғлаб келсам, ётқизиб қўярди-да, бошимга эгилиб индамай турар эди. Мен беихтиёр нари сурилиб, ёнимдан жой берардим. Ойим ёнбошимга ўтириб, илиқ кафти билан бошимни силар, мен бўлсам, ҳамма нарсани оғриқни ҳам, аламни унутиб, ухлаб қолардим. Уйқуга кетарканман, ойим, бошим устига эгиларди-да, оҳиста шивирлар эди: «Жиннивой!» Ҳа, унда бола эдим. Аммо энди ёш боламасман. Йигитман! Эркак кишиман. Бари бир тепамда турибди. Ғира-шира қоронғида юзини аниқ кўрмасам ҳам, кўзларида ялинч ифода борлигини сезиб турибман. У шарпадек унсиз ҳаракат билан бошимга эгилди. Пешонамни силаётгани-да ижирғаниб, юзимни ўгирдим.

— Жиннивой! — деди пичирлаб. Енгил титраётган бармоқлари аввал пешонамни, кейин сочларимни сийпалай бошлаган эди, бошимни силтаб тортдим. Ушқириб бердим.

— Қочинг! Ухлайман!

Ойим чуқур хўрсинди. Қўлини тортди.

— Хафа бўлма... Бу кунларам ўтиб кетади.

«Ўтиб кетармиш!» Юрагингни суғуриб олади-да, «ўтиб кетади», деб юпатади!

— Қочинг мен ухлайман!

Ойим шарпадек сирғалиб нари кетди. Эшик олдига борганида тўхтаб, бурилди. Негадир яна хўрсинди. Эшикни оҳиста ёпиб чиқиб кетди.

Бояги воқеалар ярқ этиб кўз ўнгимга келди. Ҳеч гапдан ҳеч гап йўқ, бобиллаб ёқамдан олган Башор хола... Ахлат челақ... На онасини, на мени юпатишни билмай зириллаб югурган Мунаввар... Менинг дардим буёқда қолиб, у эшикдан кириб, бу эшикдан чиқиб кетган аллақандай саҳобани гапирган Оқсоқол бува...

Бекор айтибсизлар: ҳамманг, ҳамманг, бекор айтибсан! Дадаму ойим ҳам, Башор хола ҳам... Эртага, эртага ҳаммаси ҳал бўлади! Кўрамиз ким қайсарроқ экан!

...Дадам ухламаган дедим-ку... Ана, кириб келди, папирос тутатиб. Ўзимни ухлаганга солиб юзимни ўгирдим. Ана, курсига ўтирди. Папирос чўғидан қалин мўйлови, озғин юзи ёришиб кетди. Йўталди.

— Музаффар... Биламан уйғоқсан...

Нима кипти, уйғоқ бўлсам. Ўрнимдан туриб, шакаргуфторлик қилишим керакми?

— Ўғлим, — у папиросни чуқур тортиб, тутун қайтарди. — Биласан, мен силаб-сийпаб гапиришни эплломайман. Мендан хафа бўлма, Музаффар... Хуллас, гап шуки, Башорат бечоранинг дилини оғритма. Уша қиз — Миновар — сенинг синглинг бўлади. Башорат — сенинг онанг. Қўқонлик ойинг ташлаб кетганидан кейин Башорат сени эмизган. Ёшингга тўлгунингча...

Нима? Нима деяпти! Бир зум карахт бўлиб, ётдим у сапчиб ўрнимдан туриб кетдим.

— Ни-мма?!

Уша заҳоти кимдир чироқни ёқди. Деворга суяниб унсиз йиғлаётган ойим, эшик олдига турсикчан қунишиб турган Омонни кўрдим. Дадам айтган гапнинг даҳшатини энди идрок этдим.

— Ёлғон! Тухмат! — кўрпани улоқтириб ҳайқирдим. — Ёлғон!

— Кечир мени, ўғлим. Бошқа иложим йўқ эди, — дадам мўйлови аламли титраганча чўлоқланиб чиқиб кетди.

Телбалардек ёстиқни муштладим.

— Нега? Нега?!

Ойим чирқиллаб келиб бўйнимга осилди.

— Уғлим! Жон болам!

Омон кўлимга ёпишди.

— Ака!

— Йўқол! Йўқол ҳамманг!

Нафасим қисар, ҳаво етишмаётганга ўхшар эди. Бир томонга оғиб кетаётганимни сал-пал сездим гурсиллаб каравотга йиқилдим.

— Сув! Сув обке, Омон! — деди ойим чинқириб.

Сувни нима қиламан! Мен кимман ўзи? Агар шу рост бўлса... Уз синглисига... Мунаввар! Бечора Мунаввар! Бир-биридан даҳшатли саволлар юрагимга санчила кетди. Шунинг учун экан-да, ойим совчиликка бориб, қочиб келгани?! Шунинг учун экан-да, дадам талвасага тушиб қолгани! Мунавварнинг онаси шунинг учун кўча ўртасида дод солган экан-да! Амма шунинг учун бўшашиб қолган экан-да! Оқсоқол бува шунинг учун Башоратнинг дилини офритма дебди-да! Нима қилиб кўйдим!?

— Керакмас! Чиқиб кетинглар!

Нега йиғлайди ойим?! Мен йиғлашим керак-ку! Мен, виждонсиз! Аблаҳ! Мен — нопок йиғлашим керак-ку!

— Чиқиб кетинглар! Уз ҳолимга қўясанларми-йўқми?!

Хайрият. Даф бўлишди. Нима бўляпти ўзи? Хўш, уларда нима гуноҳ? Дадамда, ойимда, Омонда гуноҳ нима? Мунавварнинг гуноҳи нима?! Ҳаммасига ўзим...

...Тағин нима бўлди? Ким у мени тўшакдан улоқтириб юборган? Нимага дераза шақиллайди? Юзим ачишяптими? Қон-ку! Китоб шкафи ағдарилдими! Ойнаси синдими? Осмон ёришиб кетди шекилли? Нега ўрнимдан туролмайман. Ахир ухлаганим йўқ-ку! Эс-хушим жойида-ку. Нимага ер силкиняпти?! Ана, бир нима гумбурлади. Ер тагида алланима гувулляпти.

Уруш! Уруш бошланди!

Юрагим гурсиллаганча ўрнимдан туришга уриндим. Минг лаънат! Симкаравотнинг суянчиғи илгагидан чиқиб, оёғимни қисиб қопти. Мана, бўлди! Чироқ ҳам ёнмаяпти. Демак, бомба тушган!

Осмондаги шафақ ўчиб, зулмат чўкди.

Айвон томондан Омоннинг даҳшат тўла нидоси келди.

— Ойи-и!

Айвонга отилдим. Эшикка етганимда ер яна силкинди. Оҳак ҳиди, итларнинг увиллаши, аллақерда ойнанинг қарсиллаб сингани эшитилди. Эшик кесақисига суянганча бир зум туриб қолдим. Ер ҳамон бешикдек лопиллар, уй муттасил нари-бери бориб келар, шифтдан оҳак кўчиб, ерга тўкилар, ҳаммаёқ ғижир-ғижир қилар эди.

Ойим ҳали ухламаган экан. Бўйи ўзи билан тенг бўлиб қолган Омонни кучоқлаб айвон ўртасида ўтирар, токчадан ағдарилиб тушган самозар Омоннинг тўшаги ёнида тумшуғи билан наматга санчилиб ётар эди. Ойим, мени кўриб кўзлари ола-кула бўлиб кетди.

— Ўтир, — деди овози титраб. — Ўтир! Шол бўлиб қоласан!

Уша заҳоти айвон зинасидан чўлоқланиб дадам чиқиб келди.

— Утирсанг-чи! — деди ўдағайлаб. Ўзи ҳам айвон зинасига чўккалаб олди-да, ҳаяжонли титроқ овозда алланималарни пичирлай бошлади.

Димоғимга тупроқ ҳиди урилди. Ернинг силкиниши секин-секин пасая бошлади. Аммо токчадаги чойнак-пиёлалар ҳамон шақирлар, итлар тўхтовсиз увиллар эди.

— Кўркманглар! — деди дадам бизгами, ўзигами далда бериб. — Ер қимиради... Бўлди... ўтди...

Чиндан ҳам шақир-шуқурлар, итларнинг увиллаши тиниб қолди. Ҳовлига тушаётган эдим, ойим бақириб берди.

— Ўтир, ҳозир яна қайталайди!

Сакраб ҳовлига тушдим. Этакдаги уйнинг ром ўрнига омонат териб қўйилган хом ғишлар ҳовлига отилиб, пароканда сочилиб ётар, бостирма эшигидан арқонни узиб чиққан иккала қўчқор, ҳовлида типирчилаб, у бурчакдан-бу бурчакка жонсарак югурар эди.

Бир зум даҳшат тўла сукунат чўкди. Итлар увиллашдан тўхтади.

Қўйлар ҳам тинчиб қолди. Атрофга нимқоронғи зулмат аралаш таранг осудалик кўнди. Уфқ секин-аста ёриша бошлади.

— Ёмон қимирлади! — айвондан оқ иштонининг боғичини осилтирган дадам тушиб кела бошлади. — Ашхободдаям бунчалик бўлмагандир.

— До-од! Жон бола-ам!

Юрагим сесканиб кетди. Негадир бу овоз Башор холаникига ўхшаб кетди. Боя дадам айтган мудҳиш хабар зилзила ваҳимаси билан бир зум хаёлимдан кўтарилган экан. Яна ҳаммаси қайтадан ёдимга тушдию кўча эшикка югурдим. Тўғри, Текистилда бақирган одамнинг овози бу ерга келмайди. Аммо юрагим сезиб турибди. Бир гап бўлган! Мунавварга бир нима бўлган!

Эшикка етганда ойимнинг ҳайқириғи қулоғимга кирди.

— Қаёққа? Ҳозир яна ер қимирлайди!

Менга деса минг марта қимирламайдими?! Бошимга тушган кўргулик олдида зилзила нима бўпти?! Йўқ, мен эмас, Мунавварнинг бошига тушди бу кулфат! Энди нима бўлади? Юрагимни суғуриб ташласам қутуламанми шу азобдан?! Теримни шилиб ташласам қутуламанми? Мунаввар! Нима қилиб қўйдим!

Тонг ёришган, аммо кўчалар кимсасиз, ҳаммаёққа ваҳимали, ўлик сукунат чўккан эди. Бир хил уйларнинг девори қоқ ажраб кетган, баъзиларининг деразаси отилиб ташқарига тушган, чеккароқдаги ҳовлининг ёиштин девори қулаб тушган, девор остидан ҳамон тўзон кўтарилиб турарди.

Ҳарсиллаб югуриб борарканман, одамларнинг овози қулоққа чалина бошлади.

— Тинчликми, қўшни?

— Безарар. Ойна синди. Узингиз-чи?

— Пахса йиқилди. Асли синч қилсам бўларкан.

..Бўрижар яқинида қурилаётган касалхонанинг чала битган биносида ҳам пишиқ ёишдан тикланган деворлар қулаб тушган, кўтарма краннинг «қўли» фил хартумига ўхшаб ерга оғиб қолган эди.

Ҳали автобус қатнови бошланмаган экан. Югуриб кетдим. Шундагина оёғим ерга муздек урилаётганини сездим. Қарасам ялангоёқман. Кечаси шудринг тушибди. Ер совуқ, кўча четидаги қоқигуллар, майсалар гўё ҳеч гап бўлмагандек тонг шабадасида оҳиста чайқалиб турар, чиқиб келаётган офтобга салом бериб майин жилмаяр эди. Қулоғимга тағин ўша — даҳшат тўла нидо чалингандек бўлди.

— Бола-ам!

Юрагим қинидан чиққудек бўлиб югуриб кетдим.

Тор кўча бошига келганимда нафасим қисилиб қолган, тиззаларим қалтирар эди. Қарасам, кўча ичи жимжит. Хайрият! Йиқилиб ётган аллақандай дарахтга ўтириб, нафасимни ростладим. Дарахтнинг қурт еб мўрт бўлиб қолган танасини силадим. Ўша заҳоти сапчиб ўрнимдан туриб кетдим. Ахир бу... ўша бақатерак-ку! Ҳар сафар Мунавварни кузатиб келганимда панасига ўтиб, хайрлашадиган «ўзимиз»нинг терак! Кеча Мунавварга Эргаш билан келиб арралаб ташлаймиз, деган дарахтим.

Терак бўй-бастии билан йиқилган, тор кўчани тўсиб қўйган эди. Шундагина ичкарида, Мунавварнинг эшиги олдида тўдалашиб турган эркак-хотин аралаш одамларга кўзим тушди. Юрагим така-пука бўлиб ўша томонга отилдим. Одамлар тўдасини ёриб ўтарканман, хотинларнинг шивир-шивири қулоғимга чалинди.

— Оёғидан девор босиб қопти!

— Вой-й? Улибдимми?

— Ўзи юраги касал эди...

— Вой бечора!

— Кўзи очик кетди...

Учиб ҳовлига кирдим. Арча тагида нимча кийган, сочлари пахмайган Башор хола турар, атрофини ўраб олган, хотинларга негадир илжайиб қарар эди.

— Кирманг, овсинжон, кирманг. Қизим ухляпти.

Чамаси у мени танимади.

— Унақа деманглар... — деди ялиниб. — Мунаввар ўлгани йўқ. Ухлапти. — Қизиқ, у негадир яна кулди. — Уйқуси қаттиқ-да...

Отилиб уйга кирдим. Упирилиб кетган девордан нур тушиб турар, бурчакдаги каравот пачоқланиб кетган, уй ўртасида ғиштлар сочилиб ётар эди.

Бериги девор тагида ётган Мунавварга энди кўзим тушди. Бошида ёстиқ йўқ, устида одял ёпиб қўйилган. Тепасида иккита хотин ранги ўчиб ўтирибди.

— Мунаввар! — ёнига тиз чўкиб, бошига эгилдим.

Унинг кўзлари очиқ эди. Йирик-йирик қоп-қора кўзларини очганча бир нуқтага тикилиб ётар, узун, қайрилма киприклари қилт этмасди.

— Мунаввар! — елкасидан ушлаб силкитдим. Назаримда у майин жилмайиши, уялиб, юзини ўгириши керакдек эди. Йўқ, у қимир этмади. Бир нуқтага қадалган кўзларида, чиройли, ақлли кўзларида «нега унақа қилдинг, мен сенга нима ёмонлик қилувдим» деган маъно бор эди.

— Мунавва-а-ар! — дод солганча юз-кўзларидан ўпа бошладим. Унинг узун-узун киприклари пирпираб кетгандек бўлди. Аммо қилт этмади. Негадир юзи ҳам, лаблари ҳам муздек эди...

— Мунаввар! — дедим эсдан оғгандек қучоқлаб. — Унақа қилма, Мунаввар!

Биров елкамдан ушлади. Аллақандай бегона хотин совуқ вазминлик билан насиҳат қилди:

— Уликнинг устига гул тушса тош теккандек азиат чекади, болам! Нима қиласиз қийнаб?

Нима? Улик? Мунаввар ўликми? Нимага? Нима учун? Нега энди мен буёқда қолиб, сен ўлишинг керак? Нима гуноҳинг учун, Мунаввар?!

Кимдир юзимга сув сепди. Кимдир қўлтиғимдан олди. Уйга брезент замбил кўтарган, оқ халат кийган хотин билан эркак кириб келди. Уша заҳоти Башор хола қуюндек учиб, ўзини Мунавварнинг устига отди.

— Болам! Жон қизим! — у телбаланиб оқ халатларга қаради. — Кет! Йўқол!

— Ойижон! — қўлтиғимдан тутиб турган одамларни силтаб ташлаб Мунавварга ёпишдим. — Мунаввар!

— Айрилиб қолдим, ўғлим! — Башор хола ҳамон Мунавварни қучоқлаган кўйи ёш тўла кўзлари билан менга қаради. — Синглингдан айрилиб қолдик-ку, ўғлим!

Мунавварнинг қўлларини, кеча оёғимга ёпишиб, шимимнинг почасини силаган, эркалаб сочимни тараган қўлларини одял тагидан тортиб чиқардим-у, юзимга босганча мук тушдим.

— Обкет, Мунаввар! Мениям обкет! Об-ке-е-ет!

Хотима ёки энг охирги боб

Қурилиш-монтаж бригадасининг бошлиғи

Музаффар Шомуродов ҳикояси

Қулоқ солинг: қуёш гапиряпти!

Автобус ҳамон гувиллайди. Мотордан чиққан ҳовур бензин исига аралашиб томоғимдан ғиппа бўғгудек бўлади. Ким билсин, балки ўзим бўғилиб кетаётгандирман. Ана, Қўқонга кириб келдик. Тор кўчалардан ўтиб бораяпмиз. Йўловчилар бирин-сирин уйғониб, ғимирлаб қолишди. Бола йиғлади, Кимдир сигарет чекди...

Тоғ ортида қуёш кўринди. Қип-қизил саратон қуёши. Мулойим жилмайиб саховат билан нур соча бошлади. Ҳар куни шунақа бўлади. Офтоб ҳар куни кулумсираб уйғонадию одамларга нур улашади. «Мен

борман-ку, бир киприк қоққулик қисқагина умрингда тинч-тотув яшасаларинг бўлмайдими?» деётганга ўхшайди. Қуёш ҳар куни уйғонган заҳоти шундай дейди. Одамлар унинг гапига тушунишмайди. Уруш қилади, бир-бирини ўлдиради. Гўё ўша уруш аммамни Кимсан акамдан жудо қилмагандек. Гўё тўқсонга чиққан аммам, юз ёшга кирган Оқсоқол бува ҳалиям фарзанд доғида куймаётгандек. Гўё ўша уруш эллик миллион одамнинг ёстиғини қуритганига қаноат қилмай, ўзи тамом бўлганидан кейин дунёга келган Мунавварнинг, бегуноҳ Мунавварнинг ҳам жонига чанг солмагандек. Гўё мен Мунавварнинг ҳайратли хитоб қотиб қолган кўзларини, қоп-қора маъсум кўзларини унутишим мумкиндек... Ун икки йилдан бери азобдан қутула олмаганим, бундан кейин ҳам қутула олмаслигим учун мен айбдордек.

Қуёш ҳар куни уйғонган заҳоти жилмайиб боқадию унсиз хитоб қилади: «Бир киприк қоққулик қисқагина умрингизда тинч-тотув яшасаларинг бўлмайдими? Гоҳ нон талашасизлар, гоҳ — шон! Гоҳ макон талашасизлар, гоҳ — имон! Бир-биридан қаттол куроллар ўйлаб топасиз. Ахир ҳаммангиз инсонсиз-ку. Ҳаммангиз менинг болаларимсиз-ку, мен сизларнинг отангизман-ку. Бир-бирларинг билан қирпичоқ бўлаверишларингни кўриб чарчаб кетдим-ку! Етар ахир, етар, болажонларим! Ўз онангизни — Ер куррасини адои-тамом қилиб тинчимоқчимисиз?! Она-нгиз шу умидда туққанмиди сизни?! Шу ниятда кўтариб юрибдими кўк-сида!»

Қуёш ҳар куни шундай деб илтижо қилади. Аммо одамлар унинг ҳайқириғини эшитмайди. Бир-бирига чоҳ қазийди. Бир-бирининг кўзига чўп солади, хиёнат қилади.

Дунё нега бунақа? Оқсоқол бува айтган — ҳаёт иморатидан фишт кўпориб олишга уринадиган кимсалар нега ҳалиям бор?!

Автобус бир зумда бўшаб қолди.

...Озғин шофёр зинапоялардан пилдираб чиқиб, салонга кирди.

— Ие, ҳалиям ўтирибсизми, меҳмон? Чаққон қимирламасангиз кеч қоласиз. Марҳумани чиқармасидан етиб боринг-да... Такси тўхтатиб берайми?

Тиззамда ётган тугунни кўтариб секин ўрнимдан турдим. Шимимнинг чўнтагига қўл суқсам, телеграмма илашиб чиқди. Кўк ҳошияли, «Молния» телеграмма. Қизик, вокзал узоқмикин? Уёғи Фишткўприккача бир қадам... Шунини ўйлашим билан қор босган каталакдек ҳовли, чақмоқ телпакли киши кўз олдимга келди. Ҳаёт иморатини бузадиганлардан биттаси... Ўша заҳоти хаёлимда Мунаввар жонланди. «Нега унақа қилдинг мени, гуноҳим нима» дегандек бир нуқтага тикилиб ётган Мунаввар...

...Автобусдан тушишга оёғим тортмас, Тошкентга, бригадамга қайтгим, Икром аканинг «тудовой-судовой», деб шанғиллаб гапиришини эшитгим келарди...

1982—1985
Тошкент — Пицунда — Тошкент

Жамол Камол

Шоҳимардон булбулларинг

Шоҳимардон, мунча ҳам
хушхон экан булбулларинг,
Сутдек ойдин кечаларда
жон экан булбулларинг...

Бошим узра лаҳза-лаҳза
ёндилар, ўртандилар,
Куйганимни ё магар
билган экан булбулларинг.

Келса меҳмон, боши узра
тонггача чаҳчаҳлашиб,
Новдаларда марварид —
маржон экан булбулларинг.

Бу жаҳонда бир жаҳон эрмиш
азалдан сўзу соз,
Мен-ку тупроқман, вале
осмон экан булбулларинг.

Тингладим мен, англадим мен
лолу ҳайронлар қолиб,
Воҳ, менинг ҳолимга ҳам
ҳайрон экан булбулларинг...

Мен учун дорул-ҳаётдир,
менга қисматдир Ватан,
Қисматимдан бир ажаб
эҳсон экан булбулларинг...

Ҳар тарафда шарқираб
оқ чашмалар, кўк чашмалар,
Чашмалардан сув ичиб,
сайрон экан булбулларинг.

Чашмадек кўнглимда қолди
булбулистондан наво,
Кўрса орзу, кўрмаса —
армон экан булбулларинг...

Дам ўтар, дамлар ўтар

Дам ўтар, дамлар ўтар,
ўнлар ўтар, юзлар ўтар,
Кеча-кундуздек умрдан
кеча-кундузлар ўтар...

Дам-бадам тўлқин бўлиб
ўтгай замон, кетгай замон,
Ерда дарёлар ўтарлар,
кўкда юлдузлар ўтар.

Ўтмаган ким бор жаҳонда,
кетмаган не бор яна,
Боғда булбуллар ўтарлар,
сувда кундузлар ўтар.

Ўтдилар не-не азизлар,
оҳки, бир-бир кетдилар,
Кўзларимдан лаҳза-лаҳза
ул қаро кўзлар ўтар...

Аруз — халқимиз руҳининг қадимий иқлими, ўзбек шеърининг ва музикасининг минг йиллик муҳити, асрлар оша бизгача етиб келган гўзал соз, олмос шамшир... Бу сознинг нечук жаранглаши ва бу шамширнинг нечоғлик кескири бўлиши энди ўзимизга боғлиқ.

Навий дostonлари, Бобур рубоийлари, Машраб ғазаллари — боқий гулшан, абадий дарсхона. Замонавий шоирларимиз ижодида ҳам арузда битилган ўлмас намуналар бор. Ҳамзанинг «Яша, Шўро», Усмон Носирнинг «Юрак», Уйғуннинг «Тарк этма назокатни», Ойбекнинг ҳозиргина боғдан узилган рангин ва тароватли гул каби:

Ер кетди, кўзим булоғи қолди,
Сийнамда тирик фироғи қолди.
Ишқ хотираси бўлиб сочимнинг
Ёшлиқда кўпайган оқи қолди —

сатрлари бунга мисол. Ҳабибий, Собир Абдулла, Чархий, Восит Саъдулла, Эркин Воҳидов ғазаллари эл орасида маълум ва машҳур. Хуллас, аруз шоирни чеклайди, деган гапларнинг пучаклиги бугун исбот талаб этмайди. Фақат истеъдод керак, меҳнат қилиш даркор.

Мен ёшларимиз арузга янада меҳр қўйиб, замона сувратини солишда унинг ранг ва оҳангларида кўпроқ баҳраманд бўладилар, деган умиддаман. Шу тилак билан янги машқларимни ҳукмингизга ҳавола этдим.

Жамол КАМОЛ

Ўчмагай осмонда офтоб,
сўнмагай кўнгилда ишқ,
Гарчи кўнгилдан неча
излар ўтар, ҳислар ўтар...

Эзгулик қолгай жаҳонда
ярқираб, юлдуз мисол,
Шум мунофиқлик, хиёнат,
таъна-афсуслар ўтар...

Қол, элим, сен ҳам жаҳонда
ўтмасу кетмас бўлиб,
Балки бошингдан неча
кунлар ўтар, кезлар ўтар.

Эл омон бўлса жаҳонда,
тил саломат, дил омон,
Шоиро, ҳар дам дилингдан
шу ширин сўзлар ўтар...

Нодири Даврон аталмиш...

Нодири даврон аталмиш
ул таманно мард эмас,
Мард эмас, лекин маломат
этгудек номард эмас.

Турмуши роҳат-фароғатдир,
сахарлар чеккани —
Оташин завқу сурур эрмас-ку,
оҳи сард эмас.

Тиргизур мардлик билан,
ўлдирса номардлик билан,
Энг ёмони — дардмандлар
дардига ҳамдард эмас.

Воҳ, таманно юрса у,
оламда танҳо турса у,
Шарти шулким, бошқа барча
муддаойинг шарт эмас.

Лутф этгандай бўлар
ҳолимга гоҳо кўз солиб,
Аслида бошимга тўзон —
чикса, унга гард эмас.

Эй Жамол, ҳар неки бўлсин,
лекин ўлсин манфаат,
Манфаат кутганда, йиғларсан,
куярсан — дард эмас...

Файзулла Хўжаев кўзлари

Ажаб бир суврате, дўстлар, боқиб мен — ҳар сафар дилсўз,
Ажаб бир нозанин сиймо, ажаб бир чақнаган юлдуз,
Бу кўзлар мунчалар шаҳло, бу кўзлар мунчалар маъюс,
Бу кўзлар айласа ҳар неки ошқору ниҳон айлар,
Бу кўзлар имтиҳон айлар, бу кўзлар имтиҳон айлар...

Бу кўзлар таърифида лабларим қурғаб, тароват йўк,
Бу кўзлар оташида ўртаниб жоним, ҳаловат йўк,
Бу кўзларсиз менга оламда сарват йўк, саодат йўк,
Бу кўзлар айламиш ҳолимни андоққим, ҳамон айлар,
Бу кўзлар имтиҳон айлар, бу кўзлар имтиҳон айлар...

Бу бир маъвоки, мен кўнгил узиб, ташлаб кетолмасман,
Бу бир дарёки, мен поёнига ҳаргиз етолмасман,
Бу бир маъноки, мен такрор ўқиб, талқин этолмасман
Ва лекин тоғ этиб кўксим, умидим осмон айлар,
Бу кўзлар имтиҳон айлар, бу кўзлар имтиҳон айлар...

Ғурур бу, эътикод бу, жабҳаларда шонли нусрат бу,
Мунаввар орзулар йўлида етган ранжу касрат бу,
Ватан бу, баъзи бир кўзларга чўккан мангу ҳасрат бу,
Булар бирликда гоҳо кўйдириб, бағримни қон айлар,
Бу кўзлар имтиҳон айлар, бу кўзлар имтиҳон айлар...

Санамо

Санамо, севгини мен
кўнгилда гавҳар билдим,
Кўзларинг шуъласини
кўзимга сарвар билдим.

Сочларинг силсиласи
тоғдаги сунбулми, нигор,
Қоматинг сувратини
сарву санобар билдим.

Кундузингдан, гўзалим,
кунларим офтоб-офтоб,
Юлдузингдан яна —
тунларни мунаввар билдим.

Юрагимни гаҳи мен,
ўйлаки, соҳилдаги тош,

Тилагимни гаҳи мен
кўкдаги каптар билдим.

Ишқ дедим, ишққа етишдим
мен жаҳон ичра келиб,
Не саодатки, уни
йўлимга раҳбар билдим.

Айлади васлу висол —
йиллари умримни узун,
Айрилиқ соатини
умрга аждар билдим...

Сен чақирсанг, сенга «жон»
устига «жон» дейди Жамол,
Чунки меҳрингни, санам,
жонга баробар билдим...

Мажнунтол

Эй, чаман ичра назокатли
гулим, мажнунтол,
Ўрма сочингни зилол —
сувга солибсан тол-тол...

«Кел, санам» деб сенга сув
бетида тўлқин-тўлқин,
«Юр, пари» деб сени бир
бошқача аврайдиган шамол...

Тонг отар эрди кулиб,
жумла жаҳон кўзгу эди,
Сен кўриндинг, малагим,
кўзгуда афсона мисол.

Ай сеҳргар, балки сеҳр этгали
кўкдан тушдинг?

Тушди кўнглимга менинг
ўзгача ҳис, ўзгача ҳол...

Ёпинибсан, гўзалим,
барги ҳаё, барги ҳусн,
Ҳам нигоҳингда, гулим,
шунча фусун, шунча ҳаёл...

Севгининг толи ўзинг,
рамз ила тимсоли ўзинг,
Неча ошиққа хитобсан,
неча маъшуққа савол.

Соядек турди-ю оҳ урди-ю
юз бурди, дема,
Суврати кетди, ўзи —
соя бўлиб қолди Жамол...

Не ажаб офатижонсан...

Не ажаб офатижонсан
    менга, жонон-жонон,
Мен боқиб сувратингга
    ҳар куни ҳайрон-ҳайрон.

Гоҳ тўниб икки кўзинг
    мен сари маъюс-маъюс,
Гоҳ кулиб икки юзинг
    мен сари хандон-хандон.

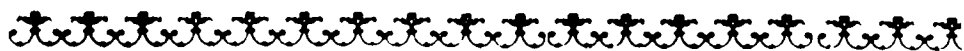
Сени кўрмоққа магар
    кундузи саргашта қуёш,
Неча юлдуз сени деб
    ҳар кеча сайрон-сайрон.

Боғланибдир, гўзалим, зулфингга
    бу телба кўнгил,
Айлама телба кўнгил
    мулкини вайрон-вайрон...

Гар мени англамасанг,
    меҳру вафо айламасанг,
Бу тириклик, бу жаҳон
    ҳаммаси армон-армон...

Сенга боққанда Жамол ёнида
    бир шуъла кўриб,
Ой сочар шуъласини
    тунлари маржон-маржон...

Анвар Исроилов

МЕҲР ОФТОБИ

Энг оддий кўшиқ

*Даҳо байтлар тўқимоққа қайда имконим,
Қалб ва фикрат яшар гарчи шеърга эврилиб.
Шу лаҳзанинг шоҳ кўшиғи эмасми, жоним,
Менинг севиб турганлигим, сенинг — севилиб?*

Бедорлик балладаси

Газеталарда ёзилишича, Мадрид яқинидаги Сеговия шаҳрининг фуқароси Хесус Фрутос Сеновилья деган одам ўттиз йилдан бери уйқу нималигини билмас экан.

*Эллик йил яшабсан дунёда, Хесус,
Шундан ўттиз йили — тамоми бедор.
Йирок бўлсин сендан армон ва афсус:
Фафлат уйқусидан уйғонмаслар бор.*

*Ҳаётнинг муқаддас қонуни аён:
Қай нарсага қай бир нарсадир сабаб.
Демакки, бағрингда сенинг, бегумон,
Нимадир тош қотиб ухлайди, ажаб.*

Сен мудом бедорсан шунинг эвази,
Ҳайратдан одамлар ушлайди ёқа.
Бордир эрмакталаб кимсалар баъзи,
Дунёнинг ишлари ўзи шунақа.

Жаҳон ҳақимлари ҳайрондир ҳатто:
Наҳот, мумкин шунча уйқусиз яшаш!
Билмайсан ўзингдан ўтмагунча то
Хоҳи Лукмон бўлгил, хоҳ Сино яккаш.

Сенга ҳорғинлик ёт, азоб — бегона,
Не афзал шеър узра тунги хаёлдин?
Кўкда ой, ерда сен уйғоқ ягона,
Саҳарни кутасан қушлардан олдин.

Ухла деганларга солмагин қулоқ,
Турфа доруларни отиб сол нари.
Тунлар тилак тилаб, юлдузларга боқ:
Тонгга омон етсин ер одамлари.

Ором қайда — қалбга туғён солса ўт,
Безовта зотларнинг кўнгли оқ бўлган.
Қадим ватандошинг ўша Дон Кихот,
Ахир, бедорлардан бедорроқ бўлган...

Қайдадир ухламас одамлар бор, деб
Хижолат чекаман, кўзим кетса сал.
Йўлчига бир тутам нур ҳам бедор, деб
Зулматдан ёғдулар юламан ҳар гал.

Буюклар ғафлатда кўрганлар офат,
Ҳеч кимга етмасдан заҳмат-зиёни —
Бағир чеккасида манфур, касофат,
Тош қотиб ухласин риё илони.

Одамзод, тинглагил имонинг сасин,
Бедорлик булбули бошингга кўнди.
Кулча бўлиб ётган мор уйғонмасин,
Ғафлат ёстиғига бош қўйма энди.

Табиат чорлови

Ювош кўзларини инсонга тикиб,
Узига дўст кўриб оҳулар шоён,
Беҳадик чопсалар яйраб, энтикиб,
Бўлиб кетмасмиди олам гулистон?

Қора ўрмонларда дуч келгани дам
Борлигин тарк этиб ғазаб ва ғусса,
Полвон, тўпори феъл, зўр айиқлар ҳам
Маймоқ панжаларин одамга тутса.

Бир ҳол деб санардим ҳайратдан нари
Жондорнинг инсонга меҳри деб тайин,
Сувдан чиқиб тимсоҳ — бужур ва қари,
Мин, деса, манзилинг томон элтайин!

Қайдан пайдо бўлдинг, сен манфур нифоқ?
Осмондан тушдингми, жойинг — ер ости?
Қудратли шер билан ҳатто иттифоқ
Кўрк бўла олурди инсонга, рости!

Ёт не, туққанига раҳм айламаслар,
Эл ичра номусдан юзлари қаро —
Уятсиз кимсалар, мунофиқ каслар
Йўқ дейсанми, дўстим, одамлар аро?

Митти кушчаларнинг мунчоқ кўзлари
Инсонга бокмасми зор, шафқатталаб?
Йўқса, нега керак шоир сўзлари
Меҳрдан оламга жар солмаса қалб!

Ахир, одамзод-ку, ё алҳазар, у
Наҳот, ном орттирса ёвуз, бадният?
Наҳот, йироқ бўлиб тушсалар айру:
Бир ён — инсоният, бир ён — табиат?!

У кун қаро бўлсин, дейди бузруклар,
Барқ уриб турипти ҳаёт жовидон.
Тонг билан «ку-ку»лаб мусича йўқлар,
Ризқ дея сочайлик бир кафтгина дон.

Табиат чорлови, оҳ, нақадар чўнг,
Уртаб юборганда бир ҳис кўнгилни,
Ёнга оламиз-да ўғил-қизни, сўнг
Ҳайвонот боғига бошлаймиз йўлни...

Бир қадам

Кечмиш китобини варақласанг гар,
Тарих лаънатлаган зотлар бор, бешак.
Ғуноҳ улар номин тутмак, алҳазар,
Ғуноҳ ҳатто оппоқ қоғозга битмак.

Ғожий ҳикоятлар ғуссадир дилда,
Узинг ҳакам бўлгил, боқий Диёнат!
Пушкиннинг қотили ўша дуэлда
Ҳайҳот, бир қадамга қилган хиёнат.

Тенг бўлди у қадам шоир жонига,
Бошига бошлади ажал ҳарбини.
Кўкрагим, сен бу кез титрайсан нега
Ҳис этиб ўша шум қадам зарбини?

ЧAPAN бир тантилик, мардлик на қилсин
Наслан кажбахс бўлса ул манфур кимса.
Айтингиз, Россия қандайин кулсин
Малакюз Наталья қаро гар кийса?

Зотан, хиёнатнинг масофаси йўқ,
Иблисдан нарига тушмаган ҳеч дам.
Шоирнинг жонига қасд айлаган ўқ —
Бир қадам, бир қадам, ўша бир қадам.

Ҳамон шеъриятнинг мажруҳ жонида
Очиқ яра яшар — азоби сим-сим.
Не-не кимсалар бор ишқ жаҳонида,
Хиёнат кўлами минг-минг чақирим.

Бир қадам!.. Соф ҳислар оёқости, оҳ,
Бир қадам ораси ҳақ бирла ёлғон.
Бир қадам етмайди, битта қадам гоҳ
Мурод соҳилига чиққунча армон.

Гар завол тиласа қай битта ёмон
Булбул жонидаги боқий кўшиққа,
Ғурур деб билмангиз ва ё сохта шон, —
Мен тутиб бергайман кўксимни ўққа.

Жаҳон боғларига қўйингиз қадам,
Хурлик булбулларин келмакда саси.
Бу ёғду, бу толе, бу шеърият ҳам —
Боқий муҳаббатнинг олтин шеваси.

Қайдадир урчийди шумқанот зоғлар,
Бир қадам гоҳ булбул ва зоғ ораси.
Бир қадам, бир қадам, қай машъум чоғлар
Жон билан энг қаттол яроғ ораси.

Абадий жангдадир оқ бирла қора,
Ғолиблик, мағлублик аро — бир қадам.
Бир қадам, бир қадам — сулҳ ва можаро,
Шу бир масофа гоҳ бунча муаззам!

Гоҳ кечиккан азим савоблар нега
Увоқ гуноҳларни ювиб кетмайди?
Гоҳида ёлғоннинг пайин қирқарга
Бир қадам, фақат бир қадам етмайди?..

Матадор

Ҳайвон ҳамласида айқиради куч,
Кетса ҳамки сенинг тизингдан мадор,
Ажалнинг тиғига келмай туриб дуч,
Бошда мардлик туғин порлат, Матадор!

Ваҳшийлик бўғзига тиғ тортар дамда
Жанггоҳни тарк этма, тарк этма зинҳор.
Балки қил учида турган оламда
Сен сўнги баҳодир, танҳо, Матадор.

Муқаддас ҳисларга она — эътиқод,
Ҳали қалбада имон, ишқ имкони бор.
Шоирмисан, олим, деҳқонми, сайёд —
Ягона номингдир бу кун, Матадор.

Ақлинг нажот бўлсин, идрокинг — қалқон,
Сен-ла, юзма-юздир қайсар жонивор.
Ул алвон матога чирмашиб чунон,
Оёғинг остида йитсин, Матадор!

Қадим жангномалар бизда беадад,
Мардлар руҳи бўлсин сенга мададкор.
Дунё жанггоҳ бўлса абадул-абад,
Одамлар қисмати бирдир, Матадор.

Хатар ортиб борса ҳамки минг карра,
Идрок замирида буюк нажот бор,
Одамзод ғафлатга ҳаққинг йўқ зарра —
Сен — ҳаққа жонини тиккан, Матадор!

Меҳр

Назираҳонга

Инсон не, дон чўқиб қўлдан кабутар,
Сайраб юборгудай яйраб кетади.
Фикрат чароғин ёқ, бошингни кўтар,
Меҳр ёмғирларин тошлар нетади.

Меҳрдан жаннатга айлансин бағир,
Разолатни ютсин жаҳаннамий чоҳ.
Асл ғанимлар-ку нарида, ахир,
Нега курашамиз дўстга қарши гоҳ.

Яхшилар кўксига тиғ тегар гоҳи,
Етти қат қалқоннинг ортида ёмон,
Гоҳ лоқайд яшаймиз ва қалбнинг оҳи
Тан мулкин маҳв этгай бир кун беомон.

Замонлар қўйган шу биргина жумбоқ:
«Недир дунёдаги энг зўр ҳаловат?»
— Қалблар гулзорига насимдай чопмоқ,
Йўлда йиқилсанг ҳам, есанг ҳамки лат.

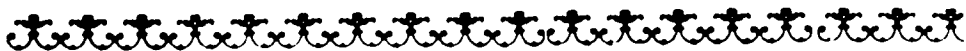
Бу ғалат, бу ғалат, бу ғалат, дея
Кўксингда гоҳ иблис берса ҳамки сас,
Бу энг бир зарурий пок ҳолат, дея
Меҳр офтобинин билгил муқаддас

Ва боққил қуёшга — ёғдулар тўккан,
У — рамзи ҳаётдир, мисли олтин дон.
Меҳр кабутарин учир, то кўкдан
Кунни олиб қайтсин ўша жовидан...

* * *

Шаҳарлардан нари, шовқиндан йироқ,
Булутга теккудай олмос дудоғлар:
Осуда ухларди тушлар кўриб оқ
Ҳайрат тошларига бош қўйиб тоғлар.

Қоялар бошидан рўмолга ўхшаб
Сирғалиб тушарлар олтин саҳарлар,
Қутлуғ бир соатда кўзларин ишқаб,
Уйғониб кетарлар азим шаҳарлар.

Муҳаббат Турובה

АВЛОДЛАР

Улуғ Ватан урушида ҳалок бўлган дадам Туроб Набиевнинг азиз хотирасига бағишлайман.

Қисса

1

Эрталабдан бери майдалаб ёғиб турган қор кечга яқин жадаллашди. Ҳовлиларни, пастак лой томларни қалин қор қоплади. Аччиқ изғирин дераза ойналарига жимжима гуллар шаклини чизиб ўтди. Фотима тешик-туйнукларга газета ёпиштирар экан, эти тобора жунжикиб борарди. Нинадек тешикдан туядек совуқ киради дердилар. Рост экан. У дераза кўзини юнгестиқ билан тўсган эди, қоронғилик қуюқлашиб, ҳовли саҳни бутунлай кўринмай қолди. Фотима чироқни қўли билан пана қилиб эшикни занжирлаб келгач, танчанинг четида ухлаб қолган ўғлини уйғота бошлади:

— Тур, Анвар, тур, болам, овқатингни еб олгин!

Кичкинэ Анвар бошини одеялга буркаб, ухлаб ётарди. «Сарвар шунақа эди... Худди отасининг ётиши-я!...»

— Турақол, ўғлим!

— Нима ош?— сўради кўзлари жавдираб Холида.

— Бирам ширин мошхўрдаки, мана, ичиб кўргин!

У танчанинг четига қўйилган кострюлкани авайлаб олиб, косаларга мошхўрда қўйди. Она-бола овқатни ича бошладилар. Ташқарида бир маромда эринмасдан ўйнаб-учиб қор ёғади.

— Анваржон, ўғлим, кострюлни тепиб юборма, акаларинг яланиб келишади...

«Совуқда қаёқларда тентираб юришиптийкин... Қоронғи тушди-ю, уйга кетайлик дейишмаса!» Шу пайт эшик занжирининг шиқирлагани, қадам товушлари

эшитилди. Фотима йўлак томонга сергаклиниб қаради: музлаб қолган деразадан ҳеч нарса кўринмади. У дик этиб ўрнидан турди, хавотирланиб дераза ёнига ўтди. Йўлакда оҳиста қадам ташлаб келаётган одам шарпаси кўринди. Фотима ўрганиб кетган. Вақт-бевақт келадиган қариндошлар ё танишлар эшик занжирланган бўлса, чўп билан очиб кириб келаверадилар.

— Ким?— деди Фотима нафаси томоғига тикилиб.

— Мен! Қурбоновман!— чийиллаган овоз эшитилди.

— Нима керак эди сизга? Бемаҳалда келибсиз?

— Сиз чўчиманг... Зафар, Сафарлар қани? Уйга кирмадимиз? Қорама-қора келаётувдим. Уйга киришдимикин дебман... Олиб кетишим керак. Ё яширдингизми?

Унинг кўзлари олазарак, гоҳ уйга, гоҳ олдида ҳуркиб турган аёлга бежо қарар, ўзини жиддий тутишга ҳаракат қиларди.

— Вой, шўрим қурсин, сираям яширганим йўқ, яна нима гуноҳ қилишди?

— Нима қилишди эмиш!.. Ростдан уйга киришмадимиз?— Қурбонов уёқ-буйёққа аланглаб, ишонмагандай дераза оша уйга назар солди. Болалар йўқлигига ишонч ҳосил қилгач, деди:— Ҳали... яна келаман.

— Ярим кечада нима бор? Эртага келинг, агар керак бўлса...

У Қурбонов чиқиши билан деразани ёпди. «Келаман эмиш. Кошки билмасам, Салтанатхон рўйхуш бермай қўйди-да, санга...»

Дераза орқасидаги гавда ҳадеганда қўзғалмасди. «Нима қилиш керак? Бу қандай кўргулик? Нима керак асли бу гўрсўхтага? Ҳозир дадаси уйда бўлсайди, роса таъзирини бериб қўярди...» Фотима чуқур хўрсиниб, «ух» тортиди. Қоронғиликдаги гавда эса тура-тура охири кўзғалди. Девор ортидан гурс-гурс қадам товушлари эшитилди. Қурбонов чиқиб кетиши билан Фотима елкасига камзулини ташлаб, чиқиб эшикни занжирлади, яна очиб кирмасин деган ваҳима билан орқасидан тахта тираб қўйди. У уйга кириши билан Сафар билан Зафар кетма-кет девор ошиб, тиржайганча кириб келишди.

— Вой, шеттаминглар?!!

Опа иккаласига мошхўрда сузиб берди. Бир оз уларнинг бесаранжом овқат ейишларига анграиб ўтирди. Қоринлари тўйган, иссиқ элитган болалар танчанинг икки четига чўзилишди. Фотима ҳам чироқни ўчирди-да, она товукдек Анвар билан Холидани бағрига олиб, ёстиққа бош қўйди. Энди кўнгли хотиржам: болаларнинг ҳаммаси уйда. Кўнгли тинчиди-ю, лекин бутунлай уйқуси ўчиб кетди. «Участковой нега буларни таъқиб қилаверади, нега ўчакишиб қолган, кўришга кўзи йўқ. Нима гуноҳ қилишган? Отаси келгунча ёмон йўлга кириб кетадиган бўлди-да! Ҳеч кимдан ҳайичишмайди. Ҳамма ўзи билан ўзи овора, ҳамманинг ўз ташвиши ўзига етарли. Нотинч кунлар бўлса...»

— Сафар,— деди у бош кўтариб. Ўғли ҳам ухламай хаёл суриб ётган экан,

Муҳаббат Турובהва адабиётда янги одам эмас. Унинг салкам йигирма йиллик журналистлик тажрибаси бор. Шеърӣ китоблари ва қўшиқлари бор. Ижод камолоти давомида у жанрларини йириқлаштириб бормоқда. Фикри-мизнинг далили қўлингиздаги «Авлодлар» қиссаси.

Қиссанинг мавзуи Улуғ Ватан уруши йилларидан, фронт орқасидаги аёллар, болалар ҳаётидан ҳикоя қилади. Маълумки, бу жуда муҳим мавзу.

Асарда бир қанча нуруний, пок, ижобий образлар бор. Уларнинг ичида Фотима жозибаси билан алоҳида ажралиб туради. У бамаъни рафиқа, меҳрибон она. У бутун ҳаёти билан эрига қувват бўлади. У бутун ҳаёти билан фарзандлари мисолида янги авлодни тарбиялади. Шу марказий образ ҳам реаллиги, ҳам тасвирининг оригиналлиги билан авторнинг етук маҳоратидан далолат беради.

Муҳаббат Турובהва ўша давр ҳаётимизнинг деталларини тўғри топади, болалар характерини бутун тўлаллиги ва қарама-қаршиликлари билан очади. Ҳаёт қийинчиликларидан ҳикоя қилган боблар жуда таъсирли.

Асар конфликтини тўғри топиш, образни индивидуаллаштириш ва ҳаракатда тасвирлаш, сюжет динамикаси ва композицион яхлитлик, автор тилининг аниқлиги, тасвирнинг психологик реаллиги каби қатор бадий маҳорат масалаларини автор талант билан намоён қилади.

«Авлодлар» қиссасининг энг муҳим фазилати ҳозирги ёшларга уруш даври тарихини ибрат учун ҳикоя қилади ва авлодларнинг ғоявий ворислигига даъват этади. Сўнги ҳол эса коммунистик ғоявийлиқнинг конкрет кўринишидир.

Мен бу асарни икки марта ўқиб чиқдим. Бадий тасвирига оид маслаҳатларни автор қабул қилиб, асарига сайқал берди.

ЛАЗИЗ ҚАЮМОВ,
профессор

унга қаради. — Шу Қурбонов ўлгур санларни тинч қўядими, йўқми? Нимага шу билан айтишаверасанлар? Кун демайди, тун демайди, шартта бостириб келаверади. Турқи кургур бирам совуқки, ҳозир ҳам кўрдинг, ҳовлида туриб-туриб зўрға чиқиб кетди.

— Э, у ярамасга сал нарса баҳона-да! «Мен қонун билан иш қиламан», дейди. Эрталаб кинонинг олдида папирос сўраган эди, бермадим. Доим текинга чекиб кетади, текинхўр. Бир гал бермасам дарров алам қилипти.

— Бори шуми? Шунга шунчалик қилса?..

— Бори шу, ойи...

Орага жимлик чўкди. Кўп ўтмай болаларнинг хуррак товушлари эшитилди. Фотиманинг кўз олдида Сарвар пайдо бўлди... Хўп кунларга қолди-да! У Украинада жанг қияпти. «Жуда совуқ дейишади. Жун пайпоғи йиртилиб кетгандир, нинини йўқолмадимикин? Шарф боғлашни ёмон кўрарди... Чап кўзи совуқда ёшланарди... Нима қилаётганикин?..»

Эрта тонгда Фотима остонагача босиб кетган қорни кураб йўл очди. Томни Сафар билан Зафар курашар, деган хаёлда супрадаги унни қоқиб-суқиб нонуштага атала пиширди. Бир ҳокандоз ловуллаб турган чўғни танчага босди. Яхши ҳам кузда қишлоқдаги катта акаси бир арава ғўзапоя ташлаб кетганди, бу йил ўтиндан қийналмайди.

— Сафар, томни кураб тушмасанг бўлмас,— деди Фотима иссиққина аталадан ичиб олишгач.

Сафар онасига иккилашиброқ нигоҳ ташлади. Фотима унга қаради-ю, юраги шиғиллаб кетди: ўғлининг кўзларида Сарвар... «Бунчалар ўхшаш бўлмаса!..» Ҳа, Сафар билан Сарварнинг кўзлари бир-бирига жуда ўхшаш, тимқора ўткир қорачиқларига тикилиса беҳосдан одамнинг қалби тоб беролмай қалқиб кетади.

— Пешинда келиб бирпасда кураб ташлайман.

— Ҳозир қаёққа бормоқчисан?

— Бир жойга... Боллар билан келишиб кўйгандим.

— Узинг биласан, ишқилиб бугундан қолмаса бўлгани, яна қор ёғса том оғирлашиб кетади.

Зафарга унча иш буюравермайди. Бир-икки у-бу ишларни буюрганида айтишиб қолиб, аразлаб қаёқларгадир кетиб қолди. Ҳар қалай Сафарга ҳадди сиғади, уришиб-талашиб бўлса ҳам ичидаги дардини тўкиб солади. Бола бошидан деганлари рост эртак. Шу тонаднга келин бўлиб тушганида ўн еттида эди. Ушанда... тўйнинг эртасига қайнонаси уч яшар Сафар билан беш яшар Зафарни етаклаб келди.

— Ойинглар билан кўришинглар, қани ким биринчи бораркин,— деди у Фотимага кўз ташлаб.— Мана ўғилларингиз, буларни сизга, сизни яратганга топширдим.

Кечагина онасининг бағрида ширин хаёлларга ғарқ бўлиб юрган тўпори қиз тўсатдан «ўғиллар»ни кўриб, ғалати бўлиб кетди. Нима қиларини билмасди. Ҳўнграб-ҳўнграб йиғлагиси, ҳозироқ уйига қочиб кетгиси келди. Кампир ҳам, шумшайиб турган бу болалар ҳам кўзига хунук кўриниб кетди. Ёғим рўмолининг попугини ўйнаб, лабини тишлаганча жим тураверди. Шунда Сафар югуриб келди-ю, ўзини Фотиманинг қучоғига отди.

— Ойижон!.. Қаёқларда эдингиз?!

Ўдакнинг илиқ нафасидан Фотиманинг юраги қалқиб кетди. Ҳозиргина вужудини қамраб ётган алам ва нафратнинг шафқатсиз алангалари сўниб, боланинг беғубор ва аллақандай ёқимли нафаси кўнглини алланечук эритиб юборди. Жажжи кўлларини чўзиб қучоқлашидан худди кичкина укасига ўхшаркан. Беихтиёр кўзларидан ёш тирқираб чиқди. Меҳр билан ўдакнинг бошини, юзларини силай бошлади. Бу ҳолатни кузатиб турган кампир ҳам йиғлаб туриб деди:

— Сен-чи, Зафаржон, кўришмайсанми?

— Йўқ,— деди у қатъий.— Йўқ, мани ойим ўлганлар! Бу мани ойиммас! Фотиманинг оёғи музлаб, гўё жони миясига урилди. Зафарнинг алам ва ички бир чинқирқ билан «Ўлганлар!», «Бу мани ойиммас!» деган сўзлари ўқ бўлиб бағрини тешиб ўтди. Кампир ҳам боладан бунақа терс жавобни кутмаган эди.

— Ҳаҳ, гапирг қурсин, шумтака, онангни бошини сенлар единг,— деди набирасини жаҳл билан койиб,— боламас бу бир бало, курибгина кетгур.

Фотима кимнингдир ўрнига келиб қолганини тушуниб, талмовсиради. «Нега аввалроқ ўйлашмади? Тақдир деганлари шуми?» Бояги вужудини музлатган нафрат яна кўзгалмоқда эди. Эри, кампир, ясатилган бу уйлар кўзига совуқ кўриниб кетди. «Маҳалладан совчи кўйган не-не йигитлар бор эди-я! Келиб-келиб икки болалик йигитга беришди-я! Қариндош эмиш...»

Шу гаплардан кейин Фотима Сарварни узоқдан кўрди. Баланд бўйли, қошлари қуюқ... Юраги жиз этди. Унга кўнгили берди. Орадан кунлар, ойлар,

йиллар бир-бирини қувлаб ўтаверди. У энди болаларга ўрганиб қолди. Ўзи аслида кўнгилчан қиз эди — бор меҳрини шуларга тутди. Айниқса, Сафар билан қалин дўст бўлиб кетишди. Ёзининг узоқ кунларида, қишнинг аёзли тунларида доимо у билан овунади, ювинтиради, кийинтиради, ухлатади, «Ёрилтош» ни айтиб беради.

Ушанда ёз эди... Бир куни шўрва қилишди. Овқат тайёр бўлгач, қайнонаси сизган овқатни Фотима супага ташиб турди. Икки бола кўчада чиллак ўйнашарди. Дадаси чақириб келди, аммо улар ҳадеганда кўчадан келавермади. Болаларнинг овқати ўчоқ бошида қолди. Катталар овқатланиб бўлгач, улар кириб келишди. Фотима болаларнинг овқатини олиб келишга қўзғалган эди Сарвар қўймади.

— Утиравер, ўзлари ҳам юмуш қилиб ўрганишсин, энди катта бўлиб қолишди.

Зафар дам отасига, дам бувисига «наҳотки шу гап дадамдан чиқяпти» деган назар билан қовоғини уйиб ошхонага бурилди. Фотима эрининг гапини қайтаролмай жойига жим ўтирди. Сафар косани авайлаб кўтариб келиб, шўрвага нон тўғраб ича бошлади. Зафар бўлса ошхонадан чиқиб «шарр!» этиб шўрванинг сувини ариққа тўкди.

— Хой, нима қилияпсан?— деди Сарвар ҳайрон бўлиб.

Зафар ҳеч ким кўрмади деб ўйлаганди, супага келиб индамай косани дастурхонга қўйганча қовоғини уйиб ўтираверди. Кейин қошиқ олиб бир-икки қавлади-да, «Мана, овқати, кўриб қўйинглар», дегандек ўқрайиб дам косага, дам дадасига қаради. Сарвар тунов куни Фотимани бекорга койиганини, айб ўғлида эканини ҳозир фаҳмлаб қолди. Ушанда қайнона-келин чучвара қилишганди. Зафар чучварага қатиқ солиб ейишни яхши кўради. Буни уйда ҳамма билади, шунинг учун Зафарга кўпроқ сузилади. Қарашса, унинг талинкасида беш-олти дона чучвара бор эди, холос. Фотима ҳайрон бўлиб қолди. Ахир талинка тўла чучвара эди-ку, нега ярим бўлиб қолди? Ё мушук едимикин? Ундай деса устини ёпиб қўйган эди.

— Болани овқатдан қисмагин!— деди Сарвар жаҳл билан.— Топганим шуларники, ёлчиб овқат емаса, ман нима қилиб ишлаб юрибман!

Фотима эрининг гапини «Ўгайсан-да, жонинг ачирмиди» қабилида тушунди. Аммо лом-мим деёлмади, гап қайтариш одати йўқ эди, қоронғи уйга кириб олиб, ярим тунгача пиқ-пиқ йиғлаб ётди. Сарвар аразлаб ўтирган Зафарга картошка қовуриб едирди. Овқатдан кейин, дадам билан ётаман, кечаси кўрқиб чиқаман, деб бувисининг олдидан қочиб чиқди. Ярим тунгача Сарвар ўғлини бағрида олиб ётди. Ухлагач, аста ўрнига ётқизиб қўйганди, йиғлаб яна чиқиб олди. Фотимани ғаш кўриб онасини қўмсаб хархаша қилаверишини Зеби хола ҳам, Сарвар ҳам билади, аммо...

Ҳозир ҳам шўрванинг ярмини ариққа тўкиб келди. Бир томондан, кўргани яхши бўлди, йўқса ҳозир Фотиманинг юзига тарсаки тортиб юборишга тайёр эди.

— Вей, сандан сўраяпман, нимага овқатни тўқдинг?— Сарварнинг ғазоби тошди.

— Уришманг, дадаси, билмай қолган-да,— Фотима вазиятни юмшатиш учун кўзлари жавдираб эрига ялина бошлади, — ўзи тўкилиб кетди, атайлаб тўкибди, дейсизми? Утир, Зафаржон, ича қол!

Овқат овқатда, чой-чойда қолди. Ўғлининг терслигидан Сарвар хижолат бўлиб, Фотимага қаролмай қолди. Пиёладаги чойни сепиб юбориб, ўрнидан турди-да, жаҳл билан Зафарнинг кетидан пастга тушиб кетди.

Бунақа воқеалар озмунча бўлганми, мана, энди қап-катта йигитча бўлиб қолишди. Фотима ҳамон зириллаб туради. Ўғлининг салга аразлаб, қочиб кетишидан юрак олдириб қолган. Қаёқдан ҳам томни кураб қўйишни сўради!

Тивит рўмолини ўраб, анча уриниб қолган пальтосига ўралганча Фотима артелга кетди. Холида билан Анварга «кўчага чиқманглар, эшикни занжирлаб ўтиринглар, пешинда келаман»,— деб тайинлади. Цех бошлиғи Ёқуб амаки кирза этигини гурсиллатиб қоп-қоп шакарларни ошхонадаги катта қозон томон судрар, пешонасини чит рўмол билан маҳкам танғиб олганди.

— Келдингми, қизим, мана тайёрлаб қўйдим,— деди у қопдаги шакарларга ишора қилиб.

— Ҳа, амаки келдим.

Фотима саломлашиб, оқариб кетган кўк халатини кияркан, қозон тагига ўт қалаб, парварданнинг қиёмини етилтира бошлади. Хонанинг ўртасида йўғон устуннинг юқори томонига темир қозиқ қоқилган. Етилиб, қуюқ тортган қиёмни Аббос, Ёқуб амакилар чўзадилар. Қиём оқара бошлайди. Кейин уни ун сочиб қўйилган супра устига қўядилар. Арқон шаклига кирган қиёмни бармоқ узунлигида кесиб, икки учини бир-бирига қаратиб бука бошлайдилар. Шундай қилиб, парварда қота бошлайди.

Ёқуб амакининг калта, думалоқ бармоқлари тинимсиз ҳаракатда, пешонасидан тер қўйилади. Аббос амакининг новча, ориқ гавдаси бир оз эгилган. Фотима, Раҳбар хола, Хайринисалар ҳам бир хил узунликда қиём кесишмоқда.

— Кеча Маҳкамнингдан хат келди,— деди Аббос амаки чой хўплаб.— Госпиталда ётибман, депти.

— Совуқни қара-я, ука, яқин орада бундай қаҳратонни кўрмаган эдим,— деди хат машмашасидан юраги безиллаб қолган Ёқуб амаки.

— Юнусқорининг ўғлидан ҳам хат келди.

— Хайрият-е.

— Кечқурун чойхонага опчиқипти, ўқиб беринглар, деб.

— Бечорага қийин, кампиридан кейин каловлаб қолди. Келини яхши қарамайди, дейишади. Чолнинг иссиқ-совуғидан хабар олмас экан.

— Ёш-де, ҳали, турмушнинг аччиқ-чучугини тотмаган. Уруш одамларнинг сарагини-саракка, пучагини-пучакка ажратди-қўйди...

— Уруш ҳам имтиҳон.

— Юнусқорининг келини бозорга айланишди. Оёқ олиши ҳам бежо...

— Ҳа, инсоф берсин ёшларга. Бирники мингга, мингники туманга деганлар. Не-не жафокаш, ҳалол хотин-қизларимизга мана шунақалар иснод келтиради. Йигитлар билан бир сафда жанг қилаётган хотин-қизлар камми! Биттасини газетага ёзишипти. Зебомиди, Зебомиди, эсимда йўқ. Неварам ўқиб берди. Офарин дедим, мардлигига.

— Уста, бунақа марду майдон аёллар кўп. Она-ку, улар! Онанинг қаҳри билан меҳрига тараф йўқ! Суйса меҳрининг уммонлиги билан тошни эритади, қаҳри келса тоғни ағдаришга қодир. Шунинг учун ҳам она улуғ-да!

Сўхбат ўз-ўзидан уруш, жангда жон олиб, жон бераётган ўғил-қизлар жасорати, фронт орқасидаги ҳаёт, турмушнинг қийинчиликлари устида боради. Қариялар гоҳ ёшларга куйиниб, ачиниб гапирсалар, гоҳ тенгқурлари — Юнусқорининг аҳволидан хафа бўлиб, уни ўз ҳолига ташлаб қўйган келинидан ранжийдилар. Улар кечга қадар уч қоп шакарни пишириб оладилар. Икки чол тунука чойнакка чой дамлаб, ошхона юқорисидаги нимқоронғи супага ўтиб ёнбошладилар.

Фотима уйга қайтаётганди, Ёқуб амаки унга озгина ун тугилган рўмол тутқазди.

— Ола кет, болаларнинг насибаси.

— Раҳмат, ота, — деди Фотима ийманибгина тугунчани оларкан.

Фотима тугунчани қучоқлаганча, сирғана-сирғана уйга етиб келди. Танча атрофи одамлар билан гавжум: даладан синглиси келипти. Фотима севиниб кетди.

— Зап кепсан-да, ўзим ҳам соғингандим.

Танча устидаги гардим патнисда ёнғоқ, жийда. Холида билан Анвар эрмак қилиб ўтиришипти. Синглиси олиб келган. Ҳар келишида ойиси бирор егулик бериб юборади.

— Ўтир, Фоти, овқатингни еб ол, — у танча кўрпасини кўтариб сочиққа ўралган косадаги қайлани олди.

— Ун ҳам олиб келибсан-да?

— Ҳа, ана даҳлизда. Бир халта.

— Ўргилай меҳрибон синглимдан. Дадамлар бардаммилар? Ойимлар яхши юриптиларми? Хадичани бирам соғиндимки, жиннивой, ҳалиям тўполончимми?

— Дадам аввалгидан бир оз тузуклар. Ойим уй ишидан бўшамайдилар. Айтгандай, суюнчи бер, тарғилим туғди.

— Яхши бўлипти.

— Ўзим соғяпман...

— Овқатдан яна борми?

— Йўқ. Озроқ қилибман шекилли. Буларинг ҳам оч ўтиришган экан, — деди синглиси болаларни кўрсатиб. — Камми? Тўярсан.

— Ҳали болалар ҳам келишади.

— Э, қизиқсана, — деди синглисининг энсаси қотиб, — ўзингга енг бўлолмайсану, бировга эн бўламан дейсан. Бировнинг боласи бари бир болалик қиларми-ди!..

— Ундай дема, тирноқдек пайтидан қўлимда катта бўлишди.

— Вой-бў, намуноча жонинг ачийди?

— Поччанг келса, ажратибсан демайдими! Менга ишониб кетган. Ваъда берганман. Қолаверса, уларни ўз боламдек кўраман. Булар ҳам, — деди у Холида билан Анварни кўрсатиб, — улар ҳам мен учун бир. Баравар кўраман.

— Ўз болангдек кўрасан, тўғри... Лекин улар-чи? Улар сани она ўрнида кўрадимми? Кўриб бўпти! Қилганлари эсингдан чиқипти-де, а? Лақмасан, билдингми?!

— Ҳали ёш, бир кун ақлини топади. Назаримда улар ҳам менга суяниб қолишган. Мендан бошқа кими бор бечораларнинг.

— Эртаю кеч чўнтакка тушиб, ўғрилиқ қилиб юрган шу киссовурлар бари бир одам бўлмайди. Ундан кўра эҳтиёт бўлгин, у буларингни обчиқиб сотворишмасин.

— Ундоқ қилишмайди...

Синглисининг гапида жон бор. Вақт алламаҳал бўлди. Қаерларда юришиптийкин? Бемаҳалда яхши одам тентирармиди. Кўчага чиқсамикин? Қаёққа ҳам борарди. Қоровул шакилдоғини чалиб, кўчанинг нариги бошига уч-тўрт бориб келди-да, ухлади шекилли жим бўлиб қолди. Фотима оёқ учида юриб, ҳовлига тушиб, теварак-атрофга қулоқ сола бошлади. Жимжитлик. Хадра томондаги лампочкаларнинг хирагина шуъласи тушиб турипти. Гийқ этиб трамвай тўхтади: сўнггиси бўлса керак. Кимдир ҳуштак чалди. Яна осудалик. Кўчага чиқишга юраги дов бермай ҳовлида узоқ турди. Зора келиб қолишса. Аммо ҳамон оёқ товушлари эшитилмас, тун қаърида бирор шарпа сезилмасди.

Фотима қайтиб уйга кирганида Холидани бағрига босиб синглиси ухлаб ётарди. Бир ёнида ширингина энтикиб Анвар ухляпти. Яхшиям шулар бор. Вақтибевақт хабар олиб туради. Синглисининг бояги аччиқ-араз гапларини у сираям кўнглига олмади, бунақа гапларни одамлардан ҳам кўп эшитган. Одамлар гапираверсин, бари бир болалардан кечолмайди. Уртада Сарвар бор ахир! Синглиси ҳам жони ачиганидан гапиради. Унга ҳам осонмас. Беш ойлик келинчак, эрини урушга жўнатиб, чўпдек озиб кетди.

... Утган куни Иқбол холанинг жўхорисини кимдир ўғирлаб кетипти. Шу куни Сафар билан Зафар томда писиб ётганини кўришганмиш. Кечкурун Қурбоновни бошлаб Иқбол хола кириб келса бўладими.

— Ҳозироқ жўхоримни топиб берасиз, — жавраб кетди у. — Ана Рихсиниса кўрибди.

Қурбонов дафтәрчасига алланималарни ёзарди.

— Хола, менимча булар олмаган, — деди Фотима бошини ҳам қилиб.

— Шулар олган, кўришипти-ку!

Иқбол хола пиқ-пиқ йиғлай бошлади.

— Хўш, — деди Қурбонов қоғозни букларкан.

— Шошманг, — деди Фотима ва фир этиб, ичкарига кирди-да, пул олиб чиқди.

— Мана, холажон, шуни ишлатиб туринг, буниси сизга, — у Қурбоновнинг кафтига буклоғлиқ пулни қистирди.

— Яна бозорга борадиган бўлдим, арзонгинага олган эдим, — деди Иқбол хола минғирлаб. — Кўздек кўшнимиз деб бу галча индамадим, Фотимахон. Аммо, ўғилларингизга айтиб қўйинг, меникига тегишмасин!

— Бировнинг нарчасига тегадиган одати йўқ уларнинг.

— Шукур қилинг энди сиз ҳам, икки баробар кўп жўхори оласиз пулга, — деди Қурбонов гурс-гурс қадам босиб чиқиб кетаркан, — сўзингизга кириб юрибмана, роса эзма экансиз-ку!

Қоровулнинг шакилдоғи эшитилди. У кетма-кет томоқ қириб қўйди. Фотима ташқарига қулоқ солиб ўтирарди. Ака-ука кетма-кет шошилганча кириб келади-гандай... Ҳовли томонга сергакланиб қаради. Йўқ! Ҳа, буларга бир гап бўлган. Йўқса, шу пайтгача келиб қолишарди. Қачон тонг отаркин, кеча мунча узун, соат мунча имилламаса. Қоронғилик онанинг қалбига ёпирилиб кирарди. Боши оғриб, тинкаси қуриганини ҳис этди. Бошини омонатгина ёстиққа қўйди. Қани уйқу келса...

Рўпарасида Сарвар. Қовоғи солиқ. Жаҳна иққан. Хотинидан ранжиган. «Қаёқда қолди етимларим? Меҳрибони қолмадими уларнинг, тентираб кетдимми? Келиб-келиб сенга ишонганмидим?.. Бир кори ҳол юз бермасин... Бемалол ётишингни!...»

— Шўрим қўрсин, — Фотима бошини кўтарди. — Шўрим қўрсин! Нималар бўляпти, дадаси... — Уни уйқу элитдимми, тушимми ажратолмасди.

Фира-шира тонг отиб, оқ-қора ажрала бошлади. Осмон саҳни ёришиб, ҳаммаёқни сурмаранг туман қоплаб келарди. У маҳсисини танчада иситиб кийиб олди. Тивит рўмолини ўраб, кўчага чиқди. Ҳаммаёқ жимжит. Кўчада одам зоти кўринмайди. Йироқлардан итларнинг улиши, сигирларнинг маъраши эшитилади. У жадал юриб, Хадра майдонига келди. Бу ерда ҳам ҳеч ким йўқ. Шайхантовур томонга йўл солиб Оқ Мачит минораси ёнидан қайрилди. Милиция бўлимида навбатчи эшикни ичидан қулфлаб ухлаб ётарди. Фотима бир зум анграйиб турди-да, кейин секингина ойнани чертди. Навбатчи бош кўтариб, ялт этиб қаради-да, эснаганча эшикни очди.

— Намунча азонлаб келмасангиз, — навбатчи уйқули кўзини очолмасдан пўнғиллади, — бўри ермиди буларингизни!

Опа ҳали оғиз очмасданоқ, навбатчи гап нима ҳақдалигини тушуниб турар, унинг бемаҳалда болаларини қидириб, сарсон юришини кўп кўрганди.

«— Утиринг.

— Барака топинг, тани-жонингиз соғ бўлсин, болаларим шу ердами?

Опа кўрқув аралаш навбатчининг оғзига тикилди. Ҳозир «йўқ» деса, тамом! Қаёққа боради? Кимдан сўрайди?

— Кечкурун қўлга тушди. Кичиги ҳам бирга.

— Узи соғми?

— Соғ. Буларингиз тегирмонга тушса бутун чиқади. Хавотир бўлманг. Бошлик келгунча кутасиз.

— Майли кутаман, кутганим бўлсин! Ишқилиб инсофларини берсин.

У хийла вақт бетоқатланиб турди-да, бир нарса эсига тушди шекилли чаққон туриб:

— Мен ҳозир келаман, хўпми? — деди-ю, кўчага югурди.

Навбатчи ҳеч нарсага тушунолмади елкасини қисганча орқасидан қараб қолди. Фотима юриб эмас, гўё қанот пайдо қилиб учиб борарди.

У бир ҳовуч жийда, ёнғоқ билан бир кесим бўлка нонни рўмолга ўраб олди-ю, югурганча келган изига қайтди. Биладди, болалари кечадан бери туз толмаган.

— Бериб чиқинг, жон ука, — деди хансираб навбатчига тутқазаркан, — шуни бериб чиқинг! Савоб бўлади, отаси урушда, тушундингизми?!

Навбатчи, «Тавба, худди елимга ўхшайди-я» дея бошини чайқаб бир дераза томонга, бир опага қаради:

— Майли... Ҳа, она-я!.. Кошки болаларингиз билишсайкан, шунча елиб югуришингизни. Сизга қийин, тушунаман. Булар-ку уриниб-суриниб йўлини топиб кетар. Бунақа куйинишингизда юракни адо қиласиз. Қараб турсам ўзингизни бутунлай унутгансиз. Бунчалик бўлиш ҳам керакмас.

— Ҳамма гапингиз тўғри, — деди Фотима. — Отаси келсин, сиз айтгандай бўлади. Ишонаверинг.

Навбатчи ичкарига кириб кетди. Ярим соатлар чамаси ўтгач, у рўмолни бўшатиб, бир парча қоғоз олиб чиқди. Фотима қоғозни индамай олди. Уёқ-буёғига қаради.

— Бу менгами?

— Ўғлингиз берди.

У хатга тикиларкан, кўзларида ёш ғилтиллади. «Ойи, ҳам-м-а-с-и-ни у-у-н-н-утсам ҳам бир тишлам нон... нонга зор бўлиб ётганимда сахарлаб нон олиб келганингизни ҳеч қачон, умр бўйи десам ҳам бўлади, унутмайман! Тушундингизми?! Шу нон ҳаққи, шу нон ҳурмати унутмайман! Мени кечиринг. Ноқобил ўғлингизни кечиринг...»

— Кўрдингизми? — деди ҳайрон бўлиб қараб турган навбатчига. — Ўғлим жуда ақлли бола...

Иш вақти бошланди. Йўлакдаги қатор эшикларни биров очади, биров ёпади. Ҳамма ўз иши билан овора. У кирган-чиққанларга анқайиб пешингача ўтирди. Бир пайт истараси иссиққина жувон Сафарни олдига солиб келаётганини кўриб қолди. У дик этиб ўрнидан турди-ю, ўғлини бағрига босганча жим қолди. Бир кечада кўзлари киртайиб, ранги сарғайиб қолгандек туюлди.

— Аканг-чи? — деди бир ўғлига, бир жувонга термулиб. — У «билмасам» дегандек елка қисиб ёнидаги жувонга қаради. — Акасини ҳам олиб чиқасизми? Шу ерда турайликми, а?

— Билмайман, ҳув чапдаги эшикни кўряписизми, ўша ердан сўранг, — деди жувон болани онасига топшириб. — Ҳа, бугун ҳеч ким йўқ, эртага келинг.

Фотима «хўп», деб то жувон кўздан йўқолгунча орқасидан қараб қолди. «Эртага келинг!» Эртагача нима гап, нима сўз. Кечқурун бирор егулик қилиб келиш лозим...» Унинг тарвузи қўлтиғидан тушиб, бўшашиб қолди. Биттаси — мана, олдида. Яхши бўлди. Иккинчисини қутқариб олиш муаммо бўлиб қолди. Чанқадими, қорни очдими? Ҳар қалай ичи узилиб борарди. Оғзи қуриб, кўкраги ачиша бошлади. Тўни билан ухламай, тонг азондан шу ерда гарангсиб юрибди, нонушта қилиш ҳам эсига келмапти.

Эртасига эрталаб ишхонасига бориб аҳволни Шакар бобога тушунтирди-ю, жавоб олиб уйга қайтди. Учоққа ўтин қалади. «Қатламани хуш кўрарди, ҳамир қориб ташласам бирпасда бўлади».

Беш-ўн дона қатлама пиширди-ю, икки-учтасини ўраб, бир ҳовуч қанд билан кечага жойга жўнади. Кўк эшик ҳали очилмаган эди. Пешингача кутди, негадир эшик очилмади, кечага навбатчидан қоғозга ўроғлиқ нарсаларни киритиб юборди. Кечга яқин кўк эшик очилди-ю, аммо ўша истарали жувон Фотиманинг олдига келиб, эртага келаркансиз, бугун уларнинг вақти жуда зик, ҳозир мажлис бошланади, деди.

— Яна... эрта, денг?..

— Ҳа, бошлик шунақа деяпти.

— Начора, эрта бўлса эрта-да!

Зафар буёқча тушиб қолгандан бери на уйда хотиржам ўтира олади, на ишда тинчини топади. Эртасига ҳам тонг энди оқара бошлаган паллада етиб келди-ю, худди ўша чапдаги кўк эшик тагида ҳақ деб ўтириб олди. Ҳартугур бугун эшик барвақт очилиб, ичкарида уч-тўрт одам кўринди. Улар қандайдир масала устида баҳслашиб, бир-бирининг сўзларини маъқуллашар, гоҳ қизгин тортишиб

кетишарди. Бир оздан кейин масала ҳал бўлди шекилли, бирин-сирин тарқалишди. Стол юқорисида ўрта бўйли, қош-кўзлари қоп-қора, қирқ-қирқ беш ёшлардаги йигит бир қўллаб папка титиб ниманидир қидирарди. Қора чарм қўлқопдаги чап қўли ҳаракатсиз осилиб турарди.

— Сизга нима керак, менда ишингиз борми? — сўради у.

— Ҳа, ўғлим... Кечиринг уни, бошқа номаъқулчилик қилмайди, — аранг гапирар, овози бўғиқ ва дардли эди. — Илтимос қиламан, ўғлимнинг гуноҳидан ўтинг.

— Фақат кечиринг билан иш битмайди...

— Ишонинг сўзимга, етимгина бола эди. Айб менда, энди сираям қаровсиз қолдирмайман...

— Музаффаров-а, ўғлингиз?

— Ҳа, ўша.

— Боланинг ёшлигини ҳисобга оляпмиз. Энди ўн тўртга кирипти, ўқимаса ишга бериш керак. Безорилик бекорчиликдан келиб чиқади. Трамвайда бировнинг чўнтагига тушган, у киши асабийроқ экан, болани урган... Ана шунақа гаплар. Буниси бўлса аканинг думи, бирга келаверган. Протокол тузишга мажбурман. Бошқа иложим йўқ. Отаси фронтда экан, ҳурмат қилиб турибмиз.

— Барака топинг, шу охиргиси, — Фотима титраётган қўли билан кўз-ёшларини артиб, қайта-қайта кечирим сўради.

— Кўзешидан фойда йўқ, яна қайтараман, — деди бошлиқ босиқлик билан, — мен ҳам жуда кўп жабр тортган одамман. Оналарнинг кўзёшлари юрак бағримни ўртайди. Болалар уйда ўсганман. Онамни эслолмайман ҳам. Утиришингизга ачиниб кетдим. Неча кундан бери шу эшик тагида қолиб кетдингиз. Ахир бунчалик куйинавергандан кўра — қаттиқроқ туринг-да! Ҳозир буларнинг айна кўзи кўр, қулоғи кар пайти...

У жойига бориб ўтирди. Негадир бир зумда ўйчан ва хомуш бўлиб қолди. Хийла вақт ўтгач, ён хонадаги ёшгина йигитга «олиб чиқинг» ишорасини қилди. Бир оздан кейин солдат формасидаги йигит Зафарни олдига солиб олиб чиқди.

— Утир мундоқ! — деди бошлиқ. — Тилхат ёз! Тушундингми? Иккинчи ўғирлик қилмайман, ўқишни давом эттираман... деб ёзгин!

— Ёз, болам, ёза қол, — Фотима ўғлининг тепасига келди, — нима десалар шуни ёзгин.

Зафар ёзган тилхатни бошлиқ папкасига солар экан, жиддий оҳангда: «Билиб қўй, ёш экансан, шунинг учун кечирдим. Тўғри юргин, тушундингми?! Онанга раҳмим келди. Аҳволини қара, адойи тамом қилибсан. Шунчалик куйдира-санми?!» — деди.

Зафар ерга боққанча «тушундим» деди секингина, салмоқлаб.

Фотима опа Зафар билан Сафарни етаклаб милиция хонасидан чиқаркан, кўзёшларини тийиб ололмасди. Бошлиқ айтгандай иш топиш керак. У хаёлга берилди: «Артелга, ўзимнинг олдимга олиб борсам, амакилар йўқ дейишмас, ўша ерда ишлаб, балки йўлини топиб кетар. Ўзи нима деркин? Рози бўлармикин? Отамлар билан маслаҳатлашиш, Валижоннинг фикрини билишим керак».

2

Юзлари кир, лой босиб ётган уюм-уюм қорлар эрий бошлаган эрта кўклам кунлари. Қиш қаҳридан тушган бўлса ҳам совуқ, шамол эсиб туради.

Кўёш борлиқни жиндай илтиб, паға-паға булутлар ортига ўтиб кетди. Кечга яқин ҳаво яна тундлашди. Қишда уйларида пусиб ётган одамлар баҳорнинг илиқ кунларига етишлари биланоқ ғамирлаб қолишди. Бундай кезларда Ҳадра майдони одамлар билан гавжум бўлиб кетади. «Ватан» кинотеатрининг саҳни одамлар билан тўла. Бинонинг орқа томонидаги сайхонлик эса бўм-бўш. Ун-ун беш чоғлиқ, ёш-яланглар ошиқ ўйнашмоқда. Ўртада Сафар. Унинг ҳовучи тўла танга.

— Тепмайсанми, сани галинг, — деди артистнинг ўғли бетоқатлик билан.

— Аввал пулни тик! Номард! — Сафарнинг кўриниши асабий, бутунлай ўйинга берилган. Ютқизаётгани учун аламини кимдан олишини билмайди.

— Вей, қочиб кетармиди! Тепсанг-чи, ғилай! — пакана йигит шеригига бежо ўқрайди.

Сафар икки ошиқни ёнма-ён қўйиб, пойлаб туриб тепди:

— Олчи!..

Ошиқлардан бири юмалаб бориб ағдарилди.

— Пукка. Бўлмади! — артистнинг ўғли қўлини очди. — Ўйин акангники, қани, ташла, атаганигни!

— Менда бир тийин ҳам қолмади, — деди чўнтагининг авра-астарини ағдариб Сафар.

— Нима! Нима дединг? Қолмади!

Пакана Сафарнинг устига важоҳат билан бостириб келди-да, даҳанидан ушлаб, юзига тарсаки тортиб юборди.

— Аҳмоқ! Уятсиз!..

Онасининг овози эшитилди. Сафар ғинг деёлмай ерга боқди. Ҳам тарсаки зарби, ҳам шериклари олдига мулзам бўлганидан уялиб кетди. Онасининг олдига тушди-ю, итоаткорона қадам ташлашдан бошқа иложи қолмади. Орқадан шериклари масхаралаб кулишарди.

— Сўрғичини солиб қўйинг, оғзига!..

— Етаклаб олинг, қоңилиб кетмасин!..

Буниси топилди. Униси қаёқларда юриптийкин? Бу бесаранжом болалар қаёқдан йиғилди? Сафар булар тўдасига қандай илинди, қимор ўйнаб кунини ўтказиб юрган экан-да! Яхшиямки келгани. Бўлмаса шўри қуриб қоларкан.

— Аканг қани?

— Билмадим.

— Бирга чиққан эдинглар-ку?

— Жарда бўлса керак.

Жарда эмиш! Қандоқ йўл тутиш керак? Қай йўл билан буларни эғиб бўлади? Одамлардан уятга қолди. «Ўғай-да, жони ачирмиди, ўзининг болалари доим бағрида, булар тентирагани тентираган»,— дейди улар. Фотима уйга етиб келди-ю, жаҳл билан ўғлига бақира бошлади.

— Уфф, мени адо қилдинглар! Не кунларга қолдим!..

У алам билан ичкари уйга кирди. Токчада кунни кеча Сарвардан келган хат ётарди. У хатни кўлига олди:

«Кўрар кўзим,— деб ёзарди Сарвар.— Ҳаётда керагим Фотимам, омон-эсон юрибсанми? Сени қанчалик соғинганимни билсанг эди! Сени, ўйни эсласам юрагим ҳаприқиб, кўзим тиниб кетади, кўзимни юмаману сени бир дам оғушимда тасаввур қиламан. Нафасинг димоғимга, нафақат димоғимга балки бутун вужудимга ҳаётбахш куч бахш этади. Мен сенсиз ҳали нафас олмадим. Бирор қадам юрмадим, бирор марта кулмадим. Сен ҳамиша мен билан ёнма-ёнсан: Сенга, садоқатингга ишонаман. Сен дунёда энг покиза, энг гўзал, энг нозик қизил гулсан. Ўша покиза гул меники. У гул мен учун очилишига, менинг бағримда бўлишига комил ишонч билан жанг қилмоқдаман. Азизам, турмуш ташвишлари сени каловлатиб қўймадимикан деб ташвишдаман. Ҳар гал сенинг номингни дилда такрорлаб жангга қираман. Узинг ҳам, номинг ҳам мен учун муқаддас. Сени севаман! Аввалгидан ўн чандон, юз чандон ортиқ севаман. Сенинг севгинг мени жанг офатларидан неча қайта омон олиб чиқди. Шу севги туфайли ўлимларни доғда қолдириб, душманни қийратиб ғалаба сари боряпмиз.

**Сен борсанки, ҳаётим тугал,
Омон бўлгил, жоним, ҳар маҳал.
Сени ўпиб, қучиб қолувчи
Висолингни соғиниб Сарвар...»**

У хатни кўксига маҳкам босганча йиғламоқда эди. Ҳовлида онасининг ҳаракатларини жимгина кузатганча Сафар турарди. Фотима дунё ташвишлари, ҳижрон аламларига бардош беролмай қолганди.

— Менга нима,— деди охири,— эпполмаганимдан кейин. Қиз бўлсаки, уйда ўтирса... Ҳали қимор ўйнайди, ҳали чекади, ҳали милиция қидириб келади!..

У тинмай кўзларини ишқалар, хўрсинар, «уфф» тортарди. Рўпарасида анграйиб турган Сафарга қарамади ҳам. «Бир меҳр қўйганим сенмидинг?!» Сафарнинг эса онасига раҳми келар, бир нарсалар деб юпатгиси, овунтиргиси келарди.

— Самоварга ўтин қил!

Сафар севинганидан шошиб ошхонага кириб кетди. У теша билан майдалаб ўтин ёрар, кўпроқ ўтин қилиб онасининг «Вой-бў, шунча кўп ўтин ёрибсан, ўғлим, баракалла», дейишини жуда-жуда истарди. Кейин, товўқхонага кириб, тухум олиб чиқди.

— Урре тухум! Ур-ре...— Анвар севинганидан сакрай бошлади.— Менга энг каттасини берасиз, хўпми, энг каттасини!

— Хўп, хўп, энг каттаси сеники.

Тухумни пиширишди. Анвар зоғора нон билан пуфлаб-пуфлаб ея бошлади. Сафар ўзининг бир дона тухумини ҳам артиб укасининг олдига қўйди.

— Ўзингиз-чи, ака ўзингиз энг,— деди Холида меҳрибонлик билан.

— Майли,— деди Сафар.— Анвар ҳали кичкина, ейқолсин.

Чойдан кейин Фотима Иқбол холаникидан қалам олиб чиқди-да, ўтириб Сарварга хат ёза бошлади: «Аввало, соғ-омон юрибсизми? Нега анчалардан бери хат ёзмай қўйдингиз? Биз, ҳаммамиз соғ-саломат юрибмиз. Сизни жуда соғиндик.

Ҳар куни дастурхон устида сизни эслаймиз. Чойдан чўп чиқиши билан Анварингиз қўлига олади, «Дадам келяптилар», деб кўрсатади... Қийналмаяпсизми? Кам-кўстларни тортинмай ёзиб юборинг. Биздан сира хавотир олманг. Ҳаммамиздан алангалик салом! Сизга ҳурмат билан йўлингизга кўзлари нигорон болаларингиз.

* * *

— Холида, мен билан кетмайсанми?

— Ойимлардан сўранг-де.

— Потти, Холини опкетсам майлими? Бир-икки кун туриб келсин, памилдори теришади, ўзингга қоқи қилиб келади.

Фотима уйда Анвар ёлғиз-ку, демоқчи эди, синглиси «памилдори теришади» деганидан кейин йўқ деёлмади. Холида холаси билан кетди-ю, Анварни ёлғиз қолдириб ўша куни артелга ола кетди. Анварнинг артелга биринчи келиши эди. У аввалига ҳамма нарсага қизиқиш билан тикилди, ҳаммаёқни айланиб, томоша қилиб чиқди. Катта-катта қозонлар, қоп тўла шакарлар...

— Тойчоқ, бундай ўтирсанг-чи,— деди Аббос амаки тунука чойнакка чой дамларкан,— мани додам бир кепқоптилар, тойчоғим кептилар... Отаси айлансин, шундоқ ширин боладан.

У Анварнинг олдига катта пиёлада шакарли чой қўйди. Сўнг Анварнинг нонини чойига ҳўллаб, едириб қўя бошлади. Бир бурда нонни ўзи ҳам эрмак қиларкан, ҳар хил эртақлар айтиб Анварни кулдирад, орасида чой ҳўплатар, гоҳ бурнини артар, гоҳ кўйлагини тузатар, тинмай унга парвона бўларди.

— Узингга ўхшаган жажжи тойчоқ ясаб бераман. Минсанг кишнаб юборади. Эй, болам-а, ҳали қараб тур, замон сенларники бўлади... Фотимахон, болам, мани додамга кампитдан олиб чиқинг!

Амаки текис шох-шаббалардан бир нечтасини йиғиб келди. Чордана қуриб жойлашиб олди-да, тойчоқ ясай бошлади. Эски қопнинг ипларидан улади. Анваржон бобонинг қўл ҳаракатларига анграйиб ўтирарди.

— Мана,— деди ота тойчани ўртага қўяркан,— минсанг тўппа-тўғри Московга олиб боради.

— Мунча чиройли!..

— Ол, ўғлим, бу сенга!

Нариги хонадан Фотима конфет олиб чиққанида амаки Анварни тиззасига ўтқазиб гоҳ бошини, гоҳ юзларини силаб, ширин чой ичириб ўтирарди. Конфетми-сан, конфет!.. Ҳали уйга қайтганда ўртоқларига мақтанади.

— Уйда-чи, тойчоғим, шакар чой қилиб ичгин,— деди амаки қайтаётганлари-да Анварнинг юзларидан ўпиб.

Эртасига Фотима ишга отланаётганида Анвар яна тихирлик қилиб туриб олди:

— Шакар бобомга кетаман!

Фотима «Шакар бобом»ни эшитиб кулиб юборди. Шу-шу Фотималар уйда ҳам, артелда ҳам амакини Шакар бобо деб аташадиган бўдилар.

* * *

Тўқимачилик комбинатига ишга кирганидан бери Фотиманинг Зафардан кўнгли анча хотиржам бўлди. Тонгги биринчи гудокда уйғотиб, ишга жўнатади. Мана, бир ойдан ошиб қолди. Аммо... кеча иш вақти тугамай барвақт чиқиб келаверибди. Уйга-ку, кундаги вақтида — кеч оқшом кириб келди-ю, лекин пешинда Хадрадаги трамвай айланасида юрганини қўшнилар кўришибди. Қўтби кондукторнинг айтишича, трамвайнинг орқасига осилиб Себзоргача неча қайт бориб келибди.

— Кенной, бу Зафарингизни, бир айтиб қўяй деб кирдим, тагин трамвайнинг тагида қолиб кетмасин! Осилгани осилган. Уришсам масхара қилиб қочди, — деди эркакшода Қўтби кечқурун уйга кириб. — Вой-бў, ҳовлини яшнатиб юборибсиз-ку, нақ жаннатнинг ўзи-я! Жамбил, райҳонлар, намозшомгулу қизил гуллар... Ўзи бир бошқача хотинсиз-да! Ишқилиб толихингизга амаки эсон-омон келиб, қўша қариб юринглар.

У райҳон узиб, бирини чаккасига қистириб олди. Баҳри дилни очадиган бу файзли ҳовлидан чиққиси келмасди. Фотима қўшнисни чиқиб кетгач, супага омонатгина чўкди-ю, қайнисининг гапларини эслади.

«Хафа бўлманг, янга, — деган эди у. — Дадамларнинг гаплари эсингиздами? Дадамнинг ўша гаплари — гап! Бизнинг авлоддан ёмон одам чиқмаган. Ҳа, от айланиб қозигини топади... Булар ҳам яхши одам бўлиб кетишади. Ёшлиқда нималар бўлмайди, дейсиз. Ҳаммасини кўнглингизга олаверманг. Майли, мен ҳам насиҳат қиламан!»

Ушанда Фотима «тез-тез хабар олиб турунг, ҳар қалай сиздан бир оз бўлса ҳам ҳайиқишади» деб тайинлаган эди. Аммо, қани улар! Нега хабар олишмай

қўйди. Болаларни бутунлай Фотимага топшириб қўйишди. Мана энди ишхонадан ҳам гап эшиттирадиган бўлипти. Ҳеч ким суриштирмаса, булар боши оққан томонга санқийверса, оқибати шунақа-да! Қайниси, кўнглини кўтаргани билан, бундай бир келай демайди... Қайнотаси... майли, ундан гина йўқ. Кекса одам, ўзини ўзи аранг эплаб юради.

— Дадангиз бу йилдан анча мункиллаб қолдилар, — девди ўша куни қайнонаси чолига ачиниб.

Чиндан ҳам ўғлининг соғинчи, буёқдаги болалар ташвиши, тирикчилик, боғ ишлари — ҳаммаси бир бўлиб чолни анча букиб қўйган эди. Ҳозир ўғли, куёви, укасининг ўғли... вой-бў, неча киши фронтда. Ота уруш қурбонсиз бўлмаслигини яхши тасаввур қилади. Шу томонларини ўйлаганда «дод!» деб юборгудек бир ҳолатда тинка мадори қуриб, томорқасидан чиқиб, бир-бир қадам ташлаганча супага ёнбошлайди. Оппоқ соқоли-ю, елкалари титраб, кўзлари хиралашгандек, шундоққина олма тагига ўтиради. Шу ўтирганча узоқ сукутда қолади. Дамланган чой совуғанча қолиб кетади. Кампири унинг хаёлини бўлишга, ёнига йўлашга журъат этолмайди. Ешлигида у жуда қаттиққўл бўлган, шунинг учун хотини юрагини олдириб қўйган. Чолининг раъйига қараб яшашга аллақачон кўникиб кетган.

Ота асосан боғида ғимирлаб кунини кеч қилади. Дарахт шохларини бутайди, қуриганини кесиб, ўтин қилади. Памилдорига поя қўяди, сув тарайди, ўтини юлади. Оппоқ қордек ўзига жуда ярашиб тушган соқолини қисимлаб, бармоқлари билан тарайди, кўзлари қисилиб, узоқдаги — жанггоҳдаги ўғлини ўйлайди...

Памидорлар ранг келтириб қолган пайтлар эди. Ҳосил бошқаларникидан эртароқ етилди. Бир куни Зафар ўрикнинг тепа шохига миниб олди. Ана, пастда буваси уйдан чиқиб, тўғри боққа қараб юрди. Ҳаммаси тепадан кафтдек кўриниб турипти. Зафар аввал парво қилмади, ғўра еб, қўйинини тўлдириб, қушларга битта-битта отиб ўтираверади. Бир қараса, бобоси ранг келтирган памидорларнинг

Расми Олимжон ҲОЛИҚОВ чизган.

устига хашак ташляпти. Қизарганлари ҳам талайгина экан. Зафар шу пайтгача пайқамаганига хайрон бўлди. Бобоси боғнинг этагига ўтиб кетди. Чол узоқлашиши билан Зафар ўрикдан тап этиб ўзини ерга ташлади-ю, бир нечта қизарган паמידорини кўйнига, бир нечтасини эса чўнтагига солди. Энг қизарган биттасини кафтида артиб, лунжини тўлдириб еди-да, ярмини ариққа отиб юборди. Бир-иккита кўкидан узиб, товуқларни қо-қоғлатиб ташқарига ҳайдади.

Бир рўмол олма узиб бобоси боғдан чиққанида Зафар ичкарига кириб кетганди.

— Зеби, — деди ота эшикдан кираркан. — Манавини шаҳар ҳовлига бериб юбор, Анварга! Боламнинг насибаси, эрмак қилишар...

Зеби хола илдам келиб чолининг кўлидан рўмолни олди.

— Зафардан бериб юбораман, сут ҳам олиб кўйдим.

Уғли кетаётганида Анвар энди эмаклай бошлаган суйгунчак бола эди. Чол вокзалгача уни чакмонига ўраб, кўтариб борди ўшанда. Уғли дам отасига термулади, дам хотинига, дам хотинининг пинжига кириб жовдираб турган болаларига... Бир оздан кейин қий-чув бўлиб кетди. Ҳамма ўзи билан ўзи овора. Ҳар ким ўз яқинлари билан тўп-тўп бўлиб олган. Кимдир йиғлайди, кимдир юпатиб тасалли беради, кимдир қаёққадир шошилади. Улар тўс-тўполондан четроққа ўтдилар. Сарвар болаларига термуларди. Буни сезиб турган Музаффар отанинг юраги эзилиб, ўғлини юпатгиси, «мен борман-ку, намунча куймасанг», — деб уни тинчитгиси келди.

— Биламан, ўғлим, хаёлинг болаларингда бўляпти, улардан умид узолмаётисан, — унинг кўзларида ёш айланди, — буёғини кўявер. Мен борман — булар оч қолмайди. Ўзинг ой бориб омон қайт.

Сарвар Анварни отасидан олиб меҳр билан бағрига босди. Юз-кўзларидан ўпиб, ҳидлади.

— Хавотир бўлма, — деди хотинига бурилиб, — кўп юрмасам керак. Бир йилга қолмай қайтаман. Мана кўрасан, бир йилга қолмайман. Уруш ҳадемай тугайди!

— Бизни ўйламанг, — деди Фотима. — Эсон-омон кўришсак бўлгани.

— Зафар билан Сафар бағрингда бўлсин...

Сарвар нимадир демоқчийди, айтолмади, гапи ичида қолди. Буни сезиб турган Фотима:

— Хотиржам бўлинг, — деди тескари ўгрилиб кўзёшларини артаркан.

Айрилиқнинг бу изтиробли онларида Музаффар ота ҳам ёниб турган кўнгилларга малҳам бўла оладиган муносиб сўз тополмай қийналарди...

3

Қандолатчилик артелидаги ишлар сўнгги ойларда ўз-ўзидан сусайиб кетди. Новвот цехи ишламай ётганига ҳам икки ойдан ошди. Фотима барвақт туриб, уй ишларини саранжомлаб ишга отланди. Тонг саҳарлаб келган Шакар бобо тунука чойнагини ёнига қўйганча хаёлларга ғарқ бўлиб ўтирарди.

— Шакар йўқ, қизим, — деди у Фотимага бир пиёла чой узатаркан, — фронтга жўнатилди бу сафаргиси ҳам. Ҳозир энг муҳими — фронт!

— Тушунман, амаки, уёқ зарур ҳозир, — деди Фотима мулойимлик билан, — ишқилиб тинчлик бўлсин, жўнатсак ҳам минг марта розимиз.

— Эртага кечки томон бир хабар ол, қизим.

Фотима Шакар бобо тутган чойни ичиб, изига қайтди. Чиндан ҳам сўнгги ойлар ишнинг тайини бўлмаяпти, шакар етишмайди, бори ҳам фронтга жўнатилади. Шакар бўлмагандан кейин артель ўз-ўзидан тўхтади. Тегирмон сув билан деганларидек, қандолатчилик шакар билан-да!

Фотима уйга қайтиб келиб, кир ювди, кейин супага жой қилиб, мош очилтирди. Кун қорая бошлади, чумчуқлар чирқиллашиб ўрик шохига ёпирилди. Бундай қоронғилик туша бошлаган паллани Фотима қизлик пайтидан сира ёқтирмайди. Аллақандай ваҳима қоплайди вужудини. Ҳовли саҳни қоронғилик оғушида, «Ютаман» деяётгандек. Ҳатто гуллар, шох-шаббаларнинг шитирлаши ҳам юракка қўрқув солади. Мошкичири ҳадеганда қуйилмайди; кавлайди-кавлайди, қани шира торта қолса... Охири тоқатлари тоқ бўлиб, бир кафт ун чалиб юбора қолди. «Бор нима бўлса — бўлди!» Сал қуйилгач сопол лаганга сузиб келди. Холида билан Анварга энди совутиб едира бошлаган ҳам эдики, шиқ этиб эшик очилди-ю, тап тортмай гурс-гурс қадам ташлаб Қурбонов кириб келди. «Тавба, доим овқат устидан чиқади-я! Е атайлаб қилармикин!» Бўйи паст бўлгани учун қорни тарвуздек қаппайиб, камзули тирсиллаб турарди. Фотима дик этиб ўрнидан турди. Энасаси қотганини билдирмасликка ҳаракат қилиб, салом берди-ю, жойидан жилмай тураверди. Қурбонов сал жилмайдими, мўйлови учдими, сезмай

қолди. У тўғри хужрага ўтди. Фотима унинг ҳаракатларини кузатиб турарди. «Яна бир гап бўлган шекилли, авзойи бошқача. Яна қандай ғалвани бошлаб келдйкин». У қоронғи хужрага кириб гугурт қақди, катта хум, ун яшиқнинг ичларини қаради, қўлини силкиб қайтиб чиқди-да, супага омонат ўтирди:

— Зафар келмадими? Мундоқ безорини ҳеч қаерда кўрмагандим. Бунингиз сийлаганни билмади!

— Ақли кириб қолар, ҳали ёш-де.

— Қачон! Қачон киради ақли? Битта буми отаси йўқ!?

— Менга қаранг, нега унақа деяпсиз?!?

— Нега унақа деяпсизмиш, яна хабарингиз йўқ шекилли?

— Нимадан?

— Нимадан бўларди! Уфлингиз трамвайда бир жувоннинг рўмолини бошидан юлиб қочган. Қўлга тушган. Бўлимга олиб кетишаётганда усталик қилиб рўмолни жарга улоқтириб юборган. Тергов қилинганда ҳаммаси ёлгон, мен ҳеч қанақа рўмолни билмайман, деган. Тушундингизми энди? Бошлиқ асоссиз ҳолда ушлаб туролмаслигини айтиб, чиқариб юборди-ю, аммо кўздан йўқотмай кузатиб юришни менга топширди.

Фотима бу гапларни эшитиб ҳайрон бўлиб қолди. У қўлини артди, иштаҳаси бўғилиб, юраги безовта ура бошлади. Бирпасда ўзгариб қолганини пайқаган Қурбонов унга ачинган бўлди.

— Сизгаям қийин, ҳозир одамлар ўз боласини эплотмаяпти. Сиз эса бир эмас, тўрт болани эглаб ўтирибсиз-ку! Бу кичкина гапмас. Ҳозирги оғир кунларда... хотин бошингиз билан. Тағин ҳам Фотимахон, бу ерда мен борман. Районда сизнинг ҳурматингиз учун уларни доим ҳамоя қилиб юраман. Бўлмасам аллақачон қамалиб кетишарди. Бир ёғи Сарвар — дўстим бўлгани учун. Бир ёғи...

Ҳозир Фотиманинг қулоғига гап кирмас, вужудини ваҳима ва кўрқув босиб келар, кўз олдида чинқириб бошини ушлаб қолган бегона жувон, рўмолни қўйнига тиқиб қочаётган кўзлари бежо Зафар эди, холос. Нима қилиш керак?

— Хўрсиниб ўтиришдан фойда йўқ, — деди Қурбонов. Ўрнидан туриб, гулзордан садарайҳон узиб ҳидлай бошлади.

Ховлига тун сиёҳи ёйилган юраги увишиб, кечагидек ваҳима босиб келаверди. Бу тун ҳам яна тинчлик йўқ, яна кўчаларга термулиб тонг оттиради. Қурбонов чиқиб кетган супага ўрин солди-ю, тиқ этса эшикка қулоқ солиб ётди. Зафар билан Сафарнинг оёқ олишларини билади: қадам ташлашлари бошқача. Шу он эшик занжири шиқ этиб, йўлакда ака-ука пайдо бўлди.

— Келдингларми, бемаҳалда юришни қачон бас қиласизлар-а?

— Ётаверинг, опа, овқат емаймиз, қорин тўқ, — деди Сафар.

Айвондаги ўринни улар ҳам супага кўчира бошладилар. Иккови ёнма-ён ўринга чўзилишди. Осмон тиниқ, ғуж-ғуж юлдузлар хирагина ярақлар, ой тўлишиб, юзидаги доғлари одам башарасини эслатарди. Атроф жим-жит. Узоқлардан чигирткаларнинг тинимсиз чириллашлари эшитилади. Ҳеч ким ухламаган, ҳамма ўзича хаёлга чўмган.

— Тағин келди Қурбонов ўлгур, — деди Фотима Зафарга ўгирилиб. — Нима қилгандинг, тинчликми ўзи?

— Тинчлик бўлмай нима бўларди!..

— Нега унақа қилдинг?

— Ҳе, ўзи сирғалиб тушди, эгаси сезмади ҳам. Мен ердан олдим.

— Ердан дейсанми? Унда эгасига берақолмабсан-да!

— Билмабман! — деди у шартта ўгирилиб. — Бари бир оқиб кетди, жарга.

Аммо роса чиройлик рўмол экан.

Сафар кўрпадан бошини чиқармай пўнғиллади:

— Қурбоновга яна гап топилибди!

— Ҳа... Энди шу одатингни қўй. Ўзингни гап-сўзга қўйганинг қолади.

Доданглар эшитсалар, яхшимас...

Фотима гапининг уёғини айтолмади, жим бўлиб қолди. Лекин зийрак Зафар гапнинг мазмунига тушунган ва ётган ерида тутоқиб борарди. Ҳозироқ шартта ўрнидан туриб, тўғри Дамариққа кетиб қолмоқчи бўлди. Мабодо кетадиган бўлса, тамом, иккинчи бу ховлига қайтиб келмайди. «Ўгай-де, ўгай! Кетгин!» демоқчи. Битта нонхўр камаяди-да. Уз онаси нима иш қилганда ҳам шундай дермиди, кўнглини ранжитармиди. Бу ерда на тузукроқ қорнинг тўяди, на эгининг бут бўлади, на қулоғинг тинчийди. Тағин тергагани тергаган. Одамларнинг кўзига ўзини меҳрибон қилиб кўрсатмоқчи бўлади...

Ушанда... Зафар кечга томон уйга келса, онаси ишда экан. Анвар йиғлаяпти. Холида уни овутаман деб бағрига олади, у сира кўнмайди, укасига қўшилиб у ҳам йиғлайди. Зафарни кўриб иккаласи баравар хўнграшиб бўйнига осилишди. Шунда Зафар укаларига ачинди. Қоринлари ҳам оч. Қутини қараса бўм-бўш — нон йўқ.

Эрталаб Сафар нонга бориб, ололмай қуруқ қайтган эди. Демак, онаси ҳам нонуштасиз ишга кетаверган, укалари ҳам ҳеч нима емай ўтираверишган.

Зафар қайдандир данакдеккина гўшт топиб, чойнакка солди, пиёз тўғради. Кейин сув солиб, танчадаги қўрнинг устига қўйди. Кўп ўтмай қўлбола овқат бақир-буқур қайнаб, ёқимли ҳиди димоққа ура бошлади. Бир қафт гуруч ҳам топилди. Овқат пишгандан кейин Холида билан Анварга ичириб, олдиларида анча ўтирди. Айни ўйнаб-қуладиган пайтда қийналиб ўсишяпти. Зафар эртаю кеч кўчада санғимай булардан тез-тез хабар олиб туришга аҳд қилди. Анварни тиззасига ўтқизиб, бошини силади. Негадир кўнгли ўқсиб, йиғлагиси келди. Нега? Нега йиғи босиб келяпти? Ўзи ҳам билмасди. Холида косаларни ювиб, патниснинг устини артди. Кап-катта қиз бўлиб қолди. Улар танчада ўтирганларида Фотима келди. У севиниб кетди. Зафарни мақтади.

— Сенинг борлигинг учун мен ишлаб келаман...

Бу гап Зафарга ёлғондек туйилди. Чунки, ҳар куни онаси ишдан келгунча укаларини олиб ўтирмайди-ку! «Кесатиб гапиряпти, ёш болани алдагандек... Ўзи яхшилик ёқмайди ҳозир ҳеч кимга». Шу куни кўчага чиқди-ю, Дамариққа кетиб қолди. Бир ҳафта юрди. Фотима тахминан биларди. Яқшанбада учала боласини олиб, тонг билан Дамариққа кетди. Йўл-йўлакай ҳар хил хаёлларга борарди. «Буваси билан бувиси мендан ранжиб, чиқиштирмай қўйипти-да, деган хаёлга бориб ўтиришган бўлса-чи? Агар ҳафа бўлишмаганда шу пайтгача ё хабар беришган, ё Зафарни олиб келиб қолишган бўлмасмиди...»

Лекин Фотима ўйлаганча бўлиб чиқмади. Қайнотаси ҳам, қайнонаси ҳам очиқ чеҳра билан кутиб олишди. Ҳатто, Фотимани кўриб чол-кампир қувониб кетишди. У кечқурунғача ўтган-кетгандан гапиришиб ўтирди, юмушларига қарашди, чол-кампирнинг йиғилиб қолган кирларини ювиб берди. Зафарнинг кетиб қолганидан улар гап очмагандан кейин Фотима ҳам индамай қўя қолди. Кечқурун ҳаммалари уйига қайтишди.

— Отамларга шартта айтиб бераман яна шунақа номаяқулчилик қиладиган бўлсанг, — деди ёстиққа бош қўяркан Фотима. — Тўғри ишингга бор — тўғри уйга қайт. Билдингми? Трамвай айланасида тўхтама, у ер яхши жоймас.

Фотима ғира-шира тонг оқариши билан уйғонди. Ҳовлини супуриб, самоварга ўт солди. Тўрт боласига биттадан тухум пиширди. Аммо Зафар тонг азонлаб кетиб қолган эди. Фотима бир хил бўлиб қолди. Турган гапки, кечқурунги койиганига аразлаган. Сира гап кўтаролмайди. Энди нима қилиш керак. Уришмаса ёмон йўлга кириб кетяпти. Шулар одам бўлсин, ўзини ўзи уддалаб кетсин деб уришади. Гап эшиттирмаса, отасига лавнат ёғдирмаса бўлгани, ҳа, шуларни яхши кўрганидан... Майли тушунмаганлар тушунмай қўя қолсин!

У ҳовли супураб, ўзи билан ўзи гаплашар, ўғлининг оч-наҳор кетиб қолганига ичи туздек ачишиб, юраги сиқилиб борарди. Чой устида ҳам хаёли боғдан учиб тоққа кўниб, томоғидан чой ўтмай ўтирди. Нима бўлгандаям бари бир Зафарнинг нонуштасиз кетиб қолгани кўнглини ғаш қилиб қўйганди. «Ўз болам бўлганда шундай қилармиди, таги нозик бўлгандан кейин қилдан қийиқ ахтаравераркан. Аразлайвериши жонимни ўртагандан ўртади. Бир оғиз сўз ортиқча, товушимни ҳам чиқаролмай, қош-қовоғига қараб яшайман...» Ишга кетаётганида тухумни тоқчага қўяётиб Холидага тайинлади.

— Чой қўйиб бер аканг келса.

— Айтмасангиз ҳам шундай қиламан, ойи, кетаверинг.

Холиданинг лабини чўччайтириб, эрқаланганнамо гапириб онасини тинчлантириши Фотимага беихтиёр Сарварни эслатди. Сарвар кўз олдига келди-ю, қизига тикилганча бир дам эси оғиб туриб қолди. Холиданинг гапириши, лаблари, ияклари отасини ёдга солди. Сарварнинг чап юзида мошдек ҳол бор. Атайлаб кўндирилгандек қизининг чап юзида ҳам ҳол. Ушанда Сарвар қизимга «Эркахон» деб исм қўяман деб оғиз очди. Аммо Зеби буви «Қизингни исми ўзи билан холини кўрмайпсанми? Бунинг исми Холидахон бўлади!» деб туриб олди. Сарвар онасининг сўзини қайтаролмай ноилож кўнди.

Фотима артелга кириб борганида уни Аббос амаки ўзида йўқ хурсанд, жилмайиб кутиб олди. Бир ёқдан Шакар бобо, Хайри хола, Убайдулла махсум, Одил домла — бир ҳовли одам, худди тўйхонага келгандек чақ-чақлашиб, тўп-тўп бўлиб ўртадаги столбага ўрнатилган радио карнай тагида туришарди. Фотима аввалига ҳеч нарсга тушунмади. Ҳаммасининг руҳи энгил, кўзларида шодлик ва қувонч. Бир-бирини қучоқлаб йиғлаётганлар ҳам бор.

— Амаки, — сўради Фотима ҳайрон бўлиб. — Нима гап? Ойлик бери-шарканми? Нега бунча шодумонлик?

— Вой, қизим, эшитмадингми? Суюнчи бер, суюнчи! — Аббос амаки ўпкаси тўлиб, суйингандан йиғлаб юборди. — Уруш тугапти!. Душман ерминан яқсон бўпти. Хурсандчилик кунлар яқин дердим-ку, болам! Санам ҳадемай юзага чиқасан.

Фотима ичидан қуйилиб келаётган ҳаяжонини, севинчини яширолмаё қолди. Бутун вужудига аллақандай титроқ югурди. Беихтиёр қўлини кўксига қўйиб, ёқасини ғижимлади. Нега шундай қилаётганини ўзи ҳам билмасди.

— Амакижон! Ростми?! — деди-ю, ўзини чолнинг бағрига отди. Унинг ажин босган юз-кўзларидан қайта-қайта ўпди. У ҳам чолга қўшилиб йиғлар, тўп-тўп бўлиб гапиришиб турган ҳамкасбларига қарар, гапларига қулоқ тутар, суюнганидан ўзини туюлмабди.

— Мен кетдим, амакижон, рухсат берасиз, хўпми?

У кўчага югурди. «Бирдан дадаси келиб қолган бўлсалар-да, мен буёқларда юрибман. Нима деб кириб бораман, қандай кўришаркинмиз... болалар олдида... Ўзгариб кетгандирлар...» Энди шундай ардоқласинки! Олдида болаларнинг тўполон қилишига, унинг икир-чикир, кам-кўстини гапириб кўнглини ранжитишга сира-сира йўл қўймайди. Дийдор кўришса, албатта, шундай қилади. Сарвар... Сарвар... Естиққа ёнбошлаб Фотиманинг ҳовли юзида ғимирлаб юришини зимдан кузатарди. Фотима бўлса унинг синчков нигоҳини қарамасдан ҳам сезарди. Кўзларида аллақандай ёқимли меҳр шуъласи порлар, буни Фотимадан бўлак ҳеч ким сезмасди. Ҳа, улар кўз қарашданоқ бир-бирларини тушуниб олишарди. Ҳозир уйга кириб боради-ю, қандоқ кўришади? Қучоғига ўзини ташласа, кўрганлар уят қилмасмикин? Ахир шундоқ қуруқ сўрашиб қўя қолмайди-ку! Уч ярим йил жудолик ҳазил гапми! Ҳозир, мана ҳозир етиб боради-ю, бағрига ўзини отади. Ахир соғинган, юраги узилиб ётипти. Сарварни кўрадиган кун ҳам бор экан-ку! У юриб эмас — учиб келди уйига...

Уйда эса... Холида Анварнинг қўлидан ушлаб кўчанинг бошида турарди. Болалар унга қараб югуришди.

— Уйда ким бор?

— Ҳеч ким! — деди Холида бепарволик билан.

Фотима бўшашиб тушди. Деворга суюнганча қанча турди, билмайди. Бир оздан кейин ҳафсаласи пир бўлиб, оёғи тортмайгина ҳовлига кирди. Ҳозирги хом хаёлларга берилгани ўзига ҳам қулгили туюлди. «Тавба, жинни бўлиб қолдим шекилли, бугун уруш тугаса-ю, бугун уйга етиб келармикими? Шакар бобо ҳам ортимдан кулиб қолган бўлса керак».

У ҳозир эшитгани хушxabарни қўшниларига айтгиси келди, югуриб Рихси опаникига чиқди. Деворнинг ортидан эса Умри бувининг аччиқ фарёди эшитилиб турарди. Бир ойдирки бечоранинг йиғлайвериби ичаклари узилди. Уғлидан қорахат келганидан бери йиғлайди. Овози бўғилиб, товуши чиқмай қолди. Фотиманинг ҳам юраги эзилиб кетди. Қўшнисининг фарёди унинг бағрини ўртаб юборди, бояги хуш кайфияти зумда йўқолиб, хомуш бўлиб қолди. Рихси опага наридан бери хушxabарни етказди-ю, кўча айланиб Умри холяникига ўтди. Умри холя Фотиманинг бўйнига осилиб, айтиб-айтиб йиғлади. Уғлининг суратини рўпарасига осиб қўйган. Фотима уни юпатмоқчи бўлди.

— Уруш — кўпга келган тўй... Куйиб-куйиб бирор дардга чалиниб қолсангиз нима бўлади? Балки хатодир, балки адашишгандир, мана уруш ҳам тўхтади, эшитдингизми? Лоп этиб эшигингиздан кириб келиб қолса-чи! Бекорга шунча куйганингиз қолади, холяжон.

— Оғзингиздан айланай, илойим хато бўлсин, отасидан айрилганим етмасмикими, муним бағримга қайта қолса нима қиларди, дунёнинг бир жойи камаярмикими, а?..

— Хафа бўлманг, яхши кунларга етиб олдик. Буёғи тинчлик бўлади, мана кўрасиз, Собирингиз соғ-омон келади!

Фотима каттагина ҳовлида келини билан шўппайиб қолган Умри холяни юпатиб, қалби вайрон ҳолда уйга чиқди. Утиролмади. Юрагида ғала-ғовур. Узича шошар, питир-питир қилиб уйга кирар, ошхонага чиқар, бундай шошганда қилар иши ҳам унмасди. Холида Анварни етаклаб ўйнатиб келгани Қайнама томонга чиқиб кетди. Лоақал шу бугун Зафар билан Сафар ҳар кунгидек ярим тунгача кўчаларда тентирамай эртароқ келишса нима қиларкин!

У болаларни топиб келгани Хадрага кетди. Чорсига тушаверишдаги бозорчада одам гавжум. Трамвай айланасининг ўнг томонида — тепалиқдаги нон дўконнинг олдида одам ҳар кунгидан ҳам кўп эди. Бу ерда турганларнинг деярли кўплари эртага эрталаб бериладиган ноннинг навбати учун келишган. Одамлар орасида болалар кўринмади. Фотима уёқ-буёққа олазарақ боқиб, бозорча томонга ўтди. Бу ерда ҳам одамлар гавжум, бозор қизиган пайт эди. Ҳа, ана узоқда — одамлар орасида Сафар кўринди. Шунақа, кўпчиликнинг ичидан ўзингники дарвор кўзга ташланади. Қўлида уч-тўрт пачка папирос, чўнтаклари ҳам қаппайган.

«Энди папирос сотиш навбати келибди. Мен беxabар...» Бозор томонга тезлаб бораверди. Сафарнинг чўнтаги тўла пул, кўплар ундан доналаб папирос олиб кетишмоқда.

Юзлари сарғимтир, озғингина кампир шиша банкада конфет сотарди. У бағрига маҳкам босганча банканинг оғзини кафти билан тўсиб олган. Чаккалари-га қуюқ гажак тортилган тўлагина жувон тоғорасида хасип. У савдолашиб, харидор билан қийишиб ҳадеб қўлини пахса қилиб ниманидир тушунтирарди. Юзини рўмоли билан ўраб олган тиланчи аёл саватдаги нонларга узоқ тикилиб қолганди, «опқочи қолмасин» деган шубҳада унга ўдағайлади:

— Ут, нари ўт, олдимни тўсма!

Фотима тиланчининг танга гулли чит куйлагига солинган парча-парча ямоқларга ачиниб қаради. Юзини шунчалик ўраб олганки, у ким, қандай одамлигини сира билиб бўлмасди. Сафар чаққонлик билан гоҳ бозорнинг ичкарасига кириб, кўздан ғойиб бўлади, гоҳ четроққа чиқиб, кўзлари олазарақ атрофни кузатарди.

— Хушёр бўл! — дейди ёнидаги кир куйлакли, сочлари ўсиб кетган ялангоёқ болага, — узоқдан хит кўриниши билан ҳуштак чаламан, дарров жарга отасан ўзингни. Тушундингми, анқайма!

Фотима шундоққина эшитди ўғлининг ҳовлиқиб гапираётганини. Орқасидан ўтиб, шаппа қўлини ушлади. Аммо Сафар милиция деб ўйлаб, силталаниб чиқди-ю, жар томонга югурди. Бояги бола орқасидан нималарнидир гапириб, ҳуштак чалган эди, у тўхтаб ўгирилди. Рўпарасида онаси унга ҳўмрайганича турарди. Ялангоёқ бола Сафарнинг ҳозирги ҳолига қотиб-қотиб куларди. Сафар ҳовичидаги пулларни чўнтагига солиб, «Нимага бу ерга келдингиз, ўз ҳолимга қўясизми-йўқми!» — дегандек норози бир қиёфада онасига тикилди.

Улар уйга қайтардилар. Фотима йўлда лом-мим деб оғиз очмади. Фақат уйга яқинлашганларида сабри чидамади:

— Эшитдингми? — деди.

— Нимани?

Сафар бутун хаёли бозорда бўлгани учун ҳозир нега олиб-сотарчилик қиляпсан деб уришади, яна тергайди деб ўйлаб кетаётганди. Фотима эса эрталабки хушхабарни унга айтишга ошиқарди.

— Уруш тугапти... Ҳамма урушга кетганлар қайтаётганмиш.

— Ростданми? Ростданми, ойижон?! Боя қулоғимга чалинди-ю, ишонмаган эдим. Бозорда ҳам шу гап юривди.

У ҳовлига кириб Анварни қучоқлади. Уни осмонга отиб илар, ҳар отганида «Ур-ре! Урр-ре!» деб овозини борича қичқирарди. Уғлининг бу қилиғига Фотима ҳам, Анвар ҳам қотиб-қотиб кулишарди. Кейин супага чиқиб, чўнтагидаги бор пулларни хонтахта устига ағдарди.

— Мана, олинг ҳаммасини, ҳаражат қилинг. Адам келсалар уйда ҳамма нарсa бўлиши керак. Битта куйлак ҳам олиб қўйсақ, келган кунлари киядилар.

Фотима Сафарнинг қўли очиқ, кўнглида кири йўқ, беғуборлигини билади. Ана, ёнидаги борини унга тутиб, кўзига термилиб турибди. Ҳозир: «бу меҳнатсиз, машаққатсиз чайқов йўли билан топилган пулларнинг керакмас, рўзғорга аралаштирмайман», — деса боланинг кўнгли чил-чил синади, қаттиқ ранжиши турган гап. Лекин айтмаса ҳам бўлмайди. Чайқовдан қайтариши керак.

— Майли, — деди ўйлаб туриб. — Бу пулларни олиб бориб иккаламиз ҳаражат қилиб келамиз. Сен айтгандек адангларга бир янги куйлак, бир янги дўппи оламиз. Фақат бир шартим бор, «хўп» десанггина айтаман.

— Айтинг, айтинг, хўп дейман.

— Шартим шуки, бошқа папирос сотмайсан! Уқишингни давом эттирасан, энди мактабинг ҳам очилади. Бу қолган папиросларингни токчага тахлаб қўй. Адангларга берасан.

Сафар ҳайрон бўлиб қолди. Очиғи, бу гап унчалик ёқмади, қошлари чимирилиб, кўзларига ўйчанлик чўкди. «Нима қилипти, папирос сотиш айбми? Ҳамма сотаяпти-ку! Нимаси уят? Тушунмадим». Унинг қолган папиросларни ҳам сотгиси, пул топгиси келарди. Лекин онасининг раўйини қайтаришни истамайди: уни яхши кўради, ҳеч қачон сўзини қайтармаган, онаси хафа бўладиган бўлса...

— Ҳарна пул бўлади-ку!!

— Керакмас, йўқ, ўғлим. Ман ойлик оламан, Зафарниям пули чиқиб қолар. Ишхонам қарашиб турибди.

Даданг эрта-индин келиб қолсалар хафа бўладилар. Сендан эмас, шу ишга йўл қўйган мendan ранжийдилар. Мен эса ранжишларини асло истамайман. Узинг биласан-ку!

— Сиз айтганча бўлсин. Хўп!

Фотима пулларни кўрпача қатига қистириб, ўрнидан турди. «Болам бечора маъқул, айтганимни қилади. Онанг ўргулсин, ақлингдан...» шу кун уруш тугагани ҳақидаги хушхабар Дероз маҳалласидаги ҳар бир хонадонга нурдек кириб борди. Одамларнинг чеҳрасига кулги ёйилди. Ҳамманинг умид чироқлари порлаган, ҳамманинг кўнглида эртанги кун ғунчаси бўртиб, яхшиликдан, хушхабардан, қандайдир катта қувончдан нишона бериб турарди. Шу куни алламаҳалгача

хонадонларнинг ҳам чироғи ўчмади. Ҳамма бир-бирининг уйига кириб, хушхабарни етказишга, суюнчи олишга ошиқар, қора хат олган хонадон кишилари ҳам «адашган»дир деган хаёлда эшикка термулар, кўнгилларда умид, ишонч ўти чарақларди. Одамлар бир кунда қандайдир бир-бирига меҳрибон, қадрдон бўлиб қолди. Кўплар уйда кутиб ўтиришга сабри чидамай вокзалга қайта-қайта бориб келишди.

Фотима палов дамлаб, самоварга ўчоқнинг чўғини солаётганида синглиси келди. У ҳам ниҳоятда хурсанд эди.

— Опа, эшитдингми?

— Эшитдим... Эшитмай бўларканми, ҳаммаёқ тўй бўлиб кетди-ю! Энди куёвим ҳам келади.

Фотима-Зухролар кўришиб, туришгани устига Вали келиб қолди.

— Ассалому алайкум.

— Ваалайкум ассалом. Келинг, келинг, Валижон! Эсон-омон юрибсизми?

Дадамлар, оймилар яхши ўтиришиптими? Ўзим эртага бориб келай деб кўнглимдан ўтказиб турувдим, яхши бўлди келганингиз.

— Тузуклар. Дадам, югур, кеннойингга хабар қил, дедилар. Чопиб келавердим, уйимиз байрам бўлиб кетди.

— Эшитиб биз ҳам суюниб ўтирибмиз. Қувончли кунларга етиб келдик. Ҳа бу чинакам байрам!

Фотиманинг гапира туриб, кўрган изтироблари, аччиқ айрилиқ, нон етмай дўкондан қуруқ қайтиб қийналганлари; йиртиқ калишда ишга бориб, йўлда неча қайта йиқилиб тушганлари; эшитган ҳақоратлари, Умри холанинг бўғиқ фарёди — бари бари кўз олдига келди-ю, ич-ичидан қалқиб келаётган хўрлиги томоғига тикилиб гапиролмай қолди.

Индамай эшитиб турган Вали янғасининг аҳволини тушуниб турарди. Лекин ҳозир юпатиш, унга далда бўладиган сўз топиш қийин эди.

— Қўйинг, янга, хафа бўлаверманг. Энди ҳаммаси ўтиб кетади.

— Хафа эмасман. Кўнглим бузилиб кетди...

Фотима супага кўрпачаларни қават-қават солиб, меҳмонларни ўтказди. Гўштсиз бўлса ҳам яхшиямки палов дамлагани, меҳмонлар келишаркан, яхши бўлди. Хурсандчилик бир келса кетма-кет келавераркан.

...Саман от етаклаб келаётган Сарвар боққа бурилди. Олма тагидаги тўнкага ўтириб, отни ўз ҳолига қўйиб юборди. Ошхона дарвозаси оша буёққа нигоҳ ташлаб турган Фотимага кўзи тушди-ю:

— Опке, чойингни, — деди. «Опке», дейдию ҳадеб жилмаяди.

— Намунча кулмасангиз? — дейди Фотима чойнак-пиёлани унинг ёнига қўяркан.

— Кулиб ҳам бўлмайдим, буёққа кел, — Сарвар хоҳлаб кулганича уни бағрига босади. Бағрига босади-ю, шу даражада қаттиқ сиқадики, Фотима нафас оломай қолади. Қучоғига жо бўлиб кетган Фотима эрини бу қилиғига ҳайрон боқади. Шу пайт ғоят чиройли бир қуш отнинг устига қўнди. Саман пишқириб, силкинганди пир этиб учиб Сарварнинг елкасига қўнди. Бирдан қанотлари ранг-баранг тусда товланди. Митти кўзлари оловдек ёниб, ингичка оёқлари олтиндек ялтирайди. Бунақасини Фотима сира ҳам кўрмаганди. Худди эртақлардаги сеҳрли қушга ўхшайди.

— Кўрдингми? — дейди Сарвар Фотиманинг сочларини силаркан.

— Кўрдим. Жуда чиройли қуш экан, сизникими?

Сарвар жавоб беролмай ҳамон кулади.

Фотима қушни ушламоқчи бўлиб қўл чўзган эди, унинг жаҳли чиқди.

— Ушлама!..

Фотима эрига қулоқ солмай қушни ушлаган эди, у зум ўтмай қоп-қорайиб, жонсиз бўлиб қолди. Фотима кўрқиб кетди.

— Вой-й, эссизгина, қорайиб қолди-ку?! — Ажабланиб Сарварга қаради. Жойида йўқ. Саросимада қолган Фотима дик этиб ўрнидан туриб, додлаганича Сарварни қидира бошлади. — Сарвар ака!..

Фотима ўзининг чинқирғидан чўчиб уйғониб кетди. Нафаси тикилиб, энтикар, юз-кўзларини тер босиб кетган эди. У бир зум қаердалигини, нима бўлаётганини тасаввур қилолмай гангиб ўтирди. Хона зимистон эди. Аксига олиб, Сафар билан Зафар Дамарикқа кетишган, улар бўлса бунчалик кўрқмасди. Сарварни аниқ кўрди. Шундоқ ёнида ўтирган эди. Уша сеҳргар кўзлар, меҳрибон нигоҳ... Қуш-чи? Нега қўли тегиши билан қорайиб, кулга айланди? Бу тушида қандай сир бор...

Фотиманинг кўнгли ғаш тортиб, уйқуси бутунлай ўчди. Ҳозиргина кўрган тушини кўз олдига келтириб, уни ўзича яхшиликка йўймоқчи бўлса, қушчанинг қорайиб қолиши кўнглининг бир чеккасини тирнаб турарди. Кўнгли безовта бўлганча ўрнидан туриб кетди. Тонг бўзариб қолган. У аста юриб ҳовлига тушди. Юз-қўлини ювиб, нонуштага Дамарикқа боришга қарор қилди.

Холида билан Анварни олиб Дамариққа борса, қайниси отланиб, ўқишга кетай деб тик турган ҳолида бир пиёла чой ичарди.

— Тинчликми, янга?

— Тинчлик, Валижон, ўзинглар яхши ётиб турдингларми?

Айвонда Музаффар ота номоз ўқиб ўтирар, Зафар билан Сафар унинг ёнида ётишарди. Зеби хола ошхонада сут пишираётган экан.

— Нонуштани ойимлар билан бирга қилай деб...

Шу пайт эшик тақиллаб, гапи бўлинди. Дарвоза ланг очик, аммо келган одам киришга ботинмай турарди.

— Ким? — деди Вали пешвоз чиқиб.

Почтачи негадир Валининг саломига алик олишни ҳам унутиб, маъюс бир ҳолда кўринди.

— Киравермайсизми, — деди Вали кулимсираб.

Почтачи унга тик қаролмай, конвертни узатди-да, қайтиб кетди.

— Уқинг-чи! — деди Фотима Вали томон юраркан.

Вали бамайлихотир чой ҳўплаб конвертни очди. Ичида ўқиди-ю, бирдан кўлидан пиёла тушиб, чил-чил синди. Сочини ғижимлади. Ишонмагандек яна шошилганича хатга кўз югуртирди. Зумда ранги оқарди, чекка томири бўртиб, қизариб кетди. Айвондан Музаффар ота унинг оғзига «нима гап?» дегандек тикилиб қолди.

— Дада! Шўримиз қурибди!.. Акам...

Музаффар ота илон чаққандек сапчиб айвондан отилди. Зеби хола ошхонадан чопди. Зафар билан Сафар саросимада ўрнидан туриб кетди. Ҳаммалари ҳовлининг ўртасида, Валини ўраб олишган. Ғижимланган бир парча чаёндек совуқ хат оёқ остида ётарди.

Музаффар ота жаҳли чиқдими, кўрқиб кетдими, оқариб кетган юзларидан ҳеч нарсани англаб бўлмасди.

— Нима ёзипти? — Зеби хола липпасига қистирилган кўйлагини туширди.

— Акажон! Сен ўлгунча мен ўлсам бўлмасмиди-и!..

— Ёлғон! Ёлғон гапираяпсан! — деди дудуқланиб Музаффар ота. — Гапинг қурсин, совуқ!..

— Вой шўрим қурсин... Болам... Болам...

Ота беҳўш ётар, Зеби хола сочини юлар, Фотима шумхабарни эшитай деб азонлаб етиб келдимми, деб ўзини ўзи уриб додларди. Уликсиз азанинг нидолари ҳовлини тутди.

— Онанг ўлсин, болам!.. Болаларига бош бўлолмаган болам!.. Ниятларинг бошқача эди-ку! Қандоқ чидайман!..

Йиғлай-йиғлай Зеби холанинг мадори қуриди. Гоҳ Анварни қучоқлаб йиғласа, гоҳ Фотиманинг елкасига бошини қўйиб нола қиларди. Йиғи овозини эшитиб қўшнилар чиқишда. Биттаси отани айвонга ётқизиб чой ичирди. Сал эси ўзига келса «Сарвар!..» деб қақирар, ўзини ёстиққа ташларди. Йиғию нолалар, юракни эзувчи фарёдлар ярим тунгача ҳам тинмади. Айниқса, Сарварни яхши кўрган Музаффар ота сира чидолмади:

— Отанга қанот бўлувдинг, болам...

Ҳар томондан қариндош-уруғ, ёр-биродарлар бирин-сирин етиб келишди. Фотима бел боғлади, қўшнилари уйга жой қилиб, дастурхон ёзишди.

Бир ҳафтадан кейин, келган кун оёғининг тагига сўямиз деб боқиб қўйилган кўйни сўйиб, маърақасини ўтказишди. Музаффар ота ўша ётганича туролмади.

Орадан изтиробли йигирма кун ўтди. Фотима уйга қайтишга отланганда қариндошлар орасидаги ивир-шивир, пичир-пичирлар қулоғига чалиниб қолди. Кимдир «Энди нима бўлади, тўртта болани отасиз қандай боқарди», деса, биттаси «анави иккитасини шу ерда қолдириб кетса керак, эридан кўрқанидан индамай чидаб юрарди, энди кимдан ҳам кўрқарди, ўзиникини эпласа ҳам катта гап», — дерди. Зеби бувининг овсини:

— Зебиниса, сиз келинингизнинг олдидан ўтинг, ишқилиб ёш нарса, қоқилиб қолгудек бўлса, бари бир гап сизларга келиб тегади, шохига урсанг туёғи сирқирайди, деган гап бор элда, — деб қолди. Аммо қалби пора-пора бўлиб қолган Зеби хола гапирганлар гапираверсин, деди. Келинига лом-мим дейишни эп кўрмади.

Фотиманинг эса анави «иккитаси»ни қолдириб кетиш хаёлига ҳам келмаганди. Одамларнинг ўзи тўқиб, ўзи бичиб ўтиришларига ҳайрон қолиб, ёқа ушлади. Сарвар шундоқ рўпарасида унга термилиб турарди, «шу иккитасини сенга топширдим, эҳтиёт қилиб, ўстиргин» дерди.

«Ишонинг сўзимга, — пичирлади у. — Хотиржам бўлинг, иккови бағримда бўлади. Мен оч бўлсам оч, тўқ бўлсам — тўқ. Уқитаман, одам қиламан, уйлантираман, болаларини боқаман...»

«Ишонаман сенга. Сенга қийин бўлди! Умринг меҳнатда ўтиб бормоқда...

Ёнингда йўлдош бўларман деб ўйловдим. Ҳаммаси ёлғиз ўзингга қолди, қолди...»
«Буёғини ўйламанг, тўрт фарзандингизни сиз орзу қилгандек ўстираман».
«Раҳмат...»

— Ойи! Ойижон!.. Эшитяпсизми? Ойи...

Фотима ўзига келди. Айвон четида ўтирган Сафар боятдан бери чақирар, Фотима эса эшитмасди.

— Отланаверайликми? Кетамизми?

— Ҳа, ҳа, кетамиз, болам. Зафарни ҳам чақир боғдан, отланинглар. Укаларингни ҳам кийинтир.

— Ҳовлим ҳув этиб қоладиган бўлди,— Зеби холанинг юраги увишди,— тез-тез келиб туринг. Бизлар ҳам ғанимат, сизга суяниб қолдик. Сизни кўрсам Сарварни кўргандек бўламан.

— Ойижон, буёққа келмай қаёққаям борардим. Сиздан бошқа, додамлардан бошқа меҳрибоним ким?

— Барака топинг.

Нонуштадан кейин тўрт болани отлантириб Дерозга қайтадиган бўлишди. Чолкампир хайр-хўшлашиб кўча дарвозасида қолишди. Валижон жиянларини етаклаб акасининг чанг босиб, ҳувуллаб ётган ҳовлисига бирга келди. Фотима уйига яқинлашганда ўзини тутолмай ёлғиз қолганини ич-ичидан ҳис этиб, хўрлиги келиб эшикдан йиғлаб кирди. Дарвоза очиқ, ҳовли тўла одам эди. Буларнинг бугун келаётганини эшитиб, акаси, синглиз, қариндошлар, қўни-қўшнилари, Сарварнинг оғайнилари келиб туришган эди. Ҳаммалари Фотима билан йиғлаб кўришиб таъзия билдиришди.

— Буни тақдир дейдилар, тушундингни,— деди соқоли кўкрагини тутган кекса тоғаси қайтиш олдидан жияни билан хайрлашаркан,— тақдирга тан бермай илож йўқ! Сен ақллисан, Сарвар халқ учун, Ватан учун қурбон бўлди. Бу ҳазилакам гап эмас. Халқ ўғлининг номини унутмайди. Унинг номи ҳаммамизнинг дилимизда мангу қолади.

— Тўғри, ота ҳақ гапни айтдилар,— деди унинг гапларини тасдиқлаб ён қўшнилари билан бири.— Улар халқ фарзанди, ҳа улар, ўлим билмайдилар. Шунинг учун ҳам кўзёши қилиш керакмас!

Ҳовлидаги одамлар орасида хомуш бўлганча Қурбонов ҳам юрарди. У уйдагиларга чой ташир, самоварнинг оловига қарар, келганларга пешвоз чиқиб, бу оилага яқин одам эканлигини кўрсатмоқчи бўларди. Кечга яқин одамлар бирин-бирин тарқай бошлади. Аммо Қурбонов самовар ёнига курси қўйиб, қоронғи тушгунча ҳам ўтираверди.

— Барака топкур кўп яхши одам экан-да,— деди Фотиманинг онаси Қурбоновга ишора қилиб,— чойни етказиб турди, чаққонгина, маъқулгина йигит экан.

— Индамасангиз ётиб қолишга ҳам тайёр.

Ойиси, атрофдаги бошқа хотинлар унинг пичингига тушунмадилар. Кеч бўлди. Қариндошлар, кўнгил сўраб келган ёру биродарлар кетишди. Фотима тўрт боласига қатор ўрин солди, синглиз билан ярим тунгача гаплашиб ётди. Кун бўйи одам кутиб чарчаганига қарамай сира уйқуси келмасди. Негадир кўнглининг бир чеккасини тимдалаб ётган ғашлик сира ёзилиб кетмасди. Ўзи ҳам ухламади, Зухрани ҳам ухлатмади. Сарварнинг ёзган хатларини топиб, қайта-қайта ўқиб чиқишди, айтган ширин гапларини дам кулиб, дам йиғлаб эслашди.

— Потти, эрталаб вақтлуроқ уйғот.

— Намунча азонлаб, ёв қувдимми?

— Уйга борай, назаримда Баҳром худди кириб келаётгандай... Улар бўлсам ўлиб бўлдим, уйимизнинг орқасидаги Ҳакима кеннойининг ўтган кўни ўғли келди. Кеча тўсатдан Омон ака келибди. Сенга айтсам, бечоранинг бир қўли йўқ.

— Бир қўли йўқ бўлсам ишқилиб келипти-ку, пешонанг ёруғ бўлсину, шу келаётганлар қаторида эринг келиб сен ҳам яйрагин.

Зухра ниманидир эслаб, мийиғида кулиб қўйди. Беш ойлик келинчак эди эрини кузатиб чиққанда. Ҳамма кўрганлар «булар Тоҳир-Зухронинг ўзгинаси-ку! Қандоқ кўзи қийиб ташлаб кетяпти экан», деб ҳам ҳавас, ҳам ачиниш билан тикилиб қолишганди.

— Хат ёзмай қўйганига йўлдамикин дейман-да, Потти?

— Қайдам. Ишқилиб юртимиз тинчлик бўлсину сен ҳам бахтингни топгин.

— Худди кампирларга ўхшаб дуо қиласан-а, Потти, — дедию Зухра Фотимани қучоқладию ўринга ағанатиб хахолаб кулиб юборди. Фотима ҳам хахолаб, ўзини синглизини устига отди. У қотиб-қотиб кулган сари Зухра белидан қитиқлар, у эса ўзини тутолмай баттар кулар, иккови бир-бирига чирмашиб ўринда у ёқдан бу ёққа думалаганча кулишарди.

Улар ухлаб қолдилар. Тонг қоронғисида эшик тақиллади.

— Очинг янга, Валиман!

— Тинчликми?

— Дадамларни бериб қўйдик...

— Ким? Нималар деяпсиз? Додамларни?

Фотима чинқириб йиғлаб, йўлақда гир-гир айланар, нима қилишини билмас, уйга йўл топиб киролмасди. Ҳамма уйғониб кетди. Зухра ҳам буларга қўшилиб Дамариққа йўл олди. Уша кетганча Фотима Дамариққа бир ойдан зиёд туриб қолди.

...Фотима шу хонадонга келин бўлиб тушган биринчи кунлардаёқ Музаффар отага дил-дилидан меҳр қўйганди. Уни ниҳоятда ҳурмат қилар, ўз отасидан ҳам аъло кўрарди. Қачон уйдан бирор гап ўтса, ё болалар менсимай қўйса, ота доим Фотиманинг тарафини олар, уни худди ёш боладек эркаларди. Зафар қочиб борганида уйга толиб шундай деганди:

— Сенга жабр бўлди, Потихон. Хафа бўлма, ҳали ўғлим келсин, кўрмагандай бўлиб кетасан. Яхши кунлар ҳали олдинда. Ман бор — бошинг эгилмайди! Сани ҳеч кимга ўкситиб қўймайман!

Ҳозир ўйлаб кўрса, қайнатаси тоғдай суянчиқ бўлган экан. Унга дардини тўкиб, ичини бўшатиб кетаркан. Энди бу катта ҳовли-ю, боғлар совуқ ургандек ҳув этиб қолди. Биргина қайнонаси чолидан, фарзандидан айрилиб, шўппайиб ўтирибди. Уйлик-жойлик қизи ҳар замонда бир келади. Унинг ҳам ўз ташвиши ўзига етиб ортади. Вали ҳали ёш, ўқиш билан овора. Қайнотаси қандай одам эди: ҳам меҳрибон, ҳам қаттиққўл. Эшикдан кўриниши билан ҳар ким сергакланиб, ўз ишига уринар, қайнонаси зудлик билан жой ҳозирлаб, чой дамлашга уннаб кетарди. Энг ёмон кўргани — эснаб ўтирганлар. Лоқайдларгина оғзини катта очиб эснайди, дерди жаҳли чиққанида. Айниқса, Маҳмуд акани сўкиб, «эснаса юзининг ярми оғизга айланади»,—дерди. Лекин бирон марта овозини баланглаб бировни уришганини, бировга бақирганини эслолмайди. Салобати бор эди. Умрнинг ўтишини қаранг-а! Тиниб-тинчимасди. «Эркак ношуд бўлса — хотиннинг шўри!» дерди.

Ариқнинг нариги ёғида турадиган Маҳмуд мўйловни бир куни ёмон изза қилганди:

— Томорқанг қаровсиз қолди-ю, увол эмасми? Ер хазина-я, наҳотки шунга ақлинг етмаса?!

— Ишдаман, ота, қўл тегмаяпти...

— Дангасага иш буюрсанг ақл ўргатади... Қачонгача хотининг эшикма-эшик юриб уч-тўртта памилдори, бир ҳовуч туз сўраб юради. Ердан сўрасанг бўлмайди-ми? Ер беради-ку!..

У шунақа чўрткесар одам эди. «Бизнинг авлоддан текинхўр, ишەқмас, нопок одам чиқмаган, бундан кейин ҳам чиқмайди»,— дерди Музаффар ота ишонч билан. Бу гаплар шунчаки айтилган эди, мана энди яхши хотира сифатида юракларда қолди. Ҳа, Дамариққа Музаффар отанинг маслаҳатисиз тўй, маърака вақти белгиланмасди. У иштирок этган тўйнинг файзи бошқача бўларди.

Қайнотасининг қирқини ўтказиб, Фотима Дерозга қайтди. Уйларни супуриб, тоқчадаги патнис, лаган, чинчиларнинг чангини артиб, ҳовлига сув селиб супурди; самоварни ярақлатиб олов ташлади, одамсиз қолиб кетган ҳовли хазон босиб хунук қиёфага кириб қолган экан, бирпасда чеҳраси ёришган қизлардек очилди-қўйди. Ҳовлидан одам овози эшитилганига қўшнилари бир-бирини хабарлашиб буёққа чиқиб келишди. Гурунглашишди. Қандолатчилик артелидан Шакар бобо келиб, зудлик билан ишга қайтсин, буёқдаги ишларимиз юришиб кетди, дебди.

Эртасига эрталаб Фотима корхонага борса, Аббос амаки одатдагидек барвақт келиб, ишни бошлаб юборган экан.

— Сабр берсин, қизим,— деди рўмолчасига юз-кўзини артиб,— буни тақдир дейдилар. Қайнотанг ажойиб, мард инсон эди... Ҳа, ҳали эшитмагандирсан-а?

— Нимани ота?

— Артелимиз катта фабрикага айлантирилармиш, кампитларни мошина пиширармиш.

— Ростдан-а? Унда бизлар нима иш қиламиз?

— Нима иш бўларди, машинанинг ишини кузатиб, у ўраган кампитларни йиғиб турарканмиза.

— Қандай яхши...

У енг шимариб қиём пишира бошлади. Қўли ишда-ю, мийиғида кулиб қўяди: Бундан бир ойча бурун Салтанатнинг эри урушдан қайтиб қолди-ю, Қурбонов қадамини узишга мажбур бўлди. Кеч кузда кичкинагина тўй қилишмоқчи эди. Мўлжалдаги ишлар амалга ошмай қолди.

— Кеча келган заҳотингиз кўнглингизга сиғадими, йўқми деб айтмадим,— деди Пошшахон супага жойлашиб ўтириб оларкан,— бир гап чиқиб қолди...

— Нима гап экан?

— Мендан хафа бўлмайсиз, ахир бизлар қиёматлик опа-сингиллармиз.

Тўғрими?

— Ҳа, албатта.

— Мени тўғри тушунинг-де...

— Гапни чўзмай айтаверинг.

— Фотимахон энди... гап шуки, синглим, мана ёлғиз бўлиб қолдингиз. Энг ёмон нарса — ёлғизлик. Ҳали ёшсиз, бунинг устига болаларга ҳам ота бўлгани дуруст, сиз ҳам назаримда жуда қийналиб кетдингиз. Бу уруш не-не кулфатлар солмади одамлар бошига. Даврон ака кўнглини билиб беринг, деб анчадан бери ҳоли жонимга қўймапти.

— Салтанатхондан иш чиқмай қолди-да?..

— Нимасини айтасиз, эридан қорахат келган эди. Тўсатдан кириб келди-ю, Салтанатхон қовушиб кетди. Қурбоновга ваъда бергани билан ораларида ҳали ҳеч нима бўлмаган эди. Мен биламан. Қўйинг ўша Салтанатингизни, ўзимизни гаплардан гаплашайлик. Ҳўш, нима деяётган эдим. Ҳа, айтгандай, агар рози бўлсангиз шу ерга сизнига келиб яшашга ҳам рози. Йўқ десангиз, биласиз уёқда ҳам ҳовли-жой бемалол.

Фотима ўтирган ерида анграйиб қолди: вужуди музлаб, тилига сўз келмасди. Буни ўзича тушунган Пошшахон сўзида давом этди:

— Биласиз, хотинининг бир қўли ишламайди, тилдан қолган. Бунинг устига фарзанд ҳам кўришмаган. Ясатиғлиқ қўша-қўша уйлар боласиз ҳувуллаб ётипти. Сизни кўпдан бери яхши кўради. Узиям ёмон одам эмас. Уруш кўрган. Буёқда участкавой...

— Ҳамма гапингиз тўғри, — деди Фотима хомуш дастурхон попугини ҳимариб ўтираркан. — Мен ҳам уни ёмон одам демайман.

— Ҳа, баракалла!..

— Аммо бу гапни бир айтдингиз яна қайтариб ўтирманг, турмушга чиқиш хаёлимда йўқ.

— Уйлаб кўринг, ҳеч ким сизни шоширмапти, ёмон бўлмайди, менимча.

— Ёмон бўладими, яхши бўладими, бунинг аҳамияти йўқ. Аммо, тўрт болани бесаранжон қилиб, турмуш қуришга бало борми! Эндиги эр... нима ҳам қилиб берарди. Бари бир юзта Даврон битта Сарвар бўлолмади.

— Хўп, деяверинг, Фотимахон!

— Қисқа қилинг гапни, Қурбонов уйлансалар, орқа этагида оғирлиги йўқ ёш-яланглар тиқилиб ётипти. Мени тинч қўйинглар! Қўйинг энди бемаъни гапларни! Келинг яхши гаплардан гапиришиб ўтирайлик. Мен чой дамлай.

— Раҳмат, мен турай бўлмасам... Ҳар қалай ёмон бўлмасди!

Фотима Пошшахонни йўлаккача кузатиб чиқди. Эшик ёнида ҳамма гапни эшитиб Қурбонов турган экан. «Уўрига ўхшаб эшик панасида туришини қаранг-а! Вой уйланмай ер ютсин сени. Тўрт боламни ташлаб...» Хаёл билан бўлиб анча ишни бажариб қўйганини ҳам билмай қолди. Ишни тугатгач, халатини аранг ечиб қозиққа илди.

Очиқчасига гаплашиб олишга аҳд қилган Даврон чойхонада йўлини пойлаб ўтирарди. Узоқдан Фотимани кўриши билан дик этиб ўрнидан турди: уёқ-буёғини тузатди, сочини бармоқлари билан текислади-да, қорама-қора юриб келаверди. Фотима йўлакка қайрилиши билан Қурбонов йўталди.

— Фотима!

— Фотима...

— Нима дейсиз?

Қурбоновнинг кичкина думалоқ кўзлари ўйнаб турса ҳам ўзини сипо тутишга ҳаракат қилди.

— Ишларингиз яхшими?

— Бир нави.

— Мен... айтмоқчийдимки, ҳалиги нега... йўқ дейсиз. Утинаман, илтимос қиламан. Кўнглимда ёмонлик йўқ. Қолаверса, Сарвар оғайним эди... Қаранг, қай ҳолатга тушиб қолдингиз.

Фотима ҳовлига ўтиб кетмоқчи эди, Даврон йўлини тўсиб билагидан ушлади. Кейин, бағрига босганча юз-кўзлари аралаш ўпа бошлади.

— Бу нима қилганингиз?!

— Кечиринг... Жавобингизни эшитмай кетмайман.

— Жавоб? Ҳеч қанақа жавобим йўқ!

— Нега? Нега мени бунчалик қийнайсиз?

— Қийналасизми, қийналмайсизми, мани ишим йўқ. Нега деганда мен эрга тегмоқчимасман.

У ҳовли томонга юриб кетди.

— Айтганим бўлади. Мана кўрасиз! — деди Даврон Фотиманинг орқасидан қайсарлик билан қараб қоларкан.

Фотима уйга кирди-ю, эшикни ёпиб, унга суянгача қотди. Қурбононинг деворга қисиб қучоқлагани, титраб туриб ўпгани шундоқ кўз олдида намоён бўлди. Биров кўрса нима бўларди? Болалар қаерда эди? Зафар билан Сафар панага ўтиб кузатиб турган бўлса-чи?! У ўпич доғи қолгандек қайта-қайта юзини артарди.

— Ойижон, — деди шу пайт Сафар. — Ҳарбий комиссариатдан хат келипти. Усмон ака «аввал суюнчи оламан, кейин бераман» деб чойхонага олиб чиқиб кетибдилар.

У ўғлига тик қаролмай анчагача хушини йиғолмай туриб қолди. Сўнг ўғлини бағрига босди.

— Онанг ўргилсин, хат адангдан... Аданг ўлмаган демовдимми...

Фотиманинг юраги ҳаприқиб, каптардек кўкка уча бошлади. «Сарвар тирик! Улмаган. Мана хат келди-ю! Фақат нима деб ёзган нега русча ёздийкин? Узи ярадор бўлса, дўстларига ёздирган. Ҳа, аниқ шундай. Нима фарқи бор, ишқилиб хат ёзибди-ку!..»

— Ҳозир олиб келаман.

У рўмолини тузатиб ўради, кўйлагининг ёғимларини тузати-да, кўчага отилди. Хадрага чиқаверишдаги нон дўконнинг орқасидаги чойхонада чироқ ёниқ. У тикка кириб боришга ботинолмай кирган-чиққанларни кузата бошлади. Юқори томонда кексалар давра қурган. Бир томонда яқинда урушдан қайтган Султон тажанг ўнг қўли бўйнига осилган жангчи кийимидаги киши билан шахмат суришяпти. Ана, Усмон. У ойнаи ҳўплади-ю, ўрнидан турди.

— Нима гап, тинчликми?

— Суюнчини каттароқ чўзинг, хушхабар!

Фотима четларига гул тикилган шойи қийиқни Усмоннинг елкасига ташлади. Усмон хатни қўлига олиб, аввал уёқ-буёғини чироққа солиб, кейин ичида ўқий бошлади. Унга тикилиб турган Фотима бетоқатланиб борарди.

— Менга беринг-чи!

— Шошманг, ўзим ўқиб бераман сизга. Яхши гап чиқиб қолди. Хат Сарвар акам хизмат қилган қисмдан экан. Айтибдики... «Эрингиз Музаффаров Сарвар Украинанинг Полтава областида бўлган шиддатли жангларнинг бирида — 1945 йил 2 апрелда қаҳрамонларча ҳалок бўлди. Уша куни қисмнинг ғалаба қозонишида унинг жасорати ҳал қилувчи роль ўйнади. Биз Музаффаровдек мард, қўрқмас фарзандларимиз билан фахрланамиз. Унинг номи қалбларимизда мангу сақланади. Жангда кўрсатган беқиёс мардлиги, ғалабамизга қўшган катта ҳиссаси учун Сарвар Музаффаровга Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвони берилди. Улуғ Ватан уруши қаҳрамонларига мангу шон-шарафлар бўлсин!»

Хурмат билан полковник Зайцев
Николай Петрович. Имзо. Мухр».

— Кўрдингизми, акам герой бўптилар. Фотима хатнинг давомидан бирор хуш-хабар кутиб ҳа деб қоғозга термуларди.

— Қаҳрамон! Сарвар — қаҳрамон...

Фотиманинг юраги алланечук тўлқинланиб кетди. Ҳам фахрланиш, ҳам аллақандай изтиробли ҳаяжон бутун вужудини қоплади. Бу ҳаяжон кўзёшларига уланди.

— Кеннойи, бу... Сизга нима деб тушунтирсам экан...

— Ҳаммасини тушуниб турибман, Усмонжон. Тушунганим билан қалбимни ўртаб ётган бошқа дард бор ахир!.. Герой бўлмасаям розийдим...

Сарварнинг қаҳрамон бўлганлиги ҳақидаги хабар бир зумда тарқалди. Чойхонада ўтирганлар унинг хислатларини бири олиб, бири қўйиб хотирлашга тушиб кетишди.

— Бир воқеа сира ёдимдан чиқмайди, — ҳикоя қила бошлади юқорида деворга суяниб ўтирган шопмўйлов Хидир амаки. — Анави бева бор-у, Собит раҳматликнинг беваси. Кўчанинг бошидаги катта ҳовлида туради. Ҳовлиснинг ярмини чойхонага қўшиб оламиз деб одам киритишибди. Ҳовлиси шундоқ чойхонага туташ эди-да! Бева икки қизи билан ёлғиз яшарди.

«Қайдам, — депти бева хотин иккиланиб. — Уйлаб кўрайлик-чи.» Майли деса, ҳовлиснинг ярми кетади, йўқ деса, маҳалланинг катталарига қандай айтсин.

Буюқда ишни бошлаб юборишди. Чорсидан бордон олиб келиб, ҳовлининг ярмисидан тутиб қўйишди. Зудлик билан ошхона, зарилхона, ўтин-кўмир учун ҳужра қурилди. Биров кирган, биров чиққан... Айрим йигитларнинг бемаза аскиялари, олди-қочди гаплари, бўлар-бўлмасга ҳақолаб қулишлари ҳовлига шундоққина эшитилиб турарди. Беванинг бўйга етган қизлари вақти-бевақт ҳовли юзиде юролмай қолишди.

У эртасига маҳалла раисининг олдига чиқди. — Олдириб ташланг дево-рингизни, менга тинчлик керак, деди у ҳар қандай андишани йиғиштириб.

«Ҳали шунақами, вой аблаҳлар-ей! Мен ўзингиз розилик бергансиз деб юрардим. Сизни ранжитиб қўйишдими ҳали...» Сарвар шартта орқасига ўгирилиб илдам юриб кетди, кириб ҳаммани қувиб солди. Чойхоначи пўнғиллаб-пўнғиллаб чойнак-пиёлалару асбоб идишларни аввалги жойига кўчирди... Ҳа, Сарвар ўзи бир бошқача йигит эди.

Зафар ишдан келиши билан Фотима хатни унга тутқазаркан, Усмонга суюнчи бериб олганини гапириб берди. Зафар хатни ўқиб, индамай ерга боққанча ўйга толди. «Қап-катта йигит бўлиб қолди. Қош-кўзлари худди отасининг ўзгаси. Қўйилиб қолганини айтмайсизми. Шўх бола бот қўйилади деганлари шу бўлса керак-да! Болажон. Анварни яхши кўради. Бир-бирига меҳрли бўлганига шукур».

— Дадам герой бўлибдилар... Агар шуни ўзлари билганларида қанчалик зўр бўларди...

— Нимасини айтасан...

— Ойижон, бир кунмас-бир кун Полтавага бораман, дадам жанг қилган жойларни зиёрат қилиб келаман.

— Ниятингга етгин, боргин, ажабмас, мазорларини топсанг.

Зафар кечаси ҳам шу ҳақда ўйлаб, алламаҳалгача осмонга термилиб ётди. Осмон — чўғ тўла баркаш... Бири ёрқин, бири хирароқ. Аммо ҳаммасининг ўзига ярашиқ ўрни бор... ойнинг тўлишган олтин кулчаси ҳам бу кеч тиниқ эди, атрофида юлдузлар ғуж-ғуж... Қизиқ, сўнган юлдузнинг ўрнига янгиси пайдо бўлармикин? Сирли коинот деганлари шумикин! Зўхро юлдузи ҳов ана. Ярақлаб турипти. Ҳар одамнинг ўз юлдузи бор эмиш. У тун ярмидан оғганда уйкуга кетди.

Фотима пахтагулли читдан жилд тикиб, бир ёнига чўнтакча ҳам ёпиштирди.

— Сиеҳдонингни соласан, — деди Холидага тушунтириб.

— Менгаям шунақа тикиб беринг, — Анвар ҳаваси келиб, жилдни айвоннинг у бошидан бу бошига олиб қочди.

— Анваржон, ўзинг яхши боласан-ку, бер опангникини.

— Мен билан бирга борақолсин, ойижон.

— Йўқ, у ҳали кичкина. Сен иккинчига ўтганинда Анвар ҳам боради.

Фотима ўтган йили мактабга бормаё ўқишдан қолиб кетган Сафарга қаради.

— Энди сен ҳам ўқийсан!

— Уртоқларим саккизинчида. Мен ҳаммадан найнов, еттинчи синфда ўтираманми? Болалар масҳара қилишади.

— Масҳара қилмайди.

У гапни тугатмаган ҳам эдики, эшик очилиб, Зафар ишдан келиб қолди.

— Ассалому алайкум.

— Валайкум ассалом, келдингми, болам. Қўлингдаги нима?

Ҳаммалари Зафарни ўраб олишди.

— Бир кило қанд, гижда нон олдим. Холида, мана сенга қип-қизил лента...

Фотима суюниб кетганидан йиғлаб ўтирар экан, Зафар чўнтагидан бир парча қоғоз чиқарди.

— Қанақа қоғоз экан у?

— Повестка.

— Нима? Армия дейсанми? Дарров армия ёшига етибсанми? Мен сани ёш бола деб юрсам...

— Қўрқманг, ойи, замон тинч, баҳонада кўрмаган жойларни кўриб келаман. Армия чиниқиш мактаби!..

«Худди Сарварнинг гаплари-я! Тавба, отасиям шунақа деб мени юпатганди...» Фотиманинг юраги шувуллаб кетди. У хомуш бўлганча ошхонага кириб кетди. Холида ойна олдига туриб, янги лентасини гоҳ сочига илиб, гоҳ қўлига олиб томоша қилар, севинчдан гир-гир айланарди.

Ноябрь ойининг охирида Зафар армияга кетадиган бўлди. Бир кун олдин қариндошлар, ёр-биродарлар йиғилишди. Ёғингарчилик бўлмаса ҳам қуруқ совуқ изиллатиб турарди. Зеби буви лаблари титраб, набирасига оқ йўл тилар экан, кулча тишлатиб токчадаги михга илиб қўйди. Бувидан бошқа ҳамма йиғилганлар Зафарни кузатиб вокзалга кетишди. Худди шу вокзалдан Сарварни ҳам кузатишган эди. Яқингинада... «Буларни эҳтиётлагин, бағрингда бўлишсин», деганди ўшанда Сарвар. Навбат Зафарга келибди. У келиши билан Сафар кетса керак. Буёқда Анвар етилиб қолади... «Бизнинг авлоддан ёмон одам чиқмаган, чиқмайди ҳам!.. Бу — Музаффар отанинг сўзлари... Болалари ҳам ўзига ўхшади...»

— Ойи нималарни ўйлаб қолдингиз?

— Дунёни... Дунё юмушларини.

Зафар кулди. Фотима ҳам кулди. У дунёга ўз дунёсини қўшаётганлигидан ниҳоятда мамнун бир кайфиятда кулмоқда эди.

Усмон Азимов

КЎЗЛАРИ ЧАҚНОҚ ТУЛПОР

Кўчадан репортаж

Бу одамнинг икки кўлида
икки қаппайган тўрхалта,
рўзгоридан бошқа дунёни билмайди бу одам.
Бу одам ғаними билан қувонгани учун,
дўстларининг ёнида ғамгин.
Бу одамнинг бўлса, бир орзуси бор:
Сурхон даштидаги кунгай тепада
елкасини баҳор офтобига тутиб,
эриб-эриб ухласам, дейди.
Буниси уй курди,
машина олди,
энди нима қиларини билмай, ичади.
Бу одам шошгани-шошган,
орзуларининг поёнига умри етмасмиш.
Бу аёлнинг ранги сап-сарик —
бевафо эрини севади.
Буниси лорсиллаб турибди —
эрини ҳам, бошқаларни ҳам севади.
Бу йигитнинг туриши виждон —
фақат тан олади ҳақиқат тарозусини.
Бу чолнинг кўзлари ловуллаб,
яшайди инқилоб оловини одамларга улашиб.
Бу қизнинг юзига тикилсанг,
нигоҳи типирчилар,
бўғзига пичоқ қадалган оҳудай.
Бу қиз муҳаббатнинг соғлиққа фойдаси ҳақида
суҳбатлашишни яхши кўради.
Буниси ҳамма яхшиларни яхши кўради.
Бу қизчанинг кўллари ёрилган,
номард кузнинг совуғидан қўрқмай
пахта терибди-да, яна, азамат!

Хуш қол, ёрим, чимматларинг
Кўз ёшингдан ҳўлдир-эй!
Бировларга ёр бўлгунча,
Ҳасратингдан ўлдир-эй!

Лочин эдим, армонларинг
Қайирди қанотимни...

... Эрта тонгда аравага,
Қўшдим икки отимни.

Манзил қайда? Сўрамагин.
Мен йўқотдим ўзимни...
Тупроқ йўлда ғилдиракнинг
Изи каби тўзидим...

* * *

Шудгорзорда донлайди
Қарғаларнинг галаси.
Тоғлар боши тумандир,
Хасу хашакда қиров.
Дара тубига чўккан,
Булулларнинг кемаси,
Бир тепанинг устида
Йиғлаб турибди биров.
Намхуш ҳаво кўйнида
Уфқлар салқи тортган,
Салт от серрайиб турар
Қирларнинг адоғида.

Кузак осмон қаърига,
Ернинг тубига ботган,
Ҳатто сингиб кетгандир
Салт отнинг қароғига.
Бир тепанинг устида,
Йиғлаётир бир одам.
Мезонлар сузиб ўтар —
Вақт қушининг патлари...
Одам кузакни босиб,
Қўёлмайди бир қадам,
Бир сўз айтайин деса,
Қимирламас лаблари...

Кузги Тошкент

Авто қаршилайди бўш қучоқ билан,
Чиқиб олмоқ мумкин тугма узмасдан.
Бир ҳарир тош каби турибди туман,
Учмасдан, кўчмасдан, сузмасдан.

Бирдан учқунлайди шошқалоқ бир қор,
Ҳалқобга йиқилар нам тортган мезон.
Кимни соғинади бунча интизор,
Бу кўча, бу чорбоғ, бу тоштан майдон?

Фақат анҳор оқар — яшашда собит,
Соҳиллар кўйнида хаёлдай эриб...
Тошкент — икки мингга кирган мўйсафид —
Қайдадир юрибди пахталар териб...

* * *

Капалак,
Ўзингни асра, капалак,
Сени асрамоққа етмагай кучим,
Сен, жоним, гулларни ўпма жонҳалак,
Тутунлар ичига кирмагин учиб.
Капалак,
Қанотинг эди камалак —
Наҳотки, уни ҳам чиритди қурум?
Мен — инсон — турибман бугун жонсарак,
Бошингда шошилинич мажлислар қуриб.
Бепарво яшадим,
Яшадим беғам.
Уйладим:
мен — шоҳман,

табиат — қулдир.
Кеч сездим: шоҳликмас,
серўй, кўнгилчан
қўшни бўлмоқликда хосият кўпдир...
Кўз юмсам,
теграмда учишар бетин
Менинг хатоларим капалаклардай.
Дунёни мен қанча соддалаштирдим,
Тезкор яшашимга бўлсин, деб қулай.
Оламга термулдим ҳарб кўзи билан:
— Олға, — дедим, — олға!
Лозим забт этмоқ.
Оғулар пуркадим,
тайёралардан...
Ҳашарот-ку ўлди,
Бормисан, тупроқ?

Баллада

Қулаб тушди ирода — зиндон,
Эркака чиқди бир Сўз — «Севаман!»..
мен жўнатдим уни сен томон,
Симёғочлар карвони билан.

Симёғочлар карвони кетди,
Тун бағрини бир-бир оралаб...
У Сўз тонгда шаҳрингга етди,
Эшигингни борди қоралаб.

Шитирлади ҳовлинг тўла куз,
Шитирлади хазонлар — жонли.
Остонада кечиккан бир Сўз —
Сен сесканиб йиғладинг, жоним.

Рўпарангда у бош эгди жим,
Ҳориб келди — узоқ эди йўл.

Сен ёшингни арта билмадинг,
«Салом» ҳам деб узатмадинг қўл.

Ярадор куш — овозинг титрар,
Шивирладинг аранг: — Кечиринг...
Ўпди ёшли юзу кўзингдан,
Қучоқлади елкангдан эринг.

Мен кутаман... Куз бўлар абас,
Қор — изғирин билан бўзлашиб,
Кўчаларда тентирайман маст,
Хотиралар билан сўзлашиб.

Йўқ, сен мени жуда севасан!
Фақат ёмон қишнинг тўфони —
Балки симлар узилиб қолган,
Балки адашгандир карвони...

Аскар онаси ҳақида хотира

Навбаҳор офтобига
Қовжироқ танин тутиб,
Қўшни кампир ўлтирар —
Ўлтирар кимни кутиб?

Кўча-эшик ёнида
Қўллари унутиб,

Қўшни кампир ўлтирар —
Ўлтирар кимни кутиб?

Ёшимни тиёлмайман,
Оғриқ ичинда жон-тан,
Нечун лабим пичирлар:
«Ватан... Онажон — Ватан...»

* * *

Муҳаммад Раҳмон

ҚУЁШИНГНИ БЕРИБ ТУР

Самбиттолнинг куртаги

Табиатнинг азалий
Қонунларини бузиб,
Қирчиллаган қиш оша
Навбаҳорга қўл чўзиб,

Бойчечакни, бодомни
Қолдириб ҳатто «доғда»,
Самбиттол уйғонибди,
Самбиттол бугун боғда!

Унинг қўнғиртоб, тобнок
Новдаларига боқиб,
Хаёлга толди бир зум
Шоир Эркин Хевоқий¹.

Хаёлга толдик бир зум
Нафас ютиб, жимгина.
«Абдураззоқ акамнинг
Уғиллари»², камина:

Оппоқ тукка ўранган —
Момиқдан йўргаклари,
Чигитга менгзар экан
Самбиттол куртаклари!

Гарчи таъб ўзга-ўзга,
Ўзга-ўзга мижоз, дид.
Хаёлимизга келган
Илк қиёс бўлди чигит!

...Турса ҳамки бўғзида
Қишнинг кумуш пичоғи,
Нур йўлидан қайтмаган,
Нурга очган қучоғин

Самбиттолнинг куртаги,
Маъзур тут, бизни, бу гал.
Таърифимиз бўлмаса
Сенга муносиб, тугал.

Йироқ кетибди қачон
Шоир зоти ўзидан.
Рангларидан ранг олиб,
Сўз олганмиз сўзидан.

Қайда бўлмайлик, қачон,
Нима ҳақда куйлаймиз,
Аввал шу юрт ва унинг
Ташвишини ўйлаймиз...

¹. Эркин Мадраҳимовга ишора.

². Шайхзода ибораси. Азиз Абдураззоқ назарда тутилади.

Тарбия ёки юракнинг туғилиши

— Силкинмоқда арчалар шохи,
Хас-хашаклар шитирламоқда.
Шарпалари таниш-ей бирам...
Кўзинг сенинг ўткирроқ, қара,
Кийикмасми бу, қара, кўзим?

— Йўғ-е, — ғудранар бола, —
Шамол бир эсиб ўтди...

(Буталар орасидан
Толма бўйнини чўзиб,
Боқар ҳуркак хонгули.
Кўзлари — бир жуфт савол,
Кўзлари — бир жуфт ҳайрат.
Қоч, жонивор, қочсанг-чи!)

Милтиғини елкага олар,
Хўрсиниб кўяр мерган:
— Кексалик қурсин...

(Бошланиши ёмонмас,
Қани, буёғини кўрайлик-чи!)

— Қасирлади чағотнинг тоши,
Хув, анави зирвада, қара,
Кўрингандай бўлди нимадир,
Шохлари ҳам бурамами-ей...
— Зирк у, бобо, чақмоқ урган зирк!
(Нақ куёшга тиралган шохи,
Олқор
виқор билан боқади пастга.
Қоч, жонивор, қочсанг-чи!)

Милтиғини елкага олар,
Кекса мерган хўрсинар яна:
— Айтмадимми, кўздан қоляпман...

(Боқса, одам бўласан. Дуруст!)

— Сайраётир булоқ томонда
Оҳ, нимадир «какир-какир»лаб...

— Юринг, тезроқ борайлик, юринг!

(Опамнинг қошларидан
Қошлари қорагинам,
Сувлагани тушдингми?
Қоч, жонивор, қочсанг-чи!)

Булоқ қолиб тескари ёққа,
Бошлаб кетар бобосин бола.
Невараси ортидан
Лўкиллаб чопар мерган:
— Ҳой, секинроқ, секинроқ...

(Бунақа юмуш учун

Арзир оёқдан қолсанг.
Дуруст! Дуруст!)

...Товонида зирқирар
«Омадсиз» кун чарчоғи.
Ултиради супада
Хаёлга толиб мерган.
Ойнинг ипак нурлари
Сирғалади юзида,
Тизида мудрар бола,
Титроқ кўллари билан
невараси бошини
силайти кекса мерган.

(Шоирсиз қолмас бу юрт,
Тинч ухла, Жуманбулбул!
Олам, сенга Одам муборак!)

Али Қушчи. Уйғониш

Жўраларим чорлашди узок,
(Аҳмадми, билмадим, Қобил.) —
Мен кўчага чиқмадим бугун,
Ўйинларим қолдилар сабил.

Митти жавон — меҳроби токча,
Ёқилмаган шамчиноқ кафил:
Ўқимадим,
укмадим бугун,
Китоблар ҳам қолдилар сабил.

Сўқмоқли бу, чумоли изи,
Тош деворли ҳовлилар қайда?
Қайга боқмай, нимага боқмай
Кўринмоқда ҳаммаси майда.

Чинорларим қолганлар чўкиб,
Пойимга ҳам чиқмайди дарё...
Мўъжазмидинг аввал ҳам Қушчи¹ —
Мен таниган, мен билган дунё?

Йироқларга қарайман тўниб,
Хаёлларим узук-юлуқдек:
Қаердадир тоғлар ортида
Самарқанд бор ва бор Улуғбек...

---

¹. Китоб районида Қушчи номи билан аталувчи тоғ қишлоғи бор. У ерликлар, Али Қушчи шу жойда туғилган, дейишади. Бу ерга Улуғбекнинг ҳам пойқадами етган.

* * *

Майсаларнинг ям-яшил
қони ҳали қотмаган
чалғи тиғига қўниб
пирпирайди капалак:
— Қанотларим чангини
зангга айлантир, фалак!..

* * *

Қолгани йўқ жой қуриб,
Жимир-жимир сувлоқ бор.
Кафтдек текис яланглик,
Ариқ бўйи, булоқ бор.

Озганми ё ақлдан,
Бир савдойи сўхтадир.
...Анойимас бу одам,
Мендан, сиздан пухтадир.

Тушиб-чиқиш осонмас,
Бунча заҳмат чекади.
Айтинг, нега бу одам
Жарга терак экади?

Билади у: муҳити
Бўлса қанча қоронғи,
Нурга шунча ўч келар
Чинор, майса, туронғи.

Билар: чукурда қолган
Шўрлик терак туну кун
Усар тезроқ ва тўғри
Излаб осмон туйнугин.

...Ўткир арра бўғзида,
Жарда терак хириллар.

Қарайман мен офтобга
Ва юрагим зириллар:

Зулматдан ҳам бадтардир,
Йўқ кушойиш, фориглик.
Шум ният хизматида
Бўлса агар ёруғлик!..

Мевали дарахтлар

Хар ўтган боқгувчи ошуфта, хайрон,
Қани, у Тошкентнинг Чўпонотаси?
Минг йиллик боғларни айлади пайхон
Темир-бетон уйлар подаси!

Оқибат кўрмаган отадек ўксик,
Қулади ёнғоқлар, қулади тутлар.
Қочди хилватларга жонзада ўрик,
Бизни ташлаб кетди ошно мурутлар.

Серрайган чинору тераклар аро
Рангин олам истаб бир кун сиқилдик.
Фақат қорин билан, ую жой билан
Тирик эмас экан одамзод — билдик!

Қабоғинг яхши, деб ёзган Алишер —
Бодом қабоқларни соғиндим, бодом!
Дудоғинг яхши, деб ёзган Алишер —
Олча дудоқларни соғиндим, олча!
Ёноғинг яхши, деб ёзган Алишер —
Олма ёноқларни соғиндим, олма! —
Интизор кўзимни алданг, юпатинг...

Кўча ёқасидан бир парча ерни
Кўп кўрса горкомхоз ўгай онадек,
Кўзим ёши билан суғорай сизни,
Қалбимдан жой берай, олмангиз ҳадик.
Келинг, ҳей, бир замон берган каби зеб
Бодомзор, Олмазор, Қўштут, Чақарга.
Умрим ҳамдамлари, кўнглим малҳами —
Мевали дарахтлар, қайтинг шаҳарга!

Ўғлим

Жамшиднинг шеъри

Нималар деб ғўлдиарар
Осмон,
нафас — ичида.
Шўрлик денгиз ўкирар
Туман-қафас ичида, —
Қуёш қани, Дубулти?

Силкинади кўк ёли,
Гувлагани-гувлаган.
Норд ост² эмиш қарағай
Уюрини қувлаган, —
Қуёш қани, Дубулти?

¹. Езувчиларнинг ижод уйи жойлашган
Болтиқ денгизи бўйидаги шаҳар.

². Шимолдан эсган совуқ шамол.

Асрагани кафтида
Ҳарирмикин, пуштини?
Ўқталади пионгул
Булутларга муштини, —
Қуёш қани, Дубулти?

Ёмғир тўкилар дув-дув
Япроқларнинг кафтидан.
Бошлаб қўйган ишлари
Чала қолган, афтидан,
Борар сўқмоқдан ўтиб
Букчайганча, ҳув, ана,
Чаковский бобомлар,
Лабларида — «Гавана»! —
Қуёш қани, Дубулти?

Ғижимланган қоғозга
Тўлиб кетди тўрсават.
— Қаердан ҳам ёпишди
Шеъримга бу рутубат? —
«Ўлчаб» чиқди хонани
Минг бор эни бўйига.
Дадам тажанг. Дадамнинг
Келмас сира ўйига:
Қуёш қани, Дубулти?

Мен ҳам бугун олганман
Тор хонага тиқилиб.
Қараганим-қараган
Йироқларга сиқилиб:
Қуёш қани, Дубулти?

Сеҳр-афсун қилсамми
Ибн Ҳаттоб мисоли...
Чиққани йўқ юзимга
Қурғур соқол ҳам ҳали
Ва, эҳтимол, тарқамас
Бу туманлар сеҳрдан...
Бор-ку лекин мурувват —
Меҳр келар меҳрдан!
Нимадандир кечмоқ шарт
Ёруғ кунлар ҳаққиға.
...Тердим пўчоқ,
нонушоқ
Пешайвоннинг раҳига.
Чорлоқларни чорладим, —
Дарров илиб кетдилар.
Тилагимни, арзимни
Тинглаб-билиб кетдилар.
Бормоқда улар учиб
Денгиз оша сен томон.
...ҚУЕШИНГНИ БИР КУНГА
БЕРИБ ТУР ЎЗБЕКИСТОН!

● ДОНОЛАР ИЧКИЛИКНИНГ ОФАТЛАРИ ҲАҚИДА ●

Ичкилибозлик уч тарихий мусибат: очлик, вабо ва урушдан ҳам кўра кўпроқ вайронгарчилик келтиради.

В. Гладстон.

* * *

Шишада мен даҳшатли манзарани кўраман, у шиша ичидаги нарсдан келиб чиқади, назаримда, илмий табиёт музейидаги шишачада беўхшов чаёнлар, илонлар ва муртакларни кўриб турганга ўхшайман.

Ҳ. Ҳейне.

* * *

Майхўрлар ўз уруғ-аждодаларига турли хил оғир хасталикларни инъом этиб қолдирадилар, улар ичидаги энг ёмони руҳий касалликдир.

В. Я. Канель.

* * *

Инсониятга доғ бўлиб тушувчи жиноятларнинг ўндан тўққиз қисми ичкилик қистови билан қилинади.

Яҳё Тоғаев

ЮРАКДА ЯШАШ МУМКИН

Куз манзараси

Бир кун байроқ бўлурмиз, деб
этаклар ҳилпирайди.
Ул кун чаноқ бўлурмиз, деб
кўсаклар милтирайди.

Далаларда тунаб қолар
исми деҳқон ҳар бири.
Шийпонларда ҳал этилар
жумҳурият тақдири.

Мўйсафидлар «жанг» олдидан
хаёлга чўмиб ширин,
Эгатларга кириб келар
«пўлат от»лар ҳайқириб.

Ўзбекистон ҳар ғўзада
бахт топар, кечиб озор.
Боши узра кўкармайди,
оқаради пахтазор...

Асли...

Биз иккимиз кўкка отган
патлар, асли, турналар.

Кузу кўклам ўртамизда
қатнар, асли, турналар.

Бизни доғда ташлаб кетган
вақтлар, асли, турналар.

Мен ёзмаган, сен олмаган
хатлар, асли, турналар.

Сутдай тунда тутдай тўкилиб,
 баҳорги булутдай тўкилиб,
 сойга термилган кўйи,
 сув бетида ёшдай қалқиб турган
 ойга термилган кўйи
 нималарни ўйладинг, дўстим,
 нималарни ўзингга-ўзинг сўйладинг, дўстим?

Нега кафтинг титраб чикди
 тун бўйи?
 Бунга келдинг, кимларни кўйиб,
 кимлардан куйиб?
 Қўшиқ айтмаганинг рост, бироқ
 менинг эшитганим не эди, дўстим?
 Сутдай тунда рангинг нега бўздай оқ,
 тун бўйи бўзлаган, бўз бола, дўстим?

Халқ оҳангида

Пешанангда мен юрмаган
 йўллар қолди, ёр-ёр,
 Кўзларингда тўкилмаган
 кўллар қолди, ёр-ёр.

Сен кетдинг-эй оқ рўмолда
 ойдай бўлиб, ёр-ёр,
 Осмонлардан тилаб сани
 кўллар қолди, ёр-ёр.

Бошинг узра қора булут,
 нелар ёғар, ёр-ёр.
 Ёғилмаган қорлар қолди,
 дўллар қолди, ёр-ёр.

Мен чеккангга таққан гунча
 қайда бугун, ёр-ёр.
 Тупроқларда ер билан бир
 гуллар қолди, ёр-ёр.

Қадамингда кўкармади
 сада райҳон, ёр-ёр.
 Ҳижрон отлиғ поёни йўқ
 чўллар қолди, ёр-ёр.

Пешанангда мен юрмаган
 йўллар қолди, ёр-ёр.
 Кўзларингда тўкилмаган
 кўллар қолди, ёр-ёр.

Мажнунтол

Мажнунтол тагига ўтқазинг мани...
МИРТЕМИР

Узил энди, узил, ҳей, ердан,
 Сочларингни сувдан йиғиб ол.
 Офтобга тут кўксингни бир дам,
 Бир дам кўкка тикил, мажнунтол.

Кўтар бошинг, дол бўлма бунча,
 Бағримизни сен учун ўйдик.
 Тикилмоққа сувларга ўйчан,
 Бобомизни пойингга қўйдик...

Дунёдаги воқеаларни кузатиб

Кимнингдир
 юрагида яшаш мумкиндир,
 тилагида мумкиндир яшамоқ..
 Бироқ,

Манфур босқинчиларга
 билагида яшаб бўлмайди узок,
 бўйнида яшаб бўлмайди...
 Мумкин эмас!

Тўйдаги рақс

- Уйна-я, Норбойнинг каттаси.
- Уйна-я, армонинг қолмасин.
- Торт, чиқар қизларнинг биттасин.
- Ҳа, ҳайт, тушмагурнинг боласи.

- Қўлидан торт, оёғидан торт,
Қўйма-я, Норбойнинг каттаси.
- Ҳа, ўйин жуфт бўлсин, толма-я,
Тўйма-я, Норбойнинг каттаси...

Уйнайди Норбойнинг каттаси —
(Чимилдиқда суйгани унинг.)
«Қўймайди» Норбойнинг каттаси —
(Уйнагани — куйгани унинг.)

- Уйна-я, Норбойнинг каттаси.
- Қўйма-я, Норбойнинг каттаси...

* * *

ДОНОЛАР ИЧКИЛИКНИНГ ОФАТЛАРИ ҲАҚИДА

* * *

Агар одамлар арақдан, винодан, тамакидан, афюндан ақлларини йўқотиб, ўзларини заҳарламаганларида эди, бутун одамзод ҳаётида қанчалар ҳаётбахш ўзгаришлар юз беришини тасаввур этиш ҳам қийин.

А. Н. Толстой.

* * *

Ичкиликбозлик бизнинг социалистик қурилишимизга тўғридан-тўғри хавф туғдирувчи нарсадир, шунинг учун ҳам Иттифоқимизнинг ҳар бир ишчиси, ҳар бир софдил граждани у билан шафқатсиз кураш олиб бориши зарур.

Н. А. Семашко.

* * *

Ичкиликбозлик деб аталган ёвузлик жуда катта давлат аҳамиятига эга, чунки ичкиликбозлик кучайиши билан мамлакатда халқнинг жисмоний ва ақлий қуввати, меҳнат лаёқати ҳам пасаяди, дея қатъият билан айтиш мумкин, натижада мамлакатнинг иқтисодий кучи ва шу билан бирга унинг ахлоқи ҳам бўшади, оқибатда жиноятлар сони кўпаяди.

В. М. Бехтерев.

Жаҳон тараққиёнарвар агабиёти

Юсуф Дамра
(Иордания)

ҲИКОЯЛАР

Вагонлар

У асфальт йўлда оёқларини базўр судраб борарди. Кўз олди қоронғилашиб, боши ғувиллайди. Наздида уни қуршаб олган олам парча-парча бўлиб кетадигандек. Аҳён-аҳён тупурарди. Гўё тупуги билан шафқатсиз олам юзини чаплаб ташлайдигандай. Танида кучли оғриқ уйғонарди.

«Ярамаслар! Киши қандай қилиб ҳаммасидан ажралиши мумкин?»

Йўлакда танишлар ҳам, нотанишлар ҳам кўп эди. Оломон... Ун беш ёшида, қишлоқлари ёнидаги ертўлада, ўқ ва снарядлар остида, атрофида ғуж-ғуж одам... У ўзини шу оломоннинг кичик бир заррачаси эканлигини билганди. У ҳали-ҳали болаларнинг зор қақшаганию даҳшатга тушган одамларнинг қув ўчган юзини жуда яхши эслайди.

«Ҳаётим бир поезддирки, сен унинг сўнги вагонисан, Амал! Борди-ю, йўқлик сари йўл олсанг, мен ҳам изингдан бораман».

Энди унинг сўнги вағони ҳам ғойиб бўлди.

«Ярамаслар! Инсонни тирик эканидаёқ ҳаётдан маҳрум қилдинглар!»

У икки ёшга тўлганида ҳаёт поездининг вагонларидан бирин-кетин ажрала бошлади. Етти ёшга етганида отаси қазо қилди. У онасининг аламдан бўғилиб

Журналхонлар ҳужжига асарлари ҳавола этилаётган ёзувчи Юсуф Дамра 1952 йили Қудуси Шариф (Иерусалим) яқинидаги Ақбата Жер деган жойда ўртаҳол муҳожир оиласида туғилган. 1975 йилда Иордания ёзувчилари уюшмасига аъзо бўлиб киради ва ҳикоячилик бўлимини бошқара бошлайди. Шунингдек, Ю. Дамра Сурия ёзувчиларининг уюшмасига аъзо саналиб, матбуотда бугунги Иорданиянинг маданий-адабий ҳаёти ҳақида мақолалари билан фаол қатнашиб туради.

Юсуф Дамра 1979 йилда нашр этилган «Вагонлар» ҳикоялар тўплами билан жамоатчилик эъгиборини қозонди. Шунини таъкидлаш керакки, тўпламдан жой олган ҳар бир ҳикояда бугунги фаластинликларнинг қисмати, сионистчи-агрессорлар томонидан босиб олинган араб ерларини қайтариб олиш орзуси ҳамда фаластинликларнинг ўзга юртдаги, қувгиндаги оғир ҳаёти ўз ифодасини топган.

«Турмуш» асарининг бош қаҳрамони Абу Сабр фаластинлик қочоқ. Ҳикояда бир оиланинг бир неча соатлик ҳаёти тасвирланса-да, ўқувчининг кўз олдидан қаҳрамоннинг бутун умри — бахтиёр онларидан тортиб энг фожиали кунларигача, яъни ўзга элга бадарга қилинган ва ҳатто тирикчилиги учун маблағсиз, бошпанасиз қолгани намоён бўлади. Ҳикояда муаллиф киши ватанидан йироқда, муҳожирликда бахти очилмаслигини тасдиқлайди. Лирик қаҳрамон ҳаммаша бир саволга: «Ватанини йўқотган инсон қандай яшаши мумкин?» деган саволга жавоб излайди. Айгиш керакки, асар автобиографик хусусиятга эга. Ҳикоя қаҳрамони сингари Ю. Дамра ҳам ўн беш ёшида она диёрдан ажралиб бегона элда яшашига мажбур бўлади. Абу Сабрнинг фақатгина бир йўли бор, у ҳам бўлса жонажон ўлкасини босқинчилардан халос этиш. Унда гўшасидан жудо қилганларга қаҳр тобора ортиб боради, сўнг ватанига янги ҳаёт қуриш учун қатъий қарорга келиб қайтади. Ёзувчи бу ва бошқа асарларида одамларнинг адашишини, беҳудага кўрқинини қоралайди, бироқ уларнинг кўзи очилишига, ҳақиқий йўлга киришига яқдиллик қилади.

Фаластин мавзуси Юсуф Дамра ижодида бошқа араб мамлакатлари

йиғлаганию сочларини юлиб нола чекканларини кўрди. Ушанда болакайга, отанг олисга, сенга турли ширинлигу янги бошмоқ опкелгани узоқ шаҳарга кетди, деб айтишди. Бола роса йиғлади. Сўнг у ватанини ҳам йўқотди. Бундан олдин эса роса уч тун бўйи қишлоғи ёнидаги одамларга лиқ тўлган сассиқ ертўлада ўтирди. У ерда фақат хаёл сурди. Унинг чароғон дунёсида жаннатнинг ёш ҳурилиқлари яшади, пойлариди мовий денгиз чайқалди, тепасида қушлар чарх урди, айримларини елкасига оҳиста кўндириб, улар билан бирга муҳаббат ҳақида кўшиқлар айтди.

Тўртинчи кун эса бузук кўприқдан нариги қирғоққа тортилган арқондан чангаллаб ушлаганча, елкасида жулдур кийимларини кўтариб ўтди. Ушанда саратон офтобда терлаб-пишган, ётса туролмасларини биларди...

Бугун эса, толиқиб, оёқларини зўрға судраб босганча майхона сари интилади.

Бу майхонага биринчи бор икки йил аввал онасини ерга топширганидан сўнг кирган эди. Уйда ўтиролмади, майхонага борди. Ушанда шаҳар кўчалари ёп-ёруф эди. Оммон эса рангин чироққа тўла денгизни эслатарди.

...У не-не машаққатлар билан майхонага етиб олди. У кирган заҳоти кўлидаги журнални бетакаллуфлик билан стол устига ташлади-да, француз коньягидан келтиришни буюрди.

«Сен ҳаётим поездининг сўнги вагондасан. Ҳозир қаердасан, Амал? Қаердасан?..»

Кўзларидан оққан ёш столга томди. Хотирасида яна Амал пайдо бўлди. Уни онаси билан таништирганини эслади. Улар иккови тезда тил топишиб олишди. Амал хурсандлигидан бир жойда ўтиролмас, хонада уёқдан-буёққа юрарди. Онаси эса Амалнинг ортидан меҳрибонлик ва ғамхўрлик билан кузатиб турарди. Сўнг биргаликда чой ичиб бўлишгач, у қизни кўчага бошлаб чиқди.

— Мен кўнглимга етадиган қизни ахтариб топдим. У мени яхши кўради, камтарин ва одми, айна рўзғорбоп. Бу қиз сен ўзингсан, Амал!

Қиз, хижолатдан қизариб, қимтинибгина:

— Сени деб ҳар неки жафога тайёрман, — деди, сўнг бирпас жим қолиб, майингина сўради: — Қишлоғингни соғиниб қолгандирсан?

— Эҳ, ўша ерда бўлсайдик, Амал!

...У Дарёни¹ кўриб, ундан кўз узолмай қолди. Уни Дарё доимо ўзига ром этарди. Кейин билишича, қишлоғининг кунботиш жонибида — денгиз, дарё эса кунчиқар тарафида экан... Ҳаммаси кўз очиб юмгунча рўй берди. У ўн беш ёшидаёқ Исроил жаллодларининг қичқириқларини, қочқинларнинг ур-сурда топталишларини кўрди. Ушанда кўзларидан ёш чиқмади, лекин алами ниҳоясиз эди. Аламки, интиқомсиз сусаймайди.

«Ярамаслар! Отамдан, онамдан, севгилимдан, ватанимдан ажратдинглар!

¹ Иордан дарёси кўзда тутиляпти.

масалалари билан узвий боғлиқдир. «Офтоб сари» ҳикоясининг қаҳрамони — пул топиш учун Оммонга келган мисрлик талаба бошига кўп оғир кулфатлар тушади. Ёзувчининг қайд этишича Ҳамдий ягона араб мамлақати хусусидаги ғояга чиндан ишонган, лекин пудрагачининг азоблаши, бир миллатда синфий табақаланиш борлигини кўриб унинг бу ишончига шубҳа туғилади. «Нижадир содир бўлади» ҳикояси гўё бу мавзунинг давомидек.

Ёзувчи томонидан ижтимоий масалаларни ёритиш хусусияти, «ягона араб миллати» деган буржуа назарияларини танқид, ижтимоий таҳқириқларга муросасизлик, араб мамлакатларида авж олаётган иш ташлашларни тасвирлаш Юсуф Дамранинг ҳаётда ўз ўрнини топиб олгани, юксак онглилиги, озодлик ва жамиятни қайта тузиш учун курашаётганидан далолат беради.

Ёзувчининг бу жанрдаги яна бир ютуғи шундаки, у автор характеристикасига деярли тўхтамайди-да, қаҳрамонни ўзининг ҳатти-ҳаракати, тили орқали кўрсатишга интилади. Қаҳрамонлар тилидаги хусусият синтактик жиҳатдан соддалиги, жозибдорлиги билан ажралиб туради. Баъзи жумлалар асар учун кераксиздек туюлади, аммо улардан ҳам ҳикояни ўқиб чиққанингизда маълум бир мақсадда фойдаланилганини сезасиз. Муаллиф ва қаҳрамонлар нутқи бир-бирига қарши қўйилмаган, бири иккинчисини тўлдириб, қаҳрамон характери ўқувчи кўз олдида тўла намоён бўлади.

Ҳикояларнинг сиқлиги, тилининг поэтик ранглилиги ва муסיқийлиги — ёш иордан ёзувчисига улуг рус адаби А. П. Чехов ижодининг таъсири борлигидан далолат беради. Бу каби муваффақиятлар Юсуф Дамранинг иордан адабиётида яхши ўрин тутганлигидан, келгусида бақувват асарлар яратишидан далолат беради.

Наталья КАСИМОВСКАЯ,
адабиётшунос.
(Москва)

Агар у чинқирганида мен кўрардим-ку. Ахир ҳаммаси тўсатдан, тезда бўлиб ўтди-ку! Жаллодларнинг бири унинг елкасидан ушлаб қучмоқчи бўлибдию...»

У худди чанқагандек қадаҳни ютоқиб бўшатди.

Унинг кўз олдида уфққа сингиб бораётган поезд вагонлари намоён бўлди. Ана, отаси, юзида қувонч, қўлида ширинликка тўла халта, унга ҳайитлик совға олиб келяпти. Ана, Амал столдан учиб турдию хонада эмин-эркин юра бошлади. Онаси бўлғуси келини ортидан меҳрибонлик билан кузатиб турибди... Ана, унинг денгиз ва дарё оралиғидаги кичкинагина қишлоғи...

У шишада қолган коньякнинг ҳаммасини қадаҳга қўйди.

Киши ҳеч қандай мақсадсиз яшаши ҳам мумкинми? Йўқ, ақл бовар қилмайди. Албатта — шундай. Ақл бовар қилмайди. Инсон ҳамиша ҳаётда бирон нарсага етишиш орзуси билан яшамоғи керак. Ҳа, керак... Тахминан шундай... Вагонлар эса кўздан ғойиб бўлди. Улар энди қайтмайди. Марҳумларга осон. Марҳумларни чўқинтиришмайди. Амал унга, ватанга қайт, деб тайинлади. У қайта бошлади, арқондан ушлаб нариги қирғоққа ўтаётган асносида уни кимдир ортга қайтишга ундади. Кўрдик, беш қадам нарида хунхўр турибди. Бу махлуқ ундан сўроқ сўради, лекин у писанд қилмади, менсимай тураверди. Яхшилаб қараса, кўз олдидаги аскар эмас, ярми бўшаган қадаҳ экан. Ҳозир шиша ичига киришнинг иложи бўлса-ю, ҳеч қайтиб чиқмаса...

У кўзларини минг бир машаққат билан очди.

— Мен қаердаман? — дея ўз-ўзидан сўради.

У майхона хўжайини келиб қисталанг қилгандагина қаердалигини англади. Уртоғининг таниш чеҳраси элас-элас кўрингандек бўлди, сўнг... сувоқлари кўчиб тушган, деворига сарғайган фотосуратлар ёпиштирилган хонасида ҳушига келди. Хона жимжит эди. Уни қўрқув ўраб олаётган бўлса-да, Амалнинг девордаги сарғайган суратига тикилиб тураверди.

«Сен умрим поездининг сўнгги вагонисан, Амал!»

Унинг юзида нимтабассум балқиди.

«Қалби мозорга айланган киши ҳам кулмоғи мумкинми?»

Унинг кўзи фотосурат ёнидаги харитага тушди. У харитада битилган сўзларни ўқимоқчи бўлди-ю, бироқ «Яффа», «Рамоллоҳ», «Урта Ер денгизи»дан бошқа сўзларни фарқлай олмади. Юраги эса қинидан чиққудек бўлиб дукилларди. У Яффада сираям бўлмаган. Раҳматли онаси ҳар сафар Яффа тўғрисида гапираркан, ўғил ўзини гўё шаҳар кўчаларида кезаётгандек ҳис қиларди. Сўнг хаёлида Рамоллоҳдаги ар-Радио кўчаси жонланди. Суюклисининг сўроқлари ёдига тушди:

«Қишлоғингни соғиниб қолгандирсан!»

— Эҳ, ўша ерда бўлсайдиқ, Амал!.. — деди у бошини тебратиб.

У ҳамон харитадан кўз узолмасди.

«Қандай қилиб бориш мумкин?»

У синиқ каравотдан туриб машриққа, Ватанига томон очиладиган дераза рафига суянди. У ҳорғин оёқларида зўрға тебраниб турар, жилмайган кўйи, ёришиб бораётган алвонранг уфққа разм солди.

«Нега мен дунёнинг бунчалик беҳудуд эканлигини аввалроқ билмас эканман, а?»

Уни ҳаяжон қамраб олди. «Эҳ, қуёш Яффаю Рамоллоҳу Оммон устида бир муддатда чиқсайди!..»

У деразадан узоқлашди. Амалнинг фотосуратига яқин борди. Девордан суратни олдию кўзларига суртиб, недандир ўкингандек, бошини сарак-сарак қилиб, изтиробга тўлиб, секингина гапира бошлади:

— Сен ардоғим, энди йўқсан, сендан қолгани шу бир сурату ватанли бўлмоқ армони...

Суратни газетага ўраб, кийимлари таҳланган чамадонга жойладида, яна харитага яқинлашиб, унинг устидан кўрсатгич бармоғини югуртирганча жойларнинг номларини хотирда сақлашга ҳаракат қиларди. Боқиб-боқиб, миҳдаги шими ва кўйлагини олди, кучига-куч қўшилгандай сездию хонадан шитоб юриб чиқди.

Офтоб сари

— Сен йигирма тўрт соат ичида Оммондан чиқиб кетишинг керак! — деди жандармачи.

Ҳамдий эътироз билдиришга уриниб овозини баландлатди, аммо жандармачининг кўнгли сира иймади. Ҳамдий қўлини кўтариб жингалак сочлари орасидан бармоқларини ўтказди-да, иложсизлигидан тўнғиллаб қўйди:

— Бу ноҳақлик...

...Тайёра Қоҳира аэропортидан ҳавога кўтарилган чоғда Ҳамдийнинг юраги ёмон орзиққан эди. У бошқа юртларда, ёру биродарлардан айри яшашни ҳеч тасаввур қилолмасди. Лекин чўнтакдаги қайтиш чеки кўнглига таскин берарди.

Ҳамдий Оммонга келдию изтироб гирдобиде қолди. Ҳижрон кўп оғир кечаркан. Йигирма йиллик севинчу аянчга тўла умри кўз олдидан тез-тез ўтиб турарди. Туғишганлари: ўрта мактабни битиролмай қолган Фатҳияни, йигирма иилдан буён ойига чорак гинейя топиш илинжида қора терга ботиб ишлайдиган отасини, ҳузур-ҳаловат нелигини билмай кун-тун меҳнат қиладиган онасини бир лаҳза бўлсин унутолмасди.

Ҳамдий болалиқдан китобий табиатли эди. Кўнгли нечукдир юксакликка талпиниб яшади. Уйлардики, бир кун бориб жами ажойиб ниятлари амалга ошади, бир кун бориб унга ҳам бахтли ҳаёт насиб этади. Ушанда Ҳамдий Фатҳияни мактабга қайтаради, ота-онасини машаққатдан халос этади, қариганида иззатини жойига қўяди...

Афсуски, бахтсизлик ҳамиша бахтни таъқиб этаркан. Ҳамдий биринчи куниеқ пудратчининг кўнглида ёмонлик борлигини пайқаган эди. Уни ёмон кўрарди, билардики, улар муқаррар тўқнашадилар ва кимдир албатта енгиб чиқади.

Ниҳоят улар тўқнашдилар...

— Чаққонроқ бўлсанг-чи! Сен пудратчи эмас, ишчисан, билдингми, ишчи-сан! — деб дағдаға қилди пудратчи. — Кўрпанга қараб оёқ узатсанг ўласанми?!

Ҳамдий қошини чимириб тўхтади-да, бетон солинган қовғани ерга қўйиб унинг юзига тик боқди. У ҳозир нима деб жавоб беришини биларди, биларди-ю, лекин охири вой бўларини ҳам сезарди. Баногоҳ эсига Қоҳира машриқидаги ал Маҳдий даҳасидаги иккита кичкина ҳужраси ва унда бир амалаб кун кечираётган тўққиз бошли оиласи тушди-ю жим қолди.

«Бу сафар сал омадим келди, кўп пул керак, яшашга, ўқишга. Ахир, бу бошланиши-ку, Ҳамдий!» — дея ўзига-ўзи тасалли берди.

У мана шу кучда дорилфунуннинг иқтисод куллийетининг иккинчи курсига боради, бунинг учун эса анча-мунча сабру қаноат керак, чидам керак, чидамсиз пул ишламоқ мушкул.

«Ўзингни бос, Ҳамдий, жаҳлланма...»

У секингина эгилиб қовғани елкасига даст кўтарди-да, йўлида давом этди. Хўрлиги келди. Бўғзига тиқилган йиғини босиб, недир яхши воқеаларни хотирлашга уринди. Биринчи лекцияга кечикмай деб Қоҳира кўчаларида чопганларини эслади. Дорилфунун ҳовлисида катта-кичик, турфа рангли машиналар мўл бўларди. Машина эгаларининг аксари унга таниш. Мажидники қора тусда, Мирфатники эса ҳаворанг эди. Мирфат... Жўралари Ҳамдийга, Мирфат сени яхши кўради, деб айтишганда у ўзини қўярга жой тополмай қолди. У шундоқ бўлмоғига кўпда ишонмади-ю, лекин шундоқ бўлмоғини жуда-жуда хоҳлади. Ҳатто ўзига-ўзи баҳо ҳам берди: «Рост-да, Мирфатдек қизлар анави Мажид кабиларга муносибми?»

У қовғадаги аралашмани чуқурчага шошилмай ағдарди-да, сўнг оёғи билан босиб, орқага қайтди. Ҳамдийнинг кўз олдидан ҳамма таниш-билишлари бир-бир ўта бошлади. У Оммонда ҳам кўпгина танишлар орттирди. Дастлаб хаёлида лабидан нимкулги аримайдиган аэропорт хизматчиси, сўнг Қоҳирага боришга орзуманд сервис шофёрининг чеҳраси намоён бўлди. Шофёр майин жилмайганча Қоҳирада қанча одам яшайди, гўзал иморатлари кўпми, гўзал аёллари серилти-фотми, деб сўрарди. Ҳамдий саволга жавобан истеҳзоли кулди: «Сен Қоҳирани қанақангидир сеҳрли шаҳар деб ўйлаяпсанми?»

Ҳамдий қовғанинг бетонга тўлдирилишини кутиб турарди. Чўнтагидан Ҳудра солиб қўйган рўмолчани олиб, пешонасидаги реза-реза терларни артди. Унинг жиндаккина дам олгиси келиб ўтирган заҳоти, пудратчи бақириб қолди:

— Эй-й! Ҳамдий!.. Нега қаққайиб турибсан, нима бало, ишга чиқдингми ё сайрибоққа?!

Ҳамдий томирларида қони кўпирганини пайқади. Жавоб бериш учун оғиз жуфтлади-ю, бироқ ўзини тутиб қолди, ўзича ғудраниб қўйди.

— Нега у мени кўра олмайди? Қоҳирадан келганим, иорданиялик бўлмаганим учунми? Нега энди жами арабларнинг ватани битта эмас-а? Ягона мамлакат хусусидаги гап-сўзлар наҳотки халқни алдаш бўлса?

Йўқ-йўқ. У ерда, Қоҳирада, Аҳмад ва Муҳаммадлар қолишди. Улар кунини иккита ҳужрада ўтказишади. Маҳмуд бинни Ҳасан ҳам ўша ёқда. У мени ўз ўғлидан кам кўрмайди-ку! Ҳар гал борганимда мени лаззатли таомлар билан меҳмон қилади-ку! Уларнинг ҳаммаси анави мараз пудратчига ўхшамайди. Уёқда бундайлар йўқ.

Ҳамдий яна ғудранди:

— Сенга гапириб нима қилдим, ҳайвон...

Лекин аламга тоб беролмади, пудратчига тик қаради:

— Нима бало қулоғинг карми, ҳеч нарса эшитмайсан?

«Оламни сув босса тўпигига чиқмайди. Ҳамма нарса унинг жонига теккан...» дея кўнглидан ўтказди Ҳамдий.

Пудратчининг жавоб қайтармагани Ҳамдийни баттар қутуртирди.

— Сен аблаҳ шунақанги жонимга тегдинги!.. — у қўли билан бўйинини «кесиб» кўрсатди. — Сен...

Ҳамдий пудратчининг қўлида бор-йўғи ўн бир кун ишлади, холос. Уқув йили бошлангунча эса яна уч ой бор. Яна уч ой таҳқирга чидаши керак. Афсуски, чидамоқнинг иложи бўлмади. Пудратчининг жаҳли чиқди, Ҳамдийнинг юзига шапалоқ туширдик, бояқиш йигит ортга тисарилиб кетди. Ишчилар юмушларини қўйиб, уларни ажрим қилмоқчи бўлдилар. Пудратчи яна мушт тушириб қолди. Ҳамдий яна орқага тисланиб кетди. У энди ўзини ҳеч тутиб туролмади. Онаси, отаси, икки хонали каталакдек уйлари, дорилфунун ҳовлиси ва у ердаги турфаранг машиналар, Мирфат ва Фатҳия... ҳамма-ҳаммасини унутиб қўйди. Кўз олдини туман қоплади, ҳеч нарсани эшитмасди ҳам, кўрмасди ҳам. Эгилиб ердан тош кўтариб олди-да, пудратчининг нақ бошига туширди. Пудратчи «вой-вой» қилганча ерга кулаб тушди. Ҳамдий жаҳлдан тушолмади, ғанимини тепа бошлади. Икки ишчи унинг қўлини қайириб, пудратчидан зўрға айириб олишди.

У ўз хонасида, ишчилар қуршовида ўтириб, гўё оломонда онасини йўқотган гўдакдек йиғлар, қўрқар ва аламдан сочларини юлиб-юлқаларди... Қия очилган эшикдан қуёшни кўриб, телбаларча ёлдиради:

— Биз қачонлардир сенга етамиз, албатта етамиз...

Бу пайт бир неча ишчилар кўчада жароҳатланган пудратчининг бошини боғлашарди. Ал Маҳдий даҳасидаги мўъжазгина икки хонада тўққиз жоннинг ҳаёти одатдагидай, секин ва бир маромда ўтарди.

«...Наҳотки ягона мамлакат ҳақидаги гап-сўзлар эртақ бўлса? Йўқ, бу ҳақиқат! Эртақ бўлиши мумкин эмас, Ҳамдий!»

Турмуш

Қуёш ўша кеч уфқни норинж рангига бўяб, тоғлар ортига чўкиб борарди. Абу Сабр бир қўлида чамадон, бир қўлида ҳозиргина тугилган балиқлар билан уйига қайтарди. Чўнтагида эса — бир ойда тўплаган маблағи. Тўғри, бир қисми кира ҳақию бошқа майда-чуйда харажатларга кетди. Абу Сабр қанча вақт ўтганини билмайди, кўзини очса, Оммонга яқинлашиб қолибди. Олдинда ҳеч нарса кўринмайди. Сахро гўё қора чодирга ўралгандек. Аҳён-аҳён ўткинчи машиналар учраб қолади. Абу Сабрнинг юзига ёзнинг кечки шабадаси уриларди. Лекин унинг кўнглига қил ҳам сиғмас, хаёлидан одамларга тирбанд порт манзараси нари кетмасди. У ерда кўрганларини энди унутмоғи қийин. Жазирама иссиқ, портдаги ур-йиқит... ҳамма-ҳаммаси кўнгилни айнитадиган даражада эди.

Санитар қиз Абу Сабрдан чақалоқнинг исмини сўраганда ҳеч иккиланмасдан: «Интисор¹» деб жавоб берди. Чақалоқ дунёга келганида Синай ярим оролида ва Голлан нишаблигида тўпларнинг гумбурлаган аянчли садоси тинмаган, бироқ у ўғли тўғилиши билан ғалаба араблар томонида эканлигини ўзича башорат қилганди.

Машина чироқлари мовий ранг йўлкўрсатгични ёритиб юборди. Йўлкўрсатгичда битилган «Оммон — 10 км» деган ёзувни у аниқ кўрди. Абу Сабр қўйлагининг енгларини қайириб, соатига қараб қўйди. «Тўққиз бўлибди-я». Ҳали уйига боргунча анча вақт ўтади. Болалари ухлашмаган бўлса керак. Сабар ҳам сўнгги имтиҳонига тайёрланыптими? Одамларнинг айтишича, Сабар яхши бола, тарбия кўрган, дилкаш. Бир неча ойдан сўнг у ўрта мактабга боради. Абу Сабр токи ўғли дорилфунунга кириб, муҳандислик дипломини олмас экан, унинг ёнида туради, ўғил ўқишини тугатгандан кейингина Абу Сабрнинг дам олишига имкон туғилади... Уғли уй қуриб беради. Ана ўшанда Абу Сабр ҳар ой охирида ижара ҳақини тўлашдан қутулади, айни пайтда йигирма динори чўнтагида қолади, сўнг пул топиш илинжида уйдан чиқиб тентирамайди ҳам. Тўғри, Оммонда портдаги-га² нисбатан анча кам ҳақ тўлашади.

¹ Интисор — арабча ғалаба демек.

² Ақаба порти кўзда тутиляпти. (Ред.)

Абу Сабр машинадагиларнинг эътиборини тортиш учун чуқур уҳ тортди. «Ё оллох, ўз паноҳингда асра!» У чўнтагидан сигарета чиқариб тутатди. Тун зимистон бўлиб, олис-олисларда порлаётган муаллақ чироқлар шуъласи кўзга чалинади: бир, икки, уч... ўн... Абу Сабр бутунлай хаёлга чўмганидан кўкрагига учиб тушган сигарета кулини сидириб ташлашни хаёлига ҳам келтирмасди. Машина ҳамон йўлда, шаҳарга тобора яқинлашиб борарди.

Шаҳарга аллақачон қоронғилик пардасини ёйган бўлса-да, сотувчилар дўконларини ёпишмаган эди. Чироқлар шуъласида балиқ ва бошқа таомлар ортилган аравалар қатнаб турарди. Абу Сабр машинадан тушиб, кўчанинг ўнг тарафига ўтди-да, такси кута бошлади. «Хотиним ҳали ухламагандир-ов! — хаёлдан ўтказарди у. — Одатдагидек бугун ҳам кеч келишимни билади-ку!..» Абу Сабр ёнига келиб тўхтаган таксига ўтирди.

Хаёлида — хотинининг ёшлиги... Ана у, ойдин тунда Абу Сабр томон талпинмоқда... Кейин тўйлари бўлиб ўтди, қишлоқнинг марказий майдонидан етти кун суяк шовқин-сурони аримади... Кунлар кетидан кунлар ўтаверди, хотини эса кун сайин тўлишиб борди. Оҳ унинг ўша вақтдаги севинганлари!.. Сўнг ўгли Сабар пайдо бўлди. У кунма-кун улғайгач, тўнғичини Рамоллоҳга ботинка харид қилгани бирга олиб борди. Кейин Салим ва Ойшалар дунёга келди.

«Эҳ, Абу Сабр, юзлаб, миллионлаб араблар ўз гўшасини ташлаб, жон сақлаш умидида тентирашлари қайси бирининг тушига кирибди? Сен уларни сўқасан, нега қочганлигини билгинг келади. Сен Абу али Мути ал-Мажалавийга маломат тошлари отасан. Қишлоқ дўқонида: «Исроил солдатлари қилич яланғочлади-ю, сизлар нега қочдиларинг?» — деб сўрайсан.

Сен, Абу Сабр, исроилликларнинг мақсадини биласанми? Сен уларнинг минаси портлаганида тунни кундек ёритиб юборишини ўз кўзинг билан кўрдинг-ку!..»

Абу Сабр машина енгилгина силкиниб тўхтаганида ўзига келди. Тушди. Бир оз юргач ниҳоятда ҳориганлигини сездди. Ўнг томонга бурилди. Илгари бу ерларда ариқчалар бўларди. Энди эса... У вақтнинг бунчалик шиддатли ўтаётганидан ҳайратда қолди. Хаёлида Оммоннинг эллингичи йиллардаги манзараси... Ҳозиргиси билан муқояса қилиб кўрдию бутунлай ўзгариб кетганини тан олди. Шаҳар айни пайтда худди келинчакдек гулгун яшнаган. У алаמידан кулса-да, қўналға томон юрди. Шу дақиқада Оммон унга ҳолдан тойиб, бўёқлари тер аралаш оқиб тушаётган раққосанинг юзига ўхшаб кетди. Рўпарасида бир неча жандарма ходимлари йўлакда гурунглашиб ўтирардилар.

«Сен, Абу Сабр жуда чарчагансан, яна озгина чида. Сўнг бир неча кун хотининг, болаларинг ёнида дам оласан. Кейин яна жазирама иссиқда портдаги ишингни давом эттириш учун йўлга чиқасан. Бир муддат ўтсин, хотининг ва болаларинг билан юзма-юз бўласан... Ухлаб ётганингда, алламаҳалда уйқуси бузилган Хадича ва Маҳмудларнинг йиғисидан чўчиб уйғонасан. Иккови ширинтойларинг орасида энг тўполончилари.»

Абу Сабрнинг юраги қинидан чиққудек бўлиб дукуллайди. У бир неча бор эшикни тақиллатса ҳам ҳеч ким жавоб бермасди.

Абу Сабр, эсингдами, ижара шартномаси ўз кучини йўқотганида сен оғоч зинанинг энг юқорисиди турган эдинг. Ўша пайтларда кучинг кўп эди. Узингга-ўзинг буйруқ бергандингки, «Болаларингга ўлмай туриб уй қуриб бер, токи улар ертўладан халос бўлишсин», деб. Мана, орадан қанча йиллар ўтиб кетди, лекин ҳалигача бошпананг йўқ, Абу Сабр...

У аламдан хўрсиниб, яна тақиллатишда давом этди, бироқ ҳеч ким жавоб қилмасди. Абу Сабр эгилиб эшик тирқишидан мўралаганди, кўзи хира шуълага тушди. Кўнгли сал тинчиб, яна тақиллатди. У ичкаридан Ҳалиманинг уйқусираган овозини эшитди. Ҳалима эрини таниб эшикни очди. Абу Сабр ичкарига кириб ҳол-аҳвол сўради, болаларининг саломатлигини суриштирди. Ҳалима, «тинчлик, тинч ўтирибмиз», деди.

«И-е, ҳаммаси жойида бўлса, нега унинг овози ғалати, мунгли? Мени одатдагидек кутиб олмади-ку? Ҳатто бағримга босишга чоғланганимда ҳам қаршилиқ кўрсатди-ку?»

Абу Сабр ботинкасини ечиб, секин каравотга чўзилди. Ҳалима ошхонага ўтди.

«Балки болалардан бирининг тоби йўқдир.»

Абу Сабр шу хаёлда ирғиб турди-ю, нариги хонага кириб чироқни ёқди, болаларининг юзига термулди. Болалари ширингина ухлаётганидан кўнглидаги алағдалиқдан ғубор ҳам қолмагач, қайтиб чиқди-да, яна чўзилди.

«Балки ҳеч нарса бўлмагандир?.. Йўқ, у нимадандир хафа. Бунга имоним комил»...

Ҳалима овқат келтирди. Абу Сабр емак учун ўтирганида Ҳалима эса унинг ёнига чўккалади. Абу Сабр сўради:

— Ҳалима, сенга нима бўлди?

— Ҳеч нарса. Ҳаммаси жойида, — деб кўзларини яширганча жавоб берди.

— Ҳалима! Нима бўлди гапирсанг-чи? — дея қатъий такрорлади у.

— Эртага айтаман, — деди бир оз жимликдан сўнг Ҳалима.

Бу жавобдан Абу Сабрнинг бошига оғир гурзи тушгандай бўлди. Қўрқувдан дағ-дағ титрай бошлади.

«Абу Сабр, сенинг ўйларинг тўғри. Ҳалима ҳақиқатан ҳам ғамгин. Унинг қалбида недир ғашлик бор, ана, кўзлари қандай ғамгин!..»

— Йўқ, Ҳалима, ҳозироқ айт! Худо ҳаққи, сен айтмас экансан, томоғимдан лўкма ўтмайди!..

Ҳалима айтиш-айтмаслигини билолмай гарангсиб қолди. У миқ этмас, Абу Сабр эса баттар қистарди.

— Муниципалитет уйимизни олиб қўймоқчи экан. Бор-йўғи икки ҳафта муҳлат берди. Ушангача...

— Қанақа уй? Нима учун? Нималар деб валдираяпсан? Худойим, иблислардан ўз паноҳингда асра!

— Мен сувга қарай-чи, қайнаб кетгандир, — дея хотини чиқиб кетди.

«Энди қаерга борамиз, Ҳалима! Йигирма динорга икки хоналик ҳужрани қаердан топамиз? Оммонда қирқ динордан камига ҳужра топиб бўпмиз!»

— Борди-ю, биз чиқмасакчи?! — деб сўради у хотинидан.

Хотини бўсағада тўхтаб қолди-да, қисқагина мунгли жавоб берди:

— Ҳайдаб юборишади!

— Қаёққа?

Ҳалима яна ошхонага бурилди.

«Ҳалима, бизни қаёққа ҳайдаяпти, қаёққа? Уй учун қирқ-эллик динор тўласак, кейин қўлимизни оғизга тиқамизми? Болаларни кийинтирмаймизми? Улар ўқимайдими? Буларга пулни қайдан топамиз?..»

— Сув илиди, ювиниб олинг, — деди хотини.

— Керакмас.

— Ҳадеб сиқилаверманг, — дея хотини кулимсираб юпатмоқчи бўлди. — Насиб этса, ҳаммаси яхши бўлиб кетади.

— Қачон насиб этади?

«Эҳ, Абу Сабр қанақасига яхши бўларди! Қирқ динор — ижара ҳақиға, устига-устак, рўзғорга сарфланадиган харажатлар... Энди на ҳужра, на овқат ва на кийим учун етказиб бўлади. Мабодо бир хонали уй топилса-чи? Унда ўн киши бир-бирининг устида қалашиб ётишига тўғри келади.»

— Болалар тамадди қилишганми? — деб сўради у жаҳлидан сал тушиб.

Ҳалима «ҳа» дегандек бош ирғади. Абу Сабр чуқур уҳ тортди. Каравотга чўзилганида елкаю кўкраклариди чидаб бўлмас оғриқ тўйди.

Бу пайт лиман сувлари ғоят сокин эди. Юк ортилган кемалар сув сатҳида жим турарди. Кулбадаги болалар эса, улуғ денгиз бағрида чўмилишу оталари келтирадиган тансиқ таомларни туш кўришарди...

Русчадан **Асқар ҲАЙДАРОВ** таржималари.

Иво Андрич

МУСТАФО МАДЁР

Ҳали тонг отмасданоқ бутун атроф маҳаллалардан музикачилар зилу бомлари билан тўпланишди ва пешвоз чиқиб кутиб олишга шай суворийлар ҳам келабошладилар.

Мана, бугун тўртинчи кундирки, Добой австрияликлар устидан Бана-Лука яқинидаги жангда қозонилган ғалаба муносабати билан байрам қилади.

Бутун Боснияда шодиёна, аммо Добойда алоҳида тантана: Бана-Лукадаги жангда шу шаҳарлик Мустафо Мадёр бемисл жасорат кўрсатган. Добойга немчурлар яксон қилингани, ройлар (ғайридинлар) тиғдан ўтказилгани, Мустафо Мадёрнинг паҳлавонлиги ҳамда жасорати тўғрисидаги қулоқ эшитмаган миш-мишлар оғиздан оғизга ўтиб, қўшиб-чатиб тарқатилар эди. Бугун эса унинг ўзи келмоқда.

Шаҳарликлар яқинлашиб қолган ғолиб лашкар карвони йўлидан кўтарилган чанг булути ичида кун бўйи қолиб кетдилар. Фақат пешиндан кейингина Бана-Лукадан қайтган дастлабки отличларнинг сафи етиб келди, шом номози олдида эса Мустафо Мадёр карнайчилар ҳамда байроқлар қуршовида шаҳарга кирди. У эгар устида энгашиб ўтириб келаётгани учун уни кутиб олгани чиққанларга жуда кичкина кўриниб кетди (ғолибларни узоқ кутиш пайтида одамлар қўшиб-чатиб, афтидан, уни баҳайбат қилиб юборган эдилар чамаси). Мустафо ҳурпайиб олган, қовоғи солиқ, плашига бурканган, у одамлар қўшиқ қилиб куйлаган, оғизларидан бол томиб таъриф-тавсиф қилган Мустафо Мадёрдан кўра зиёратчига кўпроқ ўхшаб кетарди. У атрофига қарамади, оломон ичидан шошилинич ўтиб кетди, одамларнинг саломлари, олқишларига эътибор ҳам бермади. Орқасига ўгирилмади, бир оғиз ҳам гап қотмай, ўзининг баланд томли уйига кириб кетди. Халқ эса, у талондан олган бўхча-бўхча ўлжаларини отидан туширишини томоша қилиш учун дарвоза олдига келиб, ичкарига қараб тўхтаб қолди.

Мустафо Мадёр ўзининг баланд, дарё тепасига энгашган уйига учинчи бор қайтиб келиши эди. Исрофгар ва майпараст отасидан қолган меросни акаси билан ўртада тақсимлаб олишганида унга теккан нарса охирида ниҳоятда қашшоқлашиб қолган бир неча крепостнойдан ташқари, бор-йўғи мана шу уй эди. Лекин унинг бобоси, асли венгерларнинг қадимий ва нуфузли уруғларидан бўлиб, ислом динини қабул қилган Авдоға Мадёр бадавлат одам бўлган, ундан Мустафонинг отасига катта мерос қолган эди.

Мустафо ўн беш ёшга кирганида отаси вафот этди, акаси уйланди ва болани Сараеводаги мадрасада ўқишга юборишди. У ерда Мустафо заҳмат чекиб, очинтўқин тўрт йил яшади. Йигирма ёшга қадам қўйганида Добойдан қайтиб келди. Мадрасадан у бир қўти китоб, арзимаган қақир-қуқур ҳамда қорадарахтдан ясалиб, тешиклари олдига кумуш ҳалқа қопланган каттакон сурнай олиб келди. У акасиникига эмас, балки мана шу пешайвонли уйга кўчиб кирди.

У илгаригисидан жуда ҳам ўзгариб қайтиб келди. Нафратомуз ўшшайган лаблари устида мўйлов ўсибди, кифти чўкиб, букчайинқирабди, тишининг оқини кўрсатмайдиган, қовоғи солиқ бўлиб қолибди. У ҳеч ким билан ошна-оғайни бўлмади, ҳеч ким билан гаплашмади. Кундузи шаҳарлик хўжа Исмат оғаникига китоб мутолаа қилгани борар, кечалари узоқ вақт сурнай чалар, сурнайининг овози дарёнинг нариги бетигача эшитилар эди. Аскарликка одам олиш тўғрисида эълон қилишди дегунча у қўлига қурол олди, уйни қулфладию, Делалич қўмондонлиги остида Россияга қарши урушга жўнаб кетди.

Ундан узоқ вақт хат-хабар бўлмади. Кунлардан бир куни, у ҳалок бўлибди, деган хабар келди. Шаҳарда кўп турмаганлиги, сўроқлайдиган ошна-оғайни

орттирмаганлиги учун уни одамлар тезда унутиб юборишди. Лекин Делалич сафардан қайтиб келгач, Мустафонинг тирик экани («тирик бўлганда ҳам қандоқ!»), боснияликлар орасида кўп шухрат қозонгани, ҳозир катта обрў-эътиборга эгаллиги тўғрисида гувраниб гапириша бошлашди. Орадан олти йил ўтгач, Добойга кутилмаганда ўзи кириб келди. Кўплар уни танишмади. У истамбул-часига кийинган, дабдабали қилиб ясаниб-тусаниб олган. Ранги анча синиққан, ориқлаган ва соқол қўйиб юборган. Уйини очди. Кечаси алламаҳалда клеёнкага эҳтиётлаб ўраб қўйилган сурнайини олди-да, секин пуфлади.

Ту-у, ти-ти, та-а. Жимликка бу паст товуш мос келмади.

Нафаси етмади, бармоқлари қовушмай қолибди, куй эсидан чиқибди. У сурнайни беркитиб қўйди-да, жанглار тугагандан бери унга ёпишиб олган уйқусизлик азобига ихтиёрини топширди.

Бу азоб ҳар кунни кечаси такрорланарди. У дафъатан қачондир кўрган-кечирганларини, ўз исмини — ҳаммасини унутарди, мудроқ босиб, эртанги кун ҳақидаги хотираси ҳам, тафаккури ҳам сўнар, фақат қоронғиликнинг гунг, зил тегирмон тоши остида ғужанак бўлиб олган жасади қолар, оёқларидан чумоли юргандай бўлар, кўкрак чуқурчасини жирканч равишда сўрар ва қўрқув ўзининг совуқ башарасини намоеён қилиб, вужудини қамраб оларди. У баъзи-баъзида ўзининг ҳам тириклигига, қора кучлар тилка-пора қилмаганлигига, яксон этмаганликларига ишонч ҳосил қилиш учун бутун куч-иродасини тўплаб, ўрнидан туришга, чироқни ёқиб, деразани очишга мажбур этарди. Бу ҳолат то тонг отгунча, қаердандир қисқа, лекин оромбахш уйқу келиб, танаси бир оз роҳат топгунга қадар давом этарди. Унинг учун дунёда ана шу уйқудан бўлак азиз нарса йўқ эди. Тонг отиб, бошқалар қатори унинг учун ҳам кун бошланарди. Шу тариқа ҳаммаси яна бошидан такрорланарди, аммо бировга дардини айтиш ҳеч вақт хаёлига ҳам келмасди. Рухонийлардан нафратланар, докторларга эса ишонмасди.

Уша келган кунининг эртасига у шаҳарга чиқди, қаҳвахонадагилар уни кўришлари билан сурилиб, унга жой бердилар. Лекин у уларга қараб жилмаёлмади, уларнинг Стамбул ҳамда ҳарбий юришлар ҳақидаги ҳикояларга қизиқишларини қондиrolмади. Шундан кейин одамлар уни менсимай қўйишди, уни унутабошлашди. Славонияда жанглар бошланиб кетиши биланоқ Мустафо ўша ёққа биринчи отряд билан йўл олди, тонготарда қандай ими-жимиди келган бўлса, ҳеч кимга овоза қилмай шундай жўнади.

Унинг Венгрияда ва Славонияда кўрсатган жасоратлари Орлява яқинидаги шиддатли жанглар ҳақида яна овозалар тарқалди.

Австрияликлар Бана-Лука билан Ройни қамал қилишди, туркларни қалъага қамаб қўйиб, шаҳарни талон-торож қилишга киришишди. Босния отрядлари Врбас томон чекинишди. Аммо улар бу ерда ҳам австрияликларнинг сон жиҳатидан анча устин кучларига дуч келишди ва Мустафо Мадёр дарёнинг юқори томонига чиқиб бориб, у ерда соллар яшаш, кечаси уларни сувга тушириш ва улар билан тунда дарёдан ўтиб, австрияликларга қўққисдан ҳужум қилиш режасини таклиф қилмагунча душманга қарши ҳужум қилишга журъат этишолмади.

Кечаси, солларда ўтиб келишган ерда, Цвквина яқинидаги мажнунтол тагига дам олиш учун ёнбошлашди. Дарёдан ўтиш учун қаттиқ машаққат тортиб, роса чарчашган эди. Кейинги пайтларда Мустафо алоғ-чалоғ тушлар кўриб, ухлолмай чиқар, бир лаҳзалик қуш уйқу эса баттар тинкасини қуритарди. Мана ҳозир ҳам энди кўзи илинган экан, тушига қримлик болалар кирибди. Уша воқеадан буён қанча вақт ўтиб кетган, уларни бирон марта бўлсин, хотирасига келтирмаган ҳам эди.

Мустафо отлиқ отряд билан борарди. Отряд жангчилари душманни таъқиб қилиб бориб, эгалари ташлаб кетган бир қўрғонда тунаб ўтишга қарор беришди. Энди ётай деган пайтларида шкафларнинг орқасига бекиниб олган тўртта ўғил болани топиб олишди. Улар оппоқ, сочлари яхшилаб кузалган, яхши кийинтирилганликларига қараганда, зодагонларнинг болалари эдилар. Отрядда ўн беш киши бўлиб, деярилик барчаси анатолиялик эди. Улар болаларга ташланишди, тун бўйи уларни ўласи қилиб азоблашди. Тонг отган пайтда шишиб, кўкариб кетган болалар тик туришга ҳоллари келмай, сулайиб қолган эдилар. Шу пайт уларни русларнинг кучли отряди босди, турклар ҳатто болаларни тигдан ўтказишга ҳам улгурмай қочиб қолишди. У ҳозир ана ўша болаларнинг ҳаммасини, тўртталовини кўз олдида кўриб турибди. Рус отлиқларининг дупурини шундоққина эшитмоқда. Отга минмоқчи бўлади, лекин узангига ўралашиб минолмайди, узангидан сирғалиб тушиб қолади-да, от қўлидан юлқиниб чиқиб қолади.

У уйғонганида терлаб-пишиб кетган, тушида ечиб ташлашга унналгани плашига чирмашиб ётарди. Ҳаво салқин, тоза, эрта тонг қоронғиси палласи эди. У ёқ-бу ёғини тартибга келтириб, камарини қайта боғлади. Бекиниб келиб уни таппа босган кўнгилсиз туши берган жирканч азобдан қутуриб ва нафратланиб, ҳадеб туфурар эди.

Турк кўшини соҳилда тўпланди, тонг ҳам бўзариб қолган эди, соллар секин етиб келарди-да, бир-бирига аранг бирлашарди.

Шовқин ва овозлардан дарёнинг нариги бетидаги австрияликлар ҳам уйғона бошлашди. Соқчилар ҳозир сурон кўтаришлари мумкин. Имиллаш мумкин эмас. Мустафо сол ҳайдовчиларга арқонни тортиб сол билан жўнаб қолишга ишора қилди; қинни кўтариб, у қиличини суғурди-да, бор овози билан ҳайқирди.

— Оллоҳуакбар! Пайғамбарга умматман деганлар, кофирларни маҳв қилишга отланинг! Файридинларни босинг!

— Оллоҳ! Оллоҳ! деган кўповозли ҳайқирӣқ уни қувватлади. Мустафонинг орқасидан ҳамма солларга ёпирилди. Соллар ортиқ даражада сийрак қўйилганини дарҳол пайқаб қолишди. Бир неча киши сувга йиқилди. Озгина одам ҳатлаб ўтди, кўпчилик тўхтаб қолди. Мустафо якка ўзи олдинга қараб отилди. У солдан солга ҳатлаб сув бетида худди учиб бораётгандай илгарилар эди. Туркларнинг биринчи сафи соллардан ҳатлаб ўтишга иккиланиб турганларида, у нариги қирғоққа ўтиб борди-да, у ёқ-бу ёққа қарамай, саросимада қолган соқчиларга ташланди. Ўз пешқадамлари ёлғизланиб қолганини кўриб, турклар унинг орқасидан шошилдилар. Орқадаги сафлар олдингиларни сувга ағдариб юбориш хавфини туғдирдилар. Шу тариқа, ўпир-дўпир, бағ-буғ, бақириқ-чақириқ билан биринчи сафдагилар нариги қирғоққа кечиб ўтиб олишди. Лекин айримлари чайқалиб турган соллар остида дод-вой қилар эди.

Бунақа тез қозонилган ғалаба илгари бўлмаганди. Бундай пайтда, яна дарё томондан ҳужум бўлишини ҳеч кутмаган австрияликларнинг улкан лагери бир дақиқа ларзага келди. Эс-ҳушини йўқотиб, бутун-бутун отрядлар тумтарақай қочарди. Мустафо энг охиргисига аранг етиб олди, сафлари ичига ёриб кирди-да, ўнг-сўлдагиларини яшин тезлигида қилич билан чопа бошлади. Қилич ҳар силтанганида ярақлаб, совуқ доира ҳосил қиларди. Орқасидан ҳайқириб сарбозлар ёпирилишди.

Қамалда қолган турклар қалъадан қутулиб чиқишди ва Бана-Лукада қирпичок ҳамда талон-тарож бошланди.

Кечкурун алламаҳалда, ғалабадан сўнг, Мустафо палатка олдида кўкси ва кафтларини майсага босганича ётар, назарида мушаклари бўртиб, мана ҳозир ундан узилиб чиқиб кетадигандай ўсиб борарди.

Узоқда гулханлар кўриниб турар, талончиларнинг тантанали қий-чувлари, мағлубларнинг оҳ-воҳлари эшитилар эди.

— Ҳаммаси разил, ҳеч қайсисининг соғи йўқ!

У бу хусусда бугун тонг пайтида, Врбас дарёсининг қирғоғида, икки гуруҳ аскар ўртасига тушиб қолган пайтида (бири тирақайлаб қочар, бошқаси қўрққанидан солларга мункиб ётарди), ўйлади ва бу ибора оғзида тахир кўпик бўлиб ўтириб қолди, ундан қутулишни ўйлаб мазкур иборани баралла айтиб юборди.

— Ҳаммаси разил, ҳеч қайсисининг соғи йўқ!

Ҳар бир томирида қон асов отдай ўйноқлар, жўш урарди.

Уша кечасидан буён у мутлақо ухламай қўйди: тонготарга яқин одатдаги икки соат янги-янги тушлар билан тўлиб борарди. Унутилиб кетганига анча вақт бўлган ҳодисалар, ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, тундан-тунга кўриб бораётган узук-юлуқ тушларида кўрқинчли шакллар билан аралаш-қуралаш бўлиб, гавдаланар эди. Ҳаммасидан ёмони шунда эдики, унга кўринган ҳар бир юз, ҳар бир ҳаракат ғоятда аниқ, равшан намён бўлар, гўё буларнинг барчаси шахсий моҳиятга эга, қандайдир ўзига хос, алоҳида ҳаёт кечирар эди. У кечасини ўйласа, юраги зир-зир титрарди. Аммо у бу кўрқувни ўз-ўзига эътироф этишга ожизлик қилар, кўрқув эса, тобора ўсиб борар, уйқу ҳақидаги фикр-ўйларини ҳайдаб, кундуз кунлари уни азоблар, кундан-кунга баданига ипакнинг ингичка толасидай сассизгина тобора чуқурроқ илашиб, унга сингиб кетган, унда яшар эди.

Бугун у ўз уйига учинчи марта қайтиб келди.

Мана энди, кечкурун, Добой кўчаларида шод-хуррамлик қилаётган оломон орасидан жирканиб ўтиб келди, кузатувчиларга жавоб бериб юборди-да, яна қафасга қамаб қўйилган тутқиндай пешайвон полини қирчиллатиб, у ёқдан бу ёққа бетоқат бориб келиб ётибди. Ташқарида уни, ғалабани муборакбод қилишга кечикиб келган кишиларнинг овозлари ҳамон эшитилиб турарди, у эса, ўтиргиси келмай бориб-келишда давом этарди. Кўҳна сурнайи ўраб қўйилган клеёнкага, китоб солинган яшил ранг сандиққа қараб қўйди, лекин ҳеч қайсисига қўлини теккизмади.

Тоғлар тун қоронғиси билан қўшилиб кетди, шаҳар жимиб қолди, жар ичидаги вайронда бойқуш сайради.

Мустафо деразага суянди. Уйқусизлик туфайли баданидан чиқаётган ҳарорат, узоқ йўл чарчоғи ҳамда юрагининг бир текис дукурлаши уни ухлатиб қўя бошлади. Ҳали уйқуга кўзи кетиб улгурмасидан алоғ-чалоғ туш тайёр турган экан, уни домига тортиб кетди. Умуман у ухладимикин?

Тушига ичини ахлат босиб ётган, ўргумчак ҳаммаёғига ин қўйиб ташлаган қўшни хона кирибди, бурчакдаги сандиқ устида юзлари қип-қизил, калтасоқол, бурама мўйловли буваси, Авдоға Мадёр ўтирганмиш. У қимирламай жим ўтирармиш. Лекин шу туришининг ўзида аллақандай алоҳида маъни бўлиб, у ниҳоят оғир ва даҳшат эмиш. Мустафонинг нафаси бўғила бошлабди. У чўчиб кетибди. Хона ичи қоронғилигидан ҳеч нарсани кўриб бўлмаса ҳам, чироқни ёқмай, у ёқдан бу ёққа бориб келарверармиш-у, оёғи бор-йўқлигини сезмасмиш, кўрқув унинг ҳаракатини худди зирҳга ўхшаб қисиб қўйганмиш.

У ўзини тўхтатолмади. У тинмасдан ҳаммавақт ҳаракат қилиши лозим бўлди, чунки кўзини юмди дегунча бостириб келаверадиган алоғ-чалоғ тушлардан қанчалик кўрқса, уйқусизлиқдан ҳам шунчалик кўрқарди. У юришда давом этар экан, бирдан Сараевони, ўзининг қувноқ ошнаси Юсуфоғасини, Чекрклинкани, яшил ёнбағирни ва ундаги қабристонни эслади, машқ қилиб юрган йилларида кундуз кунлари ҳам бошини қафтларига қўйиб ухлайдиган юмшоқ гиёҳларни эслади... У ортиқ чидолмади, отини эгарлади-да, худди жиноятчига ўхшаб секингина, қора тун пардаси паноҳида Добойдан чиқиб кетди.

Эртаси куни шаҳардагилар у кетиб қолганини, далада юк ортилган қандайдир от-аравага ҳужум қилиб, одамларни жароҳатлаб, отларини ҳайдаб кетганини эшитиб ёқаларини ушладилар.

У гоҳ ён томондаги йўлдан, гоҳ қишлоқ ичидан ўтадиган йўлдан бораётиб дуч келган ғайридинларни шундай шиддат билан калтаклардики, унга рўпара келишдан ҳатто турклар ҳам қочардилар.

Сутескага етиб бориб, Мустафо Мадёр черковнинг қулфлоглик эканлиги, унда тирик жон қолмагандай ҳувиллаб ётгани устидан чиқди. Бош руҳонийга Добойдан Мустафо Мадёр келаётганлиги, у қутуриб кетиб, йўлида нимаики учраса тутиб олиб, ўлардай калтаклаётганлигини бир кун олдин хабар қилишган эди.

Мустафо дарвозани узун дастали болтача билан урди. Жимлик. Сал орқага бориб, ибодатхонани кўздан кечирди. Томи ниҳоятда катта, деразалари кичкина, деворлари мустаҳкам. Олдинига монастрга ўт қўймоқчи бўлди, лекин похол, шохшабба излаш, олов топиб келиш шаънига тўғри келмаслигини ўйлаб диққати ошди, ўтин, похол орқалаб юришдан жирканди-да, ҳафсаласи пир бўлди. Оқибат-натижада унинг рўпарасида индамай турган улкан ибодатхона, унинг ичига қамалиб олган кичкина, сиқонлардай бўзранг роҳиблар кулгисини қистатди.

— Ҳаш-паш дегунча ичкарига кириб эшикни беркитиб олишганини қара-я, ҳа-ҳа-ҳа!

У қаҳ-қаҳ отиб кулиб йўлида давом этди. Монастирь қабристони олдидан ўтиб кетаётганида, оти панжаранинг ичкәрисидан кўриниб турган оппоқ хочдан ҳуркиб кетди. Мустафо жиловни тортиб, отни тўхтатди. У монастиру хочларни лаънатлаб, отини тинчлантираётган эди, йўлнинг муюлишидан нарироқда иккита роҳиб кўринди. Биттаси бир бўхча китоб кўтариб олган, бошқаси озиқ-овқат солинган кути. Яширинадиган жой йўқ, улар йўл ёқасидаги зовурга тушиб, туркка сажда қилишди. У тўхтади.

— Хўш, рўдаполар, сизлар ҳам у ёқдан келяпсизларми?

— Султон омон бўлсинлар, бошга соябон бўлсинлар, ҳа, у ёқдан бек афанди.

— Мана бу шохларни йўлнинг шундоққина ёқасига қадаб қўйиб, менинг отимни ҳуркитсин деб ким айтди? А, чўчқалар, тўнғизваччалар, ким?

— Бек, бунга биз қилмаганмиз.

— «Биз қилмаганмизинг» нима? Ким рухсат берди?

— Вазир ҳам, шавкатли султон ҳам, — деб жавоб қилди роҳиблардан каттаси, кўринишидан дадил, мўйлови қуюқ. Оқил кўзлари порлаб турган роҳиб.

Мустафо гўё дарҳол жаҳлдан тушиб, тинчлангандай ўнг қўлини пастга туширди, аммо роҳиблардан ёниб турган ҳаракатсиз кўзларини узмади, роҳиблар унинг олдида титраб, ерга қарашди.

— Нима, сизларда фармонлар ҳам борми?

— Бор, бор, бек афанди, бўлмаса-чи, бизда ҳаммаси бор.

— Султондан-а?

— Албатта-да! Яна вазирдан ҳам, яна битта, Сараево мулласидан ҳам бор.

— Унақа бўлса ҳаммасини битта қилиб тахлагин-да, ташлаб юбор! Эшитдингми? Агар биров, нима қиляпсан? — деб сўраб қолса, менга тоғдан тошдай тушиб келадиган, унга на уйқу, на нон, на қонун керак бўлган Мустафо Мадёр шундай қил деб буюрган дегин.

Унинг ўқдай қадалган телбанамо боқиши ҳеч қандай яхшиликдан дарак бермасди; бу гапдан роҳибларнинг бўлари бўлди. Мустафо эгардан қоринбоғни олди-да, роҳибнинг кичигига узатиб, катта роҳибни боғлашни буюрди. Катта роҳибнинг ўзи қўлларини орқасига қилиб турди, кичик роҳиб эса, титраётган қўллари билан боғлай бошлади.

— Қаттиқ боғладингми?

— Қаттиқ, бек.

Мустафо энгашиб айилни ушлаб кўрди-да, бўш боғлаганини билиб болтачани ҳавола қилди. Роҳиб бошини олиб қочиб қолди, болтачанинг юзи бор бўйи билан унинг елкасига санчилди-да, у «вой!» ҳам деёлмай ерга йиқилди. Турк эса уни болтачанинг муҳраси билан урабошлади, у то ўрнидан туриб, ўзининг боғланган шериги билан отнинг олдига тушиб юрмагунча савади. Ярадан қон отилиб чиқар ва йўлда из қолдириб борарди. Бирдан Мустафонинг калласига уларни Сараевога, ўзининг эски қадрдони, бой, машҳур қизиқчи Юсуфоғочининг олдига ҳайдаб бориш фикри келиб қолса бўладими. Йўл тоққа қараб кетди, қуёш ботди, ярадор роҳибнинг мадори қуриди, тез-тез ҳушини йўқотиб, йиқилабошлади. Мустафо болтачанинг узун дастаси билан унинг қовурғасига қанча урмасин, фойдаси бўлмади, худди ичи бўш бочкани ургандай хумордан чиқолмади. Улар йўл ёқасидаги қўрага бурилишди. Роҳиблар бир-бирларининг ёнларига ўша заҳоти чўзилдилар, у эса отни тушовлади, плашини тагига ёзди-да, устига ётди. Ётди-ю, қаттиқ уйқуга кетди. У анча вақтдан бери бунақа ухлалмай келарди.

Тез ва қаттиқ уйқудан ширин нарса оламда йўқ.

Бироқ сувнинг шовуллаши, туман бу фикрни ҳам босиб сўндириб қўйди. Врбас дарёси шовуллар, унда соллар қатор тизилиб намоён бўларди. Лекин жанг пайтидагидай улар оғир, қонга бўялган эмас, балки енгил соллар, улар аста тебраниб-сузиб борар эдилар. Шу пайт бирдан тўлқинларнинг шовуллашига нимадир бостириб кириб келди, соллар ғойиб бўлди, у эса қаттиқ ер устида ётганини кўрди. Қаердандир бир текис шивирлаш эшитилди. Мустафо дик етиб ўрнидан турди, кўзларини апир-шапир очди-да, улар ҳаддан ташқари катта, совуқ, худди ҳеч қачон ухламагандай қовжираб қолганлигини ҳис қилди. Атрофга қулоқ солди. Пичирлаш роҳиблар ётган бурчакдан эшитилиб турарди.

Ярадор роҳиб (у роҳибнинг дастёри эди) ўлими яқинлигини сезиб, каттасига гуноҳларидан ўтишни илтижо қилар, каттаси гарчи унинг гуноҳларини бағишлаган бўлса ҳам, у тавба қилар, узуқ-юлуқ сураларни пичирлаб тинмай такрорларди:

— Поқо парвардигаро, сендан бўлак суянадиганим йўқ, чунки умрим бўйи орттирган бойлигим ўзингсан... Узинг шафоат қилгайсан...

— Нима деб фўнғиллашяпсанлар, итдан тарқаганлар!

Мустафо милтиғини қўлига олиб, роҳиблар ётган қоронғи бурчакка қаратиб шартта отди. У ердан додлаш, кейин инграш эшитилди. У ўрнидан турди-да, плашини кийиб, Юсуфоғачини ҳам, у билан бирга роҳибларни бир эрмак қилиш юзасидан тузган режасини ҳам унутиб, отини олиб чиқди. Худди қочоққа ўхшаб шошилиш равишда отига минди.

У кечки салқинда аста-секин тинчланиб ўрмон оралаб борарди, оти эса, бўрон ағдариб ташлаган дарахтлардан ҳуркиб, қулогини чимириб, узоқлардаги овозларга қулоқ соларди. Зулмат пардаси йиртилиб, узоқда, осмоннинг нах бир четига тонг ёрушгунча шу аҳволда кетаверди. Саҳар пайтига бориб у дарахтлар тагига ётди-да, плашини устига ёпинди. Баданини совуқ чимчилар, сокинлик эса аллаларди. Дарҳол у туш кўрди.

У Орлявадаги жанг ниҳоятда қизиқ кетган жойга бориб қолибди. Иккита баланд, кўнғирранг қоя устидаги дарада турганмиш, қоялардан сув оқиб тушаётганмиш, қояларга кифтини бериб, ака-ука гайдуқлар — бесўнақай баҳайбат, қўрқмас Латковичларнинг ҳамласини қайтарармиш. Мустафо шараф билан ҳимоя қилибди ўзини, бироқ унинг нигоҳи нуқул улардан узилиб, узоқларга, нах уфққа, қум текислиги осмон билан қўшилишиб кетадиган, эгнига қора кийган, мусибатли юзлари буришиб кетган, кўксига икки қўлини босиб олган аёл кўринган томонга оғаверибди. У ўша аёлни танийди ва қўлларини нима учун кўксига босганини, нега унинг юзлари шунақалигини билади. Гарчи у бунинг ҳаммасини билса ҳам, у ўша аёлга қарайди ва уни Арзирумдаги аллақандай саррофнинг уйида ушлаб олганини, аёл унга бутун жон-жаҳди билан қаршилиқ кўрсатганини эслайди. Шундай бўлса ҳам, у гайдуқларнинг ҳаммасини мардонавор қайтаради. У аёлни ҳам, ўзининг хотираларини ҳам ҳайдаб юбориб, фақат гайдуқлар, уларнинг қиличларини йўламоқчи бўлади, лекин ғазоби уни бўғади.

— У аёлни ҳам бошлаб келдиларингми? Итдан тарқаган гайдуқваччалар, иккаларинг менга камлик қилгандай. Балким яна бирон кимсани бошлаб келарсанлар?

У зарбларни яшин тезлигида эпчилик билан қайтарарди, лекин гайдуқлар ҳам қиличларини унинг кўзига санчиш учун бостириб келишади, у борган сари қояга қисилиб қолади, шунда совуқ ва намликни сезади.

У совқотиб ва титроқдан бир-бирига ёпишиб қолган лаблари аранг қимирлаб, сўкиниб уйғонди.

Қуёш ўз нуллари билан киприкларини қитиқлаб, эндигина бошини кўтариб турмоқда эди.

Яна узоқ ухламаганлигини фаҳмлаб, у ожиз ғазаб билан инграб юборди-да,

қаддини уч букиб, боши билан ерни урабошлади. У анча вақтгача оғзидан кўпик сочиб, ириллаб ва ўзининг қизил плашини чайнаб ерда ағанади. Қуёш эса бу орада тоғ устидан бепоён осмонга кўтарилиб олди.

У эзилган, ҳаммаёғи дабдала ҳолда отини етаклаб тоғдан тушиб келди. Водийда, чашма олдида тўхтади. Шишадай тиниқ, йўғонлиги билан сав қарагайнинг ўйилиб кетган ғўласига отилиб тушиб турарди. У атрофга сачраб, ерни сахийлик билан намлар, эрта тонг нурида устида капалаклар парвоз қилиб, чивинларнинг қалин булути ғужғон ўйнаётган кўлмакча ҳамда кичкина ботқоқчада ялтирар эди.

От оёқларини кўлмак лабига қўйганча сағриси, биқини титраб, сув ичди. Мустафо ғўланинг бир четига омонатгина ўтирди. Юзларини силаб эркаловчи тонг ҳавоси ва сувнинг мусаффо нафаси билан ювош бўлиб, тинчланиб қолган эди. У сувдаги ўз аксига қаради, соя тушиб турган қоп-қора кўмирдай юзини, боши атрофида қуёш шуъласида худди тебраниб турган ёруғ доирадай ғужғон ўйнаётган чивинлар галасини кўрди. У кўлини беихтиёр кўтарди, сувда суюқ, титраб турувчи нурга чўккан юмилган панжаси акс этди, лекин кўли ҳеч нарсани сезмади — қуёш нурига чўмилаётган чивинларнинг таналари шундай жимит, шундай майдалигидан қўлга илинмади. От силкинди, у ҳам титраб кетди: чивинлар булути учиб, тўзиб кетди ва қалтираб турган нур ҳалқаси ҳам чил-чил бўлди.

Мустафо тўпотаргача худди тушдагидек ғайри-одатий тинч йўл босди. У Сараевога тунда ҳам йўлида давом этмоқчи эди, лекин уни Умарнинг карвонсаройида чатичлик машҳур эзма, мақтанчоқ, кўса, кўк кўз Абдусаломбек ушлаб қолди. Карвонсаройда бошқа меҳмонлар йўқ эди. Абдусаломбек у деди-бу деди, ишқилиб Умарнинг карвонсаройида ётиб қолишга кўндирди. У Сараевога эртага кириб борганида бутун халқ ва таниш-билишлар ўзини Мустафо Мадёр билан бирга кўришларини назарда тутган эди. Мустафо рози бўлди.

Кунбўйи дим бўлиб, кеч кириб келмоқда, уйқу, аниқроғи, уйқу эмас, балки у ҳаммасини кўрадиган, сезадиган қўрқинчли беҳоллик пусиб, аста яқинлашиб келмоқда эди.

Қуёш қиздирадди, ғазоби қайнаб, томоғигача кўтарилади, уни бўғади.

У фақат сув сўради, тўйиб ичди-да, ҳатто Абдусаломбекка қараб ҳам қўймади, лекин меҳмонхона ҳожасига, агар кимда-ким, одамми, товуқми, итми — бари бир, мени уйғотишга уринса, аяб ўтирмай ўлдираман, деб дағдаға қилди-да, ўринга ётди.

Аввалига у ухлаб қолди, лекин ўша заҳоти ҳамма вақтдагидай, кўз олдида кутилмаганда қримлик болакайлар пайдо бўлди. Улар оппоқ, сочлари текис қилиб қузалган, лекин қандайдир индамас, силлиқ ва кучли, қўлдан-қўлга худди балиқдек сирғалиб ўтардилар, кўзларида қўрқувдан асар ҳам йўқ, қорачиқлари ҳам кенгаймаган, унга жим, ўқрайиб қараб туришади. У ҳансирайди, уларни тутиб олмоқчи бўлади ва айни чоқда ҳаммасини, худди четдан қараб тургандек, кўради. Уларни тутишга, ушлаб олишга мажоли йўқлигидан азобланади, ғазоби тошади, орқасидан кимдир гапирди:

— Уларни қовуриш керак эди, ушлаб олиб бурчакка тортишга энди кечикдик.

У қутуриб кетади. Ҳа, тўғри, қовуриш керак! У сакраб туриб кетади-да, уларни тутди, аммо кўлида ҳеч нарса кўрмайди, мадори қуриydi, мулзам бўлиб қолади, болакайлар эса сирғалиб чиқиб кетадилар ва бирдан, худди булутга ўхшаб, ҳавода парвоз қилабошлайдилар.

У оғирлашган, қора терга ботган ҳолда уйғонди-да, бўйра устида ҳансираб, у ёқдан бу ёққа зир югура бошлади. Кун тугайди, қош қораяди. У қўрқиб кетди. Бирдан баданидаги тер қотиб қолди. Овози хириллаб Абдусаломбекни чақирди, қаҳва, шароб, шаъм олиб келишни буюрди.

Улар иккаласи ҳам узоқ ўтириб ичишди. Урталарида шаъм липиллаб ёниб турарди, бурчакларда зулмат ва тиммас соялар, кичкина туйнукдан кўкиш туннинг бир парчаси кўриниб турарди. Бўш хонада овозлар қаттиқ ва нохуш эшитиларди.

Абдусаломбек ўз ҳақида, аллақандай жанглар, ўзининг ота-оналари ҳақида кўп гапирди. Габелада соқчиликда тургани ҳақида ўз хаёллари билан овора бўлиб, Мустафо индамади, фақат ичган ҳар бир стакан шаробдан сўнг сесканиб, титраб кетарди. Ундан бирон калима сўз ситиб олиш учун Абдусаломбек Бана-Лукадаги жангдан гапирди, ўшанда солдан-солга сакраб, бир ўзи душман қирғоғига ёриб кириб, австрияликларни қандай савалаганликларига қараб, Мустафога ҳаваси келганлигини айтди.

— Кўрпа ичидан бирон нарса кўринарканми?

— Нима? Нима дединг?

Мустафонинг кўзлари чақнаб кетди, бек хафа бўлишини ҳам, ҳаммасини ҳазилга буриб юборишни ҳам билмай иккиланиб қолди. Биринчи бўлиб Мустафо ха-холоаб кулиб юборди, бек унга эргашди.

— Ҳазиллашдим, ҳазиллашдим.

— Ҳа, албатта.

Шундан кейин Абдусаломбек Мустафо томонидан қувланган германларни қандай боплаганлиги ҳақида гапирди.

— Ҳа, мен улардан, балким қирқтача кишини битта қўймай, барини чопиб ташладим, шекилли.

— Ҳа, ҳа.

— Биттаси бор экан дегин, бўйи-баста кичкина, лекин эпчил экан. Унинг орқасидан шундай югурдим, шундай югурдим. Эпчилликда мен ҳам ҳеч кимдан қолишмайман. Орқасидан ҳали қувиб кетаяпман, ҳали қувиб кетаяпман, ҳали қувиб кетаяпман, қани энди етқич берса.

— Хўш, нима бўлди, етиб олдингми?

— Ҳозир эшитасан. Мана қайрилиш, кўриб турибман: у чарчади, шу ерда унга етиб олдим-у, «шилт» эткизиб қилич сермадим!

— Кхе, кхе.

Мадёр энсаси қотиб пўнғиллаб, оғир нафас олди, бек эса аравани ҳазилакам қуруқ олиб қочмади. Кечалари узоқ, шароб билан калта ақлнинг чеки йўқ, буваси, бувасининг отаси кўрсатган янги-янги ажойиб жасоратлар кетма-кет келаверди, Габела яқинидаги кичкинагина бир отишмадаги иштирокини у энди жуда ҳам ошириб юборди.

— Оллонинг ўзи мени қўрқувни билмайдиган қилиб яратганмикан-а? Млечича олдида биз соқчиликка чиқдик, ҳаммаси қалт-қалт титрайди, пичир-пичир қилишади, мен бўлсам, тепалик устига кўтарилдим-да, овозимни вадаг қўйиб, ашула айтиб юбордим, ўзинг биласан, мени оллоҳ овоздан қисмаган, сенинг сурнайингга ўхшаб. Кейин десанг туркларнинг ичидан чиққан бу қаҳрамон ким, деб суриштириб қолишди, бизникилар эса, менлигимни илгаритдан билишади — яна ким бўлиши мумкин?

— Ҳаммаси ёлғон.

Узининг ҳикоясига маҳлиё бўлиб кетган бек буни дафъатан эшитмади.

— Нима дединг?

— Алдаяпсан, ошнам, ҳаммаси ёлғон! — деди Мустафо, зардаси қайнаб. Азбаройи хуноби ошиб кетганидан оғзини қийшайтириб, мўйловини чайнар эди.

Бек ана шу ерга келганда тўқиётган афсонасидан ярқ этиб кўзи очилиб кетди. Хона унга аслидан кўра қоронғироқ кўринди. Шаъмлар алангаси липиллаб милтирайди, аланга устида уларнинг нигоҳлари тўқнашади. Мустафонинг нохуш йилтираб турган, қонга тўлган кўзларини, қоп-қора соқоли устидаги ўликниқандай сариқ пешонаси ва юзини шундоққина ёнгинасида кўради. Бек хафалиги ва аччиғига чидолмай ирғиб ўрнидан турди. Пастгина столча ағанаб тушди, шаъм полга урилиб, ўчиб қолди.

Гарчи у қаттиқ маст бўлса ҳам, тажрибали солдат инстинкти Мустафони орқага, деворга қараб туртди, пайпаслаб у ўзининг плаши ва қуролини топиб олди, тўппончасини ялонғочлади. Ораларида ағдарилган столча, хонанинг ичкарасида эса, қоронғида энди оқариб тўрт бурчак шаклида кўриниб турган дераза бор эди. У нафасини ичига олиб қулоқ солди ва қоронғида майин шипиллаган овоз эшитди: бек ханжарини қинидан суғурган эди. Шу пайт бирдан, худди ўз ҳаётида кечган беҳисоб бошқа ҳодисаларни эслагандай, ғазаб нафрат жазавасида яна бир бор ўйлаб қолди: «Оламда қанчадан-қанча пасткашлар бор-а!» Бу фикр оний лаҳзада пайдо бўлди; шу заҳоти у ўзини қўлга олди-да, вазиятни тезда баҳолади.

«Бек — қўрқоқ ва ёлғончи, бунақа одамлар эса сал нарсга қотиллик қилишдан ҳеч тоймайдилар. Қўлида тўппонча йўқ, менинг олдимга пусиб келиш учун дераза олдидан ўтиши керак».

У тўппончани кўтарди, ёришиб турган деразанинг ўртасини нишонга олиб, кута бошлади. Ҳақиқатан ҳам, бир дақиқа ўтгач, дераза олдида қўл кўринди, кейин Абдусаломбекнинг гавдаси деразани тўсиб қўйди. Мустафо тепкини босиб юборди. Тўппончанинг овозидан у бек қандай йиқилганлигини билолмади.

Карвонсаройнинг эгаси кекса Умар ё ҳеч нарса эшитмади, ё аралашигга юраги бетламади.

Мустафо Мадёр ўрмон оралаб бутун тун бўйи отини сурди. Чарчаган от тез-тез тўхтаб қолар, ҳар хил соялардан ҳуркар эди. Унинг ўзи ҳам тўнкаларнинг ғалати дўриниши ва уларнинг ойсиз, ёруғ тундаги сояларига аланглаб қарай бошлади. У шубҳали ҳамда хавфли бўлиб кўринган нарсалардан ҳадикланиб, ўзини четроқ олиб юрабошлади. Унга бирдан ҳар битта тўнкадан алоҳида, фақат унинг ўзига хос овоз чиқаётгандай туюлди, шивир, нидо ёки қўшиқ; секин, аранг эшитиладиган овозлар соялар билан аралаш-қуралаш бўлиб, четлашиб кетар эди. Сўнгра барча товушлар отга кетма-кет тушаётган қамчининг шартиллашини ютиб юборарди. Лекин у отни қамчилашдан тўхтади дегунча, овозлар яна бирлашиб, атрофга тўлқинланиб эшитилар эди. Уларни учирмоқчи бўлиб, унинг ўзи бақирди:

— А-а-а-а!

Лекин шунда ўрмон унга ҳамма томондан жавоб қилди — ҳар бир ковакдан, ҳар бир тўп дарахтдан, япроқдан унга қаттиқ овоз ёпирилиб эшитилди:

А-о-о-о!

У кучини тўплаб, гарчи овози бўғилиб қолган бўлса ҳам, бор кучи билан бақирди, лекин сон-саноксиз, қудратли овозлар унинг қичқириғини босиб кетар, дарахтлар ва буталар қовоқларини солиб, ҳурпайиб турардилар. У тагида оти борлигини ҳам ўнатиб, чолиб борарди. Унинг сочлари тиккайиб, бош кийимини кўтариб юборганди. У текисликка чиқиб олмагунча энтикиб, тинмай бақирди. Текисликда ҳалиги овозлар аста-секин пасайиб борди-да, кейин ўчди.

Сараево яқинидаги Горицага борганида тонг отди. У олхўризор ўртасида тўхтади. Оти ҳар дақиқада қоқилиб суринар, унинг оёқлари қонаган, биқинлари ичичига тортилиб кетганди. Осмонга пуштиранг ёйилди, сийрак булутларни қизартириб бўяди. Шаҳар устида, тоғ ҳавзасида туман ястаниб ётар, туман устидан, худди ғарқ бўлган кема мачтаси сувдан чиқиб турганидек, мачит мезоналари чиқиб турарди.

Мустафо ҳўл юзини қўли билан сидириб ташлади, пастдаги шаҳарни, кун шуъласини кўришга халақит бераётган, кўзи олдида ракс тушаётган қора ҳалқачаларни ҳайдашга уриниб кўрди. Ёноғини артди, бошини силкитди, аммо қора ҳалқачалар унинг нигоҳи билан бирга аралашиб, ҳамма нарса қорайиб, титраб кетди. Жимлик қарахт қилиб қўйди, унда эса, бутун томирларидаги қон қандай тинимсиз гупиллаб ураётганлиги эшитилиб турарди. У қаерда турганлигини билолмади, бугун қандай кун эканлигини эслолмади. Сараевони ўйлайман деб турган эди, аммо калласига Кавказдаги шаҳарлар ўз миноралари билан кириб келиб, янглиштириб юборди. Гоҳ-гоҳ у мутлақо ҳеч нарсани кўрмай қолабошлади.

Боғ ва кўралар ичидан аранг чиқиб олиб, Мустафо шаҳар кўчасига кирди ва отини қаҳвахона олдида тўхтатди. У ерда, булоқ билан қабристон ёнидаги кенг сайҳонликда турклар қаҳва ҳўплаб ўтиришарди. Мустафо отидан тушиб, уларнинг олдига келди. Кийимлари ёғимланиб, кир бўлиб кетган, у кўз олдини чулғаб олган зулмат орасидан зўр-базўр босиб ўтди. Атрофида ўтирган одамларнинг юзларини бир лаҳзагина кўрди, лекин улар ўша заҳоти ғойиб бўлишди, кейин бошқатдан намоён бўлишди — бошлари осмондан ва иккитадан бўлиб кўри-нишди. Мустафо ўтирди. Қулоғи шанғиллаши баробарида у атрофида бўлаётган гапларга қулоқ солди, айрим сўзларни аранг илғади. Улар султоннинг ноиб Лутфибек томонидан ўтказилган зулм-таадди, қувғин ҳақида гапиршарди.

Кўпсонли ҳамда узоққа чўзилган урушлардан кейин Сараевонинг ўзида ҳам, бутун Боснияда ҳам кўплаб пиёнисталар ва дайди-саёқлар тарқаб кетган, қотилликлар, ўғриликлар ва ҳар хил босқинчиликлар содир бўлиб турарди. Шикоятлар султоннинг жонига теккач, у Сараевога ўзининг ноибини юборди, унга махсус ваколатлар берди. Бу паст бўйли, рангпар, ингичка тақамўйлов одам, кўчадан тарки дунё қилган зоҳид қиёфасида сал эгилиб, атроф-теваракка алангламай ўтарди. У бераҳм, шафқатсиз ва жазолашда тезкор эди. Бундай шафқатсизлик тошкўнгиллиликни ҳеч ким эсламайди. Унинг қўлига кимки маст ҳолда тушса, кимки ишсиз сандирақлаб юрган бўлса ёки ўғри ва ё қотиллиги ҳақида биров томонидан хабар қилинса, Лутфибек уларнинг ҳаммасини Жута Табияга, анатолиялик жаллод ҳеч қандай суд-терговсиз бўғиб ўлдирадиган қалъага қараб улоқтирарди. Бир кечада олтмишта жиноятчи бўғиб ўлдирилганлиги ҳодисаси ҳам содир бўлган. Ғайридинлар шоду хуррамлик қиларди. Турклар Лутфибекнинг ҳаддан ташқари қаттиққўллиги тўғрисида ҳасрат қила бошладилар. Шунда у иккита савдогарни ушлаб келишни буюрди. Улар бекни одамлар кўз олдида қоралаган эдилар. Уларни бирон кимса чиқиб ҳимоя қилмасидан бурун бўғиб ўлдиришди.

Кўчаларда соқчилар билан олишувда ҳалок бўлган одамларнинг ўликлари чўзилиб ётарди. Ҳамма зир-зир титрайди. Ҳаммаёқда қон. Энди бошдан ажралиб қолиш ҳеч гап бўлмағ қилган эди.

Ҳозир ҳам турклар қаҳвахонада ўтириб, ноибнинг зolimликлари ҳақида гаплашишмоқда эди. Кўнгилларидаги гапларининг ҳаммасини айтишга ҳайиқиб, улар фақат қанчадан-қанча мусулмонлар, улар орасида қаҳрамонлар ва марду майдонлар ҳалок бўлиб кетаётганига ачинардилар. Аллақандай бир қария таъна қилиб деди:

— Худо урсин, бизларни ғайридинлар энди савалайди. Бизнинг одамлар ҳалок бўлишаяпти, чўқинган пасткашлар бўлишса, бити сирка очиб, болалаб кетишмоқда.

Мустафо аранг тушунди ва бу гап унинг ўй-фикрларига қандайдир боғлиқдай туюлди. У бутун журъатини бир ерга йиғди-да, шижоат билан деди:

— Чўқингани ҳам, чўқинмагани ҳам — ҳаммаси ярамас, разил!

Ҳамма унинг хирилдоқ, деярли шивирлашга ўхшаш, вишиллаган овози келган

томон ўғирилди. Шундагина у дабдаласи чиқиб қандай ҳолга тушганлигини, эгнига ўт кўки, сариқ лой ёпишиб, кирланиб, юзлари кўмирдай қорайиб кетганлигини, кўришди. Кўзларига қон тўлган, битта қорачиғи қора нуқта бўлиб ажралиб турар, қўлларининг томири тортишар, ёқаси тортилган ва бўйин томирлари шишиб кетган, чап томон мўйлови чайналавериб ўнг томонидагидан анча калта бўлиб қолганлигини яққол кўришди.

Улар бир-бирларига қарашди. Мустафо кўз олдини тўсиб келаётган қон пардаси орқали бутун юз-кўзлар унга бурилаётганини кўриб, ҳаммаси менга ёпирилиб ҳужум қилмоқчи, деган хаёлга борди-да, қиличини суғурди. Одамлар ўтирган жойларидан туриб кетишди. Ёши каттароқлар ўзларини девор томон олишди, иккита ёшроғи қўлларида ханжар, олдинда туришарди. Мустафо улардан биттасини уриб йиқитди, лекин бирдан ҳеч нарсани кўрмай қолиб, иккинчисига қилич соллолмади. Қаҳва янчадиган ўғирни тўнтариб ташлади ва кўрга ўхшаб қиличини силтай-силтай кўчага қочиб чиқди. Қаҳвахонадаги турклар унинг орқасидан югуришди ва ўткинчилар тўпланабошладилар. Биров, ноибнинг одамлари кимнидир кутишарди, деб ўйласа, бошқалари, турклар Лутфибекнинг соқчиларига ҳужум қилишди, деб ўйлашди. Кейинги пайтларда бунга ўхшаш муштлашувларга, ҳамма кўникиб қолган ва уларда, кимнинг ёнини олаётгани билан ишлари йўқ, аллақандай бир ички адоват, хусумат билан иштирок этардилар.

Мустафо олдида ҳеч нарсани кўрмай, кўча эшикка урилиб кетди, худди шу пайт уни бир томондан — қаҳвахонадан югуришиб чиққан турклар, иккинчи томондан — ўткинчилар ўраб олишди. Сон-саноксиз қўллар унга ёпишди. Чакмонини ечиб олишди ва у битта кўйлақда қолди. Салласи бошидан тушиб кетди. Кўйлаги тр-тр йиртилди, у қўлидан қиличини қўймай жон-жаҳди билан ҳужумни қайтарарди. Эшик оломоннинг сиқувига бардош беролмади ва қарсиллаб қулаб тушди, кўплар мувозанатларини йўқотиб, эшик билан бирга йиқилиб тушишди, Мустафо эса оломон орасидан қутулиб чиқиб, қиличини ҳавола қилиб силтаганича пастликка қараб тикка тушган кўчадан чопиб кетди. Оломон эса унинг орқасидан отилди.

У олдида ҳеч нарсани кўрмай қочиб борар, бошьяланг, белигача яланғоч, ҳаммаёғини жун босиб кетган эди. Унинг орқасидан оломон бақириб, чақириб югурарди:

- Ушланглар уни, у қутурган!
- Одам ўлдирди!
- Ярамас!
- Ушла уни, қўйворма!

Ўткинчилар уни ушлаймак деб беҳуда овора бўлар эдилар. Йўлини тўсган битта соқчини Мустафо бир зарб билан йиқитди. Кўпчилик нега уни қувиб кетишаётганини билмас, аммо таъқибчилар кўпайиб борарди. Эшиклардан янги-янги одамлар югуриб чиқишар эди. Дўкондорлар дўконлари зинасида туриб олиб, бақириб-чақириб уларга пишанг беришарди, унга қадоқтош дейсизми, ёғоч ковуш дейсизми — ирғитишарди. Қўрқиб кетган итлар ҳам у билан ена-ён қочиб боришарди. Товуқлар ҳам қанотларини силкиб, қақағлашарди. Деразалардан томошабинлар бошларини чиқариб, кўчадаги манзарани томоша қилишарди. Унинг сўниб яримлаб қолган онгида: «ҳаммаси ярамас, турган-битгани пасткаш. Ҳаммаёқда разолат!» деган ибора йилтираб кетди.

У мадори қуриб, ҳолсизланиб қолган бўлса ҳам, ҳарқалай таъқибчиларга бўш келмасди, уларни даф қиларди. Темирчилик дўконидан лўли бошини чиқариб, оломон яримьялонғоч бир одамни қувлаб келаётганини кўрди-ю, унга бир бўлак синиқ темирни отиб йиқитганида, Мустафо Чекрклинкадаги яшил қабристонга деярли етиб бориб қолган эди.

Қоп-қора, тор осмондан катта юлдуз узилиб тушди, унинг кетидан майдалари еғилди. Мана энг сўнгиси ҳам сўнди. Ҳаммаёқ қоп-қоронғи ва қаттиқ. Жуда ҳам қаттиқ. У энг охирида сезган нарсаси шу бўлди:

Оломон яқинлашиб келарди.

Русчадан
Ҳ. НИЕЗОВ таржимаси.

Расул Раҳмонов

ОҚСОҚОЛ

Тонг билан уйғонган Эгамберди ота елкасига чопонини ташлаб, дарпардани икки томонга сурди-да, дераза табақаларини ланг очиб юборди. Гуп этиб димоғига урилган тоза ҳаво билан барабар кушларнинг чуғур-чуғури эшитилди. Уй ёришиб кетди. Оқсоқол ташқарига тикилганча, фикрлар оғушида анча туриб қолди. Куни кеча яшнаб турган кўм-кўк боғ олтин ранг олибди. Шафтоли, ўрикнинг барглари тўкилиб яланғоч бўлиб қолипти. Теракнинг барги учидан кетипти, демак, бу йил қиш совуқ келади. Ариқдаги сув тип-тиниқ, «Ҳа куз — кузлигини қилади! — кўнглидан ўтказди ота. — Етмиш. Умрнинг шу фаслида жарроҳнинг тифига чидай олармикинман? Чидайман!»

Нонушадан кейин Эгамберди ота ўғлига тўсатдан: Қорабайрни эгарласанг (у ёшлигида донгдор чавандоз бўлмаганими, мукофотга олган қора рангли «Волга»сини шундай дерди), Жиззахга бориб, қариндош-уруғ, ошна-оғайнилари бир кўриб келсак, деб қолди. Дастурхон атрофида ўтирган хотинию ўғиллари, келинлари, неваралари кутилмаган бу таклифдан ҳайрон бўлиб, бир-бирига қараб олишди: «Мирзачўлга кўчиб келганимизга ўттиз йил бўлибдики, отамиз киндик қони тўкилган қишлоғига бирон-бир сабаб — тўйми, маъраками, учрашувми бўлсагина борарди. Бу гал кутилмаганда отланяпти, тинчликмикан? Унинг гапини икки қилиб бўлмаса, сўзини елга берадиганлардан эмас, беҳуда йўлга чиқмаётгандиров...»

Ота келаётгани ҳақидаги хабар бир зумда қишлоққа таралди.

— Эгамберди оқсоқол қаерга қўнар экан, билсак бориб кўрардик, суҳбатини олардик! Болаларим, ҳамisha ёдингизда бўлсин, камина — отангизнинг ҳаётлиги, сизларнинг борлигингиз Эгамберди отанинг меҳр-оқибати, одамийлиги тўфайлидан, — деди Ленин номли совхоздаги мактаб муаллими кўзлари ёшга тўлиб...

Улуғ Ватан уруши даври. Тоғ, баланд-паст тепаликлар ора-орасига жойлашган Оғажон, Хўжа Халфа, Сайхан, Такали каби қишлоқларни бирлаштирган «Иттифоқ» колхози асосий ишчи кучи ҳисобланган кексалару болаларнинг тиришқоқлиги билан жанггоҳни қўллаб-қувватлаб, халқнинг тиричилигини тебратиб турарди. «Ғалаба қозонилса ҳамма нарса бўлади!», «Биз енгамиз!», «Бу оғир кунлар тушдагидек ўтиб кетади!» деган ишонч билан бор нарсасини фронтга тиккан тоғликлар кундан-кунга кучлироқ сабот ва матонат билан ишлашарди. Шундай кунда бу хўжалик олижаноб раҳбарга муҳтож бўлиб қолади. Партия, совет ташкилотлари шундай одамни излаб, дарагини Фарҳод ГЭСи қурилишидан топдилар. Қаҳрамонона жанг қилиб юриб ярадор бўлгач қишлоғига қайтган, ихтиёрий равишда умумхалқ ҳашарида иштирок этаётган Эгамберди полвонни «Иттифоқ» колхозига раисликка тавсия этдилар.

— Уруш — бошимизга ноғиҳон ёғилган бало, — дейди ўша пайтни эслаб Эгамберди ота. — Қишлоқда аҳвол оғир, кўпчилик хонадонда аза. Буларни эшитгансиз, биласиз. Яхшиси, бир воқеани сўзлай. Раислик вазидан қишлоқма-қишлоқ кезаман. Қаерга борсам, тўрт-беш яшар бир болани учратаман. Кейин билсам, у бола ортимдан излаб юраркан. Унинг бирдан-бир нияти қорнини тўйдириш экан. Буни билгач, овқат пайтида уни чақирадиган бўлдим, қорнини тўйғазиб кетарди. Агар мени тополмай қолса, шу куни бола оч қоларди. «Раиснинг ўринбосари», дейишарди уни. Уша оғир кунлар ҳам ўтиб кетди. Шундай кунларни халқ бошидан кечирди. Нима демоқчиман, урушни биз кўрдик, келажак авлодларимиз, фарзандларимиз кўрмасин. Уруш бўлмасин, энди. «Бир тўйиб, кейин ўлсам армоним йўқ», дейдиган одамлар бор эди...

Астойдил ишлаш билан бирга одамлар билан, инсонга ғамхўрликни ҳам

унутмаган Эгамберди ака чолу кампирлар, гўдаклар, оч қолса ҳам емишга бирон нарса сўрашни ўзига ор билиб, «қозонини сувга ташлаб» кўйганларнинг жонларини хатардан сақлаб қолади. Оқсоқол туғилган жойига бораётганда у ҳақда болаларига гапирган ўқитувчи ҳам шулардан бири эди.

— 1943 — 1944 йилларда 7—8 яшар бола эдим, — деб эслайди ҳозир тил ва адабиётдан дарс бераётган олий маълумотли ўқитувчи Исоқ Шукуралиев. — Отам фронтда. Тўрт ёшга кирган укам Худоёр ва онам билан яшардик. 1944 йилнинг март ойи. Нон қайда, ун қайда, ейишга бирон нарса қайда?! Эгамберди ака колхоз ихтиёридаги кўй, эчки, сигир — ҳаммасини хонадонларга бўлиб берди. «Жуда бўлмаса сутини ичиб, жонларини сақлашин, очдан ўлиб қолишмасин!» деб шундай қилди. Ейишга ҳеч нарса йўқ, кундузи қирга бориб, укам билан исмалоқ териб келамиз. Онам исмалоқни майдалаб, колхоздан теккан оқ эчкининг сутига аралаштириб беради. Эрталаб, пешинда, кечқурун шуни тамадди қиламиз. Бир куни кечқурун кун ботган пайт, онам, укам — учаламиз уйнинг уч томонида чўзилиб ётардик. Исмалоқ еявериб шишиб кетган эдик. Шу пайт онам зўрға-зўрға деди: «Раис тоғангиз, ҳу ана нариги дарадан тушиб келаяпти, бир амаллаб бориб учрашинлар...» Эгамберди отанинг оқ оти бор эди. Жардан бир амаллаб ўтиб пойлаб турдим. У вақтда тузук уст-бош қаёқда дейсиз, узун олача кўйлагим осилиб йиғлаб турувдим, Эгамберди аканинг ўзлари яқинимга келиб: «Ҳа Исоқжон, нима қилиб турибсан бу ерда?» деб сўради. Уч кундан буён оч қолганимизни айтдим. «Нега келмадиларинг, қани, юр мен билан!» деди. Биз қишлоғимиз Оғажонга келдик. Эгамберди ака омборчи Олимбек бувани ёнига чақирди.

— Арпа борми?

— Озгина қолган.

— Шу арпадан Исоқжонга бир-икки кило бериб юборинг.

Қараб турибман, бечора Олимбек бува арпани ҳовучлаб олади-да, панжаларини секин очиб, тушириб-тушириб юборади. Кейин менинг этагимга солади. Уч-тўрт марта солди-ю, этакдаги арпа ҳеч кўпаймайди. Шунда Эгамберди ака қамчинини этигининг кўнжига тикди-да, Алпомишникидай катта-катта дастпанжалари билан уч марта тўлдириб ташладилар, этагим тўлди.

— Олимбек ака, нега қалтирайсиз, мен айтгандан кейин беравермайсизми?

— Эй, раис, отингизга ҳам озроқ-озроқ бериб туриш керак-да, минишингизга ярамай қолади. Кўклам бўлса, ҳали ўтга қорни тўймаса...

— От заҳарни емайдими! — деди унинг сўзини шартта бўлиб Эгамберди ака, — от ўлса-ўлсин, бу ерда одам тақдири ҳақида гап борапти-ку, ахир! Керак бўлса отни ҳам ош қиламиз!..

Бир бу эмас, ўрта мактабни битиришимга, олий маълумот олишимга ҳам ёрдам кўрсатди. Ота ҳаммага шундай қараб келди. Тўққиз-ўнта колхоз бирлашиб, йириклашиб кетганда айниқса эл-юртга сидқидилдан хизмат қилди. Элнинг нима иши бўлса, тўйми, азами — ҳаммиша бошида турди. Қани энди, ҳамма раҳбар ҳам шу кишидай ямаша. Партия ва ҳукуматимизнинг, халқимизнинг хизматини шу одамдай астойдил, беминнат бажарса, шахсий манфаат қули бўлиб қолмаса...

Эгамберди ота Ботиров ўша куз куни қишлоққа келиб, эринмай хонадонларни айланди, тенгқурларини, қиз-куёвларини кўрди, отлиқ-яёв кезган ерларидан ўтди, экинзорларда бўлиб маслаҳатлар берди.

— Бир маслаҳатингизга муштоқмиз, сув етишмай боряпти-ку, оқсоқол, нима қилсак экан? — сўрашди В. И. Ленин номли совхоз раҳбарлари.

— Асосан бешта булоқ бор, — деди кўзларини юмиб, худди уларни кўраётгандек ота. — Халқни чорлаб, ҳашар уюштириш, йўлдаги тош ва бошқа тўсиқларни олиб, булоқларнинг кўзларини очиш керак. Ушанда сув икки-уч ҳисса кўпайиб кетади. Сув сув-ку, қарамаса хотин ҳам кетади, деган гаплар бор, — азалий шартаклиги билан жавоб берди ота. — Булоқларга ҳам қарамай кўйгансизлар, кўзлари бекилиб қолган. Ҳаммаси одамнинг ҳаракатига боғлиқ...

Кечқурун уйга қайтган қария эрта билан Тошкент шаҳридаги шифохонага бориб даволанишини, осколқасини олдириб ташламоқчи эканлигини айтди.

— Отаси, одам ҳам ўзини-ўзи тигга урадимми, — деди хотини кўзига ёш олиб. — Сарик касали тинкангизни қуритиб қўйган бўлса, буёғи...

— Бўлди. Тани бошқа дард билмайди. Қирқ йилдан буён урушнинг ўқини баданимда кўтариб юрибман, биласан, шуни деб на букила оламан, на чўзилиб ётоламан. Пахтани-ку, йиғиб олдик. Давлат олдида юзимиз ёруғ. Ҳозир қутулиб олмасам, ҳадемай баҳор келиб қолади, яна иш, вақт бўлмайди.

Шифохонага ўз оёғи билан юриб келган Эгамберди отани синчиклаб текширган жарроҳ:

— Умуртқангизга жойлашиб олган экан, бу ажал уруғи! Мураккаб, нозик операция, — деди синчков назар ташлаб.

Операция куни ўғли. Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Тоғай Турдиев шифохонага келдилар. Ота наркозга кўнмади.

— Аямай, ачинмай ишингизни қилаверинг. Шу ёв балосидан қутқазсангиз бас! — деди хотиржамлик билан. Жарроҳ ишга киришди. Ота тиг озорини сезмагандек, жимгина ётарди. Қабулхонада ўтирган ўғил, оёқ учида секин-секин уёқдан-буёққа юрар, нима қилишини билмас, тиг этса жарроҳ эшигига боқар, операциянинг тезроқ тугашини бетоқат бўлиб кутарди... Баъзан бир чеккада хаёл суриб ўтирган Тоғай акага қараб кўярди. Орадан бир соат ўтди. Ўғил дераза ёнида турган бўлса ҳам, ташқарига тикилган кўзлари ўнгида табиат, одамлар эмас, отасининг салобатли қиёфаси турар, у билан суҳбатлашар, ўтмиш ҳаётини ёдга олар эди.

— Ота нима иш қилардилар? — сўради хоналарни айланиб юрган навбатчи врач. Ўғил ўз йўллари билан бўлиб, унинг келганини ҳам, берган саволини ҳам сезмади. Врачга Тоғай ака жавоб берди.

— Деҳқончилик.

— Тушунарли! Деҳқон одам бақувват бўлади. Операцияга чидайди...

«Чидамлилик, ирода касб-корга боғлиқ эканми!» ичида эътироз билдирди Тоғай ака. Ўғилнинг қулоғига эса уларнинг гапи кирмасди. У отасини ўйларди. Отаноа борида бола ҳеч нарсани ўйламайди. Катталарнинг тақдири, кечган ҳаёти хаёлига ҳам келмайди. Мана шундай ташвиш, таҳлика ўйлашга мажбур қилади. Улар — ака-ука, опа-сингиллари — ҳаммаси оталарига жуда суяниб қолишган эди. Худди оталари ёнларида абадий юраверадигандек туюларди. Қарабсизки, операция, у яхши ўтса майли-я, акси бўлса-чи! «Йўқ, отам умр буйи меҳнат қилган, курашиб ўтган одам, чиниққан, чидайди».

Шу маҳал Тоғай ака ўғилни суҳбатга тортди.

— Отангиз хўб қизиқ одам-да. — Тоғай ака 1961 йилнинг баҳорида бўлган бир воқеани секин ҳикоя қила кетди. — Эсимни таниб, у кишини билибманки, сира бекорчи қолган эмас, ўзига доимо бир иш топиб юради. На ўзи тинчийди, на атрофдагиларни тинчитади... 1941 йилгача оддий ўқитувчи эди отангиз, биласиз. Улуғ Ватан урушидан ярадор бўлиб қайтгач, халқ уни колхозга раис этиб сайлади, роппа-роса чорак аср баҳоли қудрат ишлади. Меҳнатига яраша тақдирланди. Иши, обрўси яхши эди. Колхозни қоқоқликдан чиқариб, энди роҳатини кўрадиган пайтда область партия комитетининг биринчи котибига борипти.

— Босиб ўтган йўлимга назар ташлаб, сарҳисоб қилиб, ўйлаб қарасам, юрт учун ҳам, мен учун ҳам бир иш маъқул кўринади, — дебди секретарга. — Инсон умри қиш уйқусидан ҳам калта, деган гап бор. Одам боласига бир марта бериладиган шу қисқа умрни имкони борича мазмунли ўтказиш керак, нима дедингиз? Гапнинг очиги, кўпдан буён, аниқроғи 1956 йилда КПСС Марказий Комитети ва СССР Министрлар Советининг пахта этиштиришни кўпайтириш мақсадида Мирзачўлни суғориш ҳамда ўзлаштириш тўғрисидаги қарори чиққандаёқ шу чўлга боришга аҳд қилгандим. Ёшларни-ку, «Мирзачўлга бор, ўзлаштир, янги ер оч!» деб ўзлари даъват этадилар, отилиб чиққанларни рағбатлантирадилар, бошқа ёшдагилар-чи?! Бизга ўхшаган, озми-кўпми деҳқончиликда кўзи пишганлар-чи?! Ёшларга мураббий ҳам керак-ку, деб юрардим. Вақти-соати энди келганга ўхшайди. Рухсат этсангиз, шу ерга бориб ишласам. 1933 йилда партияга кирган бўлсам, шундан буён маслаҳатлашиб, ишлаб келаман, кам бўлганим йўқ.

Котиб ўйланиб қолипти.

— Сизнинг ҳаётингиз шундай ҳам жуда мазмунли ўтапти. Халқ, Ватан йўлига жонини тикканлардансиз. Сиздақаларнинг умри абадий. Буёғига озор чекманг! — депти.

— Кечирасиз, сўзингизни бўлдим. Иродасиз, ожизлар қийинчиликни кулфат деб билади, оғирнинг устидан, енгилнинг остидан юришни хуш кўришади. Инсон умрини беҳуда совурмаслиги, ёнбошлаб ётмаслиги керак. Ҳарҳолда дунёга менинг ҳам ўз қарашим бор.

Эгамберди отанинг аҳди қатъийлигини, Мирзачўлга астойдил отланганини ҳис этган область партия комитетининг секретари, ота иродасига тан бериб, унинг ташаббусига қўшилипти. Ушанда мени ҳам ўзи билан олиб келган эди...

Уша йили Самарқанд область Жиззах районидан Мирзачўлга кўчиб келган Эгамберди Ботиrowга ҳозирги Ильич районидаги «Правда» совхози жойлашган гиеҳсиз, кўчма қумлар маскан топган бийдай далани кўрсатишди. Ота зринмай, шошмай, икки минг гектарга яқин бўм-бўш сайхонликни пиёда айланиб чиқди. Ўзига ажратилган жойнинг ўр-қирларигача, қум-шўрларигача билиб олган Эгамберди ота вагон-уйни тракторга тиркаб чўлга чиқди. Маъқул топган жойига келган ерга сакраб тушди-да:

— Тўхтатинг, ука, — деди тракторчига, — бошпаналарни шу ерга қурамиз. Йўлга яқин, кўчма қумлардан четроқ...

Қайтиб кетган тракторнинг товуши бора-бора эшитилмай қолди. Эгамберди ота бошлиқ тўрт киши — Тоғай Турдиев, Шербой Каримов, Абдували Эргашев, Расул Мўминовлар Оқсоқолнинг йўл-йўриқ беришини кутиб туришди.

— Қани, марҳамат, олдин режаларимизни келишиб олайлик, — деди ота ўзи йўл бошлаб.

Улар вагон-уйга киришди: ўрин-кўрпа, иш асбоблари, озиқ-овқатлар аралаш-қуралаш бўлиб, сочилиб ётарди. Унқир-чўнқир йўллар ўз ишини қилган эди-да. Ҳамма нарсанинг жой-жойида, саранжом-сарийшта туришини ёқтирадиган Эгамберди ота индамай ишга киришиб кетди.

— Сиз қўйинг, дамингизни олинг, яна, ҳалиги, белингиздаги ўқ қўзғалиб қолмасин, — деди Тоғай ака, шерикларига, қани ишга, дегандек имлаб.

— Ундан қўрқма. Йигирма йилдан бери умуртқада кўтариб юриб келишиб олганмиз... Энди, олдинда битта йўл бор: она сутимиз оғзимизга келгунча ишлаймиз. Ҳозирча совхознинг директори ҳам, бошқарувчиси ҳам, бригадирию, звено бошлиғи ҳам ўзимиз. Биз нималарга қодирлигимизни яна бир марта намоиш этишимиз керак. Э, бу ишлар, нима, ўн чандон оғирларига чидаганмиз. Эсимдан чиқмайди, саводсизликка қарши курашган вақтимизда пастқам-пана жўйлардан отиб қолишарди душманлар, парво қилмасдик. Улуғ Ватан урушида ажал ёмғирини ёғдирарди, немис-фашистлар, биз олдинга интилардик... Янги хўжалик бу, оғайнилар. Меҳнат қиламан, ўзимни кўрсатаман, десанг, ҳамма нарса муҳайё: ер бемалол, сув истаганингча...

— Хотиржам бўлинг, Эгамберди оға, — деди Тоғай ака. — Аввало ўзимизни, қолаверса сизни уялтирмаймиз, чўлни энгиш бўлса албатта энгамиз!..

* * *

Операция хонасининг эшиги очилди. Ҳамшира кўринди. Қаршисига югуриб келган ўғилга йўл-йўлакай гапирди:

— Қон кетиб қоляпти. Шунда ҳам «инг» демай ётипти. Осколка парчаси умуртқа суягининг орасида экан.

Шу маҳал ичкаридан жарроҳнинг овози эшитилди, ҳамшира чопиб кетди.

— Нима қиламиз? — дерди жарроҳ атрофидагиларга, — умуртқа суягини ёриб олиш хавfli, ота чидагани билан, умрбод ўрнидан туролмай, ётиб қолиши мумкин, бу ёшда суякнинг жойига келиши қийин, қани бир уриниб кўрайлик-чи!

* * *

— Эгамберди акамиз билан, Мирзачўлга келгунларича бирга ишлаганмиз. Эсимда, эллигинчи йили майда хўжаликлар йириклашиб, Ленин номли колхоз бўлди. Эгамберди ака келиб колхозда аввал партком секретари бўлиб ишлади. 1952 йили эса раисликка сайладик. Биз у вақтда колхозимиз бўйича икки, кейин икки ярим минг, уч минг, тўрт минг тоннадан пахта бердик. У вақтда техника кам эди, қўл кучи билан бажариларди ҳамма иш. Эгамберди ака узоқни мўлжалга олиб иш кўраркан. Кўримсиз қишлоғимиз қандоқ шаҳар бўлиб қолди. Бизга ўхшаган оддий колхозчилардаги ўзгаришларни айтмайсизми. Бу киши келганда Туёқли қишлоғида яшардим. Мени бригадир этиб тайинлади, партияга тавсиянома берди. Шу ишончларини оқлаш учун астойдил ишлаб номдор, нишондор бўлдим. Ҳаммаси шу Эгамберди акамиз бошчилигида бўлди...

Мирзачўлга келгач, кўп ўтмай, Эгамберди Ботировни ўзи очаётган кўриқ ерда ташкил этилаётган янги совхоз директорлигига тавсия этишди. Эгамберди ота директорликка мутахассислардан, ёшлардан қўйиш лозимлигини айтиб, ўзи бўлим бошқарувчиси лавозимида қолаверди. Шундан буён ота «Правда» совхозида бўлим бошқарувчиси бўлиб ишлаб келади. Катта ишга ҳам, кичик ишга ҳам бирдек масъулият билан ёндашади. У бошлиқ бўлим йил сайин топшириқларни ошириб, муваффақият билан бажариб келяпти. Ери ҳазилакам эмас 480 гектар. Ҳар йили гектаридан 32—40 центнердан пахта етиштиради. Уғил отанинг яқинда айтган бир гапини эслади:

— Башарнинг ризқ-рўзи ана шу чўлларда, болаларим.

* * *

Операция тугади. Жарроҳ бўшашиб чиқди.

— Тузукмилар?! — сўради бараварига Тоғай ака билан ўғил, — осколкани олиб ташладингизми?

Жарроҳ бошини сарак-сарак қилиб, «йўқ!» деди.

— Нега? Нима бўлди, отамга?!

— Ҳеч нарса. Ҳадемай тузалиб, туриб кетади!...

Жарроҳ сўхбатни чўзишни истамади шекилли, оҳиста юриб, қўшни хонага кириб кетди.

Орадан ҳафта ўтмай Эгамберди ота ўрнидан туриб ўтирадиган, коридорга чиқиб юрадиган бўлди. Ҳаётга ташна, курашларга ўрганган қалб бу гал ҳам ғолиб

чиқди. Ота уйга қайтиб, аввалгидек ғайрат билан ишга киришиб кетди. У янгиликни кўллаб-қувватлабгина қолмай, бевосита ўз ҳиссасини ҳам қўшди. Оилавий экипажлар пахта етиштиришда кўп ишлар қила бошлади. Отанинг фарзандлари Шодиёр, Бердиёр, Дониёр, Худоёр, Бахтиёр оилавий экипаж бўлиб ўз кучи билан катта хирмон яратмоқда. Ҳосил сифати — тола мўл бўлиши учун курашиб, кўзлаган марраларига эришмоқдалар...

Ердан бир метрча кўтариб ўрнатилган палатка-шийпон. Тўрда сим каравот. Ўртада устига қизил мато ёпилган стол. Транзистор, газета, журналлар қўйилган. Палатка-шийпондан нарироқда қишки шийпон, қироатхона, дам олиш хонаси, омбор. Ўғит сақлашга, машина-тракторларга алоҳида-алоҳида бинолар қурилган. Эгамберди ота қишин-ёзин шу палатка-шийпонда ишлайди, уззукун далада, долзарб дамларда уйига ҳам кам боради.

— Оҳ-оҳ! — ҳузур қилиб деди ота палатка-шийпон олдидаги ариқ лабида ўсган райҳонни силкитаркан, — табиатнинг сирли ҳикматлари кўп. Қаранг, кўринишидан оддий бир ўт-ку, ҳиди оламга татийди. Бир вақтлар шу райҳонни деб ҳам баъзи ўртоқлар билан «сан-ман»га борганмиз. Товба! Ерни бундай нарсалар билан банд қилмай, бир туп бўлса ҳам ғўза экинги!» — дейди-я! Улар қандай қилиб бўлмасин, дабдабага эришиш йўлини кўзлашарди. Ахир инсонга пахта ҳам, резавор ҳам, райҳон ҳам керак, дедиму, бошқа индамадим. Индаб бўлармиди, ундайлар обдан ошиб, босар-тусарини билмай қолган эди-да! Республикамиз Компартияси Марказий Комитетининг XVI пленуми, шундан кейинги анжуманлари ўзлигини танимай қолганларнинг кўзларини очиб қўйди. Ҳалол гапни айтганда, халқ манфаатини кўзлаб, шу ишлар қилинган. Халқ фикру йўлида шунча оғирликларни зиммаларига олганларнинг отасига раҳмат! Эгриликларнинг фош этилгани яхши бўлди. Тўқи тўққа, пучи пучга ажралди, энди. Бу — халққа ҳам, ҳўжаликка ҳам фойда. Ҳамён ҳам, рўзғор ҳам, виждон ҳам тинч. Аслида-чи, ҳозирги машина-техника, илм билан астойдил, ҳалол меҳнат қилинса, кўзбўямачиликка ҳеч ўрин йўқ, мўлжалдаги ҳосилни бемалол ундириб олса бўлади. Партия-ҳукуматимизга минг раҳмат, адашганларни тўғри йўлга солиб қўйди... — Эгамберди ака носқовоғини олди-да, ёнида ўтирган Тоғай аканинг тиззасига бир уриб қўйиб, сўзида давом этди. — Партиямизнинг XXVII съезди ҳали яна катта режаларни илгари суради. Сизларга одил бир гапни айтиб қўяй. Менинг ўзим ҳам хижолатман. Партиямизга ҳар бир ишда, ҳаётимизда учраб турадиган иллатларни фош этишда фаол ёрдам беришимиз керак эди. Шу вазифани виждонан бажара олдикми, йўқ. Жилла қурмаса, бундан буён виждонан ишлаб, кўнгилдаги доғларни ювайлик. Сўзимизнинг сўзлигини, лабзимизнинг ҳалоллигини яқинда бўлимдагилар билан ҳам келишиб олдик. Бу йил яратиладиган залворли хирмон фикримиз исботи бўлади. 470 гектарнинг ҳар гектаридан камида 40 центнердан олий навли пахтани давлат омборига тўкамиз...

Эгамберди ота Ботиоров ҳозирда 800 дан зиёдроқ хонадон яшаётган «Правда» совхозининг равон, кенг, обод кўчаларидан ўтиб бораркан, биринчи йўлни очган, биринчи дарахтни ўтқазган, биринчи ҳосилни ундирган табаррук инсонга ҳамма таъзим этади. Яшаган қишлоғида-ку, бошларига кўтаришади. Ота, бари бир, тинчимайди, ҳали кўп иш қилиш керак, дейди.

— Осколка безовта қилмаяптими? — сўраб қўяди ундан одамлар.

— Жарроҳ беш соат уриниб ололмагандан кейин, парво ҳам қилмай қўйдим. — У бир оз жим туриб қўшиб қўяди. — Тинчлик бўлсин!

Оқсоқолнинг бу тилаги — яхши ниятли кишиларнинг ягона ниятидир.

СЕРГЕЙ ЕСЕНИН
ТУҒИЛГАН КУННИНГ
ТЎҚСОН ЙИЛЛИГИГА

КАДРДОНЛИК

Ёшликда орттирилган дўст умрнинг кўрки, қалбнинг суюнчиғи бўлади. Киши шодлигини ҳам, дардини ҳам аввало у билан баҳам кўргиси келади, эски дўст билан ҳар гал учрашганда ўзини бамисоли ёшликнинг беғубор оламига қайтгандек ҳис қилади. Тасаввуримда, Сергей Есенин шеърляти менинг ёшлик дўстим. У билан мен талабалик йиллари танишиб қардон бўлиб қолганман. Эсимда, иккинчи курс студенти эдим. Пахта теримига ҳашарга чиққан кунларимиз ишдан сўнг ётоқда, хира чироқ нурида ярим кечагача есенинхонлик қилардик. Ушанда «Эрон тароналари»нинг бир қанча шеърлари ўзбек тилига таржима қилинди.

Мана, ўша кунларга ҳам ўттиз йилга яқин вақт бўлди. Бу фурсат ичида мен Сергей Есенин ижодига кўп марта қайтдим. Унинг китоблари ўзбек тилида уч бор оммавий нусхада чоп этилди. Баъзи шеърлари ўзбек тилида кўшиққа айланди.

Сергей Есенинга ҳар гал мурожаат этганимда ўша талабалик йиллари, қардон пахтазор ёдимга тушади. Шоир сўзларини чаноқлардан тортиб олаётгандек бўламан. Димоғимга пахта ҳидига омихта рус ўрмонларининг таниш ҳиди урилгандек бўлади.

Одатда, шоир таваллуд санасини нишонлаганда, «у тирик бўлганда фалон ёшга кирар эди», деган сўзларни айтишади. Мен негадир Сергей Есенинни тўқсон ёшли чол сифатида кўз олдимга келтиролмайман. У дунёга чақмоқдек келиб-кетди. Лаҳзадек умрида бор нурини сочиб, бутун борлигини намоён қилди. Сергей Есенин барча мухлислари тасаввурида ўттиз ёшли ўтюррак йигит, туйғулари тизгин билмаган ёш шоир бўлиб қолади.

Эркин ВОҲИДОВ.

Сергей Есенин

* * *

Ухлар гиёҳ. Қадрон кенглик,
Ёмғир ювган симобий явшан.
Ҳеч ўзга юрт қилолмас тенглик,
Юрагимни этолмас равшан.

Қисматимиз ўзи шу экан —
Хоҳлагандан ўзинг сўраб боқ —
Севинч билан, азоблар билан
Рус ерида яшаш яхшироқ.

Ой шуъласи сеҳрли, ажаб,
Толлар йиғлар, шивирлар терак.
Турналарнинг кўшиғин тинглаб
Ўз юртидан кечгайми юрак?

Гарчи умрим кўмилди нурга,
Машҳур шоир номини олдим.
Мен бари бир похол том кулба
Кўшиқчиси бўлганча қолдим.

Кечалари кучаман ёстиқ,
Бир изтироб чекар хаёлим.
Менга тамом бегона ёшлик
Бу кенгликка бўлмоқда ҳоким.

Гарчи ўкинч, алам бор менда,
Бир ниятни куйларман ҳар чоғ.
Юрт севгиси билан заминда
Насиб этсин менга кўз юммоқ.

* * *

Боқма менга бунча ғазабкор,
Сени ёмон кўрмасман асло.
Билъакс, сенинг нозли, беозор
Нигоҳингга бўлганман шайдо.

Кўрсатмоқчи бўларсан ўзинг —
Бир маъсума, ҳеч йўқ гуноҳи.
Юмиб ётиб тулки ҳам кўзин
Қузғунларни овлайди гоҳи.

Кел, овлайбер, бари бир менга,
Эрта совиб қолма ҳар қалай.
Билки, музлаб бўлган кўнглимга
Қўл чўзганлар умримда талай.

Ҳа, севаман, сенимас аммо,
Сен — акс-садо, соясан фақат.
Доим сенинг чеҳрангга пайдо
Мовий кўзли мен кўрган талъат.

У кўринмас маъсума бўлиб,
У ҳаттоки бир оз совуқроқ.
Лек улуғвор хироми ила
Солиб кўяр қалбимга титроқ.

Қани, уни унутсам бир дам,
Интильмасам бир лаҳза, қани...
Сен-чи, ҳатто ғазаб чоғи ҳам
Ташламассан ёлғон ишвани.

Сени севмам, лек нетай, э воҳ,
Очадурман бағрим умрбод.
Бўлмасайди жаннат ва дўзах,
Ўйлаб топар эди одамзод.

* * *

Далалар оқ кийган, оқ кийган ой ҳам,
Кафанга ўралиб ётибди олам.
Ўрмон узра йиғлар оқ қайинлар ҳам,
Бу ерда ким ўлган? Балки мен ўзим?..

* * *

Ҳаёт — алдоқ, ширин алами,
Золимликдир ундаги қудрат.
Шафқат билмас қаттол қалами
Қисматларга битар ёвуз хат.

Кўзни юмиб ўйлайман, дейман:
«Ўрагингга бўлса гар оташ,
Ҳаёт — алдоқ, лек у ҳам баъзан
Алдоқлари билан ҳузурбахш.

Бошинг узра, боқ, оқсоч осмон,
Ойдан фол сўр, кўп чекма ҳасрат.

Сен ўзинг-ку дунёга меҳмон,
Не қиларсан излаб ҳақиқат».

Оқ гул сочган қор бўрон аро
Қилиб ҳаёт — йўлнинг чамасин,
Дейман, майли алдасин ёрон,
Дўстлар майли, мени алдасин.

Сўз айтсинлар таги дилозор,
Усти эса ширинроқ болдин.
Мен яшайман барига тайёр,
Мен барига ўрганиб қолдим.

Бу юксаклар кўнглимга урди,
Ҳароратсиз боқар юлдузлар.
Кимни севдим — мендан юз бурди,
Унутдилар ёди азизлар.

Лек бари бир ўкинч йўқ менда,
Тонготарга қарайман масрур.
Қалбга яқин шу серзаминда
Шу ҳаётга дейман ташаккур.

Эркин ВОҲИДОВ таржимаси.

● ДОНОЛАР ИЧКИЛИКНИНГ ОФАТЛАРИ ҲАҚИДА ●

* * *
Хушёр бўлсам мендан хурсандлик йироқ,
Маст бўлсам ақлимдан ажрайман бироқ.

Умар Ҳайём.

* * *
Бадмастқа дамодам ичмоғидин не баҳр,
Ки одамийлик қатлига ичар қадаҳ-қадаҳ захр.

Алишер Навоий.

* * *
Андозадан ортиқ ичилса агар,
Баданга етади беҳисоб зарар.
Баданда иситма бўлиб пойдор,
Қалтироқ касалга бўлғуси дучор.

Юсуф ал-Хиравий.

Тўпловчи М. АЗАМАТОВ

НАВОЙЙ НАВОСИДАН БАҲРА ОЛИБ

Улуғ санъаткорлар ижодидан илҳомланиб, ўз даврининг бадий эҳтиёжларига жавоб бўладиган янги мазмунли асарлар яратиш Шарқ адабиётида кенг тарқалган ҳодиса эди. Чунончи, XV асрдан кейинги туркигўй адибларнинг аксарияти у ёки бу даражада Алишер Навоий меросидан баҳраманд бўлганлар, ҳар бири индивидуал услуби, бадий тафаккур тарзи, салоҳиятига қараб унинг ўлмас анъаналарини давом эттирганлар. Шундай адиблардан бири XIX асрда Хоразмда яшаб ижод этган Бобожон валади Худойбердибек Санойидир.

Бобожон Санойий дostonнавис шоир сифатида ном чиқарган, шу билан бирга у Шарқ фалсафаси билан астойдил шуғулланиб, «Ҳадиқаи азҳор-жавоҳирул асрор» ва «Канзул маориф» номли китоблар таълиф этган, «Раъно ва Зебо» (Бархурдор Туркман), «Ҳафт кишвар» (Фаҳри хиравий) ҳамда «Меҳру Моҳ» қиссаларини форсийдан ўзбек тилига таржима қилган. Адибнинг ҳаёти ва меросини ўрганиш келажақдаги вазифа. Бу ўринда биз унинг битта асари — «Фарҳод ва Ширин» достони устида фикр юритмоқчимиз. Мазкур асар муаллифнинг Абурайҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида сақланаётган «Достонҳои манзум» мажмуасига киритилган. Бу мустақил асар эмас, балки инсоннинг келиб чиқиши, унинг табиати, яхши-ёмон ишлари ҳақида ҳикоя қилувчи катта шеърый асарга иловадир. Шоир одабийлик шарафи, инсоннинг яхши фазилатлари устида ўй сурар экан, ошиқлик, пок муҳаббат одамнинг бирламчи хислати бўлиши керак, деган хулосага келади.

Бобожон Санойийнинг бу достони унинг ўз таъбири билан айтганда, «навосоzi турк Навоий» «Хамса»сига кирадиган «Фарҳод ва Ширин» асарига назира тариқасида ёзилган. Бироқ Санойий Алишер Навоий билан ижодий мусобақага киришиб, унинг достонига тенг келадиган асар яратиш учун қўлига қалам олмаган. Бунга журъат ҳам этмаган. Унинг нияти ўз ғоялари, қарашларини исботлаш учун Навоий образлари ва сюжетидан фойдаланиш эди. Хоразмлик шоир шу мақсадда сюжетнинг энг драматик қисми — Фарҳоднинг Арманистонга келиб, ариқ қазувчиларга ёрдамлашиши ва Ширин висолига муяссар бўлишидан бошлаб то унинг вафотига қадар бўлган воқеаларни олади. Уни ўз шеърый тасвирлари билан янги руҳда ёзиб чиқади. (Навоий асари 5782 байтдан иборат, Санойийники 450 байт атрофида). Навоий достони ҳажази мусаммани мақсур вазнида, Санойий ҳикояси «Мантиқут тайр» ва «Лисонут тайр» каби фалсафий асарлар вазни, яъни рамали мусаммани маҳзур вазнидадир. Аммо Бобожон Санойийнинг мустақиллиги фақат шундан иборат эмас. У воқеалар жараёни ва образлар талқинига ҳам муҳим ўзгаришлар киритган, асарни ўз ғояларига мослаб қайта ишлашга ҳаракат қилган. Чунки у муҳаббат ва эзгуликни қуйлаш билан баробар ёмонликдан ўч олиш, ёвуз ниятли кишиларни жазолаш ғоясини ҳам олға суради. Санойийнинг тасвирлашича, Фарҳод ўз ёри арменистонлик Ширин эканини аввалдан билади. Шунинг учун унинг қасри яқинига келиб, висол умидида ошиқона байтлар айтади. Ариқ қазиш тўғрисидаги хабарни ҳам шу ерда эшитиб, «фармони ёр» дея тоққа йўл олади. Ширин унинг ишини кўргани келганда, овозинг жонимга роҳат, қани энди юзингни ҳам кўрсайдим, деган фикрни билдиради. Ширин буни сезиб («олтин-жавоҳирларга парво қилмади, ошиқ бўлса керак») юзидан пардасини кўтаради, беҳуш йигит ва унинг дўсти Монийни (Навоийда Шопур) саройга олиб кетадилар.

Алишер Навоий асарида эса, биламизки, Фарҳод ариқ қазиш ишини Ширин буюрганни билмаган ҳолда, одамларнинг машаққатини енгиллатиш учун ишга киришади. Ширин таърифларидан юрагига ларза тушиб шундай қаттиқ оҳ чекадики, ундан кучли ел қўзғолиб, малика юзидеги пардани кўтариб юборади. Шундагина Фарҳод кўзгуда кўргани соҳибжамол қизни таниб, ҳайрат ва ҳаяжондан ўзини йўқотади. Навоий Фарҳоднинг тоғ кўпориб, ариқ қазишини, Шириннинг ҳусну жамоли ва саройдаги кишиларнинг ҳунармандлигини романтик муболағали услубда кенг тасвирлайди. Санойий бу йўлдан бормаган. Ариқ қазиш эпизодини у севишганлар висолига бир восита сифатида қисқача келтириш билан кифояланган. Бунинг эвзига у Ширин билан Фарҳоднинг қасрдаги учрашув дамларини тасвирлашга кўпроқ тўхталган. Навоийда Фарҳод Ширин қасрида ҳушига келганда кейин «ҳаётдан терга фарқ» бўлиб, шаҳарни яшиндай тарқ этади ва тоққа чиқиб кетади. Санойийнинг Фарҳоди бўлса бир неча кун саройда қолиб, Ширин билан суҳбатлашади. Ҳатто ёри билан бир ёстиққа бош кўяди («Ким икилик қолмади... ўзгалик бўлди адам»). Фарҳод соз чалиб, қизларни рақсга жалб этади, қўшиқ айтади (Навоийда бу йўқ), турли илмлардан гап очиб, билимларини намойиш этади (Навоийда бу Меҳинбону қошида содир бўлади, бону тахтан тушиб,

Фарҳодни ўз ўрнига таклиф этади. Санойида бу Ширин ҳузурда юз беради, қиз йигитга қойил қолиб, унга бўлган ишқи янади ортади).

Хуллас:

**Алғараз базм этдилар ул икки ёр,
Қилдилар ғам лашкарини тору мор.
Бир-бирининг васлидан шод ўлдилар,
Барча ғам-қайғудин озод ўлдилар.**

Ариқ қазиб, ҳовузга сув тўлиши муносабати билан уюштирилган базмдан ҳам Фарҳод ўзини четга олмоқчи бўлганида Меҳинбону билан Ширин уни зўрлаб олиб қоладилар. Умуман, Навоийнинг Фарҳоди хийла уятчан йигит. У Ширин висолига етиш учун талпинади, бу йўлда энг оғир юмушларни бажаришга тайёр. Бироқ ёрни кўрганда уни ҳаё босади, баданида титроқ кўзғалиб, ҳушидан кетади. Бу Алишер Навоийнинг ишқ ва ошиқлик ҳақидаги қарашларидан келиб чиққан талқиндир: улўғ шоир наздида ошиқ ғоят камтарин, ўз хизматини писанда қилмайдиган, ҳаёли-карамли инсон бўлиши керак. У ёр жамоли шуъласида шабнамдай эриб кетиши даркор.

Албатта Бобожон Санойи ҳам Фарҳодни манман, беодоб одам сифатида тасвирлаган эмас. Унда ҳам Фарҳод Ширин жамолига дош беролмайди, маъшуканинг барча хоҳишларини адо этишга ҳозир. Лекин шунга қарамай, у бир қадар фаолроқ, дадилроқ. Ҳадеб тоққа кетавермайди, ўтиришларда ўзини эркин тутиб, бемалол ишқбозлик қила олади. Охири ўзи «висол тўшагида» ётаверамани, деган андишага бориб, меҳнат майдонига йўл олади. Демак, Санойининг ишқ ҳақидаги тушунчалари Навоийникидан фарқланади. Хоразмлик шоир ишқда ошиқ ва маъшукка баравар мавқеъга эга, улар бир-бирларининг дийдоридан имкон борича лаззатланиши керак, деган ғояни олдинга сурган. Шундан келиб чиқиб, тасвирда ҳам оддийлик ва бевоситаликка интилган. Масалан, Фарҳод куч-қувватда гарчи бошқалардан ажралиб турса-да, бироқ Навоийда бўлганидай, афсонавий қудрат соҳиби эмас. Ширин ҳам Бобожон Санойи тасвирида бир оз ўзгача, Навоий «хамса»сидаги қараганда «оддийроқ». У ўзини маликалардай виқорли тутмайди, балки Фарҳодни бир кўрганда севиб қолиб, у билан доим бирга бўлишга интилади. Саройда ҳам муҳаббатини яширмай, йигит атрофида парвона бўлиб юради. Узини Фарҳод билан тенг тутиб, ёр висолига етиш учун ҳеч нарса ни андиша қилмай, шахсан ўзи ташаббус кўрсатади. Алишер Навоий дostonида Ширин Фарҳодни жонидан ортиқ севса-да, аммо маликалик мавқеи уни ёри билан бевосита муомала қилишга йўл бермайди, шунинг учун у шоҳона виқорни тарк этмай, аммаси Меҳинбону орқали Фарҳод билан алоқада бўлади. Фарҳодни интизор этишни хуш кўради, ошиқнинг вафо ва садоқатини қайта-қайта синайди. У фақат бир марта, шунда ҳам аммаси ишораси билан Фарҳод ҳузурга чиқади. Бир қараганда, Бобожон Санойи тасвирлари реалроқдай туюлади. Ҳақиқатан ҳам унинг қаҳрамонлари оддий халққа яқин кишилар бўлиб, ўзаро муносабатларида ҳам сезилади. Бироқ, бошқа бир жиҳатдан Алишер Навоий талқини ўша давр ҳаётига кўпроқ мувофиқдир: ахир малика оддий тошкесар йигит билан (унинг Чин шаҳзодаси эканини билмайди) ишқибозлик базмини қуриши, оломонга қўшилиб эркин-озод сайлга чиқishi мумкинми? Йўқ, албатта. Бу ерда гап, боя айтганимиздай, ҳар бир шоирнинг адабий-эстетик позицияси, ғоявий-фалсафий эътиқодларининг акс этиши устида бориши керак. Алишер Навоий «хамса»чилик анъаналарини изчил давом эттириб, образларни шакллантириш, тафсилот ва тасвирда маҳорат кўрсатиш, уни янада ривожлантириб, қиёмига етказиш учун қалам сурган. Бобожон Санойи эса XVI асрдан бошлаб халқ озгаки ижоди таъсирида пайдо бўла бошлаган янги типдаги дostonчиликнинг вакили эди. Шунинг учун у Низомий, Жомий, Навоий сюжетларини ёзма адабиёт ва фольклор хусусиятларини ўзига мужассам этган ана шу адабиёт талаблари асосида қайта ишлаб чиқади.

Бобожон Санойи асари «фольклорлаштириш йўлидан борганини, дostonдаги салбий образлар талқинидан ҳам сезиш мумкин. У Хисрав ва Макқора кампирдаги салбий хусусиятларни хийла кучайтирган, ўз нафратини тўкиб солган. Алишер Навоий Хисравни Фарҳоднинг ашаддий рақиби сифатида тасвирлаб, унинг босқинчилиги ва хийлакорлигини кўрсатса ҳам, аммо уни батамом қора бўёқ билан чаплаб ташламайди, золим шоҳ деб таърифламайди. Тасвирланишча, Хисрав тахт вориси бўладиган фарзанд кўриш орзусида (Шеруяни у тахтга нолийқ деб ҳисоблайди) ўзига муносиб хотин излайди ва Ширинни танлайди. Бироқ Фарҳод унинг ниятиги ғов бўлиб чиқади. Хисрав Шириндай гўзал бир маликанинг «мажнун», «демона» Фарҳодга кўнгил боғлашини ақлига сифдирилмайди. У — қудратли подшо, демак дунёнинг энг яхши неъматлари, жумладан энг гўзал қиз ҳам уники бўлиши керак. Хисравнинг фикри, нияти шу. Навоий шоҳлар психологиясидаги бу жиҳатни моҳирона тасвирлаб, фожиасини ҳам чуқур очиб беради. Негаки «ишқла шоҳу дарвеш баробарлигини» Хисрав англашга қодир эмас. Бунинг устига, у дарвешлар севги ва садоқатда шоглардан устун туришини кўриб, баттар ғазабланади. Асар охирига келиб шоҳ буни англагандай бўлади: Шириннинг Фарҳодга ёзган мактубини ўқиб, «инсоф билан қараганда» улар ҳақ, деган фикр кўнгилдан кечади. Аммо шоҳлик ғурури, «салтанат номуси номи» ва Ширинга эга бўлиш иштиёқи уни инсоф сари юз ўгиришга қўймайди. Шоҳ бир девонадан енгиллибди, деган маломатдан кўрқади. Охири Фарҳодни макр билан ўлдиришга қарор қилади.

Алишер Навоий бу орқали шоҳларнинг Буюк ишқ олдига ожизлиги, бу майдонда уларнинг тоғу тахти, лашкару қудрати ҳеч нарсага арзимаслигини кўрсатган. Лекин бу йўлда шоир Хисравнинг ҳадеб салбий сифатларини қаторлаштириш йўлидан бормасдан, балки образлар мантиқидан келиб чиққан ҳолда бадий асослайди.

Санойининг дostonида бўлса Хисрав мутлақо золим ва қонхўр шоҳ сифатида тасвирланади:

**...бор эди хасосат пешаси,
Кеча-кундуз фиққ эди андишаси.
Мулкида машҳур эди зулму ситам,
Амният хайли эди андин адам.
Жобиру қоҳир ситамангиз эди...**

Хуллас, Хисрав шоҳ сифатидагина эмас, одам сифатида ҳам ёмонларнинг ёмони, фосиқ ва ёвуз, ору номуси йўқ кимса. Меҳинбону унга: Хисравдай шоҳ мендай аёл киши устига қўшин тортиб келадики? Енгса ҳам, енгилса ҳам иснодга қолади-ку (бу гап Навоий достонида йўқ), деб огоҳлантиришига қарамай, Арманистонга бостириб киради, Фарҳоддан қанча таъналарни эшитади. Лекин орияти бўлмагани учун, деб таъкилайди муаллиф, у ёмон ниятидан қайтмайди. У Ширинга ошиқ эмасди, балки ошиқлик даъво қилган «шаҳвату нафси ҳаво» бандаси. Хисрав ҳар ерга айғоқчилар юбориб, одамлар тинчини бузади, ҳийла-найранг домини куради. Шунинг учун ҳам шоҳлар «ичра бас безътибор». Шу тариқа, Санойи Хисравни оғир гуноҳга тайёрлаб боради. Агар у адолат-инсоф овозига қулоқ солганида, вужудда мардлик, одамиилик аломатлари бўлганида эди, Фарҳоднинг қаҳрамонлиги, соф севгисига тан берар, унинг улуғ фазилатларидан ибрат олар, қўллаб-қувватларди. Модомики, у «маъдани ишқу вафо» бўлмиш бу бегуноҳ одамни ўлдирдим, демак дунёда ундан ёвузроқ киши йўқ. Бобожон Санойининг тасвирлашича, Хисравнинг сарой аъёнлари ва фуқароси унинг зулмидан тўйган. Айниқса, Фарҳодни ўлдирганидан кейин одамларнинг ғазаби қайнайди. Хисравдан безор бўлган мансабдор кишилар: бунинг зулми ҳаддидан ошди, деб унга қарши исён кўтардилар. Фисқу фуҷурда отасидан қолишмайдиган Шеруя мавридан фойдаланиб, исёнчиларга бош бўлиб олади ва отасини қатл этади. Халқ золим шохдан қутулиш учун бош кўтарган эди, бироқ ундан баттарроғига дучор бўлди. Муаллиф буни киноя қилиб айтган бўлса-да, аммо фикрини ривожлантирмасдан ўқувчи диққатини бошқа нарсага — Хисравнинг жазоланишига тортади. Шоирнинг асосий мақсади ҳам шу эди. Зулму золимлиқ жазосиз қолмаслиги керак...

**Оқишур зулм ила эл кўз ёшини,
Кўргуси бешак бу иш подошини.**

Бу хоразмлик шоирнинг фикрий журъати ва дадиллигидан дарак беради, зеро феодал тузум шароитида яшаб туриб, хонларнинг зулмини ўз кўзи билан кўриб, уларни ана шундай халқ ғазабига дучор этиш зўрлик, ҳақсизлик «қонун» асосида даврон сураётганлардан қасос олишга даъватдай бўлиб жаранглаган. Бу ғоя халқ дилидаги армон, стихияли норозиликнинг инъикосидир. Зотан сюжетга мурожаат этган шоирларнинг аксарига (Фирдавсий, Низомий, Хусрав Деҳлавий, Навоий) Хисравнинг қотили ўғли Шеруядир. Фақат Санойи шоҳ ўлимига сабаб улус норозилиги деб тасвирлаганки, бу бир қадам олға силжиш эди.

Бобожон Санойи худди шу мантиққа амал қилиб, Маккора кампирни ҳам жазога маҳкум этади. «Макр ила ҳар кечада юз минг ҳунар» кўрсатувчи бу бадахлоқ махлуқ Хисрав топшириғи билан Фарҳодни ўлдиргандан кейин яна ўзи аза тутади. Лекин шу пайт Фарҳоднинг ўлганини кўрган ёввойи ҳайвонлар — ошиқнинг содиқ дўстлари «Мояи Фарҳодкуш» кампирга ташланиб, уни бурда-бурда қиладилар. Фарҳод жасадини ўртага олиб, мотам тутадилар. Алишер Навоийда бундай тасвирлар йўқ. Демак, Санойи наздида ёвузлик, зулм табиатнинг ҳам қаҳрини келтиради, уни ларзага солади. Чунки табиат инсонни моддий неъматлари билан парвариш этадиган онагина эмас, балки маънавий камолотимизнинг ҳам биринчи муаллиמידир. У бизни ҳаёт қонуниятлари билан таништиради, ишққа, ҳиссий-шуурий яшашнинг асрорига ошна этади, яшашга ўргатади...

Хисравнинг жазоланишини тасвирлаш билан Санойи достонини тугатган. Чунки у ўз мақсадига эришган эди. Ҳатто Шириннинг тақдирини нима билан тугаши ҳам шоирни қизиқтирмаган. Албатта, бу асарга салбий таъсир этган, воқеалар яқун топмасдан чала қолгани сезилади. Умуман олганда, Бобожон Санойининг достони бадий хижатдан Алишер Навоий асари билан рақобатлашолмайди. Бироқ, шундай бўлса-да, хоразмлик шоирнинг содда сатрларида ҳам ўзига яраша жозиба бор. Айниқса, Фарҳод билан Шириннинг учрашув пайтлари, ариққа сув очиш маросими, халқ шодиёнаси манзараси тасвири ўқувчига завқ бағишлайди. Фарҳоднинг ўзи қазиган ариққа сув очиши маросими Навоийда ҳам, Санойида ҳам катта тантана-умумхалқ байрами сифатида тасвирланган. Одамлар бу воқеани ўз кўзлари билан кўриш учун шаҳар ва қишлоқлардан йиғилиб келдилар, сув ариққа оқирилгандан кейин қийқирик-шодиёна авжига чиқади. Кишилар гуруҳ-гуруҳ бўлиб, сув билан баробар гуририб, Моний курган ҳовуз ва қаср (Алишер Навоийда буларни ҳам Фарҳод куради) томон юрадилар. Шоир бу манзарани кўтаринки кайфият билан қуйлаган. Унинг назарида бутун олам ёришиб кетгандай, еру осмон меҳрга, ишққа ғарқ бўлгандай. Одамларнинг юзи гулгун, чор атроф баҳор ва гул рангига бўялган:

**Дашт гул, саҳро гулу кўҳзор гул,
Абр гул, ҳам барқи оташбор гул,
Осмон гул, меҳри пуранвар гул,
Ер юзида жумлаи ашкор гул...**

Дарҳақиқат, Санойи керакли ўринларда шоирона кайфиятга эрк бериб, Навоий санъатидан илҳомланган ҳолда халқона чиройли байтлар битади, буюқ салафининг овозига жўр бўлади. Бу ҳамонангликни асосий ғоялар талқинида, қаҳрамонларнинг хусусиятларида ҳам кўрамай. Санойи асар мазмунига бирмунча ўзгартиришлар киритган бўлишига қарамай, ишқ-муҳаббатнинг кучини намоиш этиш; унинг фазилатларини таъсифлашда батамом Навоий изидан борган. Навоийда бўлганидек Санойида ҳам Фарҳод ва Ширин бир-бирини

жондан ортиқ севишади, муҳаббатни тириклик маъноси деб билишади. Улар бу йўлда жон фидо қиладилар, лекин юрак амридан заррача чекинмайдилар. Севги олдида тоғу тахт молу мулк сариқ чақага арзимаёйди, севги-бахт, севги-ҳаёт манбаи. Ҳушчақчақ, кўнгли покиза Ширин Фарҳодни бутун қалби билан яхши кўради, у Хисрав дўқларидан ҳам, замонанинг озору зарбаларидан ҳам чўчимаёйди:

**Бўлмаса Фарҳод жоним бўлмасун,
Молу мулку бу жаҳоним бўлмасун!**

Садоқатли маъшуқанинг қасамидай янграган бу мисралар Алишер Навоий Ширин тилидан келтирган машҳур:

**Менга не ёру не ошиқ ҳавасдир,
Агар мен одам ўлсам ушбу басдир!**

байтини эсга туширади.

Шундай қилиб, Бобожон Санойи татаббуънинг кейинги асрлардаги кўринишларидан бири, бадий интерпретация (шарҳ) усулидан фойдаланиб, улўф Навоийнинг гуманистик ғояларини ўз овози билан янгича оҳангда тарғиб этди. Алишер Навоий асарларини ҳар хил йўсинда талқин-интерпретация қилиш, уларни ихчамлаштириб ёки насрга айлантириб, соддароқ тилда халқ орасига ёйиш XIX асрда яшаган бошқа ўзбек адиблари ижодида ҳам кўзга ташланади. Чунончи, хоразмлик адиб Умар Боқий «Хамса» дostonлари мазмунини халқ китоблари усулида насрга айлантирди, қашқарлик шоирлар Ғарибий ва Низорий уларни қисқартириб, бошқа вазн ва ифодалар билан кўйлаб, янги вариант ҳосил этганлар. Шуниси аҳамиятлики, Умар Боқий, Ғарибий ва Низорийлар ҳам Алишер Навоий маъноларидан четга чиқмаганлар. Санойининг варианты эса худди ана шу — ҳам салафнинг образлари, маъноларини давом эттириш ҳамда ўз ғояларини ифодалаши билан ажралиб туради. Бу хусусият шоирнинг таржималарига ҳам хос. У Низомийнинг «Ҳафт пайкар»идан бешинчи ҳикояни, Фаҳри Хисравийнинг «Ҳафт кишвар» асарини ўзбек тилига ўгираётиб, кўп жойларни ўзгартиради, кўнглидаги гапларни таржимага сингдириб юборади. Умуман, Бобожон Санойи ўзига хос ижодкор бўлиб, «Фарҳод ва Ширин» қиссасининг қиёсий таҳлили бу ижодкор Навоий аъёналарининг тарғиботчиси ва давомчиларидан бири эканини кўрсатади.

ЮНОН МУЛКИДА ФАРҲОД САРГУЗАШТЛАРИ

(Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достони асосида)

Кунлардан бир кун Ҳоқон Фарҳодни мамлакат бойликлари ва давлат тартиби-низоми билан таништириш мақсадида уни ўз хазинасига олиб кирди.

Хазинада сон-саноқсиз хоналарда беҳисоб бойлик тўпланган эди. Хазинадаги қирқ хона олтин-жавоҳирлар учун ажаратилган бўлиб, бу хоналарнинг ҳар бирида қирқ хумдан олтин сақланар эди. Яна бошқа қирқ хона ипак матолар омбори ҳисобланарди. Уларнинг ҳар бирида нафис нақш-гул солиб тикилган қирқ мингтадан ипак тўнлар жамланган. Бу хазинада беҳисоб хитойи чинчилар бўлиб, улар ақл лол қоладиган сувратлар билан безатилган. Хазинадаги омборлар мол билан тўлиб тошган, уларда мушк-анбар ҳидлари анқиб турар эди. Хулласи бу хазинада бойлик, олтин-жавоҳир шу қадар кўп эдики, ақл унинг ҳисоби-китоби олдида ожиз эди.

Шаҳзода Фарҳод ажойиб ва ғаройиб бу хазинани томоша қилар экан, гоҳ уларга ҳайрат билан тикилиб улар олдида бир зум тўхтаб қолар, гоҳ мамнунлик билан кулжмсираб, бош тебратиб кўяр эди. Шундай хазинани сайр қилиб юриб, Фарҳоднинг кўзи сандиққа тушиб қолди. У сандиқ оқ мрамрдан ажойиб маҳорат билан ясалган санъат асари бўлиб, ичига ғаройиб бир нарса қўйилган, оғзи эса зийнатли қулф билан маҳкам беркитилган эди. Бу фавқулодда сандиқ Фарҳод диққатини ўзига жалб қилди ва унинг сиридан хабардор бўлиш учун калитини талаб қилди. Ҳоқон Фарҳодни бу ҳавасдан воз кечиши учун турли-туман вазларни келтирди ва охирида айтдики, «бу сандиқ сирини ҳеч ким билган эмас, унинг калити ҳам йўқ, қулуфи ҳам ҳеч қачон очилган эмас. Сен уни кўрдинг бас, ичида нима борлигини билиш ҳавасидан кеч, биз ҳам кўрдигу уни билмадик ҳеч!»

Ҳоқоннинг бу сўзлари Фарҳод ҳавасини яна оширди. Сирли сандиқ ичидагилар билан танишиш иштиёқида ёниб, ҳаётгий ақидаси бўлиб қолган қарорини ўзининг қўйидаги машҳур сўзларида қатъий баён қилди:

Деги: «Ҳар ишки қилмиш одамизод,
Тафаккур бирла билмиш одамизод.

Улум ичра манго то бўлди мадҳал,
Топилмас мушкиле мен қилмаган ҳал.

Мунинг ҳам билмагунча аслу будин,
Муайян қилмагунча тору пудин.

Не имонким қарор ўлғай кўнгулға,
Тасаллий ошкор ўлғай кўнгулға».

Ҳоқон кўрдики, Фарҳодга тасалли бериш ва истагидан қайтариш мумкин эмас. Ҳоқоннинг ростига кўчиб, сандиқ калитини беришдан бошқа чораси қолмади. Калитни келтирдилар, сандиқ очилди. Сандиқ ичидан қуёшдай порлаб турган бир ойна чиқди. Ойна садаф ичидаги дурга, фалак ичидаги ойга ўхшаб ярқираб турар эди. Бу «Ойнаи Искандарий» эди. Бу тилсим ойнани бунёд қилган киши унинг махфий сирларини ойна орқасига ёзиб қолдирган эди. Дунё воқеаларини ўзида кўрсатиб туривчи бу ойна Искандари Румийдан жаҳон аҳлига ёдгор бўлиб қолган «Гити намо» эди. «Гити намо»ни Искандар буйруғи билан Юнон ҳукомоларидан тўрт юз киши қанчадан-қанча вақт сарф қилиб ясаганлар, олам сирларини унга жо қилганлар. Ҳар ким ниёт қилиб бу «Ойнаи Искандарий»ни кўлига олиб, унга назар солса, истиқболда рўй берадиган воқеалар кўзгуда намоён бўлади, кўзгу ғойиб сирларини ошкор қилади, киши тақдирдан дарак беради. Ойна орқасида ёзилган лавҳада айтилган эдики, ўз тақдирини кўзгуда кўрмоқни истаган ҳар бир киши донишмандлар ўлкаси Юнон мулкига бориши ва унда аждарҳо, Аҳраман девларни енгиб, сеҳрли кўрғонлардан ўтиб, Суқрот ҳаким билан учрашиши ва ундан фотиҳа олиши шарт. Фарҳод ойна орқасида ёзилган бу лавҳани ўқиб, ҳайрати ва таажжуби яна ортди, ўз тақдирида нималар борлиги ҳақидаги жумбоқлар уни ўраб олди. Ўз тақдирини «Ойнаи Искандарий»да кўриш ҳаваси ва бунинг учун Юнон мулкига бориб, Суқрот ҳаким билан учрашиши нияти кечаю-кундуз унга тиним беради. Отаси Ҳоқон Фарҳоднинг бу ниятидан қайтармоқчи бўлиб, турли сабаблар кўрсатса ҳам ҳеч бири унга қор қилмади, қароридан туриб олди. Тақдирга тағйир йўқ экан, деган мулоҳаза билан Ҳоқон охирида розилик берди. Шундай қилиб, сафар ҳозирлиги кўрилди. Қўшин кузатувида Юнонистон сафарига отландилар. Бир неча ой мобайнида саҳро-водийларни босиб ўтиб, Юнон юртига ҳам егиб келдилар.

Ҳоқон бошлиқ сайёҳлар Юнон мулкида ҳаким донишмандлар билан учрашдилар. Уларга ўз ниятларини айтиб, мақсад юрт олиш эмас, мушкулмиза чора топишдир, деган мазмунда ҳол-аҳвол изҳор қилдилар ва улардан бу йўлда ёрдам, маслаҳат сўрадилар. Юнон пешволари Ҳоқон сўзларини эшитиб, улар аҳволини тушунидилар ва уларга маслаҳат бериб, шундай дедилар: «Элда «Суҳайло ҳаким» деган бир қария бор. У зот тоғ ораларида қоронғу горда яшайди. Суҳайло ҳаким кўпни кўрган, дунё сирларидан хабардор, Суқрот ҳикматларидан баҳраманд бўлган одам. Шу киши дардинизга малҳам бўлиб, бу мушкул жумбоқни ҳал қилиш йўлида бирор маслаҳат берса ажаб эмас. Агар маъқул кўрсаларинг биз сизларни Суҳайло ҳаким олдига бошлаб боришимиз мумкин».

Юнон пешволаридан бу сўзларни эшитган Ҳоқон ва унинг одамлари беҳад хурсанд бўлдилар ва отларига ултириб, тоғ оралаб ғорни излаб йўлга чиқдилар.

Улар манзилга етгач, Ҳоқон билан ўлтирдилар ва келишдан муддаоларини баён қилдилар. Ҳоқон оғзидан Искандар кўзгуси тўғрисидаги сўз чиқиши билан Суҳайло ҳаким ҳамма можарони англади. Шу он ўрнидан сакраб туриб, Фарҳодни қучоқлаб манлайидан ўнди. Суҳайло ҳаким Фарҳод можароси ўзига «Жомосип нома»¹ китобидан маълум эканини айтди. Замонларни ўтиши, фалак гардишининг айланиши натижасида руҳсоридан саодат нури ёғилиб турган Фарҳодни Юнонистонга келиб, «Искандар Румий» тилсимини очиши тўғрисидаги хабарни ўша китобдан ўқиганини сўзлаб беради ва тилсим йўлида учрайдиган хатарлардан баҳс очиб, аждарҳо ва Аҳраман девлар тўғрисида гапирди. Шундан сўнг ғор тоқчасидан малҳам солинган бир идишни олиб, уни Фарҳодга тўтқазди ва айтди: «Бу идишда Самандар² қуши ёғидан солинган

¹ Жомосип нома — Қадимги эронликларда туш таъбирдан баҳс этувчи китоб.

² Отмандар — Афсонанинг нақл қилишича, бениҳоя хушовоз қуш бўлиб, ўтмишда туғилади, бутун умрини ёқимли овозда куйлаш билан ўтказиши. Охири ўз овози ҳароратидан ҳосил бўлган ўт алангасида ҳалок бўлади. Яна бу аланга кулларида янги самандар ҳосил бўлади.

малҳам бор. Аждарҳо билан олишганингда, албатта, ғазабидан тошган аждаҳо оғзидан ўт пуркаб, санга ҳамла қилади. Шунда сан бу малҳамдан баданингга сурка, бу малҳам сани аждаҳо ўтидан омон сақлайди. Аждаҳо санинг қўлинигда ҳалок бўлади. У босиб ётган ҳазина эса санинг билак кучингга мукофотдир. Ҳазинани Ҳоқонга, лашкарга, эл-юртга топшир ва аждар хазинасидан олган ганиматларинг, ўлжаларинг билан дев даргоҳига қараб юр!»

Суҳайло ҳаким Фарҳод тақдиридан шундай башорат қилгандан сўнг, унга қараб, «Мен сенинг хайрли тақдирингдан дарақ бердим, энди умидим шуки, ишларинг кушоиши топгай, мақсадинг барқарор бўлгай!» деди-да жон таслим қилди. Фарҳод ва Ҳоқон унинг жасадини кўзёшлари суви билан ювдилар ва ўша ғорга дафн этдилар. Шундан сўнг ғордан чиқиб, ҳаким кўрсатган йўл билан кетдилар, кўп манзилларни босиб ўтиб аждарҳо маскани бўлган манзил ёқасига бориб тўхтадилар.

Аждарҳо маскани бўлган бу ерлар қурум босгандай тим қоронғи, гиёҳсиз, дарахтсиз, қақраган чўл эди. Фарҳод отини шу хатарли йўлга қараб сурди. Борган сари аждарҳо даҳшатлари аён кўрина бошлади.

Одам исини сезган аждарҳо ўз ғоридан чиқиб келди. У худди булутлар орасидан кўтарилган тоғдек баҳайбат эди. Оғзидан олов пуркар, ғазабидан қон сачрар, одам зотини бутунисича юғиб юборишга шошилар эди. Фарҳод аждарҳо ваҳшатларидан тап тортмай тўғри унга қараб бораверди. Чунки у аждарҳо сиридан хабардор эди, Суҳайло ҳаким берган малҳамни баданига суркаб олган эди.

Аждарҳо одам боласидаги бу журъатни кўргач, ғазабига чидай олмай оғзини бало дарвозасидек очиб олов пуркашни яна авж олдирди. Аждарҳо худди ўз луқмасини ютушдан олдин уни иситиб олмоқчи бўлгандек ҳаракат қиларди. Фарҳод эса унинг талпинишларидан қўрқмас, олов пуркашларидан чўчимай ҳужумга ҳозирланар эди. Фарҳод фурсатни қўлдан бермай, ўқ-ёйини ишга солиб, ғордек очилган аждар оғзини мўлжалга олиб ўқ узди. Бу ўқ зарбидан тоғ гавдали аждарҳо дарё каби чайқалди. Унинг ҳар бир тўлғониши яна янги ўқлар учун нишон бўлиб турди. Натижада аждарҳо ёй ўқлари зарби билан сихга тортилган кабоб ҳолига тушди. Шундай қилиб, луқмасини кабоб қилиб пиширмоқчи бўлган аждарҳо ўз оғзидан отилиб чиққан ўтларда ўзи кабоб бўлди.

Фарҳод аждар сифатли отини ўйнатиб бориб, аждарҳога чақмоқдек ташланди. Унинг олмосдек кескир қиличи билан қилган ҳамласидан аждарҳонинг иши тамом бўлди. Шундан сўнг аждар юракли Фарҳод отини аждарҳо ғорига қараб сурди. Ғор ичига от ўйнатиб кириб борган толмас билакли Фарҳод ёзувлари сийқаланган бир тош лавҳага кўзи тушди. У кўҳна лавҳада қуйидаги сўзлар ёзиғлик эди:

— Эй дунёга ғулғула солган ботир йигит! Сен аждарҳо ҳаётига хотима қўйдинг, энди унинг ғорида сон-саноқсиз яширишдан хазиналар топасан. Сен аждарҳо умр ипини уздинг, мана энди ҳазина бойликлари сенинг билак кучингга мукофотдир. Аждарҳо ғори осмондек тўғарак шаклидадир, унинг марказий нуқтасини топиб қарасанг; у ерда бир улуг тош кўмилган бўлади. Қилич учи билан у тош атрофини ўйиб, унинг ўрнидан кўзотгин-да, дунё ҳикматларини томоша қилгин!

Фарҳод тош лавҳада ёзилганларни бирма-бир бажарди ва бениҳоя катта хазинага дуч келди. Қанчадан-қанча хумларда олтин, кумушлар ва қимматбаҳо жавоҳирлар қайнаб ётар эди. Фаридун¹ бино қилган бу хазинанинг тўрида бир кенг айвон бор эди. Айвоннинг юқори қисмида бир зийнатланган тахт бўлиб, унда бир қилич билан қалқон кўзга ташланиб турарди. Унинг ёнидаги ёзувда қуйидаги сўзлар бор эди: Кимгаки бахт ёр бўлиб, бу қалқон билан қиличга эга бўлса, қилични белига боғласин, қалқонни бўйнига оссин, шунда унга бир эмас, юз дев бўлса ҳам ҳеч бир хатар бўлмас. Қалқон қалгадек сақлайди, қилич чақмоқдек кесади. Чунки қалқон қуббасига Сулаймон² «исми аззам»ни ёздирган, қиличга эса дам солдирган!

Бу икки туҳфага эга бўлган Фарҳод ўз бахтидан мамнун аждарҳо қасридан чиқиб, ўз қароргоҳига қараб юзланди. Ҳоқон ва сипоҳ аҳли Фарҳодни аждарҳо зулматидан соғ-саломат чиқиб келганини кўриб, беҳад хурсанд

¹ Фаридун — Қадимги Эронда ҳукмронлик қилган афсонавий пешдодийлар сулоласининг бешинчи ҳукмдори бўлиб, Жамшиднинг набираси ҳисобланади. Аждар босиб ётган хазинани, анъанага кўра, авлодлар учун эсдалик қилиб, Фаридун (Афридун) тўплаган ва тилсим қилиб қолдирган эди.

² Сулаймон — Сулаймон пайғамбар ҳукмронлик тимсоли бўлиб, етти иқлимни олган, жониворлар, инсу-жинс бутун мавжудот устидан ҳокимлик қилган, афсонавий ғўзал аёл — Билқис унинг машъуқаси бўлган.

бўлдилар. Аждарҳо хазинасидаги бойликларни Фарҳод ҳоқон билан лашкарларига тортиқ қилди. Қалқон билан қилични ўзида қолдириб, яна янги қаҳрамонликларга, саргузаштларга шай бўлиб турди. Бу ўлка халқи эса аждарҳо балосидан омон топди. Тинчлик хазинасига эга бўлиб, осойишта турмуш машғулотни билан шуғуллана бошлади.

Фарҳод йўл жабдуғини ростлаб, юришни давом эттирди, Ҳоқон ва лашкар унга эргашдилар. Кўп юриб, йўл юрса ҳам мўл юриб бир улуг ўрмонга етиб бордилар. Бу ўрмон Аҳраман девнинг макони эди. Фарҳод бу қоронғи ўрмонни оралаб бораберди. Бир неча манзил юргандан сўнг, олдида бир майдон кўринди. Фарҳод шу томон от сурмоқчи бўлиб турган эди ҳамки, бирданига бир зўр қаср пайдо бўлди. Бу дев-парилар қасри эди.

Аҳраман дев ўрмонда одам оёғи товушини эшитиб, бош кўтарди. Ғазабидан баданидаги туклари найзадек ҳурпайиб даҳшатли тус олди. Қўлидаги чинордек гурзиси узунликда минорадек эди. Аҳраман дев даҳшатларига бепарволик билан қараб турган одам боласи Фарҳодга у хитоб қилиб шундай деди:

«Эй ғафлатни ўзига касб қилиб олган одам боласи. Пешонангга қора кунлар ёзилган экан. Бу ўрмондан арслон ўтса панжасини йиғиб, шер ўтса чангалини тугиб ўтади. Бу ерлардан фаришта ўтса, унинг тириклик чироғи ўчади, лочин учса қаноти куяди, сен нима қилиб бу ерларда юрибсан. Қайси хом хаёлинг сени бу қароргоҳимга бошлаб келди? деди-да, момақалдироқдек гуриллаб нағра торғди-ю, минорадек гурзиси билан Фарҳодга ҳамла қилди. Фарҳод бошига қалқонни тутди, қўлидаги қиличи билан гурзи дастасини кесиб ташлади. Буни кўриб девнинг ғазаби алангalandи. Югуриб қасрига кириб, ҳалигидан кўра каттароқ бошқа бир гурзини кўтариб чиқди. Бу гурзини ҳам Фарҳод аввалгисидек чопиб ташлади. Ғазабига чидолмаган дев нағра тортиб, қаҳқаҳа солиб, тоққа қараб югурди ва бутун тоғ тошларини бир ерга тўплаб, уларни ёмғирдек Фарҳод устига ёғдира бошлади. Фарҳод қалқон қалъасига бекинганча тураберди. Бу ҳужумларининг зое кетганидан тинкаси қуриган Аҳраман дев ҳолсизланиб, тоғдан тош каби думалаб Фарҳод оёғи остига тушди. Шу он Фарҳод чақмоқ тезлиги билан ҳаракат қилиб, олмос қиличи билан Аҳраман девнинг бошини танидан жудо қилди.

Фарҳод ғолибона қадам ташлаб Аҳраман дев қасрига кирди. Қаср шу қадар катта эдики, жаҳон ичида бир жаҳондек кўринар эди. Бу қасрда сон-саноксиз хоналар бўлиб, уларнинг темир эшикларига маҳкам қулф урилган, деворлари рангдор тошлар билан зийнатланган эди. Фарҳод шундай хоналардан бирига кириб, уйнинг тўрида осилган ёқут қандилга кўзи тушди. У қандил нур сочиб уйни ёритиб турар эди. Фарҳод осиглилик қандилни тушуриб очди ва ундан Сулаймон узугини топди. Қандилда узукдан ташқари бир хат ҳам бор эди. У хатда «кимки шу узукка муяссар бўлса, «Искандари Румий» тилсимини ҳам очади» деган сўзлар ҳам ёзилган эди. Фарҳод хатни ўқиб хурсанд бўлди, узукни юз-кўзига суркаб ўпди ва олға қадам ташлади. Фарҳод Аҳраман ўрмонидан чиқиб лашкар қароргоҳига келди. Ҳоқон ва барча

Баъзи олимлар «Фарҳод ва Ширин» асарини роман деб ҳам таърифлашади. Эҳтимол бундай таърифлашда унинг мураккаб сюжет қурилиши роль ўйнаган бўлиши мумкин. Ҳақиқатан ҳам роман кенг кўламдаги воқеаларни ўз ичига олиб, маълум мустақилликка эга бўлган уч сюжет чизигидан ташкил топади: 1. Фарҳоднинг ўспиринлик ва йигитлик йиллари. 2. Фарҳоднинг Юнон мулкидаги саргузаштлари. 3. Фарҳоднинг Арман ўлкасидаги кураш ва қаҳрамонликлари.

Биз бу қиссада Фарҳоднинг Юнон мулкидаги саргузаштларига оид воқеаларни асос қилиб олдик. Алишер Навоий Шарқда «донишмандлар ўлкаси» деб ҳисобланган Юнон мулки ва у ерда Фарҳоднинг бошидан кечирган воқеаларни ажойиб кўтаринки бир руҳда, хаёлий ва афсонавий бир услубда тасвир қилади. Ақл-идрок, фалсафа ва донишмандлик тимсоли бўлган қадимий Юнон ўлкасида содир бўлган ҳамма ҳодисалар инсон ақл-заковатининг тантанаси билан, жамият ва табиатдаги ёвуз кучларнинг мағлубияти, барбод бўлиши билан хотимланади. Адолат ва ҳаққоният билан жаҳолат ва тубанлик ўртасидаги курашда «тафаккур машъали»ни байроқ қилиб кўтарган Фарҳодга Юнон донишмандлари — Сухайло, Суқротлар йўл-йўриқ кўрсатадилар. Ҳазрати Хизр мадад қўлини чўзиб туради. Қиссанинг эстетик қиймати, маърифий-тарбиявий аҳамияти ҳам юксак гуманистик ғояларни тарғиб қилишдадир.

Алишер Навоий «Хамса»сининг яратилганига 500 йил тўлишини нишонлашга тайёргарлик кетаётган шу кунларда бу бебаҳо бадий хазинадан бир намуна сифатида Фарҳод саргузаштларига оид ушбу парчани ҳурматли журналхонлар диққатига ҳавола қиламиз.

лашкар дев ваҳмидан хавфу хатарда, терак баргидек титрар эдилар. Фарҳод уларни тинчигиб, Аҳраман дев қасрига бошлаб кирди ва хазинани отаси билан лашкар ихтиёрига топширди. Шундан сўнг шод-хуррамлик билан мақсад майдан ичиб шаҳона базм қурдилар.

Дев зулмати тугаб, Искандар қуёш юз кўрсатиб тонг отганда Фарҳод яна иш жомасин кийди. Отасидан жавоб олиб, йўлга тушди, йўл юрса ҳам мўл юриб, кўкаламзор бир жойга бориб етди. У ерда улўғ дарахтлар орасида бир булоқ қайнаб тошар эди. Фарҳод шу булоқда ювиниб меҳнат гардидан халос топиш учун сувга тушди, сувдан чиқиб бошини кўтарса, тепасида нуруний юзли, яшил кийимли бир кекса турибди. Фарҳоддаги ҳайронликни кўриб у кекса рўй бераётган ҳодисаларга шундай изоҳ берди: «Мен Ҳазрати Хизр бўламан ва мақсад йўлидаги интилишларингда сени қўлингдан тугиб, мадад бераман. Искандар билан биргаликда «тириклик суви»ни ахтариб «Зулмат» га-ча бордим. Искандар бу сувни ахтариб бормаган жойи, кирмаган кўчаси қолмади; лекин у сувдан мани жоним омон топди. Искандар эса ҳалок бўлиб, лаби чанқоқликдан қонмай ноумид қайтди. Шундан сўнг у дунёда «расад боғлаш»; «тилсим банд этиш»ни касб қилди, мен эса унинг боғлаган тилсимларини очишни шиор этдим. У боғлаган тилсимларни очишда мен элнинг мададгори бўламан. Бу водийда боғлаган тилсимни очишда ҳам сенга йўлдошчи бўлмоқчиман, — деди Ҳазрати Хизр яна сўзини давом эттириб айтди. — Огоҳ бўлгинки, бундан ўн икки минг қадам йироқликда бир катта қўрғон учрайди. У қўрғоннинг йўли нотекис, сўқмоқлари баланд-паст, тошли. Ун бир минг қадам босган кишига тошдан ясалган бир дарбанд дуч келади. У дарбандда темир занжирга боғланган йиртқич шер қоровуллик қилади. Кишига бахт ёр бўлиб бу шер дарбандидан ўтиб олса қўрғонга яна минг қадам йўл қолади. Тўққиз юз қадам санаб босган киши бир парча тош тахтага дуч келади. У тахтанинг устига чиқиб, оёқлари билан уни қаттиқ тепса, қўрғоннинг дарбанди ҳам очилади. Дарвоза оғзида одам шаклида темирдан ясалган ниғаҳбон қоровуллик қилади. Бу темир ниғаҳбоннинг қўлида темирдан ясалган ўқ-ёй бўлади. Бу ўқ-ёй шундай ўтқирки, ҳатто у тошни ҳам тешиб ўтишга қодир. Бу темир ниғаҳбоннинг кўксига қуёшдек ярқираб турган бир ойна бор. Юз қадам беридаги одам шу ойнани мўлжалга олиб ўқ узса, ойна чилпарчин бўлиб синади, шу он темир ниғаҳбон ҳам, қўрғон деворида турган юзга темир ниғаҳбонлар ҳам ер билан яксон бўладилар. Шундан сўнг тилсим бандлари бирин-кетин очилади ва мақсад йўлида келган одам боласи ҳеч нарсадан тап гортмай қўрғон ичига кириб боради. Лекин сен ҳам бу мақсад кетида ҳаракат қилганинда ўн икки минг йўлни қандай босишни унутма, «исми аззам» ўқмай бир қадам ҳам ташлама, дарбанддаги шер аждарҳодек оғзини очиб ҳамла қилганда «Сулаймон узуги»ни унинг оғзига қараб от, шу билан шер балоси ҳам даф бўлади. Узукни олиб яна йўлга туш ва ҳар амал, ҳар ишда «исми аззам» такрорини унутма!»

Хизр йўл-йўриқларни шундай бирма-бир кўрсатгандан сўнг, «Энди чўчимай йўлга отлан, кўрқмай ишга туш!» деб фотиҳа берди. Фарҳод Хизр оёғини ўпиб таъзим қилди ва у айтган йўл-йўриқлар бўйича ишга тушди. Фарҳод Хизр кўрсатган йўл билан шерни енгди, қўрғон деворидаги темир ниғаҳбонларни қулатиб, дарвозани очди. Қўрғон ичига кириб, сон-сановқисиз хазинага эга бўлди. Бу хазинани Искандар етти иқлимни забт этиб, жаҳон элларини ўзига бўйсундириб тўплаган ва бу қўрғонга жам қилиб, тилсим боғлаган эди.

Фарҳод қўрғонга киргач, унинг марказий бир ерида катта иморатга кўзи тушди. Эшикни очиб ичкарига кириб кўрдик, уй тоқида бир жом осифлиқ турибди. Бу «Жоми Жамшид»¹ эди. Яна бу ерда осмондаги қуёшдек порлаб турган бир ойна ҳам бор эди. Бу ойнанинг алоҳида хосияти шу эдики, унда дунё юзида рўй бераётган ҳодисаларнинг ҳаммаси аён кўриниб турар эди. Бу «Ойнаи жаҳон» эди. Фарҳод «Жамшид Жоми» билан «Ойнаи Жаҳон»ни топгач, мушкулнинг осон бўлганини билди ва хурсанд бўлиб, уларни ўз ерига қўйди ва отаси қолган чашма лабига қайтди. Отаси ва бутун лашкар билан қўрғонга келиб, Искандар тилсимидаги бойликларга эга бўлди. «Жамшид Жоми» билан «Ойнаи Жаҳон»ни олиб яна чашма лабига қайтдилар ва шоҳона базм қуриб, «Искандар кўзгуси»ни томоша қилиб, «Жамшид Жоми»дан май ичдилар. Кеча ўтиб тонг ёришгач, Фарҳод иш жомасини кийди, тавсан отига минди.

¹ Жоми Жамшид — Жамшид қадимги Эроннинг афсонавий қахрамонларидан бири. Афсонанинг нақл қилишига кўра, Жамшид ҳаким-доншмандларига буюриб, тилсимли бир жом (қадах) ясаттирган. Бу қадахнинг хусусияти шуки, у доимо май билан тўла туради, ичган билан тугамайди ва озамайди ҳам. Жоми Жамшиднинг яна бир хусусияти — дунёда рўй бераётган ҳодисаларни ўзида кўрсатиш — ақс эттиришдир. Шунинг учун «Жоми Жамшид»ни «Жоми читийнамай» ёки «Жоми Жаҳонбин» ва ёки «Ойнаи жаҳоннамои» деб ҳам юритилади.

Ҳоқон ва лашкар унга эргашдилар. Фарҳод «Ойнаи жаҳон» ёрдамида Суқрот ҳақимини топишга ва унинг зиёратига мушарраф бўлишга ошиқар эди. «Ойнаи Жаҳон» кўрсатишича, кўп юргандан сўнг охири Суқрот ҳақим хилватхонаси бўлган бир буюк тоғ этагига бориб етдилар. Унинг боши етти қават кўкка тегар, чўққиси мангу қор уюмлари билан қопланган эди. Бу тоғ бошдан оёқ қоронғу ўрмонзордан иборат, унинг бағрида илон изи сингари айланма-буралма йўллар бўлиб, сон-саноксиз ғорлар учрар эди. Агар ўн тўрт кунлик тўлун ой ўрмон билан қопланган тоғ бағирларида, ундаги ғорларга бир назар солиб кезиб чиқмоқчи бўлса нурсизланиб, кучдан кетиб, куйган патирдек бўлиб қолар эди. Бу тоғда юзлаб жон олувчи дарёлар оқади, ўрмонлар ичида эса юз минглаб ваҳший, йиртқич ҳайвонлар яшайди. Ҳоқон билан вазир бу даҳшатли тоғни кўриб ҳайрон бўлдилар, тоққа қадам босишдан ожиз қолдилар. Шунда Фарҳод бу мушкулни ҳам ҳал қилиш йўлини топди, одамларни янги ғайратга отлантиришга илҳомчи бўлди: «Ойнаи Жаҳон»ни келтиришни буюрди. Унинг ёрдамида Юнон мулкани топди, сўнг Суқрот ҳақим истиқоматгоҳи бўлган ғорни қидиришга киришди. Ойна кўрсатишича, ҳаракат қилиб, охири бу узун йўлнинг бошига бориб тўхтади. Бу йўл тўғри Суқрот ҳақим ётган ғорга элитар эди. Ғор оғзига борган эдилар ҳамки, ичкаридан бир овоз чиқди. Бу овоз далдасида улар ичкарига кирдилар. Ғорнинг тўрида юзидан нур ёғилиб, бутун атрофни ёритиб турган бир кекса ўтирар эди. Бу кекса Суқрот ҳақим эди. Ҳоқон, вазир ва шахзода Фарҳод унинг олдида тиз чўкиб таъзим қилдилар. Суқрот ҳақим уларга меҳрибонликлар кўрсатди ва сўз бошлаб, йўл машаққатларидан, аждарҳо, Аҳраман дев, тилсим қўргон, қонхўр шер воқеаларидан, топилган хазиналардан баҳс очди. Охирги бу манзилга етиб келиш учун йўлда жуда кўп азиятлар торганларини, хатарларни енгиб ўтганларини айтиб уларга хушхабарлар еткази бошлади. Ҳоқоннинг узоқ умр кўришидан, кўп мамлакатларга ҳукмрон бўлишидан хабар бериб, унга бир муҳра топширди ва «бу муҳра қарилдикни ёшлик билан, дардни саломатлик билан алмаштиради» деб муҳранинг мўъжизали хосиятини тушунтирди:

**Мараз — сикҳат била бўлғай мубаддал,
Ако — қувват била бўлғай мубаддал.**

**Қарилик ранжи дафъ ўлғай тамоми,
Шабоб ўлғай анинг қойим мақоми.**

Суқрот ҳақим вазир Мулкорога ҳам шундай хушхабарларни айтиб уларга руҳсат берди ва Фарҳод билан икковлон қолиб суҳбатга киришдилар.

Суқрот ҳақим Фарҳодга қараб шундай хитоб қилди:

— Эй вужуди ғайрат билан тўлган, манглайига ишқ сўзи ёзилган йигит!
Хуш келибсан, сафо келибсан. Бу келишинг билан қоронғу уйимни ёритдинг.
Минг йилдан буён бу тоғлар орасида қадамингга интизор эдим. Менга энди интиҳоси йўқ нариги дунёга сафар қилиш пайти яқинлашди, вақт зиқ, шунинг учун сўзларимга диққат билан қулоқ сол!

Шундан сўнг Суқрот ҳақим Фарҳоднинг муҳаббат дардига мубтало эканини, умрбод ишқ алангаси билан ёнишини маълум қилди. Бу ишқ «ишқи мажозий» бўлиб, «ишқи ҳақиқий»дан бир нишонадир. Эрта тонг нурлари осмон қуёшидан қандай дарак берсалар «ишқи мажозий» ҳам «ишқи ҳақиқий»дан шундай нишон кўрсатади. Бу ишқ шундай нарсаки, у киши шахсиятини поклайди, руҳини улугвор қилади, жонига куч-ғайрат бахшида этади. Суқрот ҳақим сўзининг охирида Фарҳод ишқ водийсининг қаҳрамони бўлиб, одамлар орасида абадий ном қолдиражагини билдирди:

— Битмас, туганмас бир ўлканинг — севги водийсининг қаҳрамони бўласан. Отанг сингари юз минг ҳоқонлар, қайсарлар жаҳондан ўтадилар, одамлар ёдидан кўтариладилар, унут бўладилар. Лекин жаҳон ичида сенинг эзгу сифатларинг, севги йўлидаги яхши номинг абадий қолади!..

Суқрот ҳақим Фарҳод билан, айни замонда бу дунё билан видолашар экан, унга шундай васият қилди:

— Энди бор, Ҳоқон хазинасидаги ойнага яна бир бор қара. Энди у ўз сирини сенга очади. Сен Искандар тилсими қалъани забт этиб, темир ниғаҳбон кўксидagi ойнани ўқ ёйинг билан чилпарчин қилганинда хазинадаги ойнанинг тилсими ҳам сен учун очилган эди. У ойна — кўнглинда муҳаббат ўтини ёқиб, сени мушкулотлар юртига бошловчи ва умринг ипига туғун солувчидир.

Суқрот ҳақим жон берди. Фарҳод, Ҳоқон ва лашкар аҳли унинг мотамини тутиб, ўша юрт донолари маслаҳатига мувофиқ дафн этдилар. Суқрот ҳақим қабрини ораста қилиб, атрофида шахристон бино қилдилар. Бу мотам

маросимлари тугагач, Фарҳод, Ҳоқон ва лашкар аҳли Чинга қараб сафарга отландилар.

Фарҳод ва Ҳоқон бошлиқ Чин аҳли кечани кеча демай, кундузни кундуз демай шитоб билан йўл юриб, Чинга ҳам етиб келдилар.

Фарҳоднинг биринчи иши ва хаёли хазинадаги кўзгу бўлади. Хазина ва сандиқ калитларини талаб қилиб, бир турли саросима ичида Фарҳод кўзгуга қараб югурди. Кўзгунини қўлига олиб, бутун вужудини кўз қилиб, унга тикилган Фарҳод олдида ойнада ажойиб манзаралар намоён бўла бошлади.

Ойнада Фарҳодга катта баҳайбат тошлар ва жарлик-тепаликлар билан қопланган бирдашт кўринди. Бу гийҳсиз, сувсиз даштда бир тўда одамлар азоб-уқубат билан тошларни йўниб, ариқ қазимоқда эдилар. Одамлар орасида келишган ва бақувват бир йигит ҳам кўринар эди. Бу йигит ҳам эпчиллик билан ўтқири теғасида тош йўнар эди. Фарҳод бу манзарага диққат билан қараб, унинг ўз тимсоли эканини билди. Бу манзаранинг маъносига етолмай, таажжуб ичида унга тикилиб турган эди, шу вақт узоқдан чанг-тўзон кўтарилди. Сал фурсат ўтмай, чанг орасидан отларга минган бир тўда хушбичим, келишган гўзал қизлар чиқиб келди ва тез орада ариқ қазийган одамлар олдига етиб келдилар. Отлиқ қизлар ариқ қазувчилар ишини кўздан кечириб, улардан ҳол-аҳвол сўрадилар. Булар орасида ҳусну жамолда, назокат ва камолотда ягона йи даврон бўлган бир қиз ойнадаги Фарҳодга ўхшаган ҳалиги йигит қаршисига келиб, ундан назокат билан ҳол-аҳвол сўради. Шу пайт бирдан шамол кўзғалиб, қиз юзидаги пардани кўтарди. Ойнадаги бу манзараларни диққат билан кузатиб бораётган Фарҳод қиз жамолига кўзи тушиши билан юраги йўнаб, кўзи тинди, боши айланиб, ҳушидан кетиб йиқилди. Фарҳод ақлу-ҳушини ўғирлаган ойнадаги бу паричеҳра қиз — Ширин эди.

Алишер Навоий Фарҳоднинг донишмандлар юрти Юнон мулкида ҳақиқат излаб бошидан кечирган узоқ саргузаштларини Ширинга ғойибона муҳаббат қўйиши билан якунлаб, дostonнинг бундан кейинги бобларида унинг ишқ водийсидаги қаҳрамонликларини баён қилишга ўтади ва «соқий»га қилган қўйидаги хитоблари билан Фарҳод ҳаётининг бу фаслини тугатади:

Кетур соқий, шароби ошиқона,
Ки бўлмишман хирад бирла фасона.
Мени ишқу фано базмида хос эт,
Хирад ранжу балосидин халос эт!

Насрий баён муаллифи
Ғулом КАРИМОВ

Абдусаид Кўчимов

Достон

Тун — қоп-қора духоба,
Осмон тўла оқ лола.
Қайиқчадай шийпонда
Ултирибди беш бола.

Шийпоннинг энг тўрида
Қуёш каби сочиб нур,
Тилла чанок турибди
Панжасида оппоқ дур.

Чанокнинг беш «бармоғи»
Эслатар беш полвонни.
Беш кадрдон ўртоққа
Бахш этдим бу достонни.

I

Беш дўстнинг бири — Кўчкор —
Бригада саркори.
Ишбилармон, тўғри сўз,
Бир оз содда, жангари.

Ҳеч нима кўринмайди
Ҳозир унинг кўзига.
Ахир, яна шахматдан
Ютқазмоқда Қўзига!

Қўзибой «Карпов» деган
Тахаллусга эгадир.
Шахматда ҳеч ким унга
Бас келолмас негадир.

Дўстларнинг яна бири —
«Шоир бола» — Алишер.
Ана у, бир чеккада
Пичир-пичир тўқир шеър.

Тенгдошларин кўнглини
Осмон қилсам, дейди у.
Ҳар бирини биттадан
Достон қилсам, дейди у.

«Хаёлпараст» Узоқбой
Уй сурмоқда чўзилиб:

«Қизиқ, неға юлдузлар
Кетмайди-я узилиб?»

Ху-ув, ойга чигит экиб,
«Салют»да ишлов берсанг.
Учкур «Луноход»ларда
Тонналаб пахта терсанг!

Осмоннинг ўртасида
Қурсанг катта корхона.
Қуёшдан қувват олиб,
Ишласа бу нурхона...»

Бешинчиси — Шодибой,
Лақаби — «Хуррак полвон»,
Бир хуррак бошласами,
Зириллаб кетар шийпон.

Ҳозир ҳам ўтирганча
Мудрар Шоди бечора.
Ётай, деса дўстлардан
Уялади, начора...

Чидолмайин охири
Бир қўзғалиб олди у:
— Бўлдида-е, каранглар,
Тонг бўзариб қолди-ку!

Қўчқорнинг жаҳли чиқди:
— Бор, ётавер айвонда.
Бир йўталиб Нурбобо,
Кириб келди шийпонга.

Мактабда Нурбобонинг
«Академик» номи бор.
У колхозда энг кекса,
Тажрибали пахтакор.

Пенсияда бўлса ҳам
Ўтиролмас уйда.
Доим бир ташвиш яшар
Хаёлида, ўйида.

«Бир кун даштни кўрмасам,
Ёрилиб кетаман», дер.
Фарзанддай бўлиб қолган
Бобога ҳар қарич ер.

— Момонглар бир эриди.
Қўзивой, дастурхон ёз.
— У-ў! Паловхон тўра-ку!
Чой опке, Шоди шоввоз!

— Кампирим зўр пазанда
Сайратади паловни.
Биз ўтинни майдалаб,
Ёқиб турдик оловни.

Айтгандай, бугун, йўлда
Дуч келиб қолди Жалол.
Шундай бола... эҳ, аттанг,
Увол бўпти-да, увол.

Болани кечирсанглар,
Савоб бўларди, савоб...
Ҳамма ерга тикилар,
Ҳеч бири бермас жавоб...

* *
*

...Юлдуз учди, доскага —
Чизгандай оппоқ чизиқ.
Қўчқорвойнинг «соати» —
Хўроз қичқирди чўзиб.

У дик этиб турди-да,
Кўкка қараб, донг қотди
Ва хурраги «паравоз»
Шодивойни уйғотди.

— Нима дейсан? — Шодивой
Уйқусираб ғудранди.
— Девга ўхшаб пишиллаб
Ётавермай, тур энди!

Қара, ёмғир ёғяпти.
— Э-э... — у эснаб керишди.
Қўчқорнинг пешонаси
Олмақоқдай тиришди.

Апил-тапил кийиниб,
Йўлга тушди зинғиллаб.
Жўрасига эргашди
Шодибой ҳам минғиллаб:

«Бунча ўжар, ўр, а, бу,
Ҳеч қайтмайди йўлидан.
Ахир, нима келади
Шундай пайтда қўлидан...»

Жўякларда лойқа сув
Ойнадай ялтирарди.
Ниҳоллар ялмоғизни
Кўргандай қалтирарди.

Қўчқорнинг вужудини
Илондай чирмар ташвиш:
«Наҳот, яна қайтадан
Бошланади ҳамма иш!»

— Эҳ, зўр тўпинг бўлса-ю
Булутни тутсанг ўққа! —
Алаmidан титрайди:
— Аттанг, иложи йўқ-да.

Борди-ю сел келсами...
Ҳайда, чопдик қулоққа.
Уқарикни ҳозирок,
Буриш керак тошлоққа.

Шундай дея тўсатдан
Кўзи тушди Узоққа.
Уч-тўрт бола югуриб,
Келар эди узоқдан.

Энг олдинда Алишер,
Улуғбек, Кўзи митти...
Бирдан унинг юраги
Дукурлаб уриб кетди.

Толим-толим сочлари
Тонг бағрини тароқлаб,
Эртақдаги паризод —
Ойбарчиндай чарақлаб,

Ойсулув келар эди,
Келар эди Ойсулув.
«Рўмол-пўмол ўрасанг
Бўлмасмиди, Ойсулув...»

Юрагида булоқдай
Гупуриб тошди қони.
Зарб билан ерга урди,
Лойга ботган кетмонни.

Ариққа гуппа-гуппа
Отаверди тупроқни.
У сира сезмас эди
На ёмғир, на чақмоқни.

Шундоқ ёнгинасида
Чим таширди Ойсулув.
Қизга ҳам писанд эмас,
На шамол, на лойқа сув.

Ҳозир ҳамма болалар
Унутган ўз-ўзини.
Сира таниб бўлмасди,
Уст-боши лой Кўзини.

Бир боғ хашак кучоқда,
Чопиб келар Дилдора.
Шоди ўғит уюмин
Ёпиш билан овора.

Фақат Жалол тиржаяр
Дарахтнинг панасида.
Рашк ғалаён қилади
Вужуди-танасида.

У қалтироқ кўл билан
Ҳадеб сочин тарайди.
Кўчқору Ойсулувга
Бўридайин қарайди.

Қани энди шу пайтда
Топиб қилдай баҳона,
Кўчқорни лойга босиб,
Муштласа қона-қона.

«Сен бўлмасанг, Ойсулув
Бундай... айниб қолмасди.
Бригадирликниям
Ҳеч ким тортиб олмасди.

Қараб тургин, тирранча,
Ҳали пушаймон ейсан.

Олдимга йиғлаб келиб,
Ака, кечиринг, дейсан.

Билмабман, бригадирлик
Ўйинчоқ эмас экан...»
Шу пайт биров дилига
Санчгандай бўлди тикан.

Ойсулув нимадир, деб
Кўчқорга шўх жилмайди.
Жалол бир депсинди-ю...
Уёғини билмайди.

Қараса.. белгача лой,
Жон бўғзига тиқилди.
Энди чиқай деганда
Тойиб яна йиқилди.

Қувноқ кулги жаранги
Ўқдай тегди қулоққа.
— Қаранглар, Жалол балик
Овлаяпти ботқоқда!

Ойсулувнинг овози!
«Шарманда бўлдим, тамом...»
Кўчқор уни чуқурдан
Тортиб олди бир замон.

— Шилтага ботибсан-ку,
Қарагин-да, кўзингга.
— Э-э, бор! Йўлингдан қолма.
Катталигинг ўзингга.

— Катталикмас...
— Ҳей! Кўчқор!!
Тез буюққа чопинглар!
Ўқарикни сел бузди,
Бирон илож топинглар!

Болалар от қўйишди
Овоз келган томонга.
«Михдай бўпти!
Дўл қуйса,
Қолмасдим ҳеч армонда.

Анави шимгириклар
Бир калака бўларди.
Ҳамма Кўчқор бодини
Майна қилиб куларди.

Шунда менинг кадримга
Етарди бу аҳмоқлар.
Ёмғиржоним, бўш келма.
Бўшашманг-ей, чақмоқлар!»

Жалолнинг юрагига
Тутиб тургандай қулоқ,
Уқ еган айиқ каби
Гумбурлади қалдирик.

Тасодифан осмоннинг
Тешилгандай қозони, —
Дўланадай «бомба»лар
Тутиб кетди фазони.

Ҳаял ўтмай атрофда
На ўт қолди,
На гиёҳ.
Худди мола босгандай
Текисланди ҳаммаёқ...

* * *

Уст-боши лой болалар
Шийпонда бўлдилар жам.
Бир четга астагина
Келиб турди Жалол ҳам:

«Кўчқорбой, ҳорманг,
Қандингизни уринг!
Қуриб қолди-ку,
Жўражон, шўринг.
Энди бари бир
Бўшатишади.
Кейин орқангдан
Тош отишади.

Салом бераман
Сенга ўшанда.
Энди тилгинанг
Доим кишанда»

...Дўстлар,
Дўстлар,
Шу ерда
Сўзимга солинг қулоқ.
Бу дунёда яшайди,
Манманлик номли олчоқ.

У кўп улуғ зотларнинг
Пешонасин шўр қилган.
Қанча-қанча одамнинг
Кўзларини кўр қилган.

Жалол ҳам сиз қатори
Бола эди яқинда.

Фикрлари, ўйлари
Ўткир эди чақиндай.

Бригадир бўлганди
Шундай хислатлар учун.
Обрў-эйтибори ҳам
Ошар эди кундан-кун.

Аммо, нимадир бўлиб,
Шира босди кўзини.
Менсиб-менсимай қўйди
Бошқаларнинг сўзини.

Ҳар доим, ҳамма ерда,
Раис бобо сингари.
Юрсам дерди, керилиб,
Болалардан илгари.

Худди раис бободек,
Барча кирса сўзига.
Қўрқув билан мўлтайиб,
Қараб турса кўзига.

У койиса:
«Хўш, Қўчқор,
Қачон эсинг киради!
Токай сен деб бошқалар
Гап эшитиб юради?

Қилган ишингга қара,
Ярмиси чатоқ, чала.
Яна шундай қилсангми...
Кўзингни оч, сен бола!»

Хуллас, шуҳратпарастлик
Кириб унинг қўйнига,
Шайтондай алдаб-авраб,
Миниб олди бўйнига.

Миниб олиб бўйнига
Мақтайверди: «Зўрсан!», деб.
Хўш, кейин нима бўлди?
Бўшатишди: «Ғўрсан!», деб.

Қарабсизки, бир кунда
Дунё чагга айланди.
Тиниб-тинчимас Қўчқор
Саркорликка сайланди.

Жалолвойнинг қалбида
Газак отди адоват.
Адоватли юракка
Йўлармиди адолат?

Шу-шу, у аламзада,
Ит тирнайди ичини.
Олсам дейди Қўчқордан
Аламини, ўчини.

Қасос пайти келди-ёв...
Жалол «уҳ-ҳ...» деб хўрсинди.
— Яна чигит экишдан
Тирноқча наф йўқ энди.

У ўйлардики, ҳозир
Шундай бир гап етади.

Бир оғиз: «Кетдик», деса
Ҳамма тўзиб кетади.

Шунда: «Қалайсан?», дейди
Қўчқорвойнинг ўзига...
Тикандайн қадалди,
Кузлар унинг кўзига.

Уларда чарчоқ эмас,
Ҳайқирав ўтли савол.
Қалтираб тутақарди,
Буни кутмаган Жалол:

— Мен... ҳаво... лойгарчилик,
Тегиб кетди-ку, жонга!
Шунча меҳнат, шунча иш,
Учиб кетди осмонга.

Бугун эксанг, эртага
Тағин ёмғир, жала, дўл.
Қўлим синсин, агар шу...
Шу далага урсам қўл! —

Жалол шартта бурилиб,
Қишлоқ томон йўл олди.
Ҳамма бола ҳангу манг,
Ҳамма бола танг қолди.

Бирпасдан сўнг хўрсиниб,
Жимликни бузди Узоқ.
— Наҳотки, у шунчалик
Чидамсиз, номард, қўрқоқ!

Саккиз йил бирга ўқиб
Билмас эканмиз, қаранг...
— Тўхта, десак бўларди.
— Бекор қилди-да, аттанг...

— Бўпти, кетса, катта йўл,
Биз унга зор эмасмиз.
Бунақа қўрқоқларни
Асло ўртоқ демасмиз.

— Унинг шу қилганига
Бор кучимиз тўкамиз.
Ун бўлса — ўн, юз бўлса —
Юз марталаб экамиз!

* * *

Ер илиди,
Далага
Яна чигит ташланди.
Яна ёмғир,
Жала,
Дўл,
Сўнг қатқалоқ бошланди.

Шум қатқалоқ омбурдай
Иржайтириб тишини.
Ғажимоқчи бўларди
Болаларнинг ишини.

Тракторнинг наъраси
Завқ улашди дилларга.

Кетмон, теша олмосдай
Ярақлади қўлларда.

Ҳафта ўтмай, чарақлаб
Зафар тонги ёришди.
Ер тишлади қатқалоқ,
Тупроқ билан қоришди.

* * *

Бир ҳафтаки, Жалолбой
Уйга қамалиб олган.
Онаси гоҳ қувонар,
Гоҳ ўйланар бу ҳолдан.

Уйга боғлаб қўйсанг ҳам
Турмас эди илгари.
Даштга қараб чопарди,
Худди тойчоқ сингари.

Бир гап бўлганки, нуқул
Ўқигани-ўқиган.
Сўрай деса, чўчийди
Эркатои дўқидан.

Топиб қулай фурсатни
Эшикни очди она.
Дафтар, китоб сочилган,
Тўзиб ётар дарсхона.

Жалол гилам устида
Мунғайиб ўтирарди.
Уни бағрига босиб,
Онаизор ёлворди:

— Бир еринг оғридим,
Қўрқдингми, нима бўлди?
Шу пайт эшикдан кирган
Камол тиржайиб қилди:

— Ойижон, акамни-чи,
Ҳамма ёмон кўради.
Мақтабаям сўппайиб,
Би-итта ўзи юради.

Бригададан ҳайдалган,
Жуда ёмон ишлари.
Бор гапни билган она
Аста лабин тишлади.

— Чатоқ бўпти, эҳ, аттанг.
Уйдаикин директор...
— Нима, бормоқчимисиз?
Керакмас, бари бекор.

Менга қайраб тезлади
Қўчқор шилпиқ ҳаммани.
Тиллари бир...
— Болам-ей,
Гапинг жуда бемаъни.

Кўпчиликки қаршим,
Билиб қўй, ҳақ эмассан.
— Мен у жупуриқларни
Меҳрига зор эмасман.

Улар ким?
Юрибди-да,

Расмларни Х. ЛУТФУЛЛАЕВ чизган

Искаб сассиқ порини.
 Мен-чи фақат беш олиб,
 Куйдираман барини!

— Бўлди! Бас қил!
 Жудаям
 Худбин бўлиб кетибсан!
 Манманликнинг энг баланд
 Чўққисига етибсан.
 Ҳозир икков борамиз
 Болаларнинг олдида.
 Мен кечирим сўрайман
 Дўстларингнинг олдида.
 — Бормайман.
 — Йўк, борасан!
 — Бор-май-ман!!
 — Бормайин кўр.
 Онангга дўк урдинг-а,
 Отанг келсин,
 Қараб тур!..

* * *

Ҳовуз бўйи, чорпоя,
 Қават-қават кўрпача.
 Ёнбошлаб ётибдилар
 Раис бобо кўрпадай.

У кишининг бу уйга
 Тез-тез тушади йўли.
 Жалолбойнинг отаси
 Улфати ҳам ўнг қўли.

Шўрва. Кабоб. Катталар
 Эзиб суҳбат қуради.
 Жалол бўлса, хизматда —
 Чой-пой дамлаб туради.

Беданалар сайрайди,
 Қоратоллар шоҳида.
 Раис бобо Жалолни
 Мақтаб кўяр гоҳида:

— Тугал, бизданам ўткир
 Чиқади бу шумтаканг.
 — Минг мартаба розийдим
 Сизга ўхшаса, акам.
 Сиз бутун бир районда
 Ном қозонган зўр раис.
 Чигитдай бригадани
 Эпложмади бу даюс.

Яна денг, қайси куни
 Даштдан аразлаб кепти.
 Энасига дўғириб,
 Олим бўламан, депти.

— Хай, бўлсин, кўй, индама,
Олим бўлса ёмонма.
— Калла сабил қовоғу
Кўнгул курғур осмонда.

— Ука, бизни шароит
Болаларга кўп оғир.
Кетмондан шўрликларнинг
Елкаси доим яғир.

Бизнинг уч қиз ўқийди
Шаҳардаги мактабда.
Буниям тинч бир жойга
Элтиб қўйгин, албатта.

Кўрасан, катта одам
Чиқади бу боладан.
Кенжа қизимни бериб,
Ёнбошимга оламан.

Раис кулди, Жалолнинг
Юзи лов-лов қизарди.
Кўз олдига келтирди
«Шаҳарлик» ойқизларни.

«Кенжа»си жа-а чиройли,
Уни яхши танийди.
Ановилар шу гапни
Бир эшитса, қанийди.

Қўчқор сапчиб кетарди.
Босгандайин чўғларни.
Ойсулув, кечиргин, деб
Ялинаруди, йиғларди...

* * *

Боғ. Райком секретари
Хайратда, ҳаяжонда.
Раис сўзлар:
— Ешларнинг
Ҳар қадами дostonда.

Уч йил аввал бу ерлар
«Сув, сув» дея бўзларди.
Қаранг, шу вақт ичида
Дашт қанчалар ўзгарди!

Қирга туташиб кетган —
Яшил боғлар занжири.
Тилни ёраман, дейди
Олма, узум, анжири.

Фермаси-чи, фермаси,
Кўриб ҳайрон қоласиз.
Қуён, товук, сигир, кўй...
Эҳ! Болалар маладес!

Икки йилки, гўшту ёғ
Боғчаларга берилар.
Топширилар давлатга
Қимматбаҳо терилар.

Энди юринг, кўрамыз
«Ёш биолог» ишини.
У ердаги манзара
Лол қолдирар кишини. —

Раис бобо тўлқинланиб,
Давом этди сўзида:
— Бу ерда худди биологик
Фабриканинг ўзида!

Турли-туман, катта-кичик,
Ҳашаротлар бор бунда.
Ҳали ҳеч айтолмаган
Башоратлар бор бунда.

Бу ер нозик фикрларни
Пўлат каби тоблайти.
Бу ерда трихограмма¹
Кўсақ куртин овлайди.

— Болалар ҳам гапирсин,
Раис ака, майлими?
— Энди... булар сал ёш-да,
Хўп бўлади, майлингиз.

— Сен айтгин-чи, клубнинг
Яна қандай нафи бор?
Кутилмаган саволдан
Бир оз довдирар Қўчқор:

— Бу... митти жониворлар
Вильтни додин беради.
Пахтага нима душман —
Аямайди — қиради.

Биз баргни тўкмоқчимиз
Биологик усулда.
Раис бобо... негадир...
Қарши бундай усулга.

— Қарши? Йўғ-е, раис ака,
Қандоқ бўлди буёғи?
— Бу усулга... мос эмас-да,
Колхозимиз тупроғи.

Пахта кечроқ очилади
Шошиламыз — қайтайлик...
— Биз болалар қаршисида
Бундоқ гапни айтмайлик.

Ахир, дори сепилмаса,
Қандай яхши, қандай соз!
— Мен...
— Йўқ! Қабул қилинмайди
Ҳеч қанақа эътироз.

— Хўш, укалар, яна қандай
Саволлар бор, гаплар бор?
Қўчқор, нима демокчисан?
Гапиравер, бемалол.

Қўчқор бир оз иккиланди:
— Битта арзим бор мени.
Бригадир Исмат ака
Безор қилди ҳаммани.

Гоҳ чопик, гоҳ чеканка, дер,
Гоҳ кулар, гоҳ урар дўқ.
Ахир, ўқиш нима бўлар?
Тирноқчаям иши йўқ.

¹. Трихограмма — ғуза зараркунандаларининг кушандаси. Бу фойдали жонивор сунъий йўл билан кўпайтирилади.

Аъзоларин тенг ярмиси
Санқиб юрар бозорда.
Бизлар бўлсак,
Дарсдан қолиб...
Ким чидайди бу ҳолга?

— Раис, нега индамайсиз,
Уша бебош, эркага?
Чора кўриб, натижани
Маълум қилинг эртага.

— Хўп... албатта... — раис бобо
Соқовланди, оқарди.
Митти кўзи Қўчқоржонга
Еб қўйгудай боқарди...

* * *

Дарс тугади. Болалар
Кетишди уй-уйига.
Жалолбой беихтиёр
Йўл олди сой бўйига.

Ёғоч кўприкдан ўтиб,
Пахтазорга тикилди.
Нимагадир юраги
Жуда қаттиқ сиқилди.

Тушунолмай қолганди
Ҳозир ўзи-ўзига.
Оловдай кўринарди
Ҳар туп ғўза кўзига.

Бирам боргиси келди
Болаларнинг ёнига...
Кимдир «пиқ» этиб кулди
Бир пайт шундай ёнида.

— Чақирсам, қарамайсан,
Ишқилиб кулоқ соғми?
Тунов кун-чи, райкомдан
Келиб кўришди боғни.

Айтгандай, ўтган куни
Тўғаракка бормадинг?
Мен ҳаммадан зўрман, деб
Бир кун панд еб қолмагин.

Жалол титрар, энтикар,
Япроқдай титрар Жалол.
Ойсулувни кўрса шу,
Бу қандай сир?
Қандай ҳол?

У бор ерда, жўралар,
Адашади сўзидан.
Қуёшмиди кўзлари?
Қаролмайди кўзига.

— Сенга бир гап айтаман,
Хоҳ хафа бўл, хоҳи йўқ.
Синфимизда сендайин
Ичи қора одам йўқ!

Жалол қалтираб кетди
Миясига урди қон.
— Мен билан ишинг нима?
Қилтирик, жиблажибон!

Қўчқор гуппичанг билан
Юравер-да, керилиб!
— Вой, жинни бўп қопти-ку! —
Қиз кетди чирт бурилиб.

— Айтган гапларинг учун,
Пушаймон ейсан ҳали.
Эрта-индин келади
Менинг ўч олиш галим!

Ҳазабидан ўзини
Қўярга тополмас жой.
Ажаб бўпти, дегандай,
Пишқиради лойқа сой.

У уйига келди-ю
Мукка тушди китобга.
Калласига ҳеч бало
Кирмас, лекин, шу топда.

«Э-э, бор-е!» деб китобни
Токчага қараб отди.
Бошин ёстиққа буркаб,
Узоқ ҳансираб ётди.

...Бу қандай гап, ёнингда
бўлмаса бир сирдошинг.
Сени масхара қилса,
Ҳар битта синфдошинг.

Мақтабдаям, уйдаям
Юрсанг якка моховдай.
Биронтага гапингни
Айтолмасанг, соқовдай.

Атроф худди қафасдай
Тор кўринса кўзингга:
«Аттанг, нега ўшанда
Кирдим шайтон сўзига?»

Қўрқдимми-я...»
Қайдандир
Нидо келар:
— Қўрқоксан!
Тўрт мучалинг соппа-соғ,
Аммо, майиб-мўлтоқсан.

Йўқдир сенда номус-ор,
Йўқдир сенда диёнат.
Жанг чоғи жангдан қочиш...
Хиёнат бу,
Хиёнат!

«Кечиришармикин-а,
Эгиб борсам бошимни?
Еки ҳайдашармикин,
Энди тер, деб тошингни...»

«Таваккал», деб бир куни
Даштга қараб жўнади.
Йўлда... шубҳа журъатин
Қароқчидай тунани.

II

Эрта-индин чеканка,
Далада қизийди иш.
Шундай долзарб маҳалда
Чақирилди йиғилиш.

Кимдир ҳайрон, ким тажанг:
«Шу пайт майлис нимаси?»
Лекин шийпонга кириб,
Жимиб қолар ҳаммаси.

Совқотгандай бир четда
Жалол ўлтирар эди.
Нажот тилаб, ҳар кимга
Маънос мўлтирар эди.

— Дўстлар, ҳозир мажлисининг
Мавриди эмаску-я...
Лекин масала жиддий, —
Сўз бошлади Ҳусния.

— Жалол ариза ёзган,
У адашган, биласиз.
Кечирим сўраётир
Энди нима қиламиз?

— Унинг гапи ғирт ёлғон!
— Нега кетдинг ўшанда?
Бир зумда шовқин-сурон
Кўтарилди шийпонда.

Жалол гунг: эсиз, энди
Кеч бўлганга ўхшайди.
Ишонч, умид — ҳаммаси
Пуч бўлганга ўхшайди.

Шу пайт унинг жонига
Ора кирди Алишер.
— Хатони тан олганни
Нурбобо мард ўғлон, дер.

— Шоир бола, тўқима!
— Йўқ! У тўғри гапирди! —
Узоқ катта одамдай
Чирсиллатиб тупирди.

— Бригада дегани —
Катта ҳаёт мактаби.
Фақат ер чопиш эмас,
Унинг мурод — мақсади.

Менинг ҳам таклифим шу:
Уни кечириш керак!
Жалолга сал жон кириб,
Аланглади жонсарак.

— Бунақаси кетмайди! —
Қўчқоржон ирғиб турди.
— Жалолни кечириш йўқ! —
Ҳавога бир мушт урди.

— Уруш пайти қочоқнинг
Жазоси бир ўқ бўлган.
Сенга ўхшаш кўрқоқлар
Бир ўқ билан йўқ бўлган.

Бугун нега қочоқнинг
Силаш керак бошини?
— Мен... жўралар... — у зўрға
Тийиб турар ёшини.

Кўнгли бўш Ойсулунинг
Киприклари нам эди.
Шодибой ўйга ботган,
Хумдай боши ҳам эди.

— Хўп, қўлини кўтарсин,
Ким норози, ким рози? —
Тор каби титраб чиқди
Ҳусниянинг овози.

«Бир, икки, уч...»
Жалолнинг
Умиди чил-чил синди.
Сабру бардоши тугаб,
Бирдан ғазабга минди.

У мушукдай чакқон, тез
Қўчқоржонга ташланди.
— Вуйй...
— Ушла!
— Қўй! — шийпонда
Тўс-тўполон бошланди.

Болалар бир амаллаб,
Ажратишди уларни.
Пода чангидай қуоқ
Чанг қоплади дилларни.

— Ҳой бола, сен бунчаям
Бино қўйма ўзингга.
Шошма, ҳали ҳаммангни
Кўрсатаман кўзингга!

Жалол тишини қайраб,
Кетиб борар уй сари.
«Шаҳарга жўнаш керак,
Туғади, бари, бари...»

Битта салом бермасак,
Қоламиз-ку армонда...»

* * *

Саёҳатга кетишган
Ҳамма бола азонда.
Қўчқор ёлғиз туш кўриб,
Ухламоқда шийпонда.

...Булутдай қора калхат,
Оғзидан сочиб олов,
Ёндириб келар эди,
Дуч келганни беаёв.

Оппоқ кема лаланглаб
Ундан қочиб борарди.
Кемадан чиққан шовкин
Юракни нақ ёрарди.

Кема лиқ тўла эди
Ҳашароту ҳайвонга.
Жой тегмаган қушчалар
Чирқилларди айвонда.

Бирдан улкан момонтлар
Пайдо бўлиб осмонда.
Судрай кетди кемани
Муздай, зах қабристонда.

— Тўхтанг! —
Қўчқор ҳайқираб.
Аммо чиқмас нафаси.
Ғижимлайди кўксини
Дорининг бадбўй иси.

Алақ-жалақ тушми бу? —
Билолмайди —
Бош гаранг...
Чўчиб кўзин очди-ю
Бўлиб қолди ҳангу — манг.

Самолёт пахтазорнинг
Устида учар эди.
Аччиқ дори далани
Тутундай кучар эди.

— Кўзинг кўрми, тўхта, ҳей! —
Қўчқор силкиб кўлини,
Қиличдай кесиб чиқди,
Самолётнинг йўлини.

Митти қушча чирқиллар,
Оғзин очиб карракдай.
Икки бақа уватда
Қотиб ётар тарракдай.

Вағиллаган самолёт
Учиб ўтди устидан.
Қалампир тиқилгандай
Кўзи ачишди бирдан.

Томоғига бир ҳовуч
Сассиқ нарса тиқилди.
Боши гир-гир айланиб,
Ерга таппа йиқилди.

Сой бўйида бир бола
Буни кўриб турарди.
Роҳат қилиб, завқланиб
Мамнун кулиб турарди.

Қўчқор йиқилгандан сўнг
У тошдай қотиб қолди
Ва ўқдайин борди-ю,
Аранг кўтариб олди...

* * *

Ўзига келиб Қўчқор,
Ҳайрон қолди — бу не ҳол?
Кўрпа-тўшак қордай оқ,
Дир-дир титрар қўл-оёқ.

Эшик очилиб шу он,
Кирди халатли жувон.
— Қўрқитдинг-ку, ҳаммани,
Бошингни кўтар, қани.

— Нафас ол, чуқур-чуқур,
Ҳей, боласи тушмагур.
Доктор бир ичак олди,
Секин оғзига солди.

Кўнгли айниб ўша тоб,
Заҳарми, бадбўй зардоб
Чўғдай куйдирди бўғзин,
Сал енгил сезди ўзин.

— Тузукмисан, чироғим?
Агар ўша ўртоғинг
Улгурмаса, вақтида,
Ёмон бўларди жуда.
Бу гапдан ҳайрон Қўчқор
«Ким экан у-ҳалоскор?...»

* * *

Чошгоҳ пайтида эшик
Тиқиллади кетма-кет.
Алишер, Шоди, Рустам,
Ойсулуву Ойсанам —
Меҳрига тўлди хона
Бошланди зўр ҳангома.
— Жалол-чи, жуда катта
Қаҳрамонлик кўрсатди.
— Ҳа-а, иш чаток бўларди
Сал ўтказса фурсатни.
— Сени қутқариб...
— Мени?!

— Билмасмидинг? Э-э, яша!
Агар Жалол бўлмаса,
Тамом бўлардинг, ошна.
Хуллас, сени қутқариб,
Сим қоқибди районга.
Энди раиснинг иши
Кўрилармиш райкомда.

Дўстларининг сўзлари,
Ойсулуннинг кўзлари
Юварди оғриқ дардни —
Дилдаги ғубор, гардни.

— Лекин Жалол боплабди,
Кўрсам раҳмат айтаман.
— Ундай бўлса шаҳарга,
Чопиб бориб қайтасан.

— Тушунмадим...
— Энди у
Уқимайди биз билан.
Шошма, унинг юзига
Қарайсан қай кўз билан?

Отиш керак эди-ку,
Хоин, кўрқоқ, қочоқни.
Кўзи «бўлди» дегандай
Туртиб кўйди Узоқни.

— Жалолнинг кетишида
Ҳаммамизда гуноҳ бор.
Энди бир-биримизни
Айбдор қилиш бекор...

IV

Қаердадир чигиртка
Чўзиб-чўзиб сайрайди.
Алишер Қўчқоржонга,
Қўзибойни қайрайди.

— Сипоҳни юр, сипоҳни,
Э-э, бари бир қоласан.
— Яна битта ўргатсанг
Тумшўфингга соламан!

Худди шу пайт Нурбобо
Пайдо бўлди шийпонда.
— Алишер шу ердами?
Қойилман бу шайтонга.

Уйга борсам, қишлоқда
Ҳаммаёқ шов-шув, миш-миш.
Айтмабсанлар, газетда
Шеърлари чиққан эмиш.

— Эшитмаганмидингиз?
Сурати ҳам берилган.
Шеърлари катта-катта
Ҳарфлар билан терилган.

— Ҳа, айтмоқчи, қачондан
Бошлайсизлар теримни?
— Э-э, мановлар «бошла», деб
Шилай деди теримни.

Кўчқорнинг ҳазилидан
Бобо яна жилмайди.
— Қарилар билганини
Парилар ҳам билмайди.

Ўтган ҳафта ичида
Барглар тутдай тўкилди.
Хазон-сифат душмани,
Биз душмандан қутулдик.

Мана энди теримни
Бошлаш мумкин бемалол.
— Ур-ре! — бу ҳайқириқдан
Бир чўчиб тушди ҳилол.

* * *

Тун — қоп-қора духоба,
Осмон тўла оқ лола.
Қайиқчадай шийпонда
Ўлтирибди беш бола.

Шийпоннинг энг тўрида
Қуёш каби сочиб нур,
Тилла чаноқ турибди
«Қўллари»да оппоқ дур...

Иброҳим Ғафуров

ЗАМОНАВИЙЛИК, РИВОЯТ ВА ҲАЁТ

Темур Пўлатов инсон коинотга учиб чиққан замоннинг эртақчиларидан бири. Шундай деб ёздигу, ёзган сўзимиз ўзимизга жуда баландпарвоз бўлиб туюлди. Лекин гарчи шундай бўлса ҳам, бари бир шу сўзларнинг тагида айна шу ёзувчига жуда муносиб фикр бор. Унинг барча асарлари асл ривоятларга ўхшайди. Улар ҳозирги замоннинг ривоятлари. Лекин уларнинг илдизи жуда қадим тарихлар — инсон тарихлари ва тақдирларига туташиб кетади. Эртақчи, ривоятчи деган сўзимизга қайтайлик. Эртақлар ва ривоятларда инсон орзулари ва майллари оҳанрабога айланади. Айниқса, майллар. Эртақ демак, бу оҳанрабога айланган майллардир. Ривоятнинг шу оҳанрабоси бизга гўдакликдан то сунгги дам қадар ҳамроҳлик қилади.

Темур Пўлатов прозасига эртақдан шу майллар оҳанрабоси анъана бўлиб ўтган. Биз умримизнинг маълум бир фаслида болалигимизнинг ривоятларига қайтамыз. Темур Пўлатовнинг барча ғаройиб табиатли қаҳрамонлари эса доимо ўз ўтмишларини ахтарадилар. Муттасил, ажиб бир изчиллик билан шундай қиладилар. Улар томирларини қидирадилар.

Тўқсон саккиз ёшга кириб вафот қилган машҳур рассом Марк Шагал — дунёни фақат худди ҳозиргина туғилгандай ўзгача кўз билан кўрмоқ керак, («Неделя», № 15, 1985) деган экан. Гап санъаткор нигоҳи ҳақида боряпти.

Темур Пўлатовнинг қаҳрамонлари дунёга мана шундай ўзгача нигоҳ билан боқадилар. Дунё уларга интиҳосиз сир бўлиб туюлади. Адибнинг ўзи ҳам тўла маънода шундай. Унинг турли эллардаги турли миллатларга мансуб китобхонлари ҳам адибнинг ўзига, унинг қаҳрамонларига ўхшайдилар.

«Сизнинг китобларингизни шоша-пиша ўқиб бўлмайди, деб ёзади адибнинг киевлик китобхони, мен ҳар куни уч-тўрт саҳифа ўқийман. Узбекларнинг минг йилларча шаклланиб келган бу қадар бой ва жуда нозик ҳиссиётлари олами мени тамомила ўзига ром қилиб олди. Мен асарни мағиз-мағизига кириб боришни, ҳаммасини чуқур тушуниб олишни истайман. Шунинг учун жуда секин ўқийман. Ҳар куни қизиқ бир ерига келганда ўқишни тўхтатаман. Шу ергача ўқиганларимни яхши ўзлаштириб олишим керак. Мен эртанги кунни орзиқиб кутаман. Душан билан учрашув соатлари мен учун энг бахтли дамлар.

Яхшиямки, ўшанда Москвада китоб магазинига кирганим. Бўлмаса сиз билан учрашмай, китобларингиздан беҳабар қолардим.»

Анча ёшга бориб қолган киевлик бу китобхон энди ўз маънавий ҳаётини Темур Пўлатов китобларисиз тасаввур қилолмайди. Шу китобларни ўз бахтининг узвий улуши деб ҳисоблайди.

Ҳақиқатан ҳам, Темур Пўлатов асарларини тез ва наридан-бери ўқиш мумкин эмас. Улар мағзига сингиб ўқишни талаб қилади. Бу китобларнинг ичига оҳиста чуқур кириб борганингиз сайн инсон тақдирларининг ғалати, ажиб олами ўз меҳригиёсига тобора кучлироқ тортаверади. Буни киевлик доно китобхон ҳам жуда нозик илғаб олади.

Европа китобхонлари Темур Пўлатов асарларидаги ўзгачаликни яхши ҳис қиладилар. Инсон ҳиссиётлари ва кечинмаларининг ғоятда қуюқлиги ва нозиклиги, символик тафаккурнинг жозибдорлиги, давримиз кишиларида изланиш руҳининг қудрати, замонавийликнинг тарих билан чамбарчас боғланиб кетиши, образлар системасининг такрорланмаслиги ўзига тортиб туради. Фикрлашда рационализм ва айниқса, автоматизм авж олиб, одатий тусга кириб бораётган бир шароитда Темур Пўлатов прозасининг бу каби новаторона хусусиятлари, албатта, Ўзбекистондан ташқаридаги кенг китобхонлар учун ажойиб маънавий, руҳий, маданий, ҳиссий-психологик янгилик бахш этди.

Шу кунгача «Душан қайсар...» «Мулк» сингари асарлари ГДР, Чехословакия, Финландия, Швеция каби мамлакатларда, инглиз, араб тилларида нашр этилганлиги, улар ҳақида қизиқарли муҳокамалар бўлиб турганлиги бежиз эмас.

Темур Пўлатов Ф. М. Достоевский, Андрей Платонов, Садриддин Айнийни ғоятда севади, уларнинг айрим асарлари унга ёд бўлиб кетган. Унинг ёзувчилик услуби мана шу таъсирдан шаклланган.

Темур Пўлатов батафсил тасвирга майл қўйган. Лекин унинг батафсил тасвири ихтироларга ғоятда бой. Шунинг учун тасвири зериктирмайди, балки аксинча, тобора қаърига кучлироқ тортади.

Темур Пўлатов қаҳрамонлари ўз ўтмишларига қайтишга уринадилар, дедик. Лекин ўтмиш аллақачон ўтиб кетган. Вақт — шафқатсиз. Хотирага қайтиш мумкин. Лекин Темур Пўлатов қаҳрамонлари учун ўтмишга қайтиш ҳеч энгиб бўлмайдиган майлга айланган. Шу майлнинг ўзида беҳад ранг-баранг драмалар, фожиа ўйинлари жамулжамдир.

«Бўлак манзилгоҳлар» қиссасининг қаҳрамони Беков ўзи асос солган Ғаждувон шаҳридан ўттиз иккинчи йилда чиқиб кетиб, унга олтмиш иккинчи йилда қайтиб келади. Бу ерда ҳаёт бутунлай ўзгариб кетган. Беков граждандар урушидан сўнг собиқ аскарлари билан Ғаждувонда социалистик шаҳар бунёд этишга киришади. У сафдошларини янги замон руҳида тарбиялайди: «бугунги кунга ишонч, ташаббускорлик ва мардоналик билан қадам қўймоғимиз лозим. Мен, яъни Беков, сизларнинг инженерларингиз, бироқ техника инженери эмас, балки ғоявий инженерингиз, сизларга маънавий биродарликдан таълим берувчи киши бўламан» (Темур Пўлатов, қиссалар, ҳикоялар, 1983, 72). Беков асл инкилобчилар каби ғайрат-шижоатга тўлиб яшайди. Ҳаммани ўз эътиқоди алангаси ортидан эргаштиради. У замонавий; янги цивилизация яратишни орзу қилади. Чўллардан темир йўллар ўтиши, билим юртлари қурилишини тасаввур қилганда, ўзини дунёдаги энг бахтиёр киши деб билади. Беков энтузиазм ва эътиқод кудратига таянади. Одамларга беҳад меҳрибон. Дўстларининг ҳақиқий маънавий отасига айланган. У меҳнат кишиларига азоб эмас, қувонч бағишлашини истайди.

Беков ана шу мақсадлар билан шаҳар қура бошлайди. Ғаждувонда пахта заводи қад кўтарлади. Лекин у бошлаган ишини охирига етказа олмайди. Уни бошқа вазифага кўтарлади. Шу кетганча, Беков Ғаждувонга қариганда қайтади.

Шаҳарда Бековга ҳайкал ўрнатилган. Лекин бу ерда уни қолган уч-тўрт содиқ дўстларидан бошқа ҳеч ким танимайди. Шаҳар ҳам, завод ҳам Беков идеалларидан бутунлай ўзга аҳволда. Сув бўлмаганлиги учун заводни бошқа ерга кўчириб, Ғаждувонни колхозга қўшиб юборишмоқчи. Ғаждувонликлар ҳам бошқача бўлиб қолганлар. Майдалик, ишەқмаслик, савдо-сотик майллари уларни ўз комига тортган. Буларнинг бари Бековни қаттиқ изтиробга солади. У ғаждувонликларга ўзининг нега бу ерга қайтиб келганлигини тushунтиришга, яна улар юрагига чироқ ёқишга уриниб кўради.

«— Мен нимага бу ерга қайтиб келдим? — Беков энсаси қотганидан жуда имиллаб гапира бошлади. — Мени, йигитлар, тушунасизларми-йўқми, билмадим... Қолган умримни ўзимни танийдиганлар билан ўткамас девдим. Назаримда, Ғаждувон худди шунча жойга ўхшарди. Мен бу ерда дўстларимни қолдириб кетувдим... Ҳеч ерда ғаждувондагидай турмаганман. Ҳар етти-саккиз ойда мени янги жойга юборишар, бир жойда бошлаган ишимни охирига етказа олмасдим. Мен оғир жойни кўтаришга зарур бўлган кишиман. Шахтадаги, заводдаги, каналдаги оғир жойларда, анча ёш, ғайратлироқ, саводлироқ ёшлар ўрнимни босгунларича шундай бўлди. Мен ҳам шундан кейин чеккага чиқдим...»

Мана шу сузларда собиқ қизил командир Исҳоқ Бековнинг бахти ҳамда фожиаси. Исҳоқ ҳозир хаёлларга ботган кўйи Ғаждувонни тиним билмай, беором кезади. Кезган сари кўнгли хира тортади, бетоблиги ортади. Уни ғаждувонликларнинг бепарволиклари, лоқайдликлари лол қилиб қўяди. Нега бунчалар тунд? Нега у бунчалар беқарор? Фақат ғаждувонликларнинг лоқайдлигини уни шунчалар эзган, музтар қилган? Йўқ, фақат шугина эмас. Агар шунинг ўзигина бўлганда, эҳтимол, Беков буни енгишга, курашга янгидан бел боғлашга ўзида куч ва имконият топа биларди. Унда Бековни қийнаган нарса нима?

У одамларнинг бахти учун яшаган шаҳар қуришни орзу қилганди. Лекин шу улғ орзусида фақат сувни, шаҳарни чўл шароитида сув билан қандай таъминлашни ҳисобга олмаганди. Унинг қўл остидаги кишилар, хусусан, кўзи ишга пишиқ Нуоров буни огоҳлантирган. Лекин Бековни тоғни талқон қиладиган ғайрати, янги ишлар шуқуҳи ва илҳоми буни ҳисобга олиб ўтирмаган, буни ўз-ўзидан ҳал бўлаверадиган, унчалар муҳим бўлмаган нарса деб билганди. Лекин йиллар ўтган сайин Бековнинг ҳисобидида бу хатолик қаттиқ билина бошлаган ва охири Ғаждувон ўзини ўзи сув билан таъминлай олмай қолганди.

Беков ўз хатоси қанчалар қимматга тушганлигини мана энди кўриб, ҳаммадан кўра яхшироқ ҳис қилиб турибди.

Хато ва унинг узоқ йилларга чўзилган оқибатлари Бековни ларзага солади, ҳатто уни ҳаракат, фаолиятдан маҳрум қилиб қўяди. Ахир, у шу эътиқод учун ҳамма нарсадан — ўз шахсий бахтидан, манфаатдорликдан — ҳовли-жой қуриш, бола-чақа орттиришдан воз кечмадими?

Ҳа, Ғаждувон шаҳрини қуришдан олдин дарё ҳақида бош қотириш керак эди. Бу муаммо ўшанда ўртага ҳам қўйилган, Нуоров огоҳлантирган эди. Лекин Беков ўшанда Нуоровнинг фикрига қўшилмаган, унга қўлоқ солишни истамаган ва ҳатто бунга қарши чора ҳам кўрган — Нуоровни вақтинча ишдан четлаштирган эди. Езувчи автор тилидан ёки ўз қаҳрамони ичини ўртаган азобли ўйларни ҳисобга олибми, шундай изоҳ беради: «Беков ўшанда ёш эди, катта яхшилик гоҳида қўл келмай ёмонликка айланиб кетишини қайдан биларди дейсиз?» Беков ўттиз йил мобайнида муттасил оғир участкаларни қисқа ойлар ичида оёққа турғизиш, тиклаш йўлга қўйиш билан банд бўлган эса-да, лекин у иш фронтдан бу иш фронтга «ташлаш» шароитида ўй суриш, фикрлаш қобилиятини йўқотмаган, албатта. Кўнимсиз вақт ўтган сайин, ёш улғайган сайин уни толиқтира бошлаган, шунинг учун ҳам, у ўзи илк тамал тошини қўйган манзилни қўмсаб, соғиниб, шу ерда энди бутунлай қолишни орзу қилиб келган.

Беков Ғаждувонни тинимсиз кезади, нималарнидир — ёшлигиними, ўтган умриними, курашларнинг натижасиними, қидиради. Уз улғ эътиқоди ва ниятларининг моддий кўрinishларини топишни истайди. Қани, ўша ёшлик хаёлларининг зухуротлари?

Беков замон долғаларида суринган кема — ажойиб инсон. У кезинаркан, энди узоқ йиллар ўтиб, Нуоров ўзидан кўра ақлироқ эканлигини, унинг одамларга меҳри, ғамхўрлиги реал ишларда намоён бўлаётганлигини тан олади.

Беков ўз даврининг одами, яъни «оғир жойни кўтаришга зарур бўлган» киши. У чамаси, ўзи каби кишиларни майдонга олиб чиққан давр ўтиб бораётганлигини, энди Нуоров ва

Маъруф сингари ақлли ишбилармон, ўз иш ўрнида максимал фойда берадиган кишилар замони келганлигини жуда ўткир ҳис қилади. Бу унинг ўйларига янада кучлироқ фожиали оҳанг олиб киради.

Беков бизнинг кўз ўнгимизда абгор бўлиб тобора тўкилиб бораётганлигига қарамай, у ачинишга эмас, чин муҳаббатга сазовор.

Исҳоқ Бековнинг битта эски саквождан бошқа мутлақо ҳеч нарсаи йўқ.

Шундай бўлса ҳам, Беков яхши одам!

Унинг қанчалар Бахтли эканлигини тўғри англаш, чуқур тушуниш учун Бековга унинг собиқ адъютанти Қулихон Эгамов кўзи билан қараш керак.

Эгамовдай одамнинг тугал садоқатли муҳаббатига эришган киши бахтиёрдир.

Эгамов — садоқат ва фидокорлик рамзи. Унинг командирга эътиқоди беҳад инсоний ва ғоятда жозибадор. Эгамов образи ўзининг шу ажиб хислатларига кўра бизнинг адабиёти-мизда янгилик. Жозибали ижобий қаҳрамон тимсолидир. У Бековни ҳаммадан кўпроқ тушунади, ва тушунганига кўра севади.

Эгамов командирга қаттиқ ишонади. У ўз юртдошлари каби жуда содда одам. Содда бўлганлиги учун ҳам, унинг инсоний фазилатлари бениҳоя буртиб кўринади. Езувчи ўз қаҳрамонларининг соддалигини тасвирлашга алоҳида аҳамият беради. Қулихон ҳам, Беков ҳам табиатан содда, камтар одамлар. Шунинг учун уларнинг ҳиссиётлари қабириқ ҳолда намоеън бўлади.

Соддалик Т. Пўлатов талқинида болаларча чин беғуборлик ва гўзаллик самимиятининг узвий давоми, таркибий бўлагидир. Инсон характерига хос гўзал хусусиятларни унинг соддалиги орқали бадий тадқиқ қилиш ёзувчининг асосий бадий-эстетик принципларидир.

Беков гарчи кўп қаттиқ жангларда бўлган, қийинчиликларда тобланган, лекин ўз характерининг асосини — соддалик, болаларча пок назарини йўқотмаган. Биз бу инсон характерига хос икки етакчи хислатга яна таъсирчанликни ҳам қўшамиз. Сўзимизни ўта ҳаётий таъсирчанлик деб янада аниқлаштириб ҳам қўяйлик.

Бековда ҳам, Эгамовда ҳам дунё ишларига шундай болаларча мусаффо самимияти билан муносабатда бўлиш бениҳоя хос ҳодисадир.

Бековнинг бунчалар оғир изтиробга тушушини ҳам унинг бола каби нозик ва таъсирчанлиги, одамлар ишини юрагига беҳад яқин олиши билан тушунтириш мумкин.

Пўлатов Бухорони ҳам, унинг ажойиб табиатли одамларини ҳам жуда чуқур билади. Уни Айнидан сўнг Бухорони энг теран ўрганган адиб деб ҳақли суратда айтиш мумкин. Айний қаҳрамонларига хос соддалик, беғуборлик, ҳақ ишдан ҳеч вақт тоймаслик, яхшиликка толиблик ажиб бир анъана тарзида Т. Пўлатовга ҳам ўтгандир. Бу масалага Пўлатов ва Айний мавзусида алоҳида тўхталиб ўтишни кўнглимизга тугиб, ҳозир Гоголь учун ўрта Россия, У. Фолкнер учун Йокнапатофа улар асарлари ва қаҳрамонларига қандай асос бўлса, айтайлик, Темури Пўлатов учун Бухоро замини шундай ҳаракат майдони, жаҳонга муносиб тарзда ифтихор билан чиқиб борадиган миллий заминнинг гўзал юртидир.

Биз соддалик ҳақида сўзлаётган эдик. Фикримизни давом эттирайлик. Эгамов асарнинг бир ерида бундан ўттиз йил муқаддам командир Бековга китель тикиб берганлигини эслади. Уша мен тикиб берган кительни командир ҳалиям кийиб юрганмикин, деб ўйлади у. Ана соддалик! У Бековнинг шу ўттиз йил ичида қариб-чириб улгуриши мумкинлигини ҳатто тасаввурига ҳам келтирмайди. Қулихон учун Беков улўғ одам! Зўр иззат-икромга лойиқ. Ва ҳамон қирчиллаган жангвор командир, ҳамон навқирон йигит.

Лекин эндиги ғаждувонликлар Беков дейилганида, ҳеч нимани тасаввур қилолмайдилар. Қулихоннинг куйиб-пишиб айтган сўзларини тушунмайдилар. «Қанақа Беков?» — деб куладилар. Езувчи Қулихоннинг инсонга бўлган тоймас, ўзгармас олижаноб муҳаббати билан ғаждувонлик майда савдогарларнинг қарашлари уларнинг мешчанлашиб бораётганликларини кучли контрастда гавдалантиради. Ана шу айниб бачканалашган одамларни кўриб Беков аразлаб, Бухорога кетиб қолади, вокзалга бориб скамейкага ётмоқчи бўлади. Сўнг юрак ўйноғи тутати. Унинг мана шу барча хатти-ҳаракатларида қанчалар болаларча беғуборлик бор! Шунинг учун Беков бизга енгилган эмас, енган шер бўлиб кўринади, шунинг учун у нотавон ва увол эмас, ўктам ва жозибадор бўлиб меҳримизни қозонади.

Т. Пўлатовнинг «Ғойибнинг қайтиши» қиссасидаги Ғойиб чол ҳам, «Қўриқчи миноралари» асаридаги Вали бобо ва ҳатто бениҳоя ғалати характер эгаси бўлмиш Мусаев ҳам ўта содда одамлар. Уларнинг соддаликлари — ривоят кишиларининг соддаликлари. Ҳатто Мусаевдай илм-маърифатли одам ҳам шу қадар соддаки, мутлақо ўзи алоқадор бўлмаган жиноят учун бир йилга қамалиб кетган. Бунда у ҳатто ўзини оқлаб ҳам ўтирмаган. Унингча, гўё ҳаммаси шундай бўлиши керакдай, унингча қонун соҳиблари ҳеч қачон хато қилмайдилар.

Унинг ўз касбига садоқат юзасидан қамоқдан лаҳм қазиб қочишга уриниши-чи? Ахир, у тез орада қамоқдан чиқиб кетиши керак эди-ку? Мусаев буларни билади. Лекин у бари бир ғалати ишларни қилаверади. Ҳа, ғалати, бошқалар тушунолмайдиган ишларни қилаверади. Унинг болаларча беғубор табияти, тўғрилиги, пародоксал фикрлаши шуни тақозо этади. Эҳтимол, шунинг учун ғалати чол Вали бобо уни севиб қолади. Уни тушунишни истайди. Мусаев юрагини очмаганда эса ундан худди баайни болаларча аразлайди. Мусаев минора ичидаги деворларга ишланган жуда қадим суратларни чаплаб ташланган цемент сувоқдан тозаларкан, қўхна усталарининг маҳоратини шундай тушунтиради: «Чиндан ҳам, ҳаммаси аксинча, яъни чўл дарёси қизил, дарахтлар эса яшил бўлиши лозим. Бироқ одатий нарсаини ўзгартириб, ғалати кўринишдан чўчисангиз борми, бу усталардан ошиб тушаверасиз».

Вали бобо ўзи содда бўлса ҳам ана шундай ғалати, мураккаб фикралайдиган Мусаевни обдан билиб олмоқчи. У Мусаевнинг ақлига тан беради. Лекин қандай қилиб шундай одам жиноятчи бўлиб қолганлигига ақли бовар қилмайди. Мусаев тушунтиравермагач, қочқинларни кўриқлаш «режими»ни кучайтиради. Лекин ноҳақликка, ҳуснбузарликка йўл қўймайди. «Мен оддий одамман, дейди Вали бобо ўзига ўзи, бировни оқлашга ҳам, қоралашга ҳам ҳаққим йўқ. Мен кўприк қурувчиман...» Лекин Мусаев айбисиз эканлигига ишонгач, жим

туришни виждониға хилоф деб билади. Мусаев ҳақида тегишли одамга айтишдан тортинмайди.

Содда одамларнинг бўялмаган, бежалмаган, ажиб олижаноблиги! Рост юриши! Рост сўзи! Рост қилиғи!

Ғойиб чол қартайиб, ота-боболар удумиға амал қилиб, ўз киндик қони тўкилган оролга қайтишни қаттиқ кўнглиға тугади. Шу ниятининг ўзи ҳам жуда ғалати. Лекин у Ғойиб катта бўлган муҳит ва шароит учун ғаройиб бир ҳодиса эмас! Тўғилган манзилни ва шу орқали ёшлиқни кўмсаш ва шу орқали ёшлиққа қайтиш бу асарда ҳам сюжетнинг етакчи пужинасини ташкил этади. Ғойибнинг денгиз билан мардона қурашганиға, хаёлларининг бир мақсад томон изчил, мунтазам олижаноблик билан йўналиб борганиға, чин инсон ҳар қандай шароитда ҳам чин инсонлигини кўрсатаверишиға ишончимиз ортади ва шу содда чолни — аждодлар удумларига болаларча соддалик билан интилган кишини юрагимизға яқин оламиз. Бизға Ғойибнинг ташвишлари бегона бўлиб туюлмайд.

Бу қисса марказида ҳам кезиш, ахтариш, интилиш мотивлари асосий ўринни эгаллайди. Т. Пўлатов кўпгина асосий асарлари сюжет йўлиға — кезиш ва ахтариш мотивини чиқаради. Шунинг учун ҳам, унинг асарлари, хусусан, «Душан қайсарнинг кўрган-кечирганлари», «Таъсирчан Алишо», «Кунда-шунда» ва айниқса «Мулк» қанчалик батафсил деталлашган тасвирға эға бўлмасин, уларнинг бадий тўқимаси ғоятда ҳаракатчан, тўғрироғи, ҳаракатға бениҳоя бойдир.

Ғойиб чолнинг ҳаракат доирасида унинг болалиғи ўтган, болалик чоғларида ҳали патриархал расм-русумлар ҳукм сурган оролга қайтиш — умуман оролга қайтиш — умуман орол — бу инсон мақсадлари қаратилган охири нуқта; денгиз — Ғойиб шунчалар матонат ва қайсарлик билан беллашган денгиз — умуман, денгиз — ахтаришлар макони — умрининг мажозидир.

Т. Пўлатовнинг бадий тафаккурида парадоксаллик етакчилик қилади. Ёзувчи бадий фалсафий мушоҳадасида ва айниқса, талқин ҳамда тадқиқотда кутилмаганлик, ғалатилик устунликка эға. Бунда адиб кўҳна шарқ ривоятлари анъаналарига ижодий издошлик қилади. «Панчатантра»нинг бири-биридан ғалати, ўта ғаройиб ва шу билан бирға ҳаётинлиги жиҳатидан беҳад доно ривоятларини эслайлик. Т. Пўлатовнинг фикрлаш йўсинида бунға қанчалик яқинлик бор!

Қурбаканин осмонға кўтарилиши, узоқ юртларға сафар қилишни кўнгли тусанглиги қанчалар парадоксал ҳодиса! Лекин унинг осмонда кета туриб мақтанчоқлик қилгиси келгани — бу энди ҳаммасидан ҳам ўтиб тушади.

«Кунда-шунда» қиссасидаги Охуннинг бозорға, унинг машмаша ва ҳангомаларға бой ҳаётини қизиқиб қолганлиги ва охири шу қизиқиш уни ҳалокат ёқасиға олиб борганлиги ҳам озмунча ғалати эмас.

«Ғойибнинг қайтиши»да денгиз қанчалар мажозий образ даражасиға кўтарилса, «Кунда-шунда» асарида бозор ҳам шундай метафорик образ тусини олади. Шарқ бозорлари қадимдан машҳур. Пўлатов шарқ бозорини тамомила янгича бир нигоҳ билан тасвирлайдики, у энди турли миллатларға мансуб кенг миқёсдаги китобхон кўз ўнгида ўзгача маъно ҳамда мазмундорлик касб этади.

Охун бошдан оёқ парадоксал образ. У умрининг энг яхши йилларини балетға бағишлаган. Лекин балетда тузукроқ натижаға эришолмаган. Сўнг ёши тақозасиға кўра эрта пенсияға чиққан.

Охун парадоксал фикрловчи ва ҳаракат қилувчи қаҳрамон. Унинг фикри бир-биридан жуда йироқ, бир-бириға сиғмайдиган ҳамда қовушмайдиган ҳодисаларни ўзаро туташтиради. Чунончи, у савдоға берилган одам... бу дунё ташвишларидан холи бўлади деб ишонади. Айниқса, унинг балет билан бозор бир-бириға жуда яқин деб қараш мароқлантиради. Бу бизға бир қарашда сира кўниқиб бўлмайдиган фикр бўлиб туюлади. Лекин у Охун дунёқарашини, Охун ҳаётини тажрибалари, Охун ҳаётининг ҳақиқати. Ғалати нарсаларни хаёл қилиб юрадиган одам шундай ўйлашға ҳақли.

Охун жуда бой ҳиссиётлар кишини. У нозик фикрлайди. Одамларға уларнинг хатти-ҳаракатларига, айниқса, бозорға Охун кўзи билан қарасак, буларнинг бари бизға кутилмаган ажойиб ҳаётини ва ҳатто ўзига хос шоирона қирралари билан намоён бўлади. Балет санъати — у Шарқ кишини учун янги ҳодиса. Бозор эса Шарқнинг ўзи каби кўҳна. Охун маънавий дунёсида, унинг ҳаётини тақдирида қадим ва янги анъаналар муъжизавий тарзда бирлашиб яшайди. Охун шу тариқа янги ва кўҳна маданиятлар қовушаётган бир нуқтада туради. У ўзини топишға интилаётган одам. Охун ҳаёт ҳақида тинимсиз фикрлайди, кўп иккиланади, турмуш муаммоларини ечолмай қийналади, ўз эркини, хаёл эркини йўқотмасликка уринади. Ҳамма нарсани чамайди, баҳолайди. У сўққабошлиқка ўрганиб қолган, барча ёши ўтиброқ қолган сўққабошлар каби бирмунча бетартиб ҳаёт кечиради. Уйланишдан чўчийди, неча замонлардан бери бир қарорға келолмайди. У бозорға ёлғизликдан қочиб, бир тусда зерикарли ҳаёт кечиршдан безиб ўрганган. Унинг табиатида қизиқ воқеалар ичида яшашға майл кучли. Охун — саргузашт ахтарувчидир. Кутилмаган, ғалати ва ҳатто тамомила тасодифий муносабат, муаммолар тўрида яшаши ҳам аслида саргузаштларға интилганидан. Унинг ўз ҳаётини ва характерининг бошқа томонлари билан ўзвий боғланиб кетади.

Охун ҳам гарчи ўрта ёшға бориб қолган бўлса-да, лекин болалигидан айрилмаган. Унинг кўп ўй-кечинмалари — болалиқнинг зухуридир.

Биз балки адашармиз, балки бундай дейишға ҳақли эмасдирмиз, лекин Охун ҳам, Алишо ҳам бизға Душан Темурийнинг давоми бўлиб кўринадилар. Худди Душан Темурий улғайиб, Алишо ҳам Охун қиёфасини касб этгандай. Қаранг, Душан энди ёруғ дунёға келиб, кўзларини очгандан эътиборан оламни ўргана бошлайди. Унинг улғайиш паллалари — тинимсиз кашфиётлар ичида ўтади. Душан атроф-муҳитни муттасил ўз изловчан фикри билан қамраб олади, фикрловчи инсон каби етила боради. У нарсалар моҳиятиға кўра ўзини, ўз моҳиятиға кўра нарсаларни англайди. Унинг онги дунёға, ўзини қуршаган одамларға

муносабатда шаклланади. Айни замонда, катталар ҳам болага муомала ва тарбия жараёнида ўзларининг нимага қодир, нимага моҳир, нимада кучли, нимада заиф эканликларини очиб борадилар.

«Сўнги мулоқот» — машҳур ботир саркарда Жалолиддин Мангуберди ҳаётининг сўнги дақиқалари ҳақида ҳикоя қилади.

Жалолиддиннинг қўшинлари тез тарқаб, пароканда тирқираб бормоқда. Мўғул лашкарининг таъқиби тобора зўраймоқда. Тинимсиз қочоқлик, устма-уст хоинликлар ўз ишини қилмоқда, мамлакатсиз султон, қўшинсиз саркарда, хонумонсиз инсоннинг қудрат-шижоатини емирмоқда. Жалолиддиннинг қолган-қутган аскарлари орасида бевошлик талончилик, ўзаро низо, аразлаб кетишлар авжига минган.

Атрофда Жалолиддин суянадиган ҳеч ким қолмаган. У кимга ишониш, кимга юрак ёриш, кимга маслаҳат солишни билмайди. «Лекин Жалолиддин, — деб ёзади автор, — йигирма саккизга чиққан бўлишига қарамай, ҳамон таъсирчанлик ва нозикмижозликдан қутула олмаган, булар эса султон учун ҳам, саркарда учун ҳам, баб-баравар юк эди» («Дружба народов» журнали, 10-сон, 1982 йил). Адиб Жалолиддиннинг тарихий шароитда шаклланган характерининг айрим қирраларини моҳирона гавдалантиради. Уни бой, жуда нозик ҳиссиёт, кечинмалар эгаси сифатида чизади. У Жалолиддин руҳини ишғол қилган алам-андуҳни қўйидаги чоғир ичиш эпизодига айниқса, таъсирли ёритади. «Султон Маъсуд билан чоғир ичаркан, кайфи ошиб, бирдан ўзидан ўзи кулиб, майнавозчилик қилабошлагач, гўё барча хавф хатарлар, кўрқинч тусмол, даргумонликлар бирваракай нари чекингандай, ўзи эса мамлакат ташвишларига, фитна — низола, Румга юриш — бари-барига тупурдун дегандай, кулишлари ҳам жуда ғалати эди, худди қаттиқ оғриқ ва қийноқ ичида ўртанаётган эди, ўзи ёнида қолган ҳозир бирдан-бир садоқатли одам — Урхонга қараб дам-бадам кўзини қисиб-қисиб қўярди. У аллақандай жуда хунук ва бадҳазм, оғир шармисорликни яширишига уруниб атай майнавозчилик ва тегажоглик қилаётгандай эди. Буни кайфи тароқлик аломати деб бўлмас, тўғрироғи, бу қутилмаганда ҳамма нарсанинг маъносига бирдан тушуниб етган, шунга кўра қаттиқ ларзага тушган заковатли ва ҳушёр масхаравоз ёҳуд сеҳргарни эслатарди». Ёзувчи худди шу парчадан сўнг Жалолиддиннинг ич-ичидан ўкирик келиб, кўзига ёш қўйилгани, томоғига халқоб тиқилганлиги ва Султон бунинг базўр яширганлигини ёзади. Масхаравозлик — масхаравозлик эмас: у алам, ҳеч ерга сиғдириб бўлмас изтиробларни яшириш учун бир ниқоб, холос. Танқидчи Норбой Худойберганов «Звезда Востока» журналинда эълон қилган мақоласида (7-сон, 1984 йил) ҳикоянинг бадий қобиғига, ёзувчининг асл мақсадига чуқурроқ кирмайди-да, уни «тарихий ҳақиқатни бузганликда» айблайди. У юқорида биз тўлиқ келтирган бадий парчани таҳлил қиларкан, ҳикояда Жалолиддин образи «бошдан-оёқ масхаравоз ва сеҳргар каби чизилган, бу талқин реал прототипга ўхшашига ишониб бўлмайди», деб хулоса чиқаради. Бу Жалолиддин учун муҳим нарса эмас, Жалолиддин йирик давлат арбоби, қудратли, мардона киши, ажойиб саркарда — бизга ана шу ядро муҳим, деб айтади. Ёзувчи Жалолиддин образида шу марказий ядрони кўролмаган, дейди.

У ҳар қандай улўф одам ҳам ўз юрагига қулоқ соладиган пайт келди, шунда у ўзининг кимлигини жуда чуқур англаб етади, деб ишонади. Жалолиддин учун мана шундай пайт етган. Унинг бутун ҳаёти, кураши мана шу бир зумга жо бўлиб, кўз ўнгимизда яхлит бир фожеа тарзида гавдаланмоқда. Ёзувчи асло уни «бошдан оёқ масхаравоз» қилиб тасвирламоқчи эмас. Масхаравозлик — сотқинлар қошида бир ниқоб. Султон ўзи ёлғиз қолганда бу ниқобни олиб ташлайди, ўз ҳазил-мазаҳларидан нафратланади, ўзига дашном беради. У масхаравоз эмас, асло. Тинимсиз ўйлайди. Ўз ҳолини таҳлил қилади. Адиб Жалолиддинга энг аввало ва асосан, жонли инсон каби қарайди ва бадий таҳлил кучини уни шу тобда азоблаган инсоний реал кечинмаларнинг ўта зиддиятли, ўта ранг-баранг, ўта мураккаб қирраларини очишга хизмат қилдиради.

Жалолиддин, улўф ҳиссиётли инсон, ўз сўнги дамлари яқинлашаётганини сезади, буюк мутасаввуф шайх Нажмиддин Кубро айтган «сўнги мулоқатда инсонга ҳамма ҳақиқат аён бўлғай» деган сўзларни эслайди. Сўнги дамда Жалолиддин оддий деҳқон аёл билан учрашади. Унинг ёрилиб кетган товонларига қараб туриб, бирдан кўз ўнгига бутун умри гавдаланади. Шунда у хотиндан жуда оддий нарсалар ҳақида, бу йил ҳосил қандай бўлганлиги, уй-жой, бола-чақа, қийин-қаттиқчилик, пичан ҳақида суриштиргиси келади. Султон ҳаётнинг асл асоси бўлган ушбу оддий нарсалар ҳақида шу пайгача ҳеч кимдан сўрамаган, уйлаб кўрмаган экан. Жалолиддин фожеаси — шу оддий ўзи учун ҳозир жуда зарур мулоқатга ҳам муассар бўла олмаган. Ваҳоланки, олдинда эса хиёнат сиртмоғи, сотқиннинг тифгини қолганди.

Жалолиддиннинг ўз умрининг сўнги оннда оддий инсон бўлиб оддий одамлар каби яшагиси келгани ва тақдир тақозоси билан шунга ҳам барча йўллар ёпилгани — тарихнинг ва тарих фарзанди инсоннинг адоқсиз фожеасидир. Бу қудратли, улўф инсоннинг фожеаси. Адиб шу фожеани психологик теранликда ҳаққоний очиб беролган.

Темур Пўлатов прозаси ўз анъанавийлиги ва новаторлиги, миллийлиги ва интернационализми, ҳаёт ва инсон манзараларининг бениҳоя ранг-баранглиги, кўп қирраллиги билан тадқиқотчилар ва китобхонлар эътиборини қозонмоқда. У проза — бадий сўз имкониятлари инсон ҳақиқатларини гавдалантиришда, замон ғояларини бадий образларда ифода-лашда чексиз эканлигини намоиш қилмоқда.

Муҳаммад Али

ПОЭТИК ТАФАККУР ВА БАДИИЙ ҲАҚИҚАТ

(1984 йил дostonлари ҳақида)

Буюк шоирларнинг ҳаёти, ижоди мафтункорлиги билан кишини ўзига жалб этади. Ижод... Сеҳрларга тўла бу сўзнинг маъно-мазмуни содда: яратиш, пайдо этиш, йўқдан бор қилиш демакдир. Агар ёзувчининг асари замирида катта ижтимоий мазмун бўлмаса, унинг ҳеч кимга нафи тегмайди. Асарларимизда, дostonларимизда кўпинча ғозии йўқ гаплар атрофида ўраллашиб қоламиз. Дostonлар бадий-фалсафий тафаккур асосига қурилиши зарур, уларда давр ҳақиқати айтилмоғи керак. Дostonга хос тафаккурни ўз елкасида олиб кета оладиган қаҳрамонларимиз кам. Достоний тафаккур ва бадий ҳақиқатни ўзида жам эта олган образларимиз йўқ даражада. Баъзан кўп асарларнинг иштирокчиларини номма-ном айтиб, булар қаҳрамон бўлмай, образ бўлмай нима, деб даъво қилинади. Иштирокчилар ҳали бу қаҳрамон, образ дегани эмас. Булар ҳар хил тушунчалар. Бу тушунчаларни бир-бирдан кескин фарқ қилиб олишимиз керак.

Утган йили буюк шоир ва алломалар ҳақида йирик асарлар ёзилди. Бу жуда яхши факт, чунки халқимиз тарихидаги буюк алломалар ҳақида ёзилар экан, бу деган сўз, халқимизнинг ўша шахс мансуб бўлган даври ҳақида ёзиш демакдир. Бошқача айтганда, ўша буюк шахс ва унинг ҳаёти бир восита, мурод эса халқнинг, даврнинг реал ҳаётини, ватаннинг турмуш тарзини кўрсатиб бермоқ, бундан бугунги ўқувчини баҳраманд этмоқдир. Муҳими ўша тарихий материал бугунги кун идеаллари учун хизмат қилмоғи керак.

Барот Бойқобилонинг «Юлдузли осмон» достони («Шарқ юлдузи» журнали, 6—7-сонлар) буюк мутафаккир ва улуғ шоир Алишер Навоийнинг ўсмирлик йилларига бағишланган. Айтиб ўтганимиздек, бундай асар бизни бефарқ қолдирмайди. Достон воқеалари 1452—1457 йилларда бўлиб ўтади. Достоннинг энг яхши боблари Алишер билан Ҳусайн Бойқаро ўртасидаги муносабатларга бағишланган. Икки дўст, бири Алишер, «назм кишварининг тилсимини очиш»га бел боғлаган, «шеър бўстонидан боғбондек гул узмоқ»ни орзу қилган, «ғазал риштасига жон пайваста» бўлган кўнгли улуғ ниятлар билан нурафшон бир йигит; Ҳусайн мирзо, «жуссаси шер пайкар, кўзлари ўткир, Ҳофизаси баланд, сўзлари кесгир», унинг юрагида икки зўр ният яшайди — «бириси салтанат, бири шеърят», «Бир қўлида қилич, бирида қалам, Бириси — хун талаб, бириси карам». Иккиси ниҳоятда мураккаб шахс, ўз даврининг типик вакиллари. Ҳар икки дўст мактабда бирга сабоқ олишади, назм сирларини излашади. Шоир шундай ёзади:

**Шеър баҳси, дўст васли ва васфи дунё,
Жўшқин юракларда соз чалмиш дунё.**

Гарчи бу сатрлар Бобурнинг машҳур байтини ёдга туширса-да, икки дўстнинг руҳий ҳолатини яхши ифодалайди. Мана, икки дўст жонажон Ҳерируд дарёсининг бўйида кезиб юришибди. Дарёга боқишади, хаёллари эса тўлқинлар мавжида оқади. Иккисининг болалиги шу дарё бўйида кечган. Шоир шу ерда Алишер билан Ҳусайн мирзонинг дўстликка қасамёд қилганликларини эътироф этади: «Улусни ўртага қўйиб, умрбод Дўст бўлмакка улар қилди қасамёд; «Кимнинг мартабаси бўлса гар баланд, дўстни ҳам ўзидек этсин сарбаланд». Достоннинг ўн тўққизинчи қўшиғини асарнинг нисбатан яхши чиққан боби дейиш мумкин. Бобда икки дўстнинг эртанги кун ҳақида ўйлари, ташвишлари ифодаланган. Бу пайтда ҳар икки дўстга ҳам ҳомийлик қилиб келаётган шеърпараст султон Абулқосим Бобур «умрининг гулистонига қор ёғиб» оламдан кўз юмган. Бобур вафотидан кейинги биринчи кеча икки дўст учрашиб қолишади. Алишер ўн олти, Ҳусайн мирзо ўн тўққиз ёшда. Энди нима қилмоқ керак — деган муаммо улар олдида кўндаланг турибди. Ҳусайн Мирзо «эмди бу оламда паноҳи йўқлиғи»ни айтиб, Машҳаддан бош олиб кетишини билдиради, чунки «тахт унинг учун бахт», уни шуҳрат, тахту тож кутиб турибди, фақат у қасд қилмоғи керак. Ҳусайн мирзо Марвга кетмоқчи экан, дўстига шундай мурожаат қилади:

**«Кўлни қовуштириб турмак пайтимас,
Машҳадда ҳеч кимса тож кийгин демас.**

**Фурсат ғаниматдур, бой бермай илқдин,
Нажот сўрсам дейман қудратли мулқдин.
Хоҳиш билдирсангиз, бирга кетурмиз,
Субҳидам Марв сари йўлни тутурмиз».**

Хўш, бу таклифга Алишер қандай жавоб берар экан? Уртадаги, умрбод бирга бўламиз, бир-биримизни ҳамиша қўллаб-қувватлаймиз, деган аҳди-паймонни эсланг. Бироқ Алишер бунга рози бўлмайди. У «Вале мен... тутгаймен илм йўлини», дейди ва Машҳадда қолади. Гарчи бизга бу фактлар, яъни Алишернинг Машҳадда қолиши, Ҳусайн мирзонинг Марвга жўнаши тарихдан маълум бўлса-да, бизга муаллифнинг Алишер ҳаётидан қанақа воқеаларни танлаб олгани муҳим. Ушбу эпизод ҳам танлаб олинган. Унда биз реал воқеаликни, кутилмаган ташвиш ва ғамдан бир лаҳзада ўзини йўқотиб қўйган жонли одамларни кузатамиз. Бу ерда Алишер ҳам, Ҳусайн мирзо ҳам ҳаётий ва бадий ҳақиқатга мос равишда тасвирланади.

«Юлдузли осмон» дostonидан кўнглимиз тўлмаган жиҳатлар ҳам йўқ эмас. Кейинги пайтларда умумсовет адабиётида ривоят ва мифлардан унумли фойдаланилмоқда. Ривоятлар асосида ёзувчининг бадий ниятлари акс этади, олинган материал кўрсатиб берилади, яъни ривоят қилинмайди. Бу бир-бирига зид тушунчалар. Кўпгина асарларимизда ҳаётий материални ривоят асосида тадқиқ этиш ўрнига, ривоятни шунчаки айтиб бериш йўлидан борилмоқда. Бу қадим Шарқ адабиётида асрлар давомида ҳукм сурган қиссачилик, ровийлик усулидир. Шоир бемалол бир мавзуни олади-да, уни шошилмай ҳикоя қилиб бера бошлайди, ҳикоячи ҳар қанча моҳир бўлмасин, ўқувчи, бу сўзларга ишонмайди, бундай баёнларга қалбини очмайди, дардлашмайди. «Юлдузли осмон» дostonининг бешинчи бобида Алишер Ғиёсиддин Кичкинадан сабзаворлик шоир Мир Шоҳий тўғрисида сўрайди. Алишер Навоий кейинроқ «Мажолисун — нафос»да бу шоир билан хат ёзиб турганини қайд этади. Барот Бойқобилов ўз асариде бу фактни бундай таърифлайди: «Отаси шоирдан этмиш ҳикоя, Ҳурматин оширмиш билониҳоя. Латиф ғазаллари гарчи эрур оз, Элнинг назарида топмишдир эъоз. Ул зот юрган йўлдан кезмиш Алишер, Сарбадорлар сасин сезмиш Алишер». Алишердай даҳо сарбадорлар сасини қандай сазди экан, ўқувчи муаллифдан шуни талаб қилишга ҳақли. Афсуски, асардан бунга жавоб топиш қийин.

Юқорида биз шоир ҳаётидан бир эпизодни жуда яхши танлаб олинган дедик. Лекин асарда келтирилган ҳамма эпизодлар ҳақида шундай дейиш қийин. Шоир воқеаларни талабчанлик билан сараламайди. 1452 йилдан 1457 йилгача бўлиб ўтган эътиборли воқеаларни бирин-кетин асарга киритаверади. Натижада бир хил қимматга эга бўлган ва фақат биттасигина олинмиши керак бўлган эпизодлар кўпайиб кетган. Масалан, иккинчи қўшиқда Ғиёсиддин Кичкина уйига шоирлар тўпланганлиги ҳақида ҳикоя қилинади. Даврада кўп фозиллар, аҳли шуаро жам. Алишерга даврада ўтирган шоир Лутфий: «Ўқи, бўтам!» деганидан кейин, бир ғазал ўқийди. Лутфийнинг юзида шодлик қалқийди:

**«Алишербек шоир бўлмиш азамат,
Сидқидилдан шеърга этса азимат.
Улусга туркийда дур эҳсон қилғай,
Назм бўстонида толеи кулғай».**

Дostonнинг саккизинчи қўшиғида эса худди шундай давра Лутфий хонадониде, Деҳи канор қишлоғида йиғилади. Бу ерда Алишер яна шеър ўқийди. Умуман, шеър ўқиш лавҳалари дostonда жуда кўпайиб кетган, қарийб ҳар қўшиқда бор деса ҳам бўлади. Гўё у даврда кишилар фақат шеър ўқиш билангина машғул бўлган деган таассурот туғилади. Бу, албатта, нотўғри тушунча. Лутфий Алишернинг «Оразин ёпғоч...» деб бошланғувчи ғазалини эшитиб, қойил қолади ва ўзининг ўн икки минг байтлик ижодини ўша ғазалга алмаштиришга тайёр эканини билдиради. Бу кўпчиликка маълум факт. Лекин, афсуски, унинг тасвири кўнгилга бориб тегмайди. Назаримизда, юқоридаги икки эпизодни бир-бирига бирлаштириб жуда ҳам таъсирли, жонли картина яратиш мумкин эди. Чунки икки қўшиқдан кўзланган мақсад аслида битта — Алишернинг буюк келажига ишонч, Лутфийнинг шунга тан беришидир. Худди шундай фикрни ўнинчи ва ўн биринчи қўшиқлар ҳақида ҳам айтиш мумкин. Иккисиде ҳам қарийб бир хил воқеа қаламга олинган. Асарда воқеалар жуда осон ҳал этилади. Ғиёсиддин Кичкина Сабзавор шаҳрига ҳоким бўлгандан кейин, тезликда фуқарога солинган хирож бир ҳисса камайтиради, лекин бундан шу ерлик бойлар, заминдорларнинг «уйқуси ҳаром» бўлади, амлақдорлар неча марта султонга арз қилиб боришади, охири ҳокимга итоат этишга мажбур бўлишади. Шундай бўлса бордир. Лекин бадий асарда бунинг ўзига хос талқини бўлиши керак, акс ҳолда ўқувчи унга ишонмайди. Асарда кўп шахслар иштирок этишига қарамай уларни «кўриш» қийин, улар ўз қиёфасига эга эмас.

Асарда қайтариқ сатрлар учрайди. Шоир, таъзим қилди, маъносида «қуллуқ қилди» деган иборани яхши кўради. Эътибор беринг:

**Ул зот таъзим ила қуллуқ қилдилар.
Алишербек қуллуқ деб айтди тасанно.
У шоҳга қуллуқ деб таъзимлар қилмиш.
Мўйсафид гадои қуллуқлар қилмиш.
Навоий қуллуқ деб таъзимлар қилмиш ва ҳ. к.**

«Қорачиғ» сўзи ҳам кўп ўринларда такрорланади: «Улус ғамин этиб унга омухта, Қорачиғи билан қўймиш сўнг нуқта», «Улус кўз бўлса гар шоир — қорачиғ, улус ўт бўлса гар шоир

лаҳча чўғ», «Назм дурин асранг қорачиғ қадар, Қорачиғ — одамзод умрига сарвар», «Дурри ноёбини териб олғайсиз, Қорачиғдек асраб шеърга солғайсиз» ва ҳ. к.

Ҳар қандай асар ҳам икки ҳаётӣ кутбга қурилади. Кутбларни эса образлар ташкил этади. Асардаги иштирокчи, юқорида айтганимиздек ҳали образ деган гап эмас. «Юлдузли осмон»даги сарой шоири Даҳо Ҳеравий ана шундай кутбни тутиб турадиган образ бўлиши керак эди. Афсуски, бу яхши имкондан асарда ўринли фойдаланилмаган.

Хуллас, Барот Бойқобиловнинг «Юлдузли осмон» дostonида ҳаётӣ кутблар жуда тиниқ ва пухта бўлиши керак. Алишер Навоий ҳақидаги асар бўлгани учун айрим қусурларни ўқувчи кечириши мумкин, лекин айни шу нарсанинг ўзи бизнинг масъулият ҳиссимизни ошириши лозим.

«Юлдузли осмон» билан боғлиқ яна бир жиҳатга диққатингизни тортмоқчи эдим. Дostonнинг боблари «қўшиқ» деб номланади. Бобларни қўшиқ дейиш бизда анчадан бери бор. Ҳатто камина ҳам 1966 йилда ёзилган «Машраб» дostonида бобларни «қўшиқ» деб номлаган эди. Бу иборани жиддий ўйлаб кўришимиз керакка ўхшайди. Рус тилидаги «Песнь» сўзининг икки хил маъноси бор. Биринчи маъноси қўшиқни билдирса, иккинчиси «дostonнинг боби» деган маънони билдиради. Рус шеърятаида дoston боблари «песнь» деб аталади. Эсимда бор, мен ҳам бу сўзни «қўшиқ» маъносида ишлатган эдим. Энди билсам, бу мутлақо нотўғри экан. Чунки бизда қўшиқ деганда, куй, наво билан боғлиқ нарсга кўз олдимизга келади. Энди тасаввур қилинг: «Машраб» дostonи икки қўшиқдан иборат эди. Биринчи қўшиқда Машрабнинг Офоқхўжа даргоҳидан қувилгани, бадном этилгани, инсонлиги поймол қилингани тасвирланади. Қандай қилиб булар «қўшиқ» бўлсин? Булар фожиа-ку, гиря-ку? Иккинчи қўшиқда эса Машраб дорга тортилади. Бу «қўшиқ» эса ундан ошиб тушади. Хуллас, бу терминни ишлатишда ўйлаб кўриш керак. «Юлдузли осмон»да Ғиёсиддин Кичкина ҳамда султон Абулқосим Бобур вафоти тасвирланган бутун йиғига, видео куйига тўлган бобларни қандай қилиб қўшиқ дейиш мумкин?

Ўзбек демократик адабиётининг йирик намоёндаларидан бири Аваз Утар ўғлининг таваллуд топганига яқинда юз йил тўлди. Шу муносабат билан шоир Эркин Самандар «Эрк садолари» деган дoston ёзди. Дoston «Шарқ юлдузи» журнаlining ўн биринчи сониди (1984 йил) эълон қилинди. Дostonда асосан Авазнинг машаққатли ҳаёти қаламга олинган. Асарнинг қурилиши ўзига хос, оригинал.

Эрк садолари ҳеч қачон, ҳеч бир замонда тиниб қолган эмас. Улар бамисоли юнонлардаги Эол арфаси янглиғ замон шабадаси тегиши билан жанранглаб сас берадилар. У жанранглр узоқ-узоқ эшитилиб туради, улардан эллар яшнайдди, диллар баҳра олади. Бу шунақа бир ажиб ва ғаройиб садодир, эрк садоси! Эркин Самандар ўз дostonини ана шу мўътабар садоларга бағишлайди. Дostonнинг бош қаҳрамони шоир Аваз Утар ўғлидир. Авазнинг ҳаёти ниҳоятда азоб-уқубатларга тўла, расман ёруғлик кўрмаган бир ҳаётдир. Бор-йўғи ўттиз беш йил умр кўрган шоир не-не инсонлар яшамаган, ҳаёлига ҳам келтирмаган шарафли бир умрни бошдан кечирди! Тўғриси, адолатпеша шоирнинг аччиқ сўзлари ҳеч кимга ёқмайди. Уни сарой шоирига айлантура олмаган Ферузхон ғазабланиб, кин сақлаб юради. Ниҳоят сабаб топдириб, уни тошбўрон қилдирмоқчи бўлади, кейин «ҳиммат» қилиб жазони икки юз дарра билан алмаштиради. Бу ҳам шўрлик шоирга кам экан: уни «жинни» деб гап тарқатадилар ва гўё тузалиб кетиши учун Оқмачит қишлоғига жўнатадилар. Аваз у ерда Бобозшон қабристонидида кишанда то 1909 йилгача яшашга мажбур бўлади. Укубатли йиллар шоир соғлигини ишдан чиқарган эди. 1917 йилда эркин куйлаган шеърлари учун хон Исфандиёр Авазга юз эллик қамчи буюради. Бу жазо энди бетоб шоирни батамом ҳолдан тойдирди. У Хоразм инқилобидан бир неча ой олдин — 1919 йилда ўттиз беш ёшида вафот этади.

**Хуш ўл, кўнглим, келар бир кун бахт боғидаги раъно,
Кўкаргай мавж уриб, қирларда лола бўлғуси пайдо.
Қабиҳ онларда эркин куйладим, дўстлар, биродарлар,
Эзилган бу элга бу замон иқбол, ёруғ боргоҳ.
Аваз, ўлган билан жисминг қолурки, ўлмагай номинг,
Ва кому истагингга ғов бўлолмас, бўлса-да Доро!**

Шоирнинг бу жанговар шеърини ўқиб ҳайратга тушасан! Унинг башоратига таҳсин ўқийсан! Ногаҳон улуғ рус шоири Александр Сергеевич Пушкиннинг «Шу ёвуз замонамда куйладим эркин мактаб, Хор-зорларга ачинмоққа қақирдим», деган ўтли сатрлари эсингга тушади. Бу ҳам эркиннинг оташин ва ҳайқириқли садоси! Агар Ҳамза: «Яша, Шўро!» деган бўлса, Сидқий Хондайлиқий: «Яшасун Ҳуррият билан Иттифоқ!» деб Ҳамзага эшлигини билдирса, Аваз юқоридаги ғазалида айтилганидай: «Қабиҳ онларда эркин куйладим, дўстлар, биродарлар, Эзилган элга бўлғай бу замон иқбол, ёруғ боргоҳ!» дея ҳайқириб овоз беради. Унинг овози инқилоб садоларига қўшилиб кетди. Инқилоб садолари эса эрк садоларининг айни ўзгинасидир.

Мен атай Аваз Утар ўғлининг машаққатли, лекин шарафли ҳаётини яна бир эслаб ўтдим. Шоир Эркин Самандар мана шундай ўтли ҳаётни қаламга олиб жуда тўғри иш қилган. Халқнинг Аваздай ўғиллари ҳақида шеърлар, дostonлар, романлар, драмалар ёзилиши керак, бундай оташин ҳаёт кинополотноларда ўз аксини топиши лозим!

Дostonда Утар бобонинг образи, унинг нурли сиймоси алоҳида ажралиб туради. Бу маърифатпарвар киши ўғлига жуда меҳрибон, айни пайтда тузумга ҳам қарши боролмайдиган мўмин-қобил инсон. У ўғлининг ёниқ шеърини ўқиб, унинг ҳақлигини билгани ҳолда, хонга қарши бир нарсга деёлмайди, яъни мўмин-қобил кишиларнинг типик вакили сифатида намоён бўлади. У Авазга қарата дейди:

**Рост сўз демоқнинг
Урни бордир, йўли бордир.**

**Фикр қил, ўғлим.
Кеч эмасдир ҳали ҳам сен
Узр сўрасанг.
Ҳазрат сенинг кечса зора
Гуноҳларингдан.**

Авазининг образи ҳақида муаллиф билан баҳслашишга тўғри келади. Ўтли ва қайсар шоирнинг образи фақат суҳбатларда кўринади, баҳсларда намоён бўлади. Уни бирон бир фаолият устида, ҳаракатда кўришни истайди киши. Аваз, Утар Бобо, Феруз билан суҳбатларда кўпроқ кўринади. Уни халқ ардоқлайди, хон эса ёмон кўради, лекин нима учун? Мана шунинг сабаби, моҳияти очилмай қолаверади. Албатта, шоирнинг ўтли шеърлари, аччиқ каломи хонга найза бўлиб санчилади, буни идрок этамиз. Лекин бадий асар қаҳрамонига айланаётган шоир, айниқса Аваз курашчи бўлиб кетиши керак эди-ку! Мақсад ҳам шу эди, менимча.

Достонда жуда кўп садолар қаламга олинган. Африка садоси, Хоразм садоси, Чили садоси, Амазонка садоси, гириялар, нидолар... Шунга айтиш керакки, гириялар достоннинг энг нузли парчаларидир. Садолар масаласига келсак, назаримда улар бир-бирига қоришиб кетган ва қутилган натижани бермаган. Энг муҳими шуки, у садолар ортида шоирлар туради: Хоразм садоси — бу Аваз, Чили садоси — Пабло Неруда, Африка садоси — Гумар Ҳамруш, шоир ва муаллим. Бу садолар бир-бирига боғланмаганиги учун ҳар бири ўз ҳолича бўлиб қолган. Лекин шоир бир образ тимсоли орқали бу ишни удаламоқчи бўлган. Достонда жуда ажойиб бир топилма образ бор, афсуски, у ниятлигича қолиб кетган. Бу — Шарпа образи. У биринчи марта Гумар Ҳамруш билан бўлган учрашувда намоён бўлади. Саксон ёшли чол қиёфасида кўринган Шарпа — йигирманчи аср тимсоли. Иккинчи марта Шарпа Аваз билан учрашади. Шу учрашувда биз Шарпанинг кўлида тош кўрамыз. Мана шу тош жуда катта тимсол даражасига чиқиши керак эди, чунки бу оддийгина тош эмас, у фалакнинг тоши! Шарпа образини ниҳоятда кучайтириш мумкин эди, У Пабло Неруда билан ҳам, Гумар Ҳамруш билан ҳам, Аваз билан ҳам, Феруз билан ҳам учрашиши мумкин эди ва достонда синч вазифини бемалол удалай олар эди. «Эрк садолари»нинг ёзилишида ҳам ўша биз юқорида айтиб ўтган ривойилик усулидан фойдаланиш, яъни баён қилиб бериш камчилиги кўзга ташланади.

Ўтган йили шоир Омон Матжон «Хоразмийнинг тўрт саёҳати ва саккиз башорати» деб оригинал номланган кичик достонини эълон қилди. Достон адабиётимизда буюк бобомиз ҳақида битилган илк асарлар сирасига киради. Менга достоннинг учинчи саёҳати жуда маъқул бўлди. Хоразмий Кичик Осидедаги Эфес (Эфест деб ёзилиши нотўғри) форига боради. Эфес қадимий макон, унда мўъжизот кўп, жулмадан оламнинг мўъжизаларидан бири эфеслик Артемида ибодатхонаси шу ерда жойлашган. Билимга чанқоқ, дунё сирларини излаб юрган буюк аллома Эфес горини кўришни орзу қилади. У бир сирни билмоқчи: «Бунда ростдан, «худо ёлғиз» дея ишонган норасида йигитчалар, неча замонкам, худди жаннат уйқусидай тинч ётурмилар?! Вужудлари тирик эмиш, юрак тепармиш!» Форга киришга шайх йўл бермайди. Ниҳоят Хоразмий форга кириб боради, кириши билан фор оғзини беркитадилар. Чунки фордан, сирли фордан тирик одам қайтиб чиқиб илоҳий сирни ёйиб юбормаслиги керак! Фордан чиқа олмай қолган Хоразмийнинг хаёлида бир ўй ҳукмрон: ишқилиб мени форда ухлаб қолди дейишмасе бўлди! Чунки: «Уйқуда деб ўйласалар мени ҳам — ёмон!» Бу жуда ҳаётий фалсафа. Кўзи очик юриб ухлаганлар қанча? Шоир мана шу ҳақиқатга ишора қилмоқда.

Умуман олганда, достон катта бир эпик асарнинг эскизларидай туюлади. Гарчи асарнинг бош қаҳрамони Хоразмий бўлса ҳам саёҳатлар бир-бирига боғланмай қолган. Турли жанрлар қоришиқлиги ҳам сезилади. Достоннинг охирида «Хоразмий фалсафа билан қувлик, ҳикмат билан киноя аралаш мундоқ башоратлар айтади» дейилади-да, алломанинг ҳикматларидан турли намуналар келтиради. Бу ҳикматлар асарга едириб юборилиши керак эди. Ҳозирги ҳолида эса улар «осилиб» қолган. Шунингдек, шоир айрим бир-бирига мос келмайдиган тушунчаларни қориштириб юборади. Масалан, биринчи саёҳатда шундай сатрлар бор: «Қуёш — бунда минг хил мазҳаб, эътиқод, диннинг ярим ойи, хочи, шива, санамларини, тенг ёритиб тенг тутувчи олий жоҳ тангри!» Гап Ҳиндистон ҳақида кетмоқда. Аввало «хоч» сўзига эътирозимиз бор, чунки у христианлик белгисидир, бу дин эса Ҳиндистонда учрамайди. Иккинчидан, Шива кичик ҳарфда ёзилиб, ярим ой (ислом белгиси), хоч ва санамлар қаторида саналади. Шива Ҳиндистонда индуизмнинг уч олий тангрисининг бири, у предмет эмас; учинчидан, Қуёш ҳиндиларда олий жоҳ тангри эмас, балки ўттизта худодардан бири деб қаралади. Иккинчи саёҳатда «Ҳазория баҳридан аштархонийлар қадар», деган сатр бор. Бунда ҳам макон билан замон тушунчаси (Ҳазория баҳри — денгиз, аштархонийлар — сулола) қоришиб кетган. Асарларимизда ҳар бир сўзимизга эътибор қилмоғимиз керак, бўлмаса биргина сўз учун ўқувчи олдида хижолат тортиб қоламиз.

Ўтган йили Улуғ Ватан уруши мавзуида ҳам бир неча достонлар пайдо бўлди. Бу мавзу муқаддас мавзу, шунинг учун унга бўлган қизиқиш асло сусаймайди, шундай бўлмоғи ҳам керак. Бу мавзу совет адабиётида жуда кенг ишланмоқда. Ленин мукофоти лауреати Егор Исаевнинг «Хотира ҳукми», СССР Давлат мукофоти лауреати Евгений Евтушенконинг «Онажон ва нейтрон бомба» достонлари ҳақли равишда ўқувчиларнинг диққат-эътиборини ўзига қаратмоқда. Бу асарларга достонга хос тафаккур жойлаштирилган ва бу уларнинг номларидан ҳам кўриниб турибди. Қилинган ёвуз иш учун тарих олдида жавоб беришга тўғри келади. Агар жазодан қутулиб қолинган бўлса-да, биттасидан қочиб бўлмайди. Бу Хотира ҳукми! Бир замонлар инсониятни қуритишга бел боғлаган фашист Герман Хорст энди Хотираси олдида жавоб бермоқда! Хотиранинг ҳукми эса беомондир. «Онажон ва нейтрон бомба» достонидан Онажон — дунёни яратувчи, нейтрон бомба — дунёни йўқ қилувчи тимсолларида берилган. Юқорида ҳар бир асарнинг қутблари бўлади, деган эдик. Бу

достонда кутблар мана шу икки тимсолдир. Онажон тимсоли Ер юзида тириклик тимсоли даражасига кўтарилади. Шоир шундай манзара чизади: Ганна момо сайёра бўйлаб кезиб юрибди, у шоирнинг момоси. Ганна момо ортидан, оқ, қора, сариқ, қаҳваранг набиралари югуришиб боришмоқда, ҳаммасининг қўллариди Ер куррасидай юмалоқ картошка бор... Бу жуда ҳам поэтик манзарадир, у ўқувчини тўлқинлантирмай қўймайди.

Шоир Жамол Камолнинг «Ражаб Ашуров достони» асари фидойи кишиларимиз ҳаётидан ҳикоя қилади. Улуғ Ватан урушида қатнашиб, фашистларга қарши жанг қилиб бир оёғидан айрилиб келган Ражаб Ашуров аввал ўқитувчилик қилади, кейин уни колхозда партом қилиб сайлайдилар. У ҳалол одам, тўғри яшайдиган бошқа айби йўқ, «юлғичларга бешафқат», «асл меҳнаткашнинг манфаатини» ўйлайдиган бир киши. Уч қизу, уч ўғли бор. Шоир Ражаб Ашуров образини яхши чизиб беради. Биз уни кўриб тураемиз. Бу ҳақиқатда ҳам жангчи, кўрқмас, қайтмас, «ёвларнинг ўтакасини ёрган», «фашистларнинг кўрқиб қалтираш»ни кўрган одам. Шу ерда бир жиҳатни айтиб ўтиш керак. Совет адабиётида кейинги пайтларда бир асар доирасида жанрларнинг қоришиб кетиши, реал ҳаётга афсоналарнинг аралашган ҳолда берилиши, бармоқ ва сарбаст вазнларининг ўрин алмашиб келиши ва ҳоказо изланишлар бўлаётир. Изланишлар яхши нарса, фақат улар бир машқ бўлиб қолмасдан бизга ҳаёт ва замон ҳақиқатини тадқиқ этишда хизмат қилсин. Афсуски, кўп ҳолларда кутилган натижа чиқмаётир. Жамол Камол ҳам ўз достонида шундай изланишлар қилган. У туш, рўё приёмидан фойдаланади. Достон қаҳрамон туш кўришни яхши кўради. Урушга кетмасдан олдин тушида севикли қизи, ўзининг кўнда қанот қоқиб учини, «катта йўлда кетиб бораётган жайрон»ни кўради. Урушдан қайтгандан кейин кўрган тушларида худди шуларга «Орёл кўчасида уни ҳар куни кутиб турган уч фашист «Бойвачча» лақабли магазинчи қўшилади. Мана шу манзара тўрт-беш марта қайтарилади. Аввало шунақа такрор шартмикин; иккинчидан, ўша Орёл кўчасидаги уч фашист билан нима воқеа кечган ўзи? — бу нарса қоронғи қолади. Уч фашистнинг асарда пайдо бўлиши бежиз эмас, ammo моҳияти очилмаган. Шоирнинг: «Орёл кўчасида уни ҳар кеча кутиб турар эди уч фашист», «Ен кўчадан, шундоқ юзма-юз, уч фашист чиқади — кийимлари қон», «Тўрт қадам нарида уч фашист Ҳамон туришарди тўсиб дунёни», «Шунда яна бири — Учинчи фашист юриб келди бир-икки қадам», деб такрорлашларидан бу топилмага катта мақсад юклагочи эканлиги аён. Айтганимиздек, буларнинг моҳияти очилмаса, Ражаб Ашуров фақатгина уч фашистни кўрган эканда, деган нотўғри фикр уйғониши мумкин. Шоир Ражаб Ашуровнинг ҳолатини тасвирлар экан, жуда топиб шундай дейди:

Юрагида узоқ
жанг тўхтамади

Юрагида узоқ
давом этди жанг...

Назаримда, Ражаб Ашуровнинг достони, аслида, мана шу «юракдаги жанг»нинг тасвири, юракдаги дардларнинг достони бўлиши лозим эди. Лекин бу «жанг»лар, дардлар очилмай қолиб кетади. Шоирнинг ўзи бу ҳақда достон хотимасида тан олиб бундай дейди: «Нега сен дардингни элга айтмадинг, Нега юрагингда юрдинг яшириб?» Балки ҳалол ва чин инсон Ражаб Ашуров буларни айта олмагандир. Лекин шу ҳақда достон ёзаётган шоирнинг зиммасида эди-ку ўша дардларни айтиш, деб ўйлаб қоласан киши.

Шоир Анвар Эшоновнинг «Абдуваҳоб Қўчқоровнинг ёзилмаган достони» асари ҳам уруш мавзуида. Бу асар замирида жуда ҳам ажойиб материал ётади. Оддий ўзбек оиласи — Искоқовлар хонадонидан уч фарзанд урушга кетади ва учовидан ҳам қорахат келади. Достонда самимий мисралар анчагина. Эътибор беринг: «41—45-йиллари Шарқда тўлиб... Ғарбда бўшар поездлар...», «Сўроқ белгилари — партизанларнинг дорда қолиб кетган бошларисимон», «Сўроқ — қизил эшелонлар ортидан Силкитилган қўлнинг оний ҳолати». «Нуқталар — жангчининг кўксин поралаб Кетма-кет қадалган ўқларнинг ўрни», «Кўп — нуқталар — ёзилмаган қорахат». Умуман олганда, достонни бой берилган имкониятлар достони дейилса бўларди. Биз достонда Ғофирнинг, Қўчқорнинг, Яминнинг ҳаётлари тасвирини кўришни истаймиз, лекин, афсуски, улар йўқ. Достон номи билан аталган Абдуваҳоб Қўчқоровнинг ўзи-чи? У ким, қандай одам, унинг қандай изтироблари, дардлари, қувончлари бор экан? Достонда эпик асарга татигулик материал бор. Уйлаймизки, шоир бу асарига қайтади ва таклифларимизни бир ўйлаб кўради.

Шоир Охунжон Ҳакимовнинг «Лочин» достони ҳам урушга алоқадор. Достонда сержант йигит Саттор ва Юлдуз деган қизнинг муҳаббати тасвирланади. Асарнинг мавзуи асли Марказий Фарғона чўллариини ўзлаштиришдир. Саттор урушдан қайтиб Марказий Фарғона, яъни Езёнов чўллариини обод қилаётганлар сафига қўшилади. Асарда Собиржон Найнов деган урушдан бир қўлидан айрилиб қайтган йигитнинг жуда ҳам жонли образи чизилган. Бу ижобий қаҳрамон бўла туриб нега уни найнов дейилишини тушуниш қийин, бунга изоҳ ҳам берилмайди. Саттор урушдан қайтгач, Собиржоннинг қистови билан чўл ўзлаштиришга қолади. Тўқайларни ёндирётганда, шамол кўзғолиб ўзи ҳам ёнаётган тўқай ичида қолиб кетади ва ҳалок бўлади. Воқеа шу. Асар жуда чўзилиб кетган, бизнингча, унда достон бўлишга арзийдиган материал кам. Балки бир балладага асос бўладиган воқеа бордир, лекин ортиқча эмас.

Тағин бир нарсага диққатни жалб қилмоқчи эдим. Нечундир достонлардан парчаларни эълон қилиш одат тусига кириб қолди. Вақтли матбуотда эмас, балки айрим китобларда ҳам достонлардан парчалар берилмоқда. Достоннинг ўзи-чи? Узини, афсуски, ўқувчи кўрмайди. Чунки достон ниҳоятда бул бўлади. Буни яхши ҳодиса деб бўлмайди.

Кейинги пайтларда совет адабиётшунослигида роман тақдири ҳақидаги баҳсларда

романга хос тафаккур, романий фикрлаш, жаҳоний тафаккур, жаҳоний фикрлаш деган терминлар пайдо бўла бошлади. Романда воқеани тасвирлаб беришгина асосий мақсад бўлиб қолаётганлиги, ваҳоланки, асосий мақсад сал бошқачароқ бўлиши кераклиги, яъни воқеа тасвири воситасида ҳаётини ва бадий ҳақиқатни исбот этиш кераклиги уқтириб ўтилмоқда. Бу жуда тўғри қўйилаётган талабдир. Утган йилги дostonларимиз билан танишгач, шундай хулосага келдимки, бизнинг асарларимизга ана шу дostonий тафаккур, дostonий фикрлаш этишмайди. Асарларимизни ёзишдан олдин ўзимизга бу билан нима демоқчиман, деган савол беришимиз керак. Фалон воқеани тасвирлаб бераман, демасдан, аввало, дostonга хос тафаккур асарларимиз халқ севиб ўқийдиган бўлади, миллий адабиёт кобиғини ёриб, жаҳоний сарҳадларга чиқа олади.

Ҳамид Абсамиев

ОЛАМ ДАРДИ ШОИР ҚАЛБИДА

Ҳозирги ижтимоий-тарихий жараён мураккаб кечмоқда. Буржуазия мамлакатлари тараққиёт ва прогрессни чеклаш учун турли-туман найрангларни ишга солмоқдалар. Совуқ уруш сиёсати авж олиб, мафзуравий кураш тобора кучайиб бормоқда. Никарагуа, Афғонистон, Ливан каби мамлакатлар халқларининг ўз қонуний ҳуқуқларини қўлга киритиш учун қон тўкаётганликлари ҳеч кимга сир эмас. Булар барчаси ижодкорларимиз зиммасига янада масъулиятли вазифалар юклаб, уларни мавжуд воқеликка, ижтимоий муаммоларга фаолроқ ёндошишга даъват этади.

Албатта, кейинги йилларда шеърятимиз ижтимоий салмоғининг янада ошишига Ғафур Ғулом, Мақсуд Шайхзода, Миртемир, Зулфия сингари шоирларимизнинг илғор анъаналари намуна сифатида хизмат қилмоқда.

Агар биз бу ижодкорлардан Ғ. Ғулом шеърларига эътибор қилсак, уларда давр ҳодисаларига ҳозиржавоблик, кўтаринки пафос, илғор ғоялар учун курашчи, давр моҳиятини теран ҳис қилган коммунист, улкан санъаткор қалбини кўрамиз. Унинг публицистик шеърларида қайси мавзу қаламга олинмасин, шоир уларни шунчаки тасвирлаб, ўз муносабатини билдирибгина қолмайди. Фактлар унинг шеърятинида қалб кечинмаларига, кечинмалар эса моҳият эътибори билан теран бадий таҳлилга айланади. «Бу сенинг имзонг», «Ассалом», «Шараф қўлёмаси», «Поль Робсонга», «Биз тинчлик истаймиз», «Яшасин тинчлик» каби қатор публицистик шеърларида совет гражданининг ички олами, актив дунёқараши ижтимоий воқеалар замирида очиб берилган.

Мана, «Ассалом» шеърининг қуйидаги сатрларига диққат қилайлик:

**Бир кафтча тупроқнинг исми атому
Ундан жаҳон халқи қўрқмоғи лозим!!
Яъни, Форд Рокфеллер ё бошқасига
Дунёда бор зотлар бўлмас мулозим!
Бас энди, жаноблар, хўп мутадингиз
Ҳақ-ҳисоб кўни ҳам яқиндир, ахир!
Африка, Ҳиндистон, Ироқу Ажам
Теванинг тўшидай бўлди тап-тақир.**

Шоир ана шу тарзда «Бир йигит умрича ўтган муддатда Қирқ чинор ҳаётин яшадик кўркам», дея фахр ила сўзлашга ҳақли гражданининг жаҳон воқеаларига фаол муносабатини баён қилади. Шоир «фаллоҳлар, куллар»ни, «риқшалар»ни, «мазлумлар»ни эзаётган, «Негр қони каби кўпирган Нилнинг қуту баракаси тўқ қилган» хўжаларнинг қилмишига шунчаки ғазаб, баландпарвоз дағдаға билан сўзламайди, балки масалага чуқур таҳлил, кенг фалсафий дунёқараш асосида ёндошади.

Биз бу хилдаги новаторона хусусиятларни Мақсуд Шайхзода ижоди мисолида ҳам кўрамиз. Дунёда кечаётган воқеаларни сергаклик билан кузатиш, теран мушоҳадаларни ёрқин поэтик тасвир билан қўшиб олиб борган ҳолда, масалага юксак партиявий позициядан туриб ёндошиш Шайхзода шеърларининг публицистик хусусиятларидан биридир. Шоирнинг интернационализи ватанпарварлик билан, гуманизм билан уйғунлашиб кетади. Бу хусусиятлар шоирнинг советлар диёрининг беҳад севганидан, унинг баркамол келажагига қомил ишонч билан қараганидандир. Унинг «Коммунизм манзили ёритар ҳар дақиқа» деб бошланадиган шеърда шундай мисралар бор:

**Кошки эди қўшиғим бир пиёла сув бўлса,
Чанқоғини босгани йўловчига тутилса!**

Бу сўзлар муайян маънода шоирнинг бадий-эстетик қарашларининг моҳиятини ташкил этади. М. Шайхзода сўзининг таъсир кучини шундай идрок қилади. У шеърни воқеа-ҳодисаларни шунчалик акс эттирувчи эстетик восита сифатида эмас, балки кишиларга маънавий озиқ берадиган, уларга мураккаб олам сирларини, ёрқин лаҳзаларни англаб олишда ёрдам берадиган омил деб тушунади.

«Мақсуд Шайхзоданинг ғоявий-сиёсий қарашлари ва эътиқоди, — деб ёзади танқидчи Иброҳим Ғафуров, — ушбу шиддатли, ҳамма нарсани қайта кўрувчи ва қайта қуришга интилувчи, янгидан бино қилувчи замонанинг мафкурасига бутун ҳаётий томирлари билан туташ эди, ундан озиқланарди. Зотан, Шайхзода бутун ижодий ҳаёти давомида коммунистик илғор ғояларга том эътиқод билан яшади. Бу эътиқод ақл ҳулосаларига ва мантиқий мушоҳадаларгагина таянган бўлмай, агар таъбир ўринли бўлса, ҳиссий эътиқод эди».

Мақсуд Шайхзода бу ҳиссий эътиқодни, юқорида айтганимиздек, Ғ. Фулом сингари факт ва ҳодисаларнинг шунчаки манзарасини чизиш орқали эмас, балки изчил фикрлар ҳамда теран туйғулар орқали баён қилади. Шоир юксак граждандлик, ўткир мушоҳадани инсон қалбидан, халқ ҳаётининг ҳар бир лаҳзасидан топади ва поэтик фикрни шу руҳда гавдалантиради. Унинг «Инсонлар, диққат, Конго!», «Қилич — шамшир эриб йўқолсин», «Ҳиндистон», «Бомбайда», «Лубнон, Лубнон», «Рикшанинг қўшиғи» каби бир қанча шеърлари миллий озодлик йўлига илк қадам қўйган Куба, Конго, Ҳиндистон халқларининг орзу-умидларини, айна чоқда бу орзу-умидларни амалга ошириш йўлидаги кўтаринки курашларни ифодалайди.

Шунингдек, Уйғуннинг «Тинчлик кабутари», Зулфиянинг «Мушоира», «Саодатнинг америкалик хонимга жавоби», «Уғлим, сира бўлмайти уруш», Мамарасул Бобоевнинг «Юрак садоси», Шухратнинг «Инсоннинг матлаби тинч яшамокдир», Асқад Мухторнинг «Тинчлик жарчисига — озодлик», Мирмуҳсиннинг «Жолио Кюри», «Ҳаёт энгади», «Венесуэлалик Тереза хоним», «Жоржи Амаду», «Қора кўзойнак» каби шеърлари устоз шоирларимиз анъаналарини давом эттиришнинг яхши намунасидир. Шунингдек, ўзбек назмининг навқирон авлоди шеърятимизнинг ижтимоий воқеаларга муносабатини янада баланд поғоналарга кўтариш йўлида фаол қалам тебратмоқдалар.

Отам тутган машъални ушлаб Уша йўлдан бораман мен ҳам. —

деб ёзади Эркин Воҳидов бир шеърда. Унинг бу сўзларини барча тенгдошларига, бинобарин, ёш қаламқашларга ҳам нисбат бериш мумкин. Дарҳақиқат, ёш ижодкорларимиз устоз шоирларимиз тутган машъалани баланд кўтариб, шеърятнинг янги-янги уфқларини ёритишга уринмоқдалар. Уларнинг тўпламларига диққат қилинса, асарларида ижодий анъаналарни давом эттирибгина қолмай, балки ижтимоий тараққиётнинг муҳим масалаларини ҳам дадиллик билан тадқиқ этаётганликларини қузатиш мумкин.

«Ёш шеърятимизнинг замонавий қаҳрамони кўпинча ўйчан, ҳаётга аралашувчи, ўз юртидагина эмас, дунё воқеаларидан, халқлар тақдирдан манфаатдор, ҳар ишга, жамият олдида, давр олдида ўзини жавобгар деб билувчи, кенг билимли, ижтимоий актив безовта шахс», — деб ёзган эди Асқад Мухтор шу ҳақда. Зеро, унинг ўйчанликда, ҳаётга фаол аралашувида ўзига хос кенглик, поэтик кўлам мавжуд. Ешлар шеърятининг қаҳрамони ўйчан бўлиб, фақат ўзи яшаётган замонанинг ташвишларинигина ўйламайди.

Хусусан, шоир Рауф Парфи Чилидаги қонли фожиа таъсирида «Пабло Неруда ўлимига» ва «Виктор Харанинг сўнги қўшиғи» шеърларини ёзди. Пабло Неруданинг бетимсол қиёфаси, унинг курашчан шеърятини, инсонпарварлигини Р. Парфи ўз шеърига маҳорат билан сингдира олган. «Кўрқоқлар ўлдирдилар. Сотқинлар ўлдирдилар. Шоирни. Инсонни». Шоирнинг нияти шу кўрқоқлар, сотқинларнинг асл башарасини очиб ташлаш. Инсонни улуғлаш. Дарҳақиқат, Пабло Неруда Чили халқининг ифтихори, ғурури, унинг бахтиёр келажаги эди. Энди у йўқ. Ҳатто Паблосиз ҳаво ҳам синафасини ичига ютиб юборган». У ҳам жонсиз.

...Уни ўликлар ўлдирдилар. Ўлдирдилар шоирни. Инсонни. Ҳайқир, ҳайқир, ҳайқир, осмон — Пабло Неруданинг сўнгсиз осмони.

Шеърда кўзга ташланиб турган поэтик тасвир йўқ. Бир қарашда ҳатто лирик ифода оқимида ҳам қандайдир ғайритабиийлик борга ўхшайди. Гўё поэтик ифоданинг давомийлиги узилгандек. Бироқ булар барчаси шунчаки, бир қарашда содир бўлади. Аслида шеърда мазкур фожияни бутун даҳшати билан гавдалантирувчи бадий-психологик таҳлил мавжуд.

Р. Парфининг Виктор Хара ҳақидаги шеъри ҳам шунга ҳамоҳанг. Маълумки, Чилининг қўшиқчи шоири Виктор Хара хунта томонидан Сантьягонинг марказий стадионларидан бирида, озодлик қўшиғини куйлагани ҳамда қасоскор шеърлари учун аввал панжалари, сўнг қўллари кесилиб, ўлдирилган. Р. Парфи ана шу воқеани ўз шеърига асос қилиб олади. Шоир озодлик учун курашчи қаҳрамон образини яратишда ўз йўлидан боради. Асосий психологик деталларни образли мантиқ талабига мослаштиради:

Бир эмас, Икки эмас, Уч эмас... Унинг ўн фарзандини — Бармоқларини сўйди жаллодлар...

Шеър давомида сўнги қўшиқни куйлаш бунчалар қийинлиги, «оғир, кўп оғир», «оғир нақадар», «нақадар оғир» тарзида такрорланиб, қаҳрамоннинг руҳий ҳолати ва матонатидан, ундаги эътиқодга бўлган ишончдан ўқувчини огоҳ қилади. Бундай психологик такрор шеър хотимасида қатъий даъватга айланади:

**Оҳ, сўнги кўшиқни...
Куйламоқ...
Зарур.**

Машҳур кўшиқчи-шоир ҳақидаги яна бир шеър муаллифи Хуршид Даврондир. Бу ўринда ҳам воқеа битта: яъни Виктор Харанинг ўлдирилиши. Шеърда бу ҳодиса қаҳрамон-кўшиқчи монологи тарзида берилади. Лирик оҳанг шеър бошидан охиригача аста-секин баландлашиб, кучайиб боради.

**Кўрмасин, дедилар дунё рангини,
Унутсин, дедилар шеър оҳангини.
Ғазабли кўзлардан кўрқиб хонлар,
Ўйдилар аямай қорачиғимни —
Мен куйлай бердим.**

Жаллодлар Виктор Харанинг оёқларини, сўнг қўлларини кесадилар. У куйлайверади. Шоир бундай матонат ва жасорат манбаини ноҳақликка нисбатан нафратда, Ватанга муҳаббатда, деб талқин қилади. У куйлаган кўшиқнинг мангу барҳаётлигини мантиқан ҳамда поэтик жиҳатдан асосли далиллайди:

**Ахир, вужудимда тирик эди-да,
Ғазабим, дардларим, юртга муҳаббат.
Сен тирик эдинг-да, биринчи севги,
Сен тирик эдинг-да, она мамлакат —
Мен куйлай бердим.**

Демак юқорида таҳлил қилинган шеърлардан кўринадики, ёшлар шеърлятида умуминсоний мавзулар, даврнинг долзарб муаммолари ўзига хос йўсинда, қайтарилмас оҳангларда ўз ифодасини топмоқда.

Бироқ худди шу воқеага бағишлаб ёзилган баъзи асарлар борки, уларда Чили халқининг бошига тушган фожианинг ижтимоий илдиэлари очилмайди. Фактлар шунчаки қайд этилади-да муҳим воқеа-ҳодисалар тадиқ қилиниб, поэтик жиҳатдан умумлаштирилмайди. Энг ёмони, бундай шеърларда предметли ифоданинг етишмаслигидир. Натижада ўқувчи уни оддий, лекин бақириб айтилган хабар тарзида қабул қилади. Хусусан, ёш шоир И. Мусаевнинг Пабло Неруда хотирасига бағишланган «Ҳайқириқ» балладасига диққат қилинг:

**Хаёл!...
Шунчалар буюксан,
Ҳисларим!...
Шунчалар буюксан...**

Бу асарни ўқиганда биз Чили, унинг улў шоири П. Неруда тўғрисида ўзимиз аввал билган фактлардан бошқа бирор янгиликни учратмаймиз. Матбуот ва телевидение орқали ҳамда шоир таржимаи ҳолидан олинган айрим фактлар воситасида баркамол шеър яратиб бўлмаслиги аён ҳақиқатдир. Шунингдек, Муҳаммадали Қўшмоқовнинг «Чили кўшиқчиси Виктор Хара хотираси», Рустам Солижоновнинг «Виктор Хара монологи» сингари шеърлари ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин. Чет эл курашчи қаҳрамонлари ҳақида яратилаётган аксарият шеърларда мазкур камчилик кўзга ташланади. Бунинг сабаби маълум: мазкур мавзуни қаламга олган шоирларимиз тасвирланаётган юртнинг на тарихи, на халқининг урф-одати ва на маданияти билан чуқурроқ таниш эмаслар. Масалан, Чилидаги воқеалар ҳақида яратилган шеърларнинг аксарияти Пабло Неруда ёки Виктор Харага бағишлангани бунинг равшан далилидир. Шу ўринда Фафур Гуломнинг «Ливан омон бўлади» шеърини эслайлик:

**Тинч уйда ўлтирардим, сада тол кўлкасида,
Қўлимда Маъарийнинг бир қўлёзма китоби.
Минг йилларни кезардим ғазаллар ўлкасида,
Қалбимни иситарди Шарқимиз офтоби.**

Шоир VII асрда яшаган араб файласуфи, Абул-Аъло ал Маъарийни эслатиш билан сизни мозийга етаклайди. Бир оз лирик чекинишдан сўнг асл мақсадга кўчади:

**Яна олам уфқини чўлғамиш зулм дуди,
Байрут дарвозасини душман қоқиб турибди.
Бузилди ер ва дўзах оралиғи — худуди,
Жаҳон бир қатра симоб; титраб, қалқиб турибди.**

Фафур Гулом Ливанда содир бўлган воқеани бир мамлакат доирасида чеклаб қўймаётир. Жаҳон бир қатра симобдай қалқиб тургач, бу воқеа кичик бир мамлакатнинг эмас, балки жаҳон халқларининг ташвишига айланади. Шундан кейин Порт-Саиддаги ғуссаларнинг ҳали унутилмагани, мурдадан холос бўлмаган Сувайш сувларини, номерд Иден кирдикорини эслатиш орқали ўқувчи тасаввурини ўтмиш воқеаларига буради. Натижада, «Ливан омон бўлади» асари араб халқининг маданияти, бошидан ўтказган азоб-уқубатлари, кураш ва орзу-умидлари ҳақидаги шеърга айланади. Бизнингча, шеърни шеър қилган ҳам ана шу поэтик мушоҳаданинг теранлигидир.

Шоир Мақсуд Шайхзоданинг «Лубнон, Лубнон» шеъри ҳам ливандаги воқеаларга

бағишланган. У ўз услубига монанд иш юритади. Ливан халқи, унинг ўтмиши, бу халқнинг жанговар характери ҳақидаги мулоҳазаларини пафос билан куйлайди.

Кейинги йиллар шеърятимизда Яқин Шарқ мамлакатлари ва уларнинг озодлик учун курашаётган қаҳрамонлари ҳақида кўплаб шеърлар яратилмоқда. Маълумки, Исроил босқинчилари Фаластин ва Ливан халқининг авлод-аждодлари яшаб келган она-юртини зўрлик билан тортиб олди. Халқ бошига қирғинлар келтирди, кўпчилик ватанпарварларни ўз юртидан бадарға этди. Бир неча йилдирки, фаластинликлар «ўлкасига қиш кирган қушлар каби дарбадар» (О. Матжон), дунёнинг турли мамлакатларида сарсон-саргардон. Аммо бу ватанпарварлар ўз мамлакатини озод қилиш учун тинмай кураш олиб бормоқдалар. Уларнинг бу адолатли курашига бутун тинчликсевар инсоният хайрихоҳлик билдириб, ватанпарварларни қўллаб қувватламоқда.

Машраб Бобоевнинг «Фаластин қувғиндисининг монолоғи» шеърида Исроил босқинчилари томонидан ўз она тупроғидан қувғин қилинган Фаластин арабининг аччиқ, шу билан бирга қаҳру ғазабга тўла армони тасвирланган. Унинг кўзига чексиз осмон ҳам, чарақлаган юлдузлар ҳам, кўзни қувонтирадиган гул-чечаклар ҳам оддий ва рангсиз кўринади. Унинг ягона орзуси ўз Ватанига эга бўлиш, кейин эса ўзининг осмони ҳам, юлдузи ҳам, гул-чечаклари ҳам бўлади. Лирик қаҳрамон бунга эришиш учун душман билан аёвсиз кураш олиб бориш лозимлигини теран идрок этади:

**Ахир нимани деб яшайди одам,
Менга Ватан керак
Ватанимни беринг!
Гул,**

**Юлдуз,
Осмоним
бўлади у дам,**

**Ҳаммаси
Ҳаммаси бўлади кейин.**

«Муин Бсису»ни юқоридаги шеърининг давоми деса бўлади. Чунки бу ўринда ҳам Фаластин ва унинг озодлиги учун курашаётган толмас инқилобчи шоир Муин Бсисунинг қизига қарата Ватан, халқ ва унинг тақдири ҳақида айтган фикрлари оҳиста, жуда таъсирли тарзда баён этилади.

Гулчехра Жўраева Исроил босқинчиларининг Сабра ва Шатилада араб аёллари ва болаларини тириклай хандакка кўмгандан ниҳоятда таъсирланиб, «Алқасос» шеърини ёзди. Шоира Ливан болалари дардини ўз дардидай қабул қилади, уларнинг аянчли фожиасидан ўкинади. У АҚШ империалистлари озодлик ва демократик эркинликнинг энг хавfli ва ашаддий душмани эканлигини алоҳида таъкидлайди.

**Вашингтоннинг қўли қон,
Итларга қоптирмоқда,
Қуролдан тизгин бойлаб
Ливанга чоптирмоқда.
Наҳот билмас босқинчи
Бесабабу беасос.
Хунрез ўйини учун
Бир кун келар Алқасос!**

Шоиранинг иккинчи шеъри — «Озодлик онасига» араб аёлларига бағишланади. Шеърда она образи озодлик тимсоли сифатида талқин этилади. У икки ўғлини не машаққат билан вояга етказди. Энди келин тушириб, невара кўраман деб турган чоғда бошига фалокат тушади. Унинг Икки ўғли озодлик учун бўлган жангларда ҳалок бўлади. Ҳамюртлари бу даҳшатли фожиага ҳамдарад бўлиш учун тўпланганда, она уларга қарата шундай дейди:

**Фарзандлар устида она йиғлаб хун —
Атрофга тикилиб, сўзлади пурғам:
Йиғламанг одамлар, бундай тўй бугун.
Сиз тўйга келдингиз, тутмангиз мотам.**

Тўғри, она ўз ўғилларини озодлик учун қурбон бўлди деб ғурурланяпти. Лекин бу ғурурланиш шеърга зўраки киритилгандек. Онанинг ўз фарзанди тобути устида: бу мотам эмас, тўй деб айтиши, қандайдир ғайритабиий чиққан. Бундай сўзларни онага тасалли бериш учун бошқалар айтиши мумкин.

Шеърдаги «қора рўмол билан ювинг шўрини» мисрасида эса мантиқ мутаносиблиги бузилган. Чунки юзни рўмол билан ювмайди, балки артади. Бу ҳодиса шеърнинг бадийлигига путур етказган.

Албатта, булар жузъий камчиликлардир. Шуни алоҳида мамнуният билан айтиш керакки, социалистик реализм адабиётида ижтимоий воқеаларга фаол муносабат аънанаси шеърятимизнинг ёш авлоди томонидан янада ривожлантирилмоқда. Улар устоз шоирларимизнинг ижодий аъналарига содиқ қолиш билан бир қаторда адабиётнинг юксак вазифаси — халқ ҳаётига ҳамнафаслик, инсонпарварлик ва интернационализмни янада тараққий эттириш борасида энг зарур ишларни амалга оширмоқда десак, муболаға бўлмайди.

Сариқ аждарнинг ҳалокати

Манап Эгамбердиев. Тень желтого дракона. Исторический роман. Москва. Военное издательство, 1984.

Яқинда Москвадаги «Воениздат» нашриёти Абдуманноб Эгамбердиевнинг «Сариқ аждар ҳамласи» тарихий романини босмадан чиқарди. Ўзбек адабиёти яна бир тарихий асар билан бойиди.

Тарихий роман халқ ўтмишининг элчиси, ўзлигини тасдиқлаш учун олиб борган қаҳрамонона курашининг ифодасидир. Тарихни ёритиш йўллари кўп. Лекин уни бадий асар каби жонли ва таъсирчан кўрсатиш қийин. Роман тарих саҳифаларини шунчаки жонлантирибгина қолмасдан, ўтмиш қатларидан бугунги кун учун муҳим хулосалар ҳам топади. Ўзбек тарихий роменчилиги ҳам халқ ўтмишининг бурилиш доволари ҳаётини жонлантириш, унинг энг қоронғи бурчакларини ёритиш каби муҳим вазифани бажариб келмоқда. Бироқ халқимиз босиб ўтган йўлнинг барча муҳим босқичлари бадий ёритилган деб бўлмайди. А. Эгамбердиев романининг қиммати шундаки, муаллиф халқ тарихининг ҳануз сирлигича қолиб келаётган саҳифаларини қаламга олган.

Чин (Цинь) қўлдорлик империяси қулагач, миллоддан аввалги 202 йилда Хань династиясининг асосчиси Лю Бань императорлик тахтини эгаллайди. Айниқса, миллоддан илгариги 140-87 йилларда ҳукмронлик қилган Лю Баннинг ўғли Лю Чэ (тахаллуси У-ди) даврида империя равнақ топади. Тахтга чиққач, У-ди шимолдаги хуннлар ҳамда ғарбдаги Даван (Фарғона) ерларига кўз олайтира бошлайди. Уни Фарғонанинг серҳосил ерлари, боғ-роғлари, чопқир аргумоқлари қизиқтиради, ипак йўлига хўжайин бўлиш истаги уни тинчитмайди. Шу мақсадда Хитой ҳоқони миллоддан аввалги 138 йилда элчи ниқоби остида жосус жўнатади. Кўп йиллар давомида Ўрта Осиё ерларини кезган жосус муваффақият қозонолмайди. Шунда император бу ерларда яшовчи «бебош» халқларнинг эсини киритиб қўймоқ ниятида жазо отряди юборади. Яна ҳеч нарса чиқмагач, 104 йилда катта қўшин билан Фарғонага юриш бошлайди. Бу сафар у жуда қаттиқ талофат кўради. Романда мана шу тарихий воқеа: хитой босқинчиларининг Ўрта Осиё ерларига тажовузкорона юриши ва ота-

боболаримизнинг мардонавор кураши жонлантирилади. Ёзувчи халқ оммасининг ўша даврдаги оғир ҳаёти, деҳқонлар зиммасига тушган жон солиғининг ҳалокати оқибатларини кўрсатган. Айни замонда, халқ вакиллари характерида сабр-бардошлилик, юксак одамийлик барқ уриб туради. Ёзувчи қашшоқликнинг ўша давр Хитойда умуммиллат фожиаси даражасига кўтарилганлигини бадий очалган. Зулм ва истибод шароитида жаҳолатда қолган халқнинг кўзи очила бориши, ваҳшийлашиш даражасига етган қўллар тўдасидан коллективнинг шаклланаётганлигини кўрсатади. Айниқса, йўл қурилиш ҳамда Улуғ Хитой деворидаги оғир меҳнат манзаралари кишини ларзага солади. Ҳаёт шароитларининг нақадар машаққатлилиги, қўлчилик тартибларининг беҳад шафқатсизлигига қарамасдан, оддий меҳнаткаш халқ ҳаётдан умидини узмайди. Ёзувчи халқ исёнлари, уларнинг сабаб ва оқибатларини ҳаётий кўрсатади. Ўрта Осиё, хусусан, қадим Фарғона халқлари ҳаётини тасвирларкан, халқнинг айғоқчилар, босқинчилар, қабилавий низолар ҳамда золимлар томонидан раҳна солинган турмуши, осуда табиат қўйнидаги кундалик меҳнати манзараларини жонлантиради. Бироқ душман хавф солган кезларда халқнинг иродаси бирлашади, ундаги ватанпарварлик туйғулари жунбушга келади.

Жанг тасвирида ҳам ёзувчи маҳорат кўрсата олган. Жанг манзаралари романдан қанчалик кўп урин эгалламасин, уларнинг бири иккинчисига ўхшамайди. Истилочилар олдида ҳам, мудофаачилар олдида ҳам уруш янги-янги муаммолар келтириб чиқараётганлиги, халқнинг топқирлиги, саркарда ва лашкарбошинларнинг тадбиркорлиги кўрсатилади. Ёзувчининг ота-боболаримизнинг ҳарбий санъати, стратегия ва тактикасида яхшигина хабардорлиги диққатга сазовар.

Автор персонажларнинг руҳий олами, уларнинг кечинмаларини очишга интилади. Шу жиҳатдан Даван шоҳининг ўнг қўл вазири Модтай образи характерлидир.

Модтайни оғир уруш палласида ихшидлик мансабига кўтаришади. У аввало вазир бўла туриб, ўз подшофининг ўрнини олганлигидан виждон азобига тушади. Иккинчи томондан, жиддий синов кунларида мамлакатни эплай олармиканман, деган андиша Модтайга тинчлик бермайди. Ёзувчи ундаги мураккаб ички курашни ишонарли тасвирлайди. Бургут ўз йигитлари билан шаҳар мудофаасига ёрдам беришни таклиф қилганда, у халқ қасоскорлари билан умумий тил тополмайди, табақачилик тасавурларидан қутуллолмайди. Кейинроқ эса ўзининг бу иши учун пушаймон ейди. Бироқ бу пушаймон пушаймонлигича қолиб кетаверади. У иккиланишлардан ўзини тўтиб олиб, оқилона иш кўришга ҳаракат қиларди: шаҳар мудофаасини яхшилади, душман устидан ғалабани таъминлашга қаратилган кескин тадбирларни амалга оширади, атроф вилоятларга одам юбориб, элни душманга қарши кўтариш чораларини кўради. Муҳими,

у мамлакат ташвишларини ўзининг шахсий қайғу-ғамларидан устун қўя олади. Уғли Қарчиғайбекнинг ҳалок бўлиши қанчалик оғир мусибатлигига қарамасдан иродасини буколмайдди: «Ўз ғамимиз билан бўлиб, мен Даван ихшиди, сен лашкарбоши эканлигимизни унутиб қўймаслигимиз керак», — дейди Модтай катта ўғли Чағрибекка.

Муғува оқкўнгил, олижаноб инсондир. Укаси Нишонни лашкарбоши қилиб тайинлар экан, уни сотқин деб гумон қилишни ҳаёлига ҳам келтирмайдди. Нишондаги сусткашликни кўргач, Муғува дарҳол лашкарбошиликни ўз қўлига олади. Бироқ душманнын чегарадаги Ю шахрини ишғол қилолмасдан қайтиб кетганини кўрган Муғува хотиржамликка берилади. Ана шу хотиржамлик жуда қимматга тушади. Муғува қўшинни тарқатиб юборади. Бу эса ўзининг тажовузкорлик ниятларидан қайтмаган душманга жуда қўл келади. Ҳарбий саркарда сифатида Муғува етарли даражада ташаббус кўрсата олмайди. Шунинг учун энг жиддий пайтда уни вазифасидан олиб ташлашади. Бироқ Муғува ҳақиқий граджан ва ватанпарвар сифатида сафдошларга нисбатан кек сақламайдди. Аксинча, қамалнинг энг қалтис пайтларидан бирида оддий аскар сифатида жанг майдонда қахрамонларча ҳалок бўлади.

Романда аёлларниг ажойиб образлари ҳам мавжуд. Улар орасида Қарчиғайбекнинг онаси диққатга сазовор бўлиб, у ўғли ҳалок бўлган энг оғир дамларда ватандошларини курашга даъват этишга ўзида куч топа олади. Бўтакўз лаънати уруш деб не-не кўргиликларни бошидан кечиради, сўнгги нафасигача душманга қарши курашади. Ойтуққан эркак либосини кийиб чеккан аламлари учун ёвуз душмандан қасос олади. Чўлпоной ҳалок бўлган эри ортидан жангга отланади, умрида от минмаган Зебо майдонда матонат кўрсатади.

Роман муҳим замонавий аҳамиятга эгадир. Унда бошқа халқлар устидан ҳукмронлик қилишга интилишга асосланган улўғдавлатчилик шовинизмининг илдишлари очиб ташлана-

ди. Бироқ романда воқеалар характерларга қараганда анчагина устиворлик қилади. Бу автор воқеанависликка берилиб кетган, деган гап эмас. Гап воқеалар билан характерлар мувозанатининг бир оз бузилганлиги тўғрисида бормоқда. Маълумки, характер роман жанрининг қалбидир. Афсуски, ҳудди шу масалада А. Эгамбердиевнинг мазкур асари бир оз оқсайди. Романда тасвирланган воқеа ва эпизодларнинг ёрқинлигини инкор этмаган ҳолда, баъзи персонажларнинг индивидуал қиёфасини аниқ тасаввур қилиб бўлмаслигини таъкидлаш лозим. Масалан, Ань-ин ҳақида шундай дейилади: «Жулдирвақа бўлиб кетган дағал кийимда, юзи ва қўлларида жароҳат излари кўриниб турган ўн етти-ўн саккиз ёшлардаги озғин йигитча». Мазкур портрет персонаж қиёфасини аниқ гавдалантирмайдди, унинг характери, ички дунёсини очмайди. Асарнинг асосий персонажларидан бўлган император У-дининг қувлиги, риёкорлиги, ичимдагини топлиги китобхон тасаввурда қолади. Лекин уни ҳам мукамал характер даражасига кўтарилган деб бўлмайди. Императорнинг маслаҳатчилари Гун-сунь Хун, Бу Ши, Гун сунь Хэ кабиларни эса бир-биридан ажратиб қийин. Хитой қўшинларининг лашкарбошиси Ли Гуан-ли эса иккиланиш пайтларидан бошқа ўринларда жонли шахс сифатида намоён бўлади, дейиш қийин. Бунга қатор турк ҳоқонларининг номларигина санаб кетилганлигини, улардан баъзиларининг исмлари эса негадир хитойча транскрипциялардагина берилганлиги, романда персонажларнинг кўпайиб кетганлигини ҳам таъкидлаш керак. Бундай камчиликлар авторнинг роман жанрига, умуман бадийий ижодга илк бор қўл урганлиги, маҳоратининг ҳали тўла ошмаганлиги билан боғлиқ бўлиб, асарнинг ўзига хос қимматини йўққа чиқармайди. Муҳими, авторнинг кўп йиллик уринишлари беҳуда кетмаган, узоқ ўқиш-ўрганиш, машаққатли ижодий меҳнати ўз самараларини берган.

Азим РАҲИМОВ

Абдулҳамид Мажидий

Тақдирнинг «сири»

Поезд Саройқўрғонни босгандан кейин саккиз чақиримлаб вилоят оралаб кетади. Ёз пайтида йўлга чиққан йўловчилар табиатнинг ширинлигидан нашъаланадилар. Вагоннинг деразасидан қараган кўзлар бундаги табиий мўъжизаларни сайр қилади. Поезднинг шамолдек кетиши турли тусдаги ёғочлар, кўкатлар, экинлар, тиниқ сувлар ва муваққатгина ясалган деҳқон чайлаларини бир-бирига қўшиб юборадилар. Буларнинг ҳаммаси бир ғужум бўлиб, йўлчиларга табиий кўргазма шаклини арз қиладир. Саратон ойининг ўрталари, кун «нонушта»ни қувиб келмакда. Деҳқонларнинг баъзилари чайла олдида, аёёнлари ер бошида нонушта қилиш билан машғул. Сахарни эрта олган тамакикорлар икки, уч жўяк тамакини бачкилаб чиққанлар. Нонушта пайти деҳқонлар учун жуда тансиқ. Бу чоқда ҳаво жуда ёқимли бир вазият касб этади. Шундай ҳавода кетмон чопиш ишчанларга айрим завқ бағишлайди. «Ярақ-ярақ» кўтарилиб чиққан кетмон шуълалари кўриниб туради.

* * *

Узоқлардан бир тўда кишининг шовқини эшитилди. Деҳқонлар ер бошидан дуркум-дуркум шу томонга кета бошладилар.

Бу теварақда бунақа тиқилишлар вақт-вақт бўлиб туради. Сув устидаги тўполон, биттанинг экинига бошқасининг ҳайвони киргани тўғрисидаги жанжал шунақа «ййғилишларнинг» туб сабабларидан саналадир. Ишга қизиққан деҳқонларнинг баъзиси ҳам кечаги гапдир-да, бунинг учун ишни ташлаб бормоқ нима керак, деб бормадилар. Лекин доврўқнинг борган сари кўтарилиши ҳар қандай меҳнат ошиғини ҳам боришга мажбур қилди.

* * *

Узоқ-яқиндан ййғилган жамоат темир йўл устини доира қилиб ўраган. Ҳар кимнинг чеҳрасида бир қайғу кўлагаси, бир ачиниш белгиси ҳувайдо эди. Бир-икки кишининг занбил кўтариб келиши билан доиранинг бир томони очилиб йўл берилди. Занбил ерга қўйилгандан кейин сўзанага ўралган бир ўлик занбилга солина бошлади. Занбилнинг нариги чеккасида тик турган бир чол қаршисида узун бўйли, ариқ гавдали, эчки соқол бир кишига жавраб:

— Заифангиз нимага ўзини шундай балога кўндаланг қилди? — деб сўради.

Бу кун эрта билан Турсунқулнинг кўзига бир-икки томчи аччиқ ёш келган эди. Қўл рўмоли билан кўзининг ёшини артиб:

— Бир йилча бўлади, бунга жин асар қилган эди. Ўзини дарёга ташламоқчи бўлганда хабар топиб ушлаб қолган эдик. Холаманкидан қолган рўмолимни олиб келаман деб бу ёққа чиққан эди. Билмай қолибмиз, ўзини арава остига олипти.

— Ажали шундан экан-да! Тақдирни тадбил қилиб бўлади дейсизми? Ун беш йил бир ёстиққа бош қўйиб кутганим шу эдимми?

Турсунқулбойнинг бу гапига бир томондан ҳақ бергиси келса ҳам, кичик хотиннинг кечагина дуохонга бориб, хамирдан сизнинг ўлугингизни ясаб, игна санчтирган, дуохон ишни текин қилиб беради дейсизми? — дегани уни қайтадан шубҳага солар эди.

Турсунқул узоқ вақт ички ҳислари билан талашди. Бир ёқдан ўн беш йиллик тирикчилик унинг кўз олдида гавдаланади. Шу ўн беш йил ичида Тиниқойдан бирон қатла бўлсун кўнгил қавартирарлиқ гап эшитмаган, рўзгорнинг тўқин-сочин барака билан мўл бўлиб ётқони

униг бу шубҳасига йўл бермаса ҳам кундошлик рашки уни шу йўлга солганига ишонар эди.

— Шу кундош келгандан бери униг авзойи бузилди. Рўзгордан ҳам барака учиб, ҳар нарса учтим-қўндим бўладиган бўлди. Бунинг устига кечадаги пулнинг йўқолгани яна қизиқ. Кундош бўлса тўйға кетган эди. Ҳовлида бундан бошқа ҳеч ким йўқ, албатта, пулни шу олган. — Дуохон тўғрисида ҳалиги гап яна бир қатла эсига келгандан кейин:

— Албатта шу итвачча ўғирлаган. Уз пулим билан ўзимнинг бошимға сув қўймоқчи бўлади. Қўяман сани!

Турсунқул нима қилишини билмас эди. Катта хотинини талоқ қилиб юборса, униг алами ўлса ҳам суягидан чиқмайди, ўзи қишлоқнинг обрўли кишиларидан санала туриб, хотини бошқа эр қилиб кетса, ундан кейин у қандай қилиб бошига салла қўйиб юра олсин? — Бажара олмас экансан, нега иккинчи хотин олдинг, сени бирон киши зўрлаган эдими? — дегувчилар ҳам чиқиб қолар. Бу эса униг обрўйига зарар беради. Шундай бўлгандан кейин униг сондан чиқиб қолиш эҳтимоли ҳам йўқ эмас. Нима қилиш керак? Шу йўсинда умр кечириб кетавериш ҳам қулай кўринмайди. Катта хотинини ҳар куни ура бериш ҳам тоза жонига тегарди. Ун беш йилдан бери опоқ-чапоқ кун кечириб келган эр, ҳар кун у бечоранинг бошига дов тикиб бора берса бу ҳам инсофдан эмас, ахир!

«Катта хотиним аввалги хотиним эмас, шўринг кургур жуда ўзини олдириб қўйипти». Мана бу томондан кўнглига бир оз раҳм-шафқат кўлангаси тушса ҳам, узоққа бормасданоқ бу тасаввурнинг зидди-шакли келиб босар эди.

— Ул дуохонға бориб ўзини шундай қилди. Униг чўндай қуриши, рўзгордан бараканинг учиши, бунинг устига пулнинг ўғирланиши — буларнинг ҳаммаси ҳам шу дуонинг касофати, дуо деган гап у ҳазил гап эмас. У жойини топмай қўймайди. Дуо чинакам тишласа, бошимға бундай ёмон кунлар келса ҳам ажаб эмас. Энди шундай аҳвол ичида қандай катта хотин билан тирикчилик қилиш керак?

Кичик хотиннинг гапи ҳам бир томондан тўғри кўринади. Тўғриси, уни «нотўғри» деб ҳам бўлмайди. Нотўғри деган бир ўнғайсизликнинг иккита бўлиши ҳам тўғри гап. Агар унисининг гапига кириб, бунисини талоқ қилсанг, бу бошқа эрга тегиб кетади, ундан кейин бошинға салла қўйиб кўчага чиқасан?

Турсунқулнинг мияси чарчади. Уйлаган билан фойдаси чиқмади. Энг охири ул ўзига бир раъйни жазм қилиб олди. То шундай бўлмаса охиратингга бир

кам қирқ кун қолганида ҳам бу ҳисобинг баробар чиқмайди деган фикрга келди.

Кун шомни қоралаб борган эди. Турсунқул Тиниқойнинг чайласига кирди. Қатиқ халта қуроғи билан овуниб турган хотинига қараб:

— Жин ургур, итвачча, нимага ўғирлик қиласан? — дейишдан ўзини сақлай олмади.

— Ким, ким, менми?

— Ким эканини билмайсанми?

Тиниқой озроқ ўйлаб тургандан кейин кучини бир ерга тўплаб, бир буюк журъат билан:

— Биламан, отаси, яхши биламан, рўзгорингиздан баракани учурган, пулингизни ўғирлаб, менинг бўйнимға қўйгон суярчангиз Эркатош! — деди.

— Эркатош пул ўғирлаб дуохонга боргани йўқ-ку!

— Ким, Эркатош дуохонга боргани йўқми? У дуохонга бормаса нима учун мен бу аҳволга туштим, нега сиз мандан совудингиз?

— Сен ўзингни ўзинг совутдинг.

— Нимага Эркатош келмасдан бурун совутмаган эдим?

— Кўп ғужурлама, қизларинг қаерга кетган?

— Холамникига кетган.

— Ҳадемай уйга меҳмон келади. Уларни олиб кел!

Тиниқхон қабул ишорасини бергандан кейин, Турсунқул чиқиб кетди.

Чуқур уйга чўмиб кетган Тиниқой:

— Тавба, ўн беш йил бир ёстиққа бош қўйиб, бирон марта хиёнат қилмаю, энди шўрим қуриб ўғри бўлайми? — деди-да, ерга михланиб кетган каби гавдасини кўтарди. Чайланинг қозуғидаги чопончани бошиға олиб холасиникига қараб кетди.

Ул бошидан ўтган яхши-ёмон воқеаларни эслаб темир йўлга етганини ҳам билмай қолган эди. Орқа томондан эшитилган оёқ товушига қайрилиб қарамоқчи ҳам эди, биқинига келиб кирган пичоқнинг зарби бунга имкон бермади. Ул чалқанчасига темир йўлнинг шағал қумига йиқилди.

Мальун режасини шу билан амалга оширган қотил шиғиллаб пичоқни соғисига солди-да, ўликни поезднинг изига қўйди.

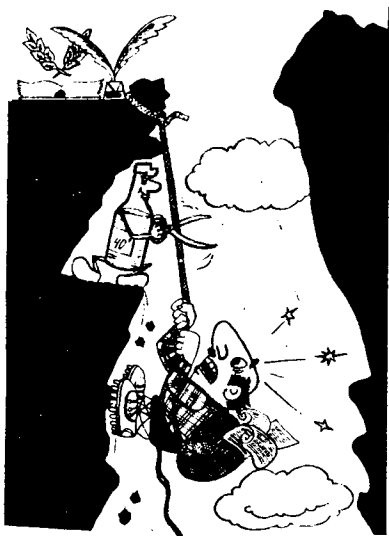
* * *

Бу кун эрта уйқудан турганда Турсунқулнинг кўзи бир-икки томчи аччиқ ёш билан очилган эди.

Қўл рўмол кўзининг ёшини артиб:

— Такдирни табдил қилиб бўладими дейсиз? — деган жавобини қаршисидаги чолга берди.

• Расмларни
Рауф АҲМЕДОВ чизган

Юмуш билан келди...

Юмуш билан келди,
Танишдик.
Суриштирди, аждодларим — ким.
Айтсам, кулиб елкамга урди,
«Э, шундайми?
Кам бўлманг, иним.
Буни қаранг, катта бувангиз
Бувамларга эдилар сирдош...»
Ҳожатин тез чиқардим, унга
Бўлиб қолмай, дея, қариндош.

Оддий ҳақиқат

Қанча юксак бўлмасин
Шеъриятнинг чўққиси,
Эътиқод, бардош бўлса,
Сен уни забт этасан.

Тайёр йўллардан чопиб,
Машаққатсиз юксалсанг,
Омонат тошдай бир кун
Пастга қулаб кетасан!

Бир қаламкашга

Агар сенда бўлса
Заррача инсоф,
Энди қўй қўлингга
Олма ҳеч қалам!
Бебаҳо қоғозни
Қилма кўп исроф,
Отанг ўрмон «экиб»
Қўйган бўлса ҳам.

Манманликнинг нақ чўққисидан...

Манманликнинг нақ чўққисидан
У қулади омонат тошдай.
Энди сизга умидвор боқиб,
Ҳасрат қилар эски сирдошдай.

Сиз мурувват кўрсатманг унга,
Елғиз қолиб хаёлга толсин.
Қўкка боқиб юрганда қилган
Хатоларин тушуниб олсин.

Мундарижа

КПСС XXVII СЪЕЗДИ ОЛДИДАН	
Уйғун. Қалб даъвати	2
Одил Еқубов. Масъуд дамлар	4
НАСР	
Ўткир Ҳошимов. Икки эшик ораси. Роман. Охири	7
Мухаббат Тўрובה. Авлодлар. Қисса	107
ШЕЪРИЯТ	
Жамол Камол. Шоҳимардон булбуллари. Ғазаллар	97
Анвар Исроилов. Меҳр оқибати	102
Усмон Азимов. Кўзлари нақоқ тулпор	130
Мухаммад Раҳмон. Қуёшингни бериб тур	134
Яҳё Тоғаев. Юракда яшаш мумкин	139
ЖАҲОН ТАРАҚҚИЙПАРВАР АДАБИЕТИДАН	
Юсуф Дамра. Ҳикоялар	142
ЖАҲОН АДАБИЕТИ ДУРДОНАЛАРИ	
Иво Андрич. Мустафо Мадёр. Ҳикоя	149
ПУБЛИЦИСТИКА	
Расул Раҳмонов. Оқсоқол	158
БИЗНИНГ КАЛЕНДАРЬ	
Сергей Есенин. Шеърлар	163
«ХАМСА»НИНГ 500 ЙИЛЛИГИ ОЛДИДАН	
Нажмиддин Комилов. Навоий навосидан баҳра олиб	166
Ғулум Каримов. Юнон мулкида Фарҳод саргузаштлари	169
БОЛАЛАР ДУНЕСИ	
Абдусайд Кўчимов. Тилла чаноқ. Достон	176
АДАБИЙ ТАНҚИД	
Иброҳим Ғафуров. Замоनावийлик, ривоят ва ҳаёт	188
Мухаммад Али. Поэтик тафаккур ва бадий ҳақиқат	193
Ҳамид Абсамиев. Олам дарди шоир қалбида	198
ТАҚРИЗ	
Азим Раҳимов. Сарик аждарнинг ҳалокати	202
ГУЛҚАЙЧИ	
Абдуҳамид Мажидий. Такдирнинг «сири»	204
Муқимжон Қодиров. Юмуш билан келди	206

ҲУРМАТЛИ ЖУРНАЛХОНЛАР!

«Шарқ юлдузи» саҳифаларида 1986 йилда қуйидаги йирик асарларни эълон қилишни режалаштирганмиз:

Саид Аҳмад. Жимжитлик. Роман.

Пиримқул Қодиров. Авлодлар довони. Роман.

Худойберди Тўхтабоев. Ширин қовунлар мамлакати. Роман.

Шукур Холмирзаев. Йўловчи. Роман.

Ҳусниддин Шарипов. Соҳиллар. Достон.

Омон Матжон. Гаплашадиган вақтлар. Шеърӣ қисса.

Булардан ташқари Комил Яшин, Уйғун, Зулфия, Рамз Бобожон, Ҳамид Ғулом, Мирмуҳсин, Туроб Тўла, Одил Ёқубов, Раҳмат Файзий, Шукрулло, Шухрат, Иброҳим Раҳим, Ўлмас Умарбеков, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Уктам Усмонов, Ҳалима Худойбердиева, Гулчеҳра Нуриллаева, Ойдин Ҳожиева, Гулчеҳра Жўраева, Эътибор Охунова, Рауф Парфи, Усмон Азимов, Эркин Аъзамов, Хайриддин Султонов, Хуршид Даврон, Муҳаммад Солиҳ, Тоғай Мурод ва бошқа кўпгина адиб ва шоирларнинг асарларини ўқийсиз.

Журнал саҳифаларида, рус ва жаҳон классик адабиётининг энг сара намуналарини мунтазам ёритиб борамиз. Шунингдек, «Журналхон таклиф қилган мавзу», «Ечимини кутаётган муаммолар», «Баҳс», «Асарни китобхон баҳолайди», «Одами эрсанг» каби янги рубрикалар остида ҳаётимизнинг долзарб проблемаларига бағишланган материаллар эълон қиламиз.

На узбекском языке
«ШАРҚ ЮЛДУЗИ»
(Звезда Востока)

№ 10

Орган Союза писателей Узбекской ССР

Ордена Трудового Красного Знамени типография издательства ЦК КПСС Узбекистана, Ташкент — 1985

Рассом Х. Лутфуллаев.

Техник редактор М. Аҳмедов.

Корректор М. Ёқубова.

Редакцияга келган бир босма табақчага бўлган материаллар авторларига қайтарилмайдӣ. Журналдан олинган материалга «Шарқ юлдузи»дан олинди, деб кўрсатилиши шарт.

Теришга берилди. 2.08.85 й. Босишга рухсат этилди 20.09.85 й. Қоғоз формати 70×108¹/₁₆. Р-06024. Фотонабор. Офсет босма усули. Физ. листи 13. Шартли босма листи 18,55. Нашриёт ҳисоб листи 20,2. Тиражи 156834. Заказ 1516.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ орденли босмаҳонаси. Тошкент — П. Ленин проспекти 41.

© «Шарқ юлдузи», 1985.

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриети.